

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 13

Том 1



Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 5 від 25.05.2020 року)**

**Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)**

**ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216**

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2020

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Бурега В.В.**

СУЧАСНА ДЕРЖАВА: АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....9

Щерба О.І.

СПОЖИВЧА ПОВЕДІНКА ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....15

СЕКЦІЯ 2**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Ільчук Ю.О.**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19:
ПРАКТИКИ СОЛІДАРИЗАЦІЇ.....23**Музылёв А.В.**ФОРМИ ПРОЯВЛЕННЯ КОЛЛЕКТИВНОЇ ОБИДИ КАК ЭЛЕМЕНТА
КОЛЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТИ В ГОРОДСКОМУ ПРОСТРАНСТВЕ.....32**Попович В.М., Сизоненко О.О.**ЕЛЕКТРОННІ ПОСЛУГИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ
ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....39**Селевєрстова Ю.А., Бойко Д.Н., Литовченко А.Д.**ГЕНДЕРНО ОБУСЛОВЛЕННЕ НАСИЛЛЯ В СЕМЬОХ:
КРИТИКО-СОЦІОЛОГІЧЕСЬКИЙ ВЗГЛЯД.....45**СЕКЦІЯ 3****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бриндіна О.А.**СУТНІСТЬ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ
ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ У СТРАТЕГІЧНИЙ НАБІР
УПРАВЛІННЯ ТОВАРНОЮ ПОЛІТИКОЮ.....53**Гудзенко О.З., Івахненко С.І.**РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ФУТУРАЛЬНОСТІ
В ДИСКУРСИВНОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
(НА ПРИКЛАДІ КЕЙСІВ ПОЛІТИЧНИХ ВИСТУПІВ НА ТЕЛЕБАЧЕННІ).....60**Єсіна Н.О., Стрельнікова О.О.**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІГРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ
У ПРОФІЛАКТИЦІ АДИКЦІЇ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ.....65**Іванова Т.В.**

ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ В МЕЖАХ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ.....69

Kodatska N.O., Chyrychenko Yu.V.
SOCIOLOGICAL DIMENSION OF MEDIA COMMUNICATIONS.....74

Максимович О.В.
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ КОМУНІКАЦІЇ
В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ДИСКУРСІ.....78

Мачуліна І.І.
СОЦІОКОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД: МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ
ТА РЕАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ.....89

Орос О.Б.
ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ МОБІНГУ СЕРЕД ДІТЕЙ:
СПРОБА АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ.....93

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Абрамюк О.О., Дідковська Л.І.
УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ФАКТОРИ СУБ'ЄКТИВНОГО
БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ У ШЛЮБІ.....98

Виноградова В.Є.
ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ
НА СТАНОВЛЕННЯ ПОГЛЯДІВ К.Д. УШИНСЬКОГО.....105

Ганущак Р.І., Партико Т.Б.
ЖИТТЄВИЙ СВІТ ЯК ОСНОВА УНІКАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....110

Грабовська С.Л., Липецька А.С.
ВЗАЄМОДІЯ ЛЮДИНИ З АРХІТЕКТУРНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ РАКУРС.....117

Мельник О.А.
УЯВЛЕННЯ ПРО ВИЩІ ПРОЯВИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ
У ФІЛОСОФСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ.....123

Терлецька Ю.М.
ПСИХОДУХОВНА ДЕПРИВАЦІЯ ЛЮДИНИ: СУТНІСТЬ І ГОЛОВНІ АСПЕКТИ.....129

Чернявська Т.П., Єрмакова А.С.
ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІДЕРІВ БІЗНЕСУ.....136

СЕКЦІЯ 5

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Гарькавець С.О., Волченко Л.П.
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОНКУРЕНТНОЇ ВІКТИМНОСТІ
В УКРАЇНСЬКОМУ КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....141

Ерліш Е.А.
ОСНОВНІ ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕСТРУКЦІЙ У СІМЕЙНІЙ ВЗАЄМОДІЇ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ КОНСУЛЬТАТИВНОГО ПРОЦЕСУ.....146

Кравченко О.О., Міщенко М.С. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ В УМОВАХ ІЗОЛЯЦІЇ.....	150
Лисенко Д.П. ТРЕНІНГ «ЕФЕКТИВНЕ КЕРІВНИЦТВО ВІЙСЬКОВИМ ПІДРОЗДІЛОМ НА ОСНОВІ ВІДНОСИН ДОВІРИ»: СТРУКТУРА, ЗМІСТ, ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ.....	156
Мартинюк О.А. ПРАГНЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ І ПЛЕКАННЯ САМОБУТНОСТІ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ.....	162
Ткачишина О.Р. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ЗМІН.....	168
Трофімов А.Ю. МЕНЕДЖМЕНТ І СТАВЛЕННЯ ПЕРСОНАЛУ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ.....	173
Шинкар М.І. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО АСЕРТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	184
Соколов О.А. ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ.....	189

CONTENTS

SECTION 1**THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY****Bureha V.V.**

MODERN STATE: THE ASPECTS OF FUNCTIONING 9

Shcherba O.I.

CONSUMER BEHAVIOR UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION 15

SECTION 2**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Ilchuk Yu.O.**CIVIL SOCIETY IN CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC:
SOLIDARIZATION PRACTICES 23**Muzyliov A.V.**FORMS OF MANIFESTATION OF COLLECTIVE RESENTMENT
AS AN ELEMENT OF COLLECTIVE MEMORY IN URBAN SPACE 32**Popovych V.M., Syzonenko O.O.**ELECTRONIC SERVICES AS A SOCIAL WORK'S TECHNOLOGY
IN THE CONTEXT OF E-GOVERNANCE INTRODUCTION IN UKRAINE 39**Seleviorstova Yu.A., Boiko D.N., Lytovchenko A.D.**GENDER-BASED VIOLENCE IN THE FAMILY:
A CRITICAL SOCIOLOGICAL VIEW 45**SECTION 3****SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Bryndina O.A.**THE ESSENCE OF THE CORPORATE CULTURE AND INTEGRATION
OF IT IN A STRATEGIC SET OF THE PRODUCT POLICY MANAGEMENT 53**Hudzenko O.Z., Ivakhnenko S.I.**PRESENTATION OF FUTURALITY
IN THE DISCURSIVE FIELD OF UKRAINIAN POLITICS
(ON THE CASE OF POLITICAL APPEARANCES ON TELEVISION) 60**Yesina N.O., Strelnikova O.O.**HEAD-WORK GAMES AS THE INSTRUMENT
OF TEENAGE'S ADDICTION PREVENTION 65**Ivanova T.V.**

MENTAL DISORDERS WITHIN THE SOCIOLOGICAL PARADIGM 69

Kodatska N.O., Chyrychenko Yu.V.

SOCIOLOGICAL DIMENSION OF MEDIA COMMUNICATIONS 74

Maksymovych O.V.

CONCEPTUALIZATION OF THE PHENOMENON
OF COMMUNICATION IN THE INTERDISCIPLINARY DISCOURSE..... 78

Machulina I.I.

SOCIAL AND COMMUNICATIVE APPROACH:
METHODOLOGICAL PRINCIPLES AND IMPLEMENTATION
IN MODERN EDUCATIONAL PRACTICES 89

Oros O.B.

LEGITIMIZATION OF MOBBING AMONG CHILDREN:
AN ATTEMPT TO ANALYZE THE PROBLEM..... 93

SECTION 4**GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Abramiuk O.O., Didkovska L.I.**

FORMATION OF CONDITIONS AND FACTORS
OF SUBJECTIVE WELL-BEING OF A PERSONALITY IN MARRIAGE 98

Vynohradova V.Ye.

INFLUENCE OF SOCIAL AND POLITICAL SITUATION
IN THE COUNTRY ON THE FORMATION OF K.D. USHYNKY'S VIEWS..... 105

Hanushchak R.I., Partyko T.B.

LIFEWORLD AS THE BASIS OF PERSONALITY UNIQUENESS 110

Hrabovska S.L., Lypetska A.S.

INTERACTION BETWEEN A PERSON AND AN ARCHITECTURAL ENVIRONMENT:
THEORETICAL PERSPECTIVE 117

Melnyk O.A.

IDEAS ABOUT HIGHER MANIFESTATIONS
OF MENTAL DEVELOPMENT IN PHILOSOPHICAL PSYCHOLOGY
OF THE END OF XIX – EARLY XX CENTURY 123

Terletska Yu.M.

PSYCHOSPIRITUAL DEPRIVATION:
ESSENCE AND MAIN ASPECTS 129

Cherniavska T.P., Yermakova A.S

GENDER CHARACTERISTICS OF BUSINESS LEADERS 136

SECTION 5**SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY****Harkavets S.O., Volchenko L.P.**

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF COMPETITIVE
VICTIMHOOD IN UKRAINIAN CRISIS SOCIETY..... 141

Erlish E.A.

FIXED ASSETS OF DESTRUCTIONS PROPHYLAXIS IN DOMESTIC
COOPERATION IN THE MODERN TERMS OF CONSULTATIVE PROCESS..... 146

Kravchenko O.O., Mishchenko M.S. THE INVESTIGATION OF PSYCHOLOGICAL STATE IN INSULATION	150
Lysenko D.P. TRAINING “EFFECTIVE MANAGEMENT OF MILITARY UNITS ON TRUST-BASED RELATIONS”: STRUCTURE, CONTENT AND USE	156
Martyniuk O.A. DESIRE FOR CONSOLIDATION AND NEGOTIATION OF IDENTITY AS FACTORS OF ETHNON-NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS FORMATION	162
Tkachyshyna O.R. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PROFESSIONAL STEREOTYPES DURING SOCIAL CHANGE	168
Trofimov A.Yu. MANAGEMENT AND ATTITUDE OF STAFF TO THE ORGANIZATION	173
Shynkar M.I. PSYCHOLOGICAL READINESS OF STUDENT YOUTH FOR ASSERTIVE BEHAVIOR.....	184
Sokolov O.A. PHENOMENON OF RESPONSIBILITY IN FOREIGN SCIENTIFIC STUDIES.....	189

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

СУЧАСНА ДЕРЖАВА: АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

MODERN STATE: THE ASPECTS OF FUNCTIONING

У статті зроблено спробу соціологічного аналізу окремих аспектів функціонування сучасної держави та підходів до їх оцінки. Презентоване власне розуміння сутності понять, що пов'язуються з функціонуванням держави та змістом такого соціального явища, як державне управління. Наголошується на тому, що виконання державою всього спектра функцій призводить до встановлення в суспільстві певного соціального порядку, який повинен відповідати уявленням про соціально-потрібний порядок, що має забезпечувати вирішення низки питань, пов'язаних із досягненням державою необхідного рівня соціальної адекватності. Запропоновано логіку вибору моделі соціального порядку, що зумовлюється всією повнотою спектра виконуваних державою функцій, за якого враховуються не тільки їх кількість, а також і рівень ефективності функціонування, ступінь акцентування на певних функціях у різні періоди. Вказується, що така особливість у співвідношенні певних функцій держави та послідовності реалізації у часовому просторі має визначатися стратегією суспільного розвитку як складником державної політики на засадах використання оптимізованого зразка державного управління. Його основним змістом має стати впровадження специфічної для України моделі, що на попередньому етапі застосовує систему управлінського балансу (як систему протизваг для запобігання відхилень у русі за стратегічними орієнтирами) між інтересами суспільного розвитку та інтересами корпоративно-олігархічних кіл. Досягнені етапи певної рівноваги дозвлятимуть залучати ресурси, яких не вистачає державі та якими вільно користуються у корпоративних інтересах зацікавлені (на поточний момент) у співпраці з державою олігархічні структури. Головним етапом має стати посилення державного впливу на ситуацію за рахунок нарощення власної ресурсної бази та поступове й суттєве зменшення впливовості олігархічних структур. Ставиться питання щодо визначення підходів до оцінки результатів процесів функціонування держави.

Ключові слова: функції, держава, державні функції, державне управління, соціальний порядок, вибір моделі соціального порядку, оцінка функціонування держави, підходи (раціональний та емоційний) до оцінювання функціонування держави.

The study investigates the possibility of sociological analysis of certain aspects of the functioning of the modern state and approaches to their evaluation. The author's own understanding of the essence of the concepts connected with the functioning of the state and the content of such a social phenomenon as public administration is presented. It is emphasized that the performance of the full range of functions by the state leads to the establishment of a certain social order in society, which must correspond to the idea of a socially necessary order, which, in its turn, must ensure the solution by the state of a number of issues related to the achievement of the required level of social adequacy. The logic of choosing a model of social order, which is determined by the full range of functions performed by the state, is proposed. However, not only their number but also the level of efficiency and the degree of emphasis on certain functions in different periods are taken into account. It is pointed out that such a feature of the ratio of certain functions of the state and the sequence of implementation in time should be determined by the strategy of social development as a component of public policy based on the use of an optimized model of public administration. Its main content should be the introduction of a model, specific to Ukraine, which at the previous stage uses a system of management balance (as a system of counterbalances to prevent deviations in the pursuit of the strategic guidelines) between the interests of social development and the interests of corporate and oligarchic circles. Achieved stages of a certain balance will allow attracting resources which the state lacks and which are freely used in corporate interests by oligarchic structures, interested (at the moment) in cooperation with the state. The main stage should be the strengthening of state influence on the situation by increasing its own resource base and a gradual and significant reduction of the impact of oligarchic structures. The question of determining approaches to assessing the results of the processes of state functioning is raised.

Key words: functions, state, state functions, public administration, social order, choice of social order model, assessment of state functioning, approaches (rational and emotional) to the assessment of state functioning.

УДК 316.334.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.1>

Бурега В.В.

д.соціол.н., професор,
завідувач кафедри соціології
та політології

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Постановка проблеми. Сучасна держава виступає предметом для вивчення багатьма науковими дисциплінами, що досліджують

процеси життєдіяльності суспільства. Це насамперед соціальні науки, такі як соціологія, політологія, соціальна психологія, історія,

економіка, соціальна філософія, державне управління та право. Але, незважаючи на те, який аспект життя соціуму піддається аналізу, він так або інакше стосується питань функціонування держави. Соціологічною наукою проблеми держави традиційно розглядаються за рахунок її вивчення соціологією історії, соціологією політики та розділами соціології, що досліджують суспільство як соціальну систему та соціальні структури. Останнім часом такі спроби робилися також за рахунок зусиль щодо розробки концепції соціології державного управління та теоретичних засад соціології держави. Окреслена ситуація повинна визнаватися такою, що зумовлює актуальність спроби соціологічного аналізу саме процесів функціонування сучасної української держави. Тим більше, що їх якість і результати викликають стурбованість, яка поділяється у суспільстві та може бути виражена словами українського соціолога Ю. Чернецького: «Висновок очевидний: у нашій країні ... зараз функціонує не просто неефективна, а КРИТИЧНО НЕЕФЕКТИВНА ДЕРЖАВА» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічними засадами для дослідження проблематики з позицій соціологічної науки, що пов'язується з державою та різними аспектами її існування у суспільстві, виступали науковці напрацювання М. Вебера, З. Баумана, П. Бурдьє, Е. Гідденса, Е. Дюркгейма, Н. Еліаса, Б. Кістяковського, С. Ліпсета, Р. Макайвера, Т. Парсонса, Дж. Ролза, Е. Сміта, К. Шмітта та інших.

Сучасні наукові розвідки у царині проблематики держави виконувалися А. Багінським, В. Бульбою, І. Буровим, Д. Герчановським, Є. Головахою, В. Городяненко, А. Горбачиком, І. Дубровським, Н. Коваліско, І. Кононовим, Г. Кузнецовим, П. Кутуєвим, О. Куценко, В. Олійник, А. Фінько, О. Фісуном, Ю. Саєнко, А. Ручкою, І. Руценко, Л. Хижняк, М. Шульгою, Л. Шумським. Аналіз публікацій, присвячених порушеному нами питанню, показує, що для розгляду соціологічною наукою феномена держави частіше вибираються аспекти, які пов'язуються з дослідженням процесів її генези, специфічністю формування та становлення держави як соціального інституту та зумовлення їх перебігу цивілізаційними й історичними умовами. Зацікавленість дослідників викликають також питання, пов'язані зі специфікою взаємодії та взаємин сучасної держави з іншими складовими частинами суспільного організму, структурою і змістом виконуваних при цьому функцій.

Постановка завдання. Отже, метою цієї роботи має бути визначення можливого напряму дослідження проблем, які виникають у процесі реалізації спектра функцій державою. Видається, що основними завданнями

повинні стати такі як розгляд процесів функціонування держави у форматі її діяльності та їх спрямування на встановлення й підтримання певного соціального порядку у такому суспільстві з метою забезпечення умов для досягнення корінних цілей його розвитку. Окрім того, у зв'язку з цим також видається доцільним виокремлювати підходи до розгляду процесів функціонування держави та розрізняти підходи до оцінки наслідків таких процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними для нашої роботи виступають поняття «функція» та «держава», отже, слід насамперед визначитися з їх розумінням. Частіше за все функцію визначають як певне явище, що залежить від іншого явища та змінюється разом з ним. Стосовно функцій держави ми знаходимо цьому підтвердження, оскільки держави, які відрізняються політичним устроєм, економічними умовами розвитку, нормативно-правовими характеристиками, ступенем соціальної орієнтованості, мають суттєві відмінності у функціональному спектрі, що ними реалізується. Отже, саме у функціях має проявлятися соціальна сутність держави як соціального інституту, що своєю чергою виступає підставою для визначення державних функцій як змістовно-структурних аспектів її активної діяльності у різних сферах життєдіяльності [2]. Тобто функції держави – це структурований зміст її діяльності. При цьому залежно від специфіки умов функціонування держави структура може змінюватися, корегуватися, а зміст має залишатися незмінним у своїй орієнтованості на головну мету суспільного розвитку.

Проте, даючи власне визначення держави, необхідно зауважити, що для спроби його сформулювати обов'язково необхідно врахувати:

- формат утворення та проявів держави як соціального інституту або у вигляді соціальної організації;
- ступінь легітимності застосовуваного управлінського інструментарію та провідних владних конструкцій;
- інтереси суб'єктів, що долучаються до важелів функціонування держави, виходячи з кінцевої мети її існування (в інших або деяких випадках – створення).

За таких умов ми можемо визначити поняття «держава»: як частину суспільства, що виокремлювалася з нього у вигляді соціального інституту з метою упорядкування всього розмаїття взаємодій і взаємин з появою приватної власності, яка протягом усього історичного розвитку людства набуває формату функціонування у вигляді масштабних і структурованих соціальних організацій, діяльність яких полягає у легітимному використанні влади для управління життям громад на різних

територіях, з різними ідеологічними настановами та в інтересах конкретних соціальних груп, що виконують керівну роль у суспільстві та використовують набуті самими різними шляхами права для визначення напрямів суспільного розвитку. Слід також визначитися із тим, що державні функції реалізуються за умов створення і функціонування у державі системи державного управління, під якою розуміється різновид її соціальної, політичної, економічної та організаційної діяльності, пов'язаної зі здійсненням державної влади у країні. Тоді державне управління має розумітися як цілеспрямований, систематично здійснюваний вплив на соціальну систему загалом або на її окремі ланки, на перебіг та стан суспільних процесів, що пов'язуються з реалізацією державної політики в інтересах досягнення провідних цілей розвитку суспільства.

При цьому слід звернути увагу на те, що необхідно відрізнити функції держави від функцій державного управління. Якщо на розуміння державного управління екстраполювати уявлення про основні функції власне процесу управління, то до функцій державного управління слід відносити також планування, організацію, мотивацію, координацію та контроль. А мета і функції державного управління повинні бути адекватними функціям держави та забезпечувати виконання завдань функціонування держави відповідно до основних сутнісних характеристик соціальної системи та враховувати соціально-економічний та політичний стан суспільного розвитку [3, с. 51].

Говорячи про функції держави, слід підкреслити, що вони становлять структуру і головний зміст її діяльності. До них можуть належати способи цілеспрямованої активності, які забезпечують підтримку наявної структури діяльності та відбір до її складу певних змістових елементів. Розглядаючи державу у вигляді складника соціальної системи, доцільним є розподіл функцій, що забезпечують існування суспільства у зовнішньому для нього середовищі (зовнішні) та впорядкування життєдіяльності, власне самого суспільства (внутрішні).

Отже, до зовнішніх функцій держави, як правило, належать такі, що забезпечують відстоювання державних інтересів у взаєминах зі світовою спільнотою. Такими функціями виступають захист національної безпеки, державного суверенітету та території країни від загроз іззовні шляхом забезпечення обороноспроможності на рівні, достатньому для мирної життєдіяльності громадян; забезпечення міжнародного партнерства через встановлення взаємовигідного співробітництва в економічній, політичній, культурній та інших сферах; всебічна підтримка миру та мирного співіснування шляхом активної участі у розвитку міжнародних відносин з іншими державами,

розв'язанні глобальних проблем людства, діяльність щодо запобігання війн, зменшення кількості озброєнь як взагалі, так і насамперед хімічної, бактеріологічної та ядерної зброї.

Говорячи про внутрішні функції, які покликана виконувати держава, вказують на такі, що: забезпечують політичну стабільність у суспільстві, головним чином, через розробку програмно-стратегічних цілей та визначення завдань суспільного розвитку (політична функція); встановлюють правові норми, що покликані регулювати взаємини у суспільстві, забезпечувати правопорядок та охорону прав і свобод громадян (правова функція); координують і регулюють соціально-економічні процеси на засадах фінансово-кредитної та фіскальної політики (економічна функція); сприяють реалізації принципів соціальної справедливості, захисту інтересів найбільш вразливих верств населення, підтримці системи охорони здоров'я, громадського транспорту, а також забезпеченню солідарних відносин у суспільстві між громадянами та чинними соціальними інститутами (соціальна функція); надають громадянам рівні права й можливості для отримання освіти шляхом розвитку процесів демократизації освіти та її якості на рівні світових вимог (освітня функція); встановлюють умови для задоволення культурних потреб громадян та створюють гарантії вільного доступу до інформаційного простору (культурна функція); гарантують захист навколишнього середовища, впорядкування і контроль за використанням природних ресурсів, забезпечення реалізації прав пересічних громадян на здорові умови для мешкання (екологічна функція); забезпечують упорядкування системи владної вертикалі, координацію діяльності всіх суб'єктів політичної системи, суворий контроль за виконанням законів (організаторська функція) [4, с. 98–99].

Функціонування держави, як виконання всього зазначеного спектра функцій, призводить до встановлення в суспільстві певного соціального порядку, який повинен відповідати уявленням про суспільно потрібний соціальний порядок, що дозволить йому мати певні ознаки соціальної адекватності. У такому разі він має забезпечувати вирішення питань:

1) створення умов для реального соціального партнерства та його розвитку на всіх щаблях соціальної організації;

2) забезпечення правосуддя на демократичних засадах та надання всім членам суспільства однакових можливостей для доступу до нього;

3) впровадження таких моделей соціального управління, які б у процесі прийняття та реалізації управлінських рішень враховували всі аспекти соціального життя: соціально-політичні, фінансово-економічні,

релігійно-етнічні, культурно-освітні, еколого-технологічні тощо та не давали б переваги одним з них усупереч іншим;

4) реалізації у суспільній практиці принципів соціальної, етнічної, ґендерної, культурної, релігійної рівності для всіх членів суспільства;

5) встановлення гарантій продовольчої, енергетичної, інформаційної, військової, комунікаційної, медико-екологічної безпеки тощо;

6) розбудови системи соціально-політичних та економіко-господарських відносин, що гарантують обов'язкову трудову зайнятість, соціальне забезпечення та соціальний захист для всіх без винятку громадян.

Таке уявлення про риси суспільно необхідного соціального порядку є тільки початковим начерком та потребує подальшої комплексної розробки.

При цьому вибір моделі соціального порядку зумовлюється ступенем повноти спектра функцій держави. Але головну роль мають відігравати не тільки їх кількість, а також рівень інтенсивності й ефективності функціонування та логіка акцентування (свого роду композиція акцентів) на тих або інших функціях у різні історичні періоди процесів функціонування. Під композицією у функціональності держави має розумітися їх особливе співвідношення та послідовність під час реалізації. Така особливість у співвідношенні певних функцій держави та їх реалізації у часовому просторі мають визначатися державною політикою як певною стратегією суспільного розвитку. Для досягнення таких стратегічних цілей вкрай потрібна зважена та оптимізована модель державного управління. Стосовно українських соціальних реалій необхідно говорити про впровадження національної моделі, що на попередньому етапі впроваджувала б управлінський баланс (свого роду систему противаг для запобігання різких відхилень у русі за стратегічними орієнтирами) між інтересами суспільного розвитку та інтересами корпоративно-олігархічних кіл. Цілком зрозуміло, що такий баланс інтересів не може бути постійним, але досягнені етапи певної рівноваги дозволятимуть залучати ресурси, яких не вистачає державі та якими володіють у власно-корпоративних інтересах зацікавлені у співпраці з державою на поточний момент олігархічної структури. Наступним етапом може передбачатися збільшення впливу держави на ситуацію, коли стає можливим дезавування впливів фінансово-олігархічних структур за рахунок нарощення ресурсної бази держави. Разом із тим, зважаючи на реальний стан речей, це має відбуватися тільки шляхом досягнення компромісів на засадах поєднання ролі політичної волі керівництва держави та застосування (виключно) правових механізмів її реалізації, цілеспрямованого розвитку структури соціуму за раху-

нок підтримки й розвитку середнього класу та стрімкого нарощування впливів громадянського суспільства.

Окремо має ставитися й питання щодо оцінки результатів процесів функціонування держави. Видається, що одним з підходів до цього може стати розгляд їх в узагальненому вигляді, тобто як оцінки ступеня державності. Державність визначається сукупністю певних ознак функціонування державних органів влади, діяльність яких повинна оцінюватися за ступенем реалізації цілей суспільного розвитку. У такому разі державність набуває вигляду певної проєкції наслідків процесів функціонування держави на суспільство на певному етапі історичного розвитку конкретного типу держави.

Можна вважати, що державність проявляє себе на такому етапі державного розвитку, коли держава вже усталена в своїх основних характеристиках. Тоді оцінка ступеня державності дозволить констатувати рівень соціального порядку, за рахунок якого забезпечується розвиток суспільства у відповідності до цілей, визначених для задоволення потреб представників правлячої (домінуючої) соціальної групи. Коли певні характеристики державності викликають незадоволення основної маси населення країни, то громадяни не сприймають державу своєю та такою, що працює для них. За таких умов можуть виникати питання про те, у чиїх інтересах функціонує державний апарат, хто його формує та з якою метою, кого рекрутують до нього, а головне – кому ж справді належить державна влада в сучасній Україні. Натепер, на жаль, немає загальноновизнаних інструментів для оцінки функціонування держави. Ми можемо спиратися на результати моніторингових досліджень, які проводяться силами науковців Інституту соціології НАН України або орієнтуватися на дані різного роду досліджень, що свідчать про рівень довіри громадян основним соціальним інститутам і державним інституціям. Проте ми можемо використовувати й дані, які визнаються не тільки у нас у країні. Мається на увазі використання матеріалів, які презентуються наприклад у дослідженнях індексу демократії (Democracy Index), що обраховується відомою авторитетною організацією Economist Intelligence Unit. Результати таких досліджень публікуються з 2006 року та містять оцінки для 165 незалежних країн. Цей індекс розраховується як середне арифметичне індексів за п'ятьма категоріями. Застосування цих категорій покликане прагненням презентувати основні показники суспільного життя. До їх числа відносять такі, що характеризують: 1) виборчі процеси та наявність у них плюралізму; 2) функціонування уряду; 3) участь у політичному житті; 4) полі-

тичну культуру; 5) цивільні права. Всього враховується 60 показників (по 12 показників на критерій). Експерти на засадах аналізу наявної та спеціально зібраної інформації відповідають на поставлені питання, що дає змогу формувати відносно об'єктивізовану оцінку процесу, у тому числі й функціонування уряду країни як за однією з категорій, вибраних для визначення індексу демократії.

У контексті обговорення теми нашого дослідження найбільший інтерес становлять показники, що дають змогу оцінювати результативність функціонування уряду (категорія 2). Так, у 2007 році цей показник для України сягав за 10-бальною шкалою – 5,00. Тоді як у 2015 році він знизився до 3,93. За оцінками 2019 року він становив усього 2,71. Тобто відбулося зниження на 46,8% порівняно з 2007 роком. При цьому загальний показник індексу демократії в Україні також знижується, але з іншою динамікою. Так, у 2007 році він становив 6,30 та у 2015 році зменшувався до 5,70 бала, а потім у 2019 році він зростає до 5,90. Таке зниження загального показника зумовлюється саме зниженням майже у половину показників функціонування уряду й помітною тенденцією до зниження показників категорій № 1 (виборчий процес та плюралізм) і № 5 (цивільні права). Проте показники у категоріях № 3 і № 4, що мали відобразити оцінки участі у політичному житті й політичної культури, зростали [5].

Стає зрозумілим, що головною проблемою для отримання позитивної оцінки за індексом демократії стало негативне бачення результатів діяльності уряду. Мабуть, саме цьому з 2007 року дотепер (за 14 років) змінилося вісім складів Кабінету Міністрів України. Економічні кризи, політична нестабільність, 6-річна війна на Південному Сході країни, незавершеність розпочатих реформ – усе це визначально впливає на оцінку функціонування держави в сучасній Україні та створює умови, щоб така оцінка більшою мірою виявлялася емоційною, ніж раціональною. Нині українському суспільству недостає саме раціональності у підходах до оцінювання функціонування держави. Українці ще не мали у своїй новітній історії досвіду, коли б вони мали змогу не під впливом емоцій оцінювати діяльність уряду, а на раціональних засадах порівнювати її наслідки не тільки з тим, що було раніше, а й з тим, до чого прагнуть пересічні члени суспільства. Цілком зрозуміло, що справжня раціональність полягала б у об'єктивізованій оцінці напрямів функціонування, які не демонструють позитивних результатів. При цьому відсутність підстав для позитивних оцінок створюється не тільки тому, що не досягнуто успіху, а й тому, що діяльність уряду велася або з принциповими порушеннями встановлених процедур і правил, або під

тиском різноманітних обставин, або зовсім не здійснювалася.

Але натепер ми маємо тільки те, що маємо. Підтверджують емоційний характер оцінок функціонування основних соціальних інститутів дані досліджень, проведених Центром Разумкова у лютому–квітні 2020 року. Так, за ними функціонування Уряду України оцінюється з негативним балансом (у лютому – 36,5%, а у квітні він зменшується до 25,2%). Хоча кількість «зовсім невдоволених» урядом у лютому–квітні 2020 року практично не змінюється, проте кількість «скоріше незадоволених» зменшується на 7,2% та на 3,2% збільшується чисельність «скоріше задоволених» і незначно (всього на 0,7%) стає більше «задоволених повністю». Разом із тим на 3,5% за цей період зростає кількість тих, кому важко визначитися з оцінкою. Такі коливання оцінок упродовж короткого періоду часу викликаються зміною емоційних настроїв, що виникають у зв'язку з розвитком ситуації, пов'язаної з поширенням епідемії коронавірусу в Україні та діями всіх рівнів керівництва країни у такій ситуації.

Спроба порівнювати наведені дані дає змогу зауважити, що визначення показників індексу демократії можуть визначатися як приклад раціонального оцінювання процесів функціонування українського уряду. Можна вважати, що така оцінка являє собою інтелектуально-оціночне судження, яке демонструє раціональність і узагальненість у підході до оцінювання. Результати ж опитувань, проведених Центром Разумкова, за нашим переконанням, демонструють насамперед емоційну оцінку ситуації. Це – емоційно-оціночні судження, які за своєю сутністю є узагальненням віддзеркалення індивідуального досвіду окремої особистості щодо усвідомлення та переживання її ставлення до подій у суспільному середовищі. Від того, наскільки глибокими та яскравими виявляються такі переживання, значною мірою залежить змістовність емоційної оцінки конкретної ситуації. Емоційні оцінки є більш рухливими, що зумовлюється більшою рухливістю емоційної сфери людської психіки порівняно з інтелектуальною. Отже, як емоційна, так і раціональна оцінки мають право на їх використання, але поодиноці вони значно меншою мірою здібні ставати мотивацією для серйозного підходу до оцінювання процесів функціонування держави. Саме тому слід говорити про необхідність їх поєднання з метою продукування оцінки такої, що є інтегрованою, спрямованою на розширення можливостей для використання їх узагальненого потенціалу.

Висновки з проведеного дослідження. Функціонування держави необхідно розглядати в контексті суспільного життя. Державне функціонування не тільки спрямовується на впорядкування всіх змістових складників

життя соціуму, а й природним чином залучає їх потенції та сприяє розвитку й удосконаленню. Так, держава, виконуючи провідну роль у суспільстві, не може бути ізольованою від проблем функціонування економіки (ринку), без ресурсної бази якої вона не є спроможною функціонувати. А громадянське суспільство не може не впливати на залучення людського фактору, який виступає кадровою основою процесів функціонування як держави, так і економіки. Виходячи з цього, функціонування держави має бути орієнтоване на забезпечення такої організації життя суспільства, що впроваджує соціально необхідний, адекватний цілям соціального розвитку порядок, у якому поєднуються потенціали всіх складників соціальної структури. Спектр функцій держави має бути настільки широким, наскільки того вимагають інтереси соціального розвитку. Отже, слід говорити про можливість збагачення традиційно визначеного спектра за рахунок виокремлення функцій, призначених для реалізації в інформаційно-комунікаційній сфері життєдіяльності сучасного суспільства. Принципово важливим за таких умов вияв-

ляється також визначення підходів до оцінювання наслідків процесів функціонування держави. Видається, що необхідно орієнтуватися на поєднання всіх наявних підходів з метою забезпечення об'єктивності оцінок, а головне – на розкриття їх мотиваційного потенціалу для подальшого суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чернецький Ю. Про індекс демократії України та інших держав пострадянської Європи. *NEWSKY.COM.UA*: інтернет-журнал. 19 квітня 2020 року.
2. Бульба В.Г. Історико-компаративний огляд класичних парадигм визначення сутності та змісту функцій держави. *Державне будівництво*. 2010. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2010_2_5.
3. Бурєга В.В. Соціологія государственного управления : монографія. Донецьк : ООО «Східний видавничий дім», 2012. 167 с.
4. Буров І.В. Держава. Соціологія політики : Енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В.А. Полторак, О.В. Петров, А.В. Толстоухов. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с.
5. Democracy Index 2019: A year of democratic setbacks and popular protest. London : The Economist Intelligence Unit Limited. 2020.

СПОЖИВЧА ПОВЕДІНКА ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

CONSUMER BEHAVIOR UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION

У статті проаналізовано поведінку споживачів, яка сформована під впливом нових глобалізаційних умов соціокультурної реальності й демонструє тенденцію до уподібнювання до моделей поведінки, які часто зустрічаються у світі. Подано основні риси та фактори глобалізації й періодизацію розвитку цього явища. Визначено основні риси споживчої культури. Простежено причини й умови виникнення інформаційного суспільства. Виокремлено фактори, що впливають на рівень схожості споживчих потреб. Показано, що глобалізація споживання сприяє не лише взаємопроникненню моделей споживання, а й створенню глобальної споживчої культури, глобальних сегментів споживачів, розрізаних на основі цінностей, манер поведінки і ставлення до товарів і брендів. Підкреслено, що споживачі, які діють в епоху глобалізації споживання, змінили свою структуру та ієрархію потреб, а також порядок їх здійснення. Розкрито поняття гомогенізації й гетерогенізації споживання, а також підприємницькі стратегії глобалізації та глокалізації, якими користуються сучасні виробники. Акцентовано на важливості існування явища споживчого етноцентризму в поведінці суб'єктів ринку, у тому числі домогосподарств. Зазначено, що значною мірою споживчий етноцентризм починається в глобалізаційних процесах як своєрідна реакція на негативні наслідки глобалізації. Виокремлено основні завдання економічної політики держави за умов глобалізації. Звернено увагу, що Україні необхідно підвищувати рівень національної самосвідомості й економічного патріотизму своїх громадян. Обґрунтовується висновок, що реальність суспільства споживання пов'язана з виникненням нових умов глобалізації, у яких споживачі мають легший контакт один із одним завдяки Інтернету, що призводить до проникнення культур, а отже, до створення нових споживчих моделей і поведінки.

Ключові слова: глобалізація, поведінка споживачів, споживча культура, інформаційне суспільство, глобалізація споживання, гомогенізація та гетерогенізація споживання, споживчий етноцентризм.

The article analyzes consumer behavior, which is formed under the influence of new globalizing conditions of socio-cultural reality and demonstrates the tendency to resemble the patterns of behavior that are common in the world. The main features and factors of globalization and periodization of the development of this phenomenon are presented. The main features of consumer culture are determined. The causes and conditions of the emerging of the information society are traced. The factors influencing the level of similarity of consumer needs are singled out. It is shown that the globalization of consumption contributes not only to the interpenetration of consumption patterns, but also to the creation of a global consumer culture, global consumer segments, separated based on values, behaviors and attitudes to goods and brands. It is emphasized that consumers operating in the era of globalization of consumption have changed their structure and hierarchy of needs, as well as the order of their implementation. The concepts of homogenization and heterogenization of consumption, as well as business strategies of globalization and glocalization, which are used by modern producers, are described. The importance of the phenomenon of consumer ethnocentrism in the behavior of market participants, including households, is emphasized. It is noted that to a large extent consumer ethnocentrism begins in globalization processes as a kind of reaction to the negative consequences of globalization. The main tasks of the state economic policy in the context of globalization are highlighted. Attention is drawn to the fact that Ukraine needs to increase the level of national self-awareness and economic patriotism of its citizens. It is reasonable to conclude that the reality of a consumer society is associated with the emergence of new conditions of globalization, in which consumers have easier contact with each other through the Internet, which leads to the penetration of cultures and, consequently, to create new consumer models and behaviors.

Key words: globalization, consumer behavior, consumer culture, information society, globalization of consumption, homogenization and heterogenization of consumption, consumer ethnocentrism.

УДК 303.4:316.334.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.2>

Щерба О.І.

к.соціол.н., доцент,
докторант відділу історії
та теорії соціології
Інститут соціології
Національної академії наук України

Постановка проблеми. Глобалізація – це процес інтернаціоналізації світової економіки. Її наслідком у сучасному світі є постійне, інтенсивне збільшення світових торговельних мереж, інтеграція ринків та експансія європейської культури й західної цивілізації. Значним є вплив глобалізаційних процесів і на сферу споживання. Україна за таких умов уже не може залишатися осторонь глобалізаційних процесів, які суттєво впливають як на наше суспільство загалом, так і на споживачів зокрема. Цим і зумовлена актуальність теми наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблем глобалізації споживання займалися такі сучасні зарубіжні соціологи, як У. Бек, Р. Робертсон, П. Бергер, Е. Тоффлер, Д. Белл, А. Файрет, З. Бауман, А. Фігель, А. Шнайдер, К. Влодарчик, А. Олейничук-Мерта, В. Шиманський, Й. Ткачик, К. Мазурек-Лопатинська, Ч. Бивалець, Л. Рудницький, К. Карч та ін. Аналізують загальносвітові тенденції, а також вивчають потенціал України в глобальній економіці також і сучасні українські вчені: В. Прушківський, Е. Прушківська, В. Буряк, Т. Бельська, Г. Шамборовський та ін.

Визнаючи важливість досліджень науковців, недостатньо уваги, на нашу думку, приділено виокремленню глобалізаційних чинників, їх позитивному впливу та ймовірним загрозам стосовно споживчої поведінки.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз наукових підходів, розроблених сучасними зарубіжними й вітчизняними науковцями в дослідженні понять «глобалізація», «глобальна споживча культура», «глобальне споживання»; розкриття понять гомогенізації та гетерогенізації споживання, а також підприємницьких стратегій глобалізації та глокалізації, якими користуються сучасні виробники; дослідження поняття споживчого етноцентризму в поведінці суб'єктів ринку; виокремлення основних завдань економічної політики держави за умов глобалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Удосконалення методів виробництва й автоматизація виробничих процесів сприяли збільшенню асортименту споживчих товарів, а також урізноманітненню послуг, пропонованих на ринку споживачам у всьому світі. ІТ-революція 1970-х рр. і міжнародні корпорації відіграли важливу роль у створенні світової економіки. Маючи значний фінансовий та інтелектуальний капітал, корпорації сприяли впровадженню все новіших виробничих технологій, тим самим підвищували свою конкурентоспроможність і використовували ринкову позицію та можливості інтернаціоналізації своєї продукції. 1980-ті й 1990-ті рр. сприяли подальшим динамічним змінам у світовій економіці. Відтоді подальша міжнародна інтеграція прогресує суттєво більше, ніж у попередні роки, і процес глобалізації набирає обертів.

(1) Явища глобалізації та споживання в сучасному світі

Згідно зі словником економічних термінів, глобалізація – це якісно новий етап взаємозалежності національних економік на основі поглиблення інтернаціоналізації світового господарства, інтенсифікації міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталу, робочої сили й технологій [12, с. 38].

Зупинимося на цьому визначенні, оскільки його можемо вважати досить повним, а більшість інших тлумачень є схожими.

Головними ознаками глобалізації, згідно з енциклопедією [6, с. 118], є: 1) масовий і масштабний вихід соціальної, політичної та економічної активності за межі кордонів окремих держав на регіони й континенти; 2) інтенсивність, що зростає, взаємозв'язків у сфері торгівлі, інвестицій, фінансів, міграційних і культурних процесів; 3) небувале до цього часу прискорення поширення ідей та інформації, обігу капіталів, переміщення товарів, міграція населення внаслідок розвитку всеосяжних

систем транспорту й комунікацій; 4) стирання граней між місцевими й усепланетарними подіями. Глобалізацію, отже, можна коротко охарактеризувати як усезростаючий вплив на людей їхніх всесвітніх взаємозв'язків.

Оскільки глобалізація розуміється як процес, який розпочався у 70–80 рр. ХХ ст., то доцільно навести його періодизацію. Українські вчені Е. Прушківська та Ю. Шевченко пропонують виділити 3 найсуттєвіші етапи:

1 етап – зародження глобалізації в біполярному світі. Він охоплює період, коли світ був поділений між соціалістичним табором і капіталістичним. У часових рамках це 70–90 рр. ХХ ст.;

2 етап – поширення глобалізаційних процесів по всьому світу, налагодження взаємозв'язків і виникнення взаємозалежностей. Цей період розпочався розпадом СРСР на початку 90-х рр. ХХ ст. та лібералізацією політики новоутворених держав, закінчився світовою фінансовою кризою у 2008 р. ХХІ ст.;

3 етап – посткризовий. Він включає саму кризу й післякризовий період, тобто від 2008 р. до сьогодні. Його особливістю стало усвідомлення необхідності регулювання глобалізації [7, с. 137].

Отже, ми перебуваємо зараз у посткризовому періоді, хоча 2020 рік може стати новою відправною точкою в глобалізаційних процесах, зважаючи на наближення чергової економічної кризи, пов'язаної з коронавірусною інфекцією.

На сучасному етапі змінюються не тільки потреби в кількісному вимірі, а й їх структура. Відбувається перехід від домінуючої ролі матеріальних потреб до переважання потреб сфери послуг. Отже, розширення структури потреб визначає потенціал розвитку споживчого ринку [8, с. 35–36].

Процеси глобалізації споживання є безсумнівним наслідком постійної інтеграції ринків (особливо товарів і послуг), що водночас спонукає компанії стандартизувати продукцію та рекламні повідомлення. Тому важливим аспектом покупок є також орієнтація на торгівельну марку під час вибору товару.

Універсальність товарів може стати ще більш привабливою для споживачів, коли вони позначені відомими брендами, що полегшує прийняття остаточного рішення про купівлю. У результаті глобального споживання моделі споживання змішуються на міжнародному рівні, створюється глобальна споживча культура, глобальні сегменти споживачів, які розрізняються на основі цінностей, манери поведінки і ставлення до об'єктів і марок.

У вступі до колективної монографії «Багатолика глобалізація. Культурне розмаїття в сучасному світі» Пітер Бергер характеризує динаміку глобалізації в повсякденному існу-

ванні як глобальну культуру, яка зароджується, стверджуючи, що вона за своїм походженням і змістом американська, засоби комунікації поширюють саме її зразки (Adidas, McDonalds, Disney, MTV), навіть споживання гамбургера в McDonalds слугує видимим знаком реальної чи уявної причетності до глобальної сучасності. Альтернативна глобалізація відбувається як на рівні еліт, так і широких мас населення [3, с. 9–24].

Інші американські вчені виокремлюють такі основні риси споживчої культури [17, с. 189]: (1) трансформацію потреб у бажання, (2) фетишизм товарів, (3) гедоністичні цінності, (4) показне неробство, (5) показне споживання, (6) естетизація повсякденного життя, (7) відчуження людини, (8) різноманітність і швидкість змін у більшості сфер людського життя.

Такі умови, як розвиток засобів масової інформації або нових засобів комунікації, заснованих на розвитку Інтернету, інтенсифікація міграційних процесів і демократизація політичних систем, сприяють розвитку глобалізації як в економічній, так і культурній і політичній сферах, тобто проникненню, уніфікації та виникненню взаємозалежності, що зростає, суб'єктиві у цих сферах.

Згідно із Зигмундом Бауманом, глобалізація культури пов'язана насамперед з розвиненими інформаційними суспільствами, для яких простір перестав бути обмеженням і може бути легко перевищений як «у реальності», так і «віртуально» [13, с. 104].

Отже, як ми спостерігаємо, обмін інформацією останніми десятиліттями набув глобального виміру. Завдяки модернізації технологічних процесів і прогресуючому рівню комп'ютеризації суспільств це призвело до виникнення т. зв. інформаційного суспільства.

Одним із перших спробував осмислити глобалізаційні процеси Елвін Тоффлер. Його концепція «третьої хвилі» полягає в тому, що першою хвилею була поява аграрної цивілізації, «друга хвиля» – це результат індустріальної революції, а «третья хвиля» знаменує становлення інформаційного суспільства.

Е. Тоффлер уважав [10], що кожна культура підходить до глобалізації, до «третьої хвилі» з власним соціальним характером, що розвинувся протягом століть. Відмітною ознакою культурної глобалізації можна вважати потребу в новизні. Найглибше й найповніше Е. Тоффлер передбачив культурне різноманіття глобалізації, вважаючи, що в міру поширення комп'ютерами інформації через супутники, що зв'язують колись ізольовані райони Тихого океану, коли фахівці Індії або Сінгапуру створюють програми для комп'ютерів у Манхеттені або Мінеаполісі, зростає потужний потік фінансових, культурних та інших впливів Сходу на Захід.

Інший американський соціолог – Деніел Белл – зауважував [2], що революція в засобах пересування і зв'язку, що перетворила світове співтовариство в одну величезну Ойкумену, означала розпад старих замкнутих культур і злиття в нове, вселенське вмістилище, доступне для всіх і зобов'язане своїм існуванням усім, торкнувшись і сфери споживання.

Суспільство XXI ст. орієнтоване не тільки на обмін інформацією, а й на споживання як один із найважливіших видів діяльності людини. Споживча культура заохочує споживання товарів через їх смислові, а не утилітарні аспекти. Вона сприяє «позиційному споживанню», за якого придбані споживчі товари є показником соціальної позиції споживача. Розвиток споживчої культури стимулюється масовою культурою, адресованою широкій аудиторії, отже, уніфікуючи смаки споживачів культури. Масова культура орієнтована на розваги та проведення вільного часу, базується на запозиченнях і культурі розваг.

Процес уніфікації найбільш помітний у масовій культурі, поп-культурі й у культурних стандартах повсякденного, урбанізованого побуту і споживчої поведінки. Водночас зберігається автономність традиційної духовної культури, що охороняється сферою релігійного життя, конфесійної обрядовості, що незмінно пронизує весь життєвий шлях людини. У матеріальній культурі також дивним виглядає сусідство прекрасної архітектури греко-католицьких і православних церков та в інших культурах своїх святих поряд із уніфікованими офісними будівлями зі скла й бетону. І цей прояв культурного парадоксу колишніх епох химерним чином зберігається в глобалізованому світі.

Однак цікавим є й такий факт: нещодавно Ватикан уперше за півтори тисячі років переглянув список смертних гріхів, додавши до наявних ще сім, які відображають проблеми епохи глобалізації. Згідно з новою концепцією, вічні муки тепер загрожують за «біоетичні» порушення (такі як контроль народжуваності, тобто аборти), «сумнівні з морального погляду» експерименти (такі як дослідження стовбурових клітин), уживання наркотиків, забруднення навколишнього середовища, збільшення майнового розшарування, надмірне багатство й дії, що призводять до зростання числа бідних [9, с. 101–102]. Як бачимо, така навіть найконсервативніша сфера споживання релігійних практик не залишається осторонь глобалізаційних процесів та адекватно, відповідно до своїх норм і догм реагує на сучасні виклики часу.

Автори підходять до проблеми ідентифікації найважливіших факторів глобалізації по-різному. А. Шнайдер пропонує виокремити такі [23, с. 94.]:

- фактори, пов'язані з покупцями, – на міжнародному рівні схожий попит на подібні

товари, відомі як high touch і high tech; розвиток глобальних сегментів ринку;

- фактори, пов'язані з торгівлею та розподілом, – концентрація комерційних мереж; схожі структури в торгівлі; подібні маркетингові стратегії торгових компаній;

- фактори, пов'язані з просуванням, – розвиток супутникового й кабельного телебачення; розвиток телекомунікаційних послуг; розвиток міжнародного туризму;

- фактори, пов'язані з інноваційними процесами, – загальна тенденція до скорочення життєвого циклу товарів на ринку;

- фактори, пов'язані з ринковою конкуренцією, – концентрація діяльності й підвищення здатності швидко реагувати на ринкові зміни; можливість використання економії на масштабах виробництва та маркетингу.

Для нас у межах теми дослідження найважливішим є перший фактор, хоча кожен із них також суттєво впливає на кінцевого споживача.

Під впливом процесу глобалізації в економічній, соціологічній і культурологічній літературі все частіше вказується на феномен глобалізації споживання. Розглянемо це явище детальніше.

(2) Поведінка споживачів в епоху глобалізації споживання

Глобалізацію споживання дослідники окреслюють як «(...) процес уподібнення моделей споживання до світових тенденцій за рахунок поширення одних і тих самих/товарів марок по всьому світу завдяки простому доступу до сучасних джерел спілкування, легкому переміщенню, наявності міжнародних концернів, що пропонують однакові або дуже схожі товари на всіх континентах (...)» [26, с. 57].

На рівень схожості споживчих потреб також впливають такі фактори, як різниця в рівні розвитку в окремих країнах, культурні й кліматичні відмінності, умови життя, смаки та уподобання споживачів, цінова еластичність попиту й еластичність попиту за доходом і багато інших. Ступінь коливання глобального попиту також різний для окремих секторів і навіть для окремих товарів [22, с. 184]. Він визначає сферу застосування інструментів стратегії глобалізації. Поширення єдиних культурних моделей і подібних моделей споживання сприяє використанню підприємствами глобальних стратегій та уніфікації інших міжнародних стратегій. З іншого боку, підтримка культурних відмінностей стимулює впровадження різних стратегій залежно від умов роботи в різних країнах [23, с. 33]. У першій ситуації помітний позитивний вплив конвергенції попиту на глобалізацію підприємств, а в другій – навпаки. Причиною такої оцінки впливу наслідків цих змін є усвідомлення втрачених прибутків, передбачених стратегією глобалізації.

Дослідниця А. Олейничук-Мерта описує глобалізацію споживання як складне явище й розглядає три його сфери: (1) ринкове середовище та умови, що сприяють задоволенню потреб споживачів, (2) способи задоволення потреб, а також (3) структуру й ієрархію потреб. Перший із напрямів глобального споживання – це комерційна та сервісна інфраструктура, розбудова гіпермаркетів і правові положення, що регулюють захист інтересів споживачів. Друга сфера – це поширення купівельних звичок, брендів та асортименту в окремих сегментах споживачів. Третій напрям – це ієрархія потреб, яка впливає з прийнятих систем норм, цінностей і реалізованих стилів життя, що формуються як частина існування й розвитку західної цивілізації [20, с. 272–273].

Процес глобалізації споживання спричинив до того, що поведінка споживачів останні кілька десятиліть зазнала величезних перетворень. Багатьом суспільствам, особливо з менш розвинених країн, складно пристосуватися до глобальних змін. З одного боку, для цих країн характерний природний консерватизм, з іншого – швидкість і хаотичність економічних, соціальних і політичних змін, які додатково викликають невизначеність і розгубленість. Транснаціональні корпорації користуються ситуацією та формують потреби суспільства за допомогою різних методів впливу (медіа, кіно, телебачення тощо). Так виникають показні потреби, що формують нові стилі життя, сприяючи тим самим зростанню продажів [24, с. 18–20].

В умовах глобалізації споживання помітний процес уніфікації споживчих потреб. У міжнародному масштабі глобалізація споживання сприяє не лише взаємопроникненню моделей споживання, а й створенню глобальної споживчої культури, глобальних сегментів споживачів, розрізнених на основі цінностей, манер поведінки і ставлення до товарів і брендів.

Споживачі, які діють в епоху глобалізації споживання, змінили свою структуру й ієрархію потреб, а також порядок їх здійснення. Можливість вибору між широким асортиментом товарів і послуг, а також різними ринковими ситуаціями призвела до того, що споживачі почали бачити альтернативи своєму вибору та уточнювати критерії, якими вони користуються для прийняття остаточних рішень.

Можна припустити, що еволюція глобалізації споживання має чотиристадійний процес і включає такі етапи [26, с. 55]:

- 1 етап – розповсюдження товарів, а згодом і марок;

- 2 етап – уподібнювання смаків, а в подальшому уподібнювання в перевагах у всьому суспільстві;

- 3 етап – упровадження структур споживання, що є загальноприйнятими в суспільстві,

і, як наслідок, поширення конкретних моделей споживання;

4 етап – поява глобальних сегментів споживачів.

Разом із тим глобалізація споживання, з одного боку, сприяє тому, що ринок пропонує споживачам великі серії товарів, маркованих відомими брендами, а їх купівлю нав'язують стандартизовані рекламні повідомлення, з іншого боку, в результаті глобалізації деякі споживачі шукають іншу (унікальну) продукцію. З часом, однак, унікальні за своєю природою товари перестають такими бути й розповсюджуватися серед споживачів. Отже, постійно під впливом глобалізації в суспільствах набувають усе більшого поширення моделі споживання, що виникають під впливом стандартизації продукції.

Політичні, економічні, соціокультурні зміни, що відбуваються в середовищі домогосподарств, впливають на появу нових тенденцій у їхній поведінці. Тенденції поведінки споживачів визначаються як напрям зміни стилю життя споживачів [25, с. 126].

Глобалізація та супутні зміни й тенденції помітні у сфері споживання переважно через [27, с. 92]:

1) ініціювання нових форм споживання та споживчої поведінки;

2) створення нових продуктів, нових місць продажу й нових потреб;

3) зміну способів споживання, тенденцій і стилів життя;

4) зростання активності споживача на ринку;

5) підвищення конкурентоспроможності й підприємливості споживачів.

Тенденції стають орієнтиром для подальшої діяльності організації. У світовій економіці, за даними аналізів, проведених Euromonitor International за 2005–2015 рр., можна виділити сім основних світових тенденцій, які можуть впливати на поведінку всіх суб'єктів, у тому числі споживачів, котрі функціонують на ринку [25, с. 127–128]:

1) старіння суспільства (про що свідчить збільшення тривалості життя й відсоток, що зростає, людей, старших за 65 років, у світовому масштабі);

2) збагачення багатих (на що вказує поляризація суспільств, диспропорції між багатими й бідними громадянами окремих країн);

3) міграційне явище (виникає внаслідок пошуку роботи за кордоном);

4) домоцентризм, що полягає в наданні переваги залишатися вдома та виконувати там усі види діяльності, такі як робота, навчання, замовлення розваг, харчування, страхування, здійснення банківських операцій тощо;

5) універсальний доступ до інформації та розваг де завгодно, в будь-який час завдяки

Інтернету й належним чином адаптованому електронному обладнанню (мобільними телефонами, планшетами, комп'ютерами тощо);

6) універсальність Інтернету (про що свідчить кількість, що зростає, його користувачів);

7) розвиток мобільних технологій (адже використовувані пристрої поєднують у собі багато функцій водночас і стають не тільки сучаснішими, а й загальнодоступнішими).

У процесі дослідження поведінки споживачів під час глобалізації споживання можна припустити, що напрям змін визначається сегментами споживачів, які позитивно ставляться до змін, що відбуваються. Позитивне ставлення збільшує тенденцію приймати нові виклики ринкового середовища. Деякі споживачі пасивно піддаються змінам. Крім того, існує сегмент споживачів, який негативно сприймає зміни в середовищі й намагається не піддаватися їм.

Серед факторів, що позитивно впливають на глобалізацію споживання, соціолог К. Мазурек-Лопатинська виокремлює чинники попиту та пропозиції. До групи факторів попиту належать: (1) прагнення споживачів до сучаснішого, привабливішого способу життя; (2) пошук зручної та якісної продукції; (3) придбання глобальних товарів як спосіб самоутвердження споживачів з менш розвинених країн; (4) зростання просторової мобільності споживачів. У свою чергу, найважливішими чинниками пропозиції, що визначають глобалізацію споживання, є: (1) посилення конкуренції, що змушує їх застосовувати стратегії розширення на нові ринки; (2) прагнення підприємств до економії на масштабах; (3) вільний рух продукції, робочої сили й капіталу; (4) розвиток інформаційних технологій, що забезпечують ефективну комунікацію з ринком [19, с. 34].

Взаємодії та проникненню культурних традицій сприяє потужний науково-технічний прогрес, що забезпечують відповідні інструменти й механізми (Інтернет, мобільний зв'язок, електронна торгівля) обміну товарами, послугами й інформацією в масштабах планети. Це зближує проблематику культури споживання з відомими концепціями «якості життя», «постіндустріального суспільства» та дає підстави стверджувати про формування глокальної культури споживання, яка в сучасних умовах лібералізації світової економіки відображає вертикальні й горизонтальні процеси свободи вибору споживача незалежно від класової позиції та національної належності [11, с. 253]. Отже, ми підходимо до протилежних, з одного боку, і взаємодоповнюючих і несуперечливих, з іншого – понять глобалізації та глокалізації, а також гомогенізації та гетерогенізації споживання, які й обговоримо детальніше.

(3) Гомогенізація та гетерогенізація споживання

Глобалізація призвела серед іншого до масовізації споживання, що проявляється у великих серіях і стандартизації продукції, отже, призводить до гомогенізації споживання. Однак великі серії товарів підходять не всім споживачам. Багато з них свідомо прагнуть гетерогенізувати своє споживання, бажаючи підкреслити свою індивідуальність.

Гомогенізація та гетерогенізація споживання, як показав соціолог Чеслав Бивалець [14, с. 210], «(...) по суті протилежні тенденції, не призводять до серйозніших пертурбацій, навпаки, вони по-своєму доповнюють один одного (...). Можна навіть стверджувати, що гетерогенізація має своє джерело в процесах гомогенізації як специфічну реакцію на неї (...)».

Джерелом гетерогенізації споживання є також індивідуалізація стилів життя. Сучасний споживач стає все більш скептичним і вимогливим. Він очікує на більш диверсифіковані пропозиції товарів, покращення якості обслуговування та більшу заангажованість підприємства не лише до моменту здійснення покупки, а й після здійснення транзакції. Незалежно від виду придбаного товару споживач вимагає персоналізованого підходу до самого товару, додаткових послуг, засобів зв'язку чи каналів розповсюдження.

Складний характер соціальних диспозицій, опозицій «глобального» й «локального» проявляється в повсякденному житті, способі і стилях життя. Зростання інтересу соціології до дослідження культури споживання зумовлено багато в чому характеристикою сучасного світового співтовариства як «сервісного суспільства», а сучасний комунікаційний простір, як передбачав Д. Белл, став основою соціальної та економічної реальності, його стратегічним ресурсом [2, с. 206].

Ефект взаємопроникнення явищ гомогенізації споживання, що водночас трапляються (уніфікація, пов'язана з глобалізацією), і його гетерогенізації (диференціація споживання внаслідок споживчого етноцентризму та індивідуалізації стилів життя) є своєрідним компромісом, що полягає в появі тенденцій у вигляді глобально-локальних споживчих гібридів. Можна говорити про гібридизацію або локальний характер споживання (поєднання термінів «глобальний» і «локальний»). Практичним проявом гібридизації є прийняття глобального продукту та його адаптація до локальних систем цінностей і локальних способів використання або глобальне споживання місцевого продукту [15, с. 140–141].

Роланд Робертсон, один із авторів теорії культурної глобалізації, постійно підкреслює, що глобалізація завжди пов'язана з локалізацією [21]. Наукові дослідження з теорії

культури відкидають ідею закритих окремих спільнот і відповідних їм культурних просторів та описують процес глобалізації, у якому водночас можливі й відбуваються протилежні речі.

Погоджується з ним і сучасний німецький соціолог Ульріх Бек, який вважає [1], що глобалізація не є щось автоматичне й одностороннє, одномірна глобалізація – невичерпне джерело непорозуміння у цій суперечці. Навпаки, за чільної ролі глобалізованого світу мова всюди може йти про нову посилену роль локального. Те, що глобалізація передбачає не тільки де-локалізацію, а й ре-локалізацію, впливає вже з економічних розрахунків. «Глобально» в буквальному сенсі слова виробляти не може ніхто. Саме ті фірми, що виробляють і продають свою продукцію в глобальних масштабах, змушені розвивати локальні зв'язки, по-перше, виробляючи й удосконалюючи свій товар у конкретних локальних умовах, по-друге, видобуваючи матеріал для своїх глобальних символів із локальних культур, завдяки чому ці символи виходять живими, яскравими й добре продаються. «Глобально», якщо перекласти це слово зрозумілою мовою, означає «у багатьох місцях водночас», тобто транслокально.

Тому не дивно, вважає дослідник, що така глобально-локальна взаємозалежність відіграє головну роль у розрахунках найбільших концернів. Концерни «Кока-кола» й «Соні» називають свою стратегію «глобальною локалізацією». Їхні керівники й менеджери підкреслюють, що стосовно глобалізації мова йде не про те, щоб усюди у світі будувати фабрики, а про те, щоб стати частиною тієї чи іншої культури. Підприємницька стратегія, значення якої зростає в ході практичної глобалізації, називається «локалізм» [1].

Гетерогенізація споживання в міжнародному масштабі та зростання диференціації поведінки споживачів ми можемо пояснити зростанням значення етноцентризму в споживанні, який і проаналізуємо детальніше.

(4) Споживчий етноцентризм в умовах глобалізації

Протилежністю глобального споживача є етноцентрично орієнтований споживач.

Етноцентризм визначається в соціальних науках як спосіб поведінки, що полягає в трактуванні власної групи як найкращої й наявності відповідних стандартів поведінки та, як правило, негативної оцінки інших груп з погляду подібностей і відмінностей між ними й власною моделлю групи. Отже, це такий спосіб бачити світ, у якому власна група сприймається як центральна. Залежно від сили та характеру виокремлюють такі типи етноцентризму:

- фундаментальний – природна, широко поширена, психокультурна ідентифікація індивіда зі своєю групою та її цінностями;

- помірний – (надто) позитивне ставлення (прославляльна позиція) до власних цінностей із незначним знеціненням закордонних зразків;
 - агресивний – абсолютна гегемонія власних цінностей і водночас нетерпимість до інших норм [18, с. 110–111].

Етноцентризм у споживанні ми називаємо споживчим етноцентризмом.

Споживчий етноцентризм – це різновид споживчого патріотизму, є результатом почуття належності до групи, сприймання своєї поведінки як єдино правильної й належної, високої національної свідомості. Він заснований на почутті вищості цієї групи над іншими соціальними групами, часто це може бути наслідком ксенофобії чи культурного традиціоналізму [16, с. 16–18].

Часто споживчий етноцентризм починається в глобалізаційних процесах як своєрідна реакція на негативні наслідки глобалізації. Багато індивідуальних споживачів не приймають глобальних економічних і соціальних впливів. Водночас, щоб підкреслити свій вибір, вони вживають дії, спрямовані на відображення їхнього ставлення до іноземних компаній, товарів чи послуг, що пропонуються. Часто у свідомості споживачів надання переваги купівлі вітчизняних чи місцевих товарів трактується як обов'язок і моральність.

Тут також варто наголосити на важливій ролі споживчого патріотизму в захисті рідної економіки, оскільки з погляду розвитку країни та економічного зростання важливою є підтримка вітчизняних компаній. Це пов'язано з такими причинами, як, наприклад, утримання капіталу в країні, підтримка наявних, а також створення нових робочих місць, отримання податкових надходжень у країні або обмеження негативних наслідків економічної кризи. Так, в Україні у 2000-х рр. проводилася загальноукраїнська кампанія щодо підтримки вітчизняного виробника «Купуй українське», а під час карантину у зв'язку з епідемією коронавірусу в березні-травні 2020 р. міський голова Львова закликав містян до купування товарів крафтових виробників Львівщини. Було запущено програму «Зроблено у Львові» та «Купуй львівське» із роз'ясненнями мешканцям, що така купівельна поведінка в кінцевому підсумку сприятиме покращенню економічної ситуації в регіоні.

Активну позицію громадян також відстоює й український науковець В. Буряк, який уважає, що «прийняття «глобалізації» як «природного» закону, соціально-економічної неминучості в ході еволюції людства призводить до зниження соціально-політичної активності громадян. ... Набагато складнішим є процес створення глобального громадянського суспільства, оскільки потрібно синхронізувати дії культурно й історично різних суспільних об'єднань» [5, с. 8].

Необхідно зауважити, що явище споживчого етноцентризму спостерігається як у країнах із високим рівнем економічного розвитку, які цінують власну продукцію, так і в економічно слабших країнах, що побоюються припливу іноземного капіталу.

Розглянемо, якою ж повинна бути роль держави в таких складних для національних економік реаліях.

(5) Економічна політика держави за умов глобалізації

У. Бек уважає, якщо успадкована модель національної держави взагалі має шанс вижити в новій структурі влади, породженої світовим ринком і транснаціональними акторами й рухами, то тільки в тому разі, якщо процес глобалізації стане критерієм національної політики в усіх сферах (економіка, право, армія тощо) [1]. Отже, згідно з дослідником, кожна окремо взята національна держава є більше об'єктом, аніж суб'єктом світового глобалізаційного руху.

Схожі з ученим судження в українській дослідниці Т. Бельської, яка переконана, що особливістю стратегії національної держави в умовах глобалізації є те, що вона не диктує умови суспільству, не діє як апарат примусу, а все більш тісно кооперується, взаємодіє з ним, делегуючи частину своїх повноважень місцевому самоврядуванню та інститутам громадянського суспільства [4, с. 76]. Погоджуємося із цим твердженням частково, у питанні важливості розбудови активного громадянського суспільства. Однак, як показує світовий досвід, а особливо досвід України, повне самоусунення лідируючої ролі держави з усіх процесів життєдіяльності власної країни не приносить користь останній.

Тому ми підтримуємо пропозиції інших українських дослідників – В. Прушківського й Е. Прушківської, які вважають, що основним завданням державної політики є регулювання експортних та імпорتنих тарифів і квот. Під час розроблення стратегії розвитку державна політика має формуватися в напрямі переходу від експортоорієнтованої стратегії розвитку, де домінуючою є сировинна продукція, до стратегії внутрішньоорієнтованого розвитку з насиченням внутрішнього споживчого ринку. Для формування внутрішнього споживчого ринку держава може використовувати різні методи щодо регулювання зовнішньоторговельного обороту, оскільки ввезення товарів до національної економіки, особливо товарів споживчого попиту, знижує рівень розвитку внутрішнього ринку. Недостатнє регулювання експорту може «підривати» розвиток внутрішнього ринку через вивезення сировинної та проміжної продукції, яка є основою розвитку товарів кінцевого споживання [8, с. 36].

Отже, Україні надто складно протистояти глобалізаційним викликам, оскільки й досі є проблема відсутності чіткої національної політики щодо захисту як національних інтересів держави, так і виробників і споживачів. Нашій державі потрібно підвищувати рівень національної самосвідомості й економічного патріотизму. Це дасть змогу державному сектору, підприємницьким компаніям і спільноті споживачів проводити таку діяльність, яка б сприяла розвитку українських виробників. У кінцевому підсумку Україна, керуючись патріотичною відповідальністю та економічними інтересами, змогла б досягати своїх національних цілей за умов глобалізації.

Висновки з проведеного дослідження.

У результаті проведеного аналізу доведено, що глобалізація впливає на зміни у функціонуванні як економіки країн, так і суспільств, а також окремих споживачів. Відмінності в рівні прийняття світових тенденцій в окремих суспільствах можуть бути результатом традицій, норм і цінностей, обізнаності споживачів, сприйняття економічних і соціальних явищ, а також рівня економічного зростання країни чи регіону та культури. Важливим є те, що за нових глобалізаційних умов споживачі мають легший контакт один із одним, що призводить до створення нових споживчих моделей і поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек У. Что такое глобализация? Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва : Academia, 1999.
3. Бергер П. Введение. Культурная динамика глобализации. *Многоликая глобализация: Культурное разнообразие в современном мире* / под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. Москва : Аспект Пресс, 2004. 379 с.
4. Бельська Т.В. Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 1. С. 72–78.
5. Бурак В.В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции. Симферополь : ДИАИПИ, 2011. 150 с.
6. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2004. Том 2 : Г-Д.
7. Прушківська Е.В., Шевченко Ю.О. Сутність глобалізації та її особливості в посткризовий період. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 3 (15). С. 131–140.
8. Прушківський В.Г., Прушківська О.В. Вплив глобалізації на формування споживчого ринку в країнах із трансформаційною економікою. *Проблеми економіки*. 2014. № 3. С. 32–37.

9. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики: Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
10. Тоффлер Е. Третя хвиля / за ред. В. Шовкуна. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
11. Шамборовський Г.О. Глобальна культура споживання як якісна характеристика соціально-економічного добробуту. *Будуємо нову Україну* : збірник конференції. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. С. 246–254.
12. Яковенко Р.В. Тлумачний англо-український словник економічних термінів з елементами теорії та проблематики : дидактичний довідник. Кіровоград : Видавець Лисенко В.Ф., 2015. 130 с.
13. Bauman Z. Globalizacja: i co z tego dla ludzi wynika. Warszawa : PIW, 2000.
14. Bywalec C. Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny. Warszawa : C.H. Beck, 2010.
15. Bywalec Cz., Rudnicki L. Konsumpcja. Warszawa : PWE, 2002.
16. Figiel A. Etnocentryzm konsumencki. Produkty krajowe czy zagraniczne? Warszawa : PWE, 2004.
17. Firat A., Kutucuoglu K., Arıkan Saltır I., Tuncel O. Consumption, Consumer Culture and Consumer Society. *Journal of Community Positive Practices*. 2013. Vol. 13 (1).
18. Karcz K. Etnocentryzm polskich konsumentów – bariera czy szansa w procesie integracji gospodarczej? *K. Gutkowska, I. Ozimek (red.), Polskie gospodarstwa domowe w perspektywie integracji z Unią Europejską*. Warszawa, 14–15.10.1999, Ogólnopolska Konferencja Naukowa. Warszawa : Wyd. SGGW, 1999. S. 110-121.
19. Mazurek-Łopacińska K. Zachowania nabywców i ich konsekwencje marketingowe. Warszawa : PWE, 2003.
20. Olejniczuk-Merta A. Zachowanie młodych konsumentów w Polsce w warunkach globalizacji rynków. *Konsument i przedsiębiorstwo w przestrzeni europejskiej*. V Międzynarodowa Konferencja Sieci Krajów Grupy Wyszehradzkiej, Katowice 1999.
21. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. London : Sage Publications Ltd., 1992. 188 p.
22. Strategor: Zarządzanie firmą. Strategie, struktury, decyzje, tożsamość. Warszawa : PWE, 1999.
23. Sznajder A. Strategie marketingowe na rynku międzynarodowym. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995.
24. Szymański W. Czy globalizacja musi być irracjonalna? Warszawa : SGH, 2007.
25. Tkaczyk J. Trendy konsumenckie i ich implikacje marketingowe. *Handel Wewnętrzny*. Maj-czerwiec, 2012. S. 126–128.
26. Włodarczyk K., 2013: Rynkowe zachowania polskich konsumentów w dobie globalizacji konsumpcji, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
27. Włodarczyk-Śpiewak K. Cywilizacja zachodnia – konsumpcja społeczeństwa. *Modele rozwoju gospodarczego dla Polski w dobie integracji europejskiej i globalizacji* / red. M. Noga, M. Stawicka. Warszawa : CeDeWu. Pl. 2009.

СЕКЦІЯ 2 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19: ПРАКТИКИ СОЛІДАРИЗАЦІЇ

CIVIL SOCIETY IN CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC: SOLIDARIZATION PRACTICES

У статті розглядається роль громадянського суспільства в боротьбі з пандемією COVID-19 в Україні. Проаналізовано за допомогою даних моніторингу Інституту соціології Національної академії наук України думку українців стосовно громадської активності, визначено рівень цієї активності та в яких основних формах вона проявляється. Визначили рівень довіри до волонтерів, благодійних фондів та громадських організацій. Визначено та порівняно основні напрями діяльності громадських організацій в Україні, на думку населення та представників самих громадських організацій. Визначено основні проблеми, які стоять нині на шляху взаємин громадських організацій з владою в Україні. Досліджено думку представників громадських організацій щодо ситуації з пандемією, чи вплинула вона на збільшення громадської активності. Узагальнено оцінку представників громадських організацій теперішнього рівня розвитку громадянського суспільства в Україні. Визначено головні пріоритети у діяльності українських громадських організацій в умовах пандемії COVID-19. Узагальнено основні приклади солідаризації населення для боротьби з пандемією в Україні. Пандемія коронавірусної хвороби COVID-19 продемонструвала, що громадські організації та волонтери є значущими соціальними акторами і визначними компонентами громадянського суспільства загалом. Підтвердження цього – виникнення цілої низки організацій, благодійних фондів та волонтерів по всій країні, які почали допомагати населенню та медикам України.

В умовах кризи відбувся сплеск громадської активності, що сприяло нарощенню «соціального капіталу» суспільства, зокрема завдяки реалізації великого потенціалу солідаризації. Пандемія коронавірусної хвороби COVID-19 продемонструвала, наскільки без-

прецедентні виклики стоять перед урядами держав та світовим співтовариством.

Ключові слова: громадські організації, волонтери, COVID-19, солідарність, опитування, громадянське суспільство.

The article considers the role of civil society in the fight against the COVID-19 pandemic in Ukraine. The opinion of Ukrainians regarding public activity is analyzed with the help of the Monitoring data of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the level of this activity is determined and in what main forms it manifests itself. The level of trust in volunteers, charitable foundations and public organizations was determined. The main directions of activity of public organizations in Ukraine in the opinion of the population and representatives of public organizations are determined and compared. The main problems that stand in the way of the relationship between public organizations and the authorities in Ukraine today have been identified.

The main examples of population solidarity in terms of fighting against the pandemic in Ukraine are summarized. The COVID-19 coronavirus pandemic has demonstrated that NGOs and volunteers are prominent elements of civil society as a whole and play important social roles. It can be proved by the emergence of a number of organizations, charitable foundations and volunteers all over the country, which began to help the population and doctors of Ukraine.

In the conditions of the crisis there was a surge of public activity, which contributed to the increase of "social capital" of society, in particular due to the realization of the great potential of solidarity. The COVID-19 coronavirus pandemic has demonstrated the unprecedented challenges facing governments and the world community.

Key words: public organizations, volunteer, COVID-19, solidarity, opinion poll, civil society.

УДК 316.316.33
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.3>

Ільчук Ю.О.
аспірантка
Інститут соціології
Національної академії наук України

В умовах пандемії коронавірусної хвороби COVID-19 зростає запит на розширення громадського активізму (медичне волонтерство, соціальну допомогу тощо). Активізація громадського руху, діяльність громадських організацій, груп людей, готових зосередитися на допомозі у вирішенні найбільш нагальних і болючих проблем держави, сприяє солідаризації суспільства. Найбільш показовим це стає саме в кризові періоди суспільства, коли

громадські організації та волонтери беруть на себе відповідальність за активну участь у вирішенні проблем, що постають перед суспільством. Водночас пандемічна криза створює специфічні обмеження, пов'язані з карантинном, а отже, є потреба у більш глибокому дослідженні того, як громадський сектор долучився до боротьби з пандемією COVID-19 в Україні і що загалом відбувалося з громадянським суспільством у цей період.

Ступінь розробленості проблеми.

Проблеми громадянського суспільства в Україні активно розробляються в соціологічному контексті як теоретично (В.П. Степаненко [15], О.С. Резнік [13], Є.І. Головаха [3], С.О. Макеев [11]), так і практично. Зокрема, Інститут соціології НАН України в своєму щорічному моніторингу «Українське суспільство», який проводиться з 1992 року, включає питання щодо членства населення у ГО, мотивації такого членства, довіри до громадських організацій та волонтерів [18]. Ці дані дають можливість прослідкувати та проаналізувати ці питання в динаміці. Низку досліджень проведено Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», зокрема масштабне загальнонаціональне опитування у 2019 році, в якому досліджувалися питання громадської активності, поінформованості про громадські ініціативи та оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності [17].

Під час пандемії в Україні активно проводилися дослідження громадської думки щодо ситуації навколо COVID-19. Зокрема, їх здійснювали такі потужні соціологічні центри, як Info Sapiens [7], Socis [8], Rating group [12; 16], Research & Branding Group [2], KMIC [20], Kantar [10], Factum Group [21] та Ipsos [14]. Дослідження стосувалися ставлення населення до пандемії COVID-19 та карантинних обмежень. Коло питань загалом було дуже широким, дослідники з'ясовували оцінку дій влади та медиків під час пандемії, дізнавалися, чи бояться люди захворіти, яким чином склалася ситуація з роботою, чи постраждали люди у фінансовому плані, наскільки стурбоване населення темпами поширення пандемії, як люди дотримуються профілактичних заходів.

Водночас питання роботи громадських організацій під час пандемії зацікавило насамперед представників самих цих організацій. Так, Коаліція Реанімаційний Пакет Реформ провела опитування представників громадських організацій «Оцінка спроможності ОГС в умовах COVID-19» [1]. У дослідженні оцінювали, як ГО організували свою роботу в нових умовах, як адаптували свої поточні проекти, чи відбулися зміни у фінансуванні. Організації «Громадянський Простір» та «Український Форум Благодійників» провели онлайн-опитування серед представників різних видів громадського активізму, аби заміряти виклики та потреби, які постали перед ними в зв'язку з пандемією COVID-19, але питання в дослідженні стосувалися лише організаційних моментів у роботі під час карантину [5].

Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання» провів онлайн-конференцію «Адаптуємося до змін: український і міжнародний досвід»

для організацій-партнерів Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», «Ініціативи секторальної підтримки громадянського суспільства» та «Школи фондів громад». Під час заходу обговорювали актуальний досвід, напрацьований українськими та міжнародними організаціями за останні тижні роботи в умовах пандемії [23].

Оскільки тема оцінки діяльності ГО в боротьбі з пандемією залишається мало розкритою, метою представлено нижче дослідження стало визначення специфіки діяльності громадських організацій під час пандемії COVID-19 та впливу теперішньої ситуації на стан громадянського суспільства в країні загалом. Для реалізації поставлених завдань спільно з Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» було проведено опитування представників громадських організацій «Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність» [4].

Виклад основного матеріалу. В аналітичній доповіді Програми USAID «Долучайся!», яка мала назву «Громадянське суспільство знову піднімається до боротьби з COVID-19» розглянуті реакції волонтерів та ГО на COVID-19 та порівняння їх з діями під час Революції Гідності, проаналізовані відповідні політичні заяви та визначені три основні уроки коронавірусу. Цими уроками стали: 1) активізація волонтерства, відтворення локальних ініціативних груп; 2) комунікація та взаємодія в Інтернеті для відповідальної звітності та комунікації; 3) спостереження та моніторинг розробки політики, пов'язаної з COVID, та постійний контроль. У доповіді підкреслюється «критична роль громадянського суспільства у підтримці демократичного курсу країни» і наводиться приклад того, як багато ГО, включаючи партнерів програми «Долучайся!», діяли задля усунення проблем, які уряд не мав можливості подолати [22].

З перших тижнів початку епідемії Україна охопила волонтерські групи, які виникли по всій країні. Вони є важливим доповненням для місцевих та національних органів влади. Роль бізнесу теж мала вплив на боротьбу з пандемією, компанії швидко розширили сферу своїх корпоративних програм соціальної відповідальності, почали спеціальні ініціативи, навіть профспілки та асоціації виділяли частину своїх ресурсів для екстреної допомоги.

Для визначення тенденцій, характерних для діяльності громадських організацій та волонтерів під час пандемії, нами був проведений контент-аналіз повідомлень про подібну діяльність. В Україні під час пандемії COVID-19 по всіх регіонах виникла ціла мережа ГО, благодійних фондів та окремих волонтерів, які надавали допомогу групам населення, які потребують допомоги, та медикам. Так, у Західному

Таблиця 1

**Динаміка відповідей на запитання:
«Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?» (%)**

	2013	2016	2018	2019
Клуб за інтересами	1,2	2,4	3,1	3,4
Політична партія	2,0	1,4	1,1	1,3
Суспільно-політичний рух	0,6	0,6	1,1	1,4
Екологічний рух	1,5	1,2	1,1	1,8
Громадська організація, фонд, асоціація	0,6	1,9	1,7	1,7
Нетрадиційна профспілка	0,4	0,3	0,1	1,0
Творча спілка	0,4	1,1	1,2	1,1
Спортивний клуб, товариство	1,6	2,8	3,6	3,0
Професійне об'єднання	3,4	2,8	1,7	2,8
Студентське товариство, молодіжна організація	1,4	1,4	1,6	2,0
Релігійна організація, церковна громада	4,2	4,6	2,9	2,8
Об'єднання фермерів	0,6	0,3	1,0	0,6
Інша організація, об'єднання, рух	0,9	1,6	1,1	1,1
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	83,2	82,1	83,1	82,7

регіоні з проблемами коронавірусу працює 9 громадських організацій, у Центральному регіоні – 12 ГО і фондів, у Південному – 7 ГО і фондів та у Східному – 4 [19].

Значним є внесок окремих громадських діячів, відомих блогерів, артистів, а також великих бізнесів. Прикладом прояву солідаризації громадян України в кризових ситуаціях є виникнення загальноукраїнських ініціатив та рухів. Зокрема, ініціатива «Підвези медика на роботу» – організація транспортування медиків до місця роботи. Створення сайту «Солідарність» (<https://v2020.org.ua>), на якому є можливість залишити заявку зі своїм проханням про допомогу у придбанні та доставці ліків та їжі по всій Україні. Багато організацій проводили інформаційне роз'яснення стосовно пандемії, моніторинг та недопущення корупції у рішеннях, що стосуються COVID.

Ще один яскравий приклад самоорганізації та мобілізації громадян – ініціатива «Захистимо Україну від COVID-19», «Допомога лікарям Без обмежень», «Coronavirus.Kiev» та проекти із закупки апаратів вентиляції легень та діагностичних тестів від Української Біржі Благодійності, на якій зібрали пожертв більше ніж 13 000 000 грн [9].

Перш ніж говорити про діяльність ГО під час пандемії, зупинимося на тому, як виглядала ситуація з громадянською активністю напередодні. Зокрема, нас цікавитиме динаміка залученості людей до участі у громадських організаціях та політичних об'єднаннях, ставлення населення до їхньої діяльності та головні очікування загалом від активістів. Характеристика цих моментів дасть змогу зрозуміти передумови входження громадського сектору в кризу, породжену пандемією. Для аналізу

використаємо дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, які дають можливість відтворити цю картину станом на кінець 2019 року¹.

За даними моніторингу більше 80% населення протягом останніх років зазначають, що не належать до жодних громадських або політичних організацій (табл. 1). Загальна кількість людей, які належать до громадських або політичних організацій коливається близько 17% і доволі сильно розподіляється між організаціями різного спрямування: клубами за інтересами (3,4%), спортивними клубами чи товариствами (3%), професійними об'єднаннями (2,8%), релігійними організаціями (2,8%) тощо [17].

Хоча на перший погляд картина громадської активності видається не досить виразною, подальший аналіз підтверджує, що оцінка рівня активності лише на основі кількісних показників членства в організаціях є недостатньою. Насправді активність виявляє значно більше людей порівняно з тими, хто підтвердив своє членство в організаціях. Загалом близько 40% респондентів відповіли, що брали участь хоча б у якомусь громадсько-політичному заході впродовж року, хоча членство в організаціях підтвердили лише 17%. Водночас дані підтверджують, що сам факт членства в організаціях є доволі чітким показником реальної активності людини. Зокрема, серед громадян, які є членами якихось громадських організацій чи політичних рухів, брали участь хоча б у якомусь

¹ Загальнонаціональне щорічне опитування проводиться з 1992 року. Розрахункова вибірка охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України (18 і більше років) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями.

громадсько-політичному заході упродовж року майже 70% (таблиця 2). Причому ця тенденція відтворюється по всіх видах участі: учасники ГО та ПО набагато активніше комунікують (переконають оточення у правоті своїх політичних поглядів, обговорюють громадські та політичні проблеми у соціальних мережах) і частіше вдаються до практичних дій (беруть участь у добродійних акціях, перераховують гроші волонтерам та благодійним організаціям тощо).

Серед населення, яке є членами ГО та ПО, значно вища безпосередня організаційна громадсько-політична активність порівняно з населенням загалом. До таких заходів належать: участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій (14%), збирання підписів під колективними зверненнями, в тому числі в Інтернеті (12%), носіння символіки політичного характеру (9%) а також контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил (9%).

Отже, дані підтверджують, що на момент входження в пандемію в суспільстві був зафіксований певний рівень громадської активності

та існувало ядро активістів, належність до якого була пов'язана із членством у громадських або політичних організаціях. На цьому тлі під час кризової ситуації в суспільстві можна було очікувати посилення громадянських практик солідаризації населення, оскільки цей процес прямо пов'язаний із соціальною активністю громадян.

Важливим моментом, що впливає на розгортання громадської активності, є ставлення населення до цієї діяльності. За даними моніторингу у п'ятірку груп, які найбільш позитивно впливають на зміни, що відбуваються у житті країни, потрапили як волонтери, так і представники неурядових громадських організацій і громадські активісти (таблиця 3).

Як бачимо, волонтери посіли друге місце після молодих політиків. Їх внесок вважають позитивним 45% респондентів. Оцінка позитивного впливу на зміни представників неурядових громадських організацій і громадських активістів населенням нижча, їх відзначили як найбільш впливових провідників змін 23% респондентів. Характерно, що самі учасники

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання: «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», 2019 (%)

Види активності	За вибіркою загалом N=1802	Серед тих, хто є членами ГО або ПО N=312
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,8	34,9* ²
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	12,5	25,3*
Носив символіку політичного характеру	3,8	9,0*
Не купував певні товари з політичних міркувань	11,2	18,6*
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	7,9	13,8*
Брав участь у добродійних акціях	7,8	18,9*
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в Інтернеті	3,7	11,5*
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	2,7	8,0*
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	3,2	8,0*
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	3,3	8,7*
Брав участь у протестних акціях	2,0	4,8*
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	3,8	8,7*
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	3,9	13,5*
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО (ООС), підтримкою переселенців	2,6	8,0*
Інше	0,1	31,7*
У жодному із таких заходів участі не брав	59,1	34,9* ³

² Тут і далі позначка * означає, що відмінність значима на рівні 1%, позначка ** означає, що відмінність значима на рівні 5%.

³ Тут і далі позначка * означає, що відмінність значима на рівні 1%, позначка ** означає, що відмінність значима на рівні 5%.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: «Хто з названих нижче найбільш позитивно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?» (%)

Групи позитивного впливу	За вибіркою загалом N=1802	Серед тих, хто є членами ГО або ПО N=312
Молоді політики, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом	49,4	51,3
Волонтери, що працюють у різних сферах нашого життя	44,5	47,8
Журналісти-розслідувачі, популярні блогери	30,2	32,4
Представники середнього і малого бізнесу	25,9	33,7
Неурядові громадські організації, громадські активісти	23,0	31,1*

ГО і ПО оцінюють впливовість громадського сектору вище і вважають, що вона не поступається впливу журналістів-розслідувачів і представників малого і середнього бізнесу.

Таким чином, дані дослідження дають можливість визначити ще одну важливу передумову розгортання діяльності громадських організацій під час пандемії – позитивну оцінку ролі представників громадянського суспільства у змінах та довіру волонтерів до ГО. Причому важливо, що представники самого громадянського сектору також упевнені у важливості свого внеску у суспільні зміни.

Показником ставлення населення до громадського активізму є рівень довіри волонтерам, благодійним фондам, громадським організаціям. Як і в оцінці позитивної ролі досліджуваних груп у змінах, населення демонструє вищу довіру до волонтерів. За даними моніторингу 2019 року їм довіряло 56% населення, а не довіряло лише 19% (25% зазначили, що їм важко сказати, довіряють чи ні). Рівень довіри до благодійних фондів та громадських організацій дещо нижчий (довіряють 38%, не довіряють 29% і 33% вагаються з відповіддю), проте баланс довіри/недовіри позитивний.

Загальний високий рівень довіри волонтерам був сформований у суспільстві під час кризових подій 2014 року. Майже половина опитаних (48%) оцінили волонтерський рух як рятувальний у ситуації слабкості держави в той момент (допомога армії, пораненим, переселенцям). Відповідно, це вплинуло і на формування очікувань щодо діяльності громадського сектору в кризових ситуаціях, а отже, створило позитивне тло для розгортання активності під час пандемії.

Наступний момент, який слід зафіксувати, – це очікування населення щодо головних напрямів діяльності громадських організацій. За даними моніторингу вона має першочергово зосереджуватися в соціальних сферах: допомога бідним, сиротам і соціально вразливим верствам населення (54%), охорона природи та екології (41%) та правозахисна діяльність, захист прав та свобод громадян (31%). Ті самі напрями роботи вважають

пріоритетними і представники самих ГО і ПО. Отже, очікування загалом і відповідні орієнтації громадських активістів за даними моніторингу 2019 року фактично співпадали.

На тлі таких зафіксованих передумов і почалося розгортання активності громадських організацій від час пандемії COVID-19. Загалом люди мали позитивне ставлення до громадських організацій та волонтерів, були в принципі готові очікувати від громадських організацій активності та ефективної допомоги в кризових умовах, період пандемії COVID-19.

Фактично очікування ці справдилися, як ми вже бачили вище, громадські організації активно включилися в боротьбу з пандемією за кількома напрямками, такими як: допомога медикам, допомога вразливим групам, інформаційна робота тощо. Тому ззовні, зважаючи на різноманітні ініціативи громадських організацій та зусилля волонтерів та благодійних фондів, можна говорити про розвиток громадянської активності в країні. Проте варто було доповнити цей погляд, з'ясувати, як ситуація виглядає зсередини, очима самих представників громадських організацій. Чи вважають вони, що пандемія дала поштовх до розвитку громадянського суспільства? Які пріоритети з'явилися у діяльності ГО в цей період? Як вибудовувалися взаємини із владою, що завало розвитку громадської активності?

Для з'ясування цих та інших питань діяльності ГО під час пандемії нами спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» було проведено експертне опитування серед представників громадських організацій [4]. До участі в опитуванні були запрошені представники громадських організацій, які брали участь в експертному опитуванні Фонду, проведеному в 2017 році [6]. Всього було розіслано

* 21 організація працює по всій країні, 23 – в Києві, 17 – у Центрі (Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Полтавській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях), 12 – на Заході (Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях), 10 – на Сході (Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях), 5 – на Півдні (Миколаївській, Одеській, Херсонській областях), 7 – на Донбасі (Луганській та Донецькій областях), 4 – раніше працювали на окупованих територіях АР Крим, ОРДЛО.



Рис. 1. Оцінка експертами змін, що відбулися в сфері громадянської активності під час пандемії (%)



Рис. 2. Оцінка експертами пріоритетних напрямів роботи громадських організацій під час пандемії (кількість згадок)

235 анкет та протягом двох тижнів з 15 квітня по 1 травня 2020 отримано відповіді від представників 75 громадських організацій з усієї України⁴, основними сферами діяльності яких є аналітично-дослідницька, освітня, інформаційна діяльність та робота з молоддю.

Представники громадських організацій загалом оцінили теперішній рівень розвитку громадянського суспільства в Україні як

середній (3,01 бала за 5-бальною шкалою від 1 – дуже високий до 5 – дуже низький). Оцінка експертів фактично не змінилася порівняно з аналогічним опитуванням Фонду Демініціатив, проведеним у 2017 році [6]. Водночас роль громадських активістів у суспільних змінах експерти оцінили як високу (7 балів за шкалою від 1 – мінімальна роль до 10 – визначальна роль). Це добре кореспондує з даними моніторингу Інституту соціології, наведеними вище, і показує досить високу мотивацію до громадської активності представників громадських організацій.

Експертів попросили оцінити вплив ситуації пандемії у двох різних проєкціях стосовно громадської активності людей в суспільстві і стосовно активності самих громадських

⁴ 21 організація працює по всій країні, 23 – в Києві, 17 – у Центрі (Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Полтавській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях), 12 – на Заході (Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях), 10 – на Сході (Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях), 5 – на Півдні (Миколаївській, Одеській, Херсонській областях), 7 – на Донбасі (Луганській та Донецькій областях), 4 – раніше працювали на окупованих територіях АР Крим, ОРДЛО.



Рис. 3. Основні проблеми взаємин громадських організацій з владою (кількість згадок)

організацій. Для цього вони мали висловити за 5-бальною шкалою (від 1 – повністю погоджуюсь до 5 – повністю не погоджуюсь) власну згоду чи незгоду з низкою тверджень (рис. 1)⁵.

Слід зазначити, що оцінки експертів переважно мали суперечливий характер, очевидно, їм було важко робити однозначні висновки фактично ще на тлі кризи. Проте по деяких питаннях більшість експертів продемонструвала досить чітку згоду. Насамперед це стосується твердження про зростання «соціального капіталу» суспільства. Половина експертів погодилась, що на тлі кризи в суспільстві зросли солідарність і взаємодовіра. Більшість експертів (38%) також погодилась з тим, що боротьба з епідемією стимулювала активність населення брати матеріальну участь у вирішенні проблем, які люди вважають важливими. Водночас з тим, що спалах епідемії показав людям їхні можливості та силу, погодилась лише третина опитаних, натомість 41% не висловилися однозначно, обравши варіант «рівною мірою погоджуюсь і не погоджуюсь». І найменше підтримки (28%) набрало твердження, що спалах епідемії активізував громадянську активність людей, водночас половина експертів не висловилися тут однозначно. Очевидно, певні процеси, які сприяють посиленню взаємопідтримки і солідарності, потенційно позитивні щодо розвитку громадянської активності, проте про зростання активності як такої поки що рано говорити.

Так само неоднозначно оцінили експерти і те, як ГО проявили себе під час пандемії.

⁵ На рисунку відповіді згруповані у три групи – «погоджуюсь» (об'єднано відповіді «повністю погоджуюсь та частково погоджуюсь»); «рівною мірою погоджуюсь і не погоджуюсь» («об'єднано відповіді «рівною мірою погоджуюсь і не погоджуюсь» і «важко відповісти»); «не погоджуюсь» («об'єднано відповіді «повністю не погоджуюсь та частково не погоджуюсь»).

Найбільш узгодженою виявилася підтримка твердження про те, що робота під час пандемії допомогла виробити навички та технології самоорганізації. Її підтримало 40% експертів. Щодо того, що під час пандемії успішно проявили себе і стали більш відомими деякі громадські організації, заперечили цю тезу лише 22% експертів, проте і підтримало її лише третина. Очевидно, що тут були і вдалі, і невдалі кейси, і загальну картину під час самої пандемії оцінити досить важко, проте ясно, що витримали випробування складними умовами кризи далеко не всі громадські організації.

Нарешті два твердження, які стосувалися загальної оцінки стану громадянського суспільства, більшість експертів не підтримала. Це стосується насамперед фіксації виникнення нових громадських організацій та появи нових лідерів. Побачила такі приклади лише чверть експертів. І ще менше (23%) відчули, що спалах пандемії істотно змінив впливовість у суспільстві партійно-політичних і незалежних громадських структур. Натомість заперечила це твердження майже половина (44%) експертів. Очевидно, відчуті такі зрушення не могли під час тривання кризи представники громадських організацій, які працюють на локальному рівні. Зафіксований нині моментальний зріз думки представників ГО щодо загальних змін у функціонуванні громадянського суспільства потребує подальшого вивчення.

Наступне завдання дослідження – з'ясувати, яким, на думку експертів, мають бути пріоритети у діяльності громадських організацій в умовах пандемії. Якщо повернутися до вже визначених напрямів, зафіксованих в опитуванні напередодні входження країни у стан пандемії, на перших місцях логічно було б побачити захист соціально вразливих соціальних груп та допомогу людям в обсто-

юванні їхніх прав. Проте виявилось, що більшість експертів відзначила головним пріоритетом контроль діяльності влади (рис. 2). Очевидно, це насамперед пов'язано з тим, що під час карантину влада великою мірою перейшла до «закритого» режиму роботи, що значною мірою заблокувало для громадських організацій можливості контролю за виконанням владою своїх обов'язків і підсилило їхнє побоювання щодо неможливості впливати на владу в разі, якщо вона зловживатиме умовами карантину.

Невипадково серед основних механізмів, через які громадські організації можуть найбільш ефективно впливати на владу, більшість опитаних назвали саме ті, які посилюють можливості контролю, зокрема активну взаємодію із засобами масової інформації, а також розробку і просування матеріалів з аналізу політики та відповідних рекомендацій та утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій.

Водночас контроль не розглядається нині експертами як протистояння. На думку більшості опитаних представників громадських організацій (70%), у спільній діяльності основою у відносинах громадянського суспільства та держави під час кризи має бути партнерство. Лише 20% вважають, що ГО мають зосередитися в цій ситуації на конструктивній критиці.

Говорячи про напрями діяльності, які експерти визначили як основні, слід зазначити, що попри те, що найбільш помітною діяльністю волонтерів та громадських організацій під час пандемії була допомога медикам, експерти вважають за необхідне приділяти увагу й іншим видам діяльності. Причому виявилось, що фактично більшість організацій, представники яких взяли участь в опитуванні, насамперед зосереджувалися на інформаційній діяльності, проводили роз'яснення стосовно пандемії.

Серед нових можливостей для розвитку громадської активності у період пандемії COVID-19 експерти насамперед виокремили налагодження співпраці з використанням новітніх технологій та дистанційних форматів, особливо в допомозі вразливим групам населення та під час консультування, а також боротьбу із фейками.

Основними проблемами, які стоять нині на шляху взаємин НУО з владою, експерти вважають небажання влади йти на співпрацю, упереджене ставлення до НУО, пасивність і байдужість населення та непрозорість влади й відсутність інформації про її рішення (рис. 3).

Водночас порівняння відповідей експертів сьогодні з відповідями на те саме запитання, які дали експерти в опитуванні 2017 року, можна побачити статистично значимі відмінності по двох позиціях. По-перше, це стосується корупції в органах влади. Якщо у 2017 році цю

проблему відзначили 61% експертів, то нині на неї вказало лише 47%. По-друге, менш актуалізована нині проблема відсутності правових механізмів контролю за владою. Кількість експертів, які вказали на цю проблему зменшилася з 46% до 27%. Отже, можна говорити про певні системні зміни, які поступово відбуваються у взаємодії громадських організацій та влади.

Висновки. Пандемія коронавірусної хвороби COVID-19 продемонструвала, що громадські організації та волонтери є значущими соціальними акторами і визначними компонентами громадянського суспільства загалом. Підтвердження цього – виникнення цілої низки організацій, благодійних фондів та волонтерів по всій країні, які почали допомагати населенню та медикам України.

Нині фіксується високий рівень підтримки громадських організацій та волонтерів, хоча офіційна участь у громадських організаціях є невисокою.

Опитування експертів показало, що громадські організації під час пандемії загалом справилися з викликами, що постали перед ними, проте ані населення загалом, ані громадський сектор поки що не продемонстрували суттєвого приросту громадської активності. Головними пріоритетами у діяльності громадських організацій в умовах пандемії представники ГО вважають контроль діяльності влади та захист соціально вразливих соціальних груп.

Можна констатувати, що в умовах кризи відбувся сплеск громадської активності, що сприяло нарощенню «соціального капіталу» суспільства, зокрема завдяки реалізації великого потенціалу солідаризації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Україні до протидії COVID-19 долучені майже половина ГО – дослідження. URL: <https://rpr.org.ua/news/v-ukraini-do-protydii-covid-19-dolucheni-mayzhe-polovyna-ho-doslidzhennia/>.
2. Всеукраїнське ролінгове дослідження «Рубікон». URL: <http://rb.com.ua/blog/rubikon/>.
3. Головаха Є. Публічна соціологія як чинник розвитку громадянського суспільства / Є. Головаха, В. Степаненко. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 1. С. 22–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2017_1_7.
4. Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinu-la-na-gromadsku-aktivnist>.
5. Громадянське суспільство і криза: підсумки опитування. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=hromadyanske-suspilstvo-i-kryza-pidsumky-opytuvannya>.
6. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку. Аналітична доповідь.

Національний інститут стратегічних досліджень. Київ. 2018. С. 25–31.

7. Дослідження громадської думки щодо ситуації у країні під час пандемії COVID-19. Березень 2020. URL: https://sapiens.com.ua/publications/socpol-research/114/IS_Coronavirus_31.03.pdf.

8. Загроза коронавірусу: результати загальнонаціонального опитування громадської думки (прес-реліз). URL: <http://socis.kiev.ua/2020-03-25/>.

9. Захисти Україну від COVID-19. URL: <https://ubb.org.ua/uk/projects/?reg=6>.

10. Огляд матеріального стану українців. Інфографіка. URL: <https://tns-ua.com/news/oglyad-materialnogo-stanu-ukrayintsiv-infografika>.

11. Общество без доверия / Под редакцией Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

12. Психоемоційний стан українців на карантині. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/psihoemocionalnoe_sostoyanie_ukraincev_na_karantine.html.

13. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ : ІС НАНУ, 2003. 184 с.

14. Стадії емоційного сприйняття українцями COVID-19 та громадська думка щодо соціально-політичної ситуації в Україні. Дослідження настроїв українців щодо COVID-19 та соціально-політичної ситуації в Україні. URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2020-04/ipsos_ukraine_societal_response_study_apr_2020.pdf.

15. Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.

16. Україна на карантині: моніторинг суспільних настроїв. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_quarantine_042020_w4_press.pdf.

17. Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraintsi-zalucheni-do-gromadskoi-diyalnosti-ale-unikayut-aktivnoi-uchasti>.

18. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 6 (20) / Головні редактори д.екон.н. В.М. Ворона, д.соціол.н. М.О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019.

19. Фонди, які допомагають у боротьбі з COVID-19 в Україні: перелік по всіх областях. URL: <https://www.prostranstvo.media/fondi-covid-19-v-ukraini/>.

20. Як українці дотримуються умов карантину. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=925&page=1>.

21. Factum Group. Тижневий дайджест. URL: https://youkraina.com.ua/files/Factum_Group_YOU%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%96%CC%88%D0%BD%D0%B0_%D0%A2%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%94%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82_23_29_%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%8F_2020.pdf.

22. Civil Society Rises Again to Fight COVID-19. URL: https://www.dropbox.com/s/oavlan196d7ovof/Pact%20USAID_ENGAGE%20UA_civsoc_despite_COVID%2018may%202020.pdf?dl=0.

23. COVID-19 мобілізує: як громадянське суспільство адаптується до змін. URL: <https://detector.media/infospace/article/177382/2020-05-22-covid-19-mobilizue-yak-gromadyanske-suspilstvo-adaptuetsya-do-zmin/>.

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ КОЛЛЕКТИВНОЙ ОБИДЫ КАК ЭЛЕМЕНТА КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ В ГОРОДСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

FORMS OF MANIFESTATION OF COLLECTIVE RESENTMENT AS AN ELEMENT OF COLLECTIVE MEMORY IN URBAN SPACE

У статті розглядаються форми прояву колективної образи в міському просторі, теоретичні основи дослідження – роботи авторів, які вивчали відображення колективної пам'яті в просторах сучасних мегаполісів. Проводиться розмежування відображення колективної пам'яті та колективної образи в міському просторі.

Виявлено основні функції «місць образи» в сучасному мегаполісі, у тому числі збереження пам'яті про історичну подію або особистість, конструювання єдиного ставлення до події, спроба легітимації влади, установка певного дискурсу, виробництво емоцій. Установка нових монументів, символів, зміна назв вулиць здатні породжувати образи, оскільки самі зміни є травмувальним фактором для значної частини населення. Нові меморіальні об'єкти також нерідко стають предметом роз'єднання між різними групами всередині міста. Символам надається новий сенс, а назва об'єктів може бути використана неправильно. Нові символи, замість об'єднання, здатні призвести до поляризації суспільства щодо історичної події або діяча. Проведене дослідження демонструє, що з'являються нові форми відображення колективної образи в міському просторі. Наприклад, у Харкові колективна образа відображається не тільки в традиційних символах на зразок нових назв вулиць, пам'ятниках або меморіальних табличках. Також вона відображена у вигляді малих архітектурних форм, які розташовані в самому центрі міста. Ще одним варіантом відображення колективної образи є часткова зміна пам'ятника, через що монумент набуває іншого змісту, змінюється його символічне значення, відбувається актуалізація об'єкта. Специфічною формою прояву колективної образи в міському просторі як для Харкова, так й України загалом стала установка хрестів замість пам'ятників комуністичним діячам. Установка нових символів здатна структурувати простір міста, зберегти відомості про травму, актуалізувати колективну образу і, як наслідок, призвести до зростання рівня радикалізму.

Ключові слова: колективна образа, колективна пам'ять, травма, міський простір, радикалізація.

The article deals with the forms of manifestations of collective resentment in urban space. The theoretical foundations of the study are considered – the work of authors who studied the mapping of collective memory in the spaces of modern megacities. A distinction is made between the display of collective memory and collective resentment in urban space.

The main functions of the “places of resentment” in the modern metropolis are identified, including preserving the memory of a historical event or person, constructing a single attitude to the event, attempting to legitimize power, setting a certain discourse, and producing emotions.

The installation of new monuments, symbols, changing street names can generate a new resentment, since the changes themselves are a traumatic factor for a significant part of the population. New objects also often become the subject of separation between different groups within the city. Therefore, symbols are given a new meaning, and the name of the objects may be used incorrectly. Instead of unification, new symbols can lead to the polarization of society relative to a historical event or figure.

The study demonstrates that there are new forms of displaying collective resentment in urban space. This is illustrated by the example of Kharkiv, where collective resentment is reflected not only in traditional symbols like new street names, monuments or memorial tablets. It is also displayed in the form of small architectural forms, which are located in the very center of the city. Another option for displaying collective resentment is a partial change in the monument, which is why the monument takes on a different meaning, its symbolic meaning changes, and the object is updated. The installation of crosses instead of monuments to communist figures has become a specific manifestation of collective resentment in the urban space for both Kharkiv and Ukraine as a whole.

The installation of new symbols is able to structure the space of the city, save information about the injury, actualize the collective offense and, as a result, lead to an increase in the level of radicalism.

Key words: collective resentment, collective memory, trauma, urban space, radicalization.

УДК 316.3

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.4>

Музылёв А.В.

аспирант кафедры политической социологии
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Постановка проблемы. Каждое общество обладает широким набором инструментов хранения и воспроизводства коллективной памяти, среди них – документы, учебники, художественная литература, музыка, живопись, свидетельства личных участников событий, которые стали частью коллективной памяти.

Отдельное место среди форм репрезентации коллективной памяти занимает архи-

тектура, а также городское пространство в целом. Памятники, названия улиц, районов и прочие символы часто посвящены событиям из истории страны или города, которые укоренены в коллективной памяти. Отдельное место среди них занимают формы воплощения коллективной обиды. В городском пространстве они выражены как и места памяти. Ключевое отличие мест, связанных с коллективной оби-

дой, – отсылка к травме, с которой столкнулось общество в целом или отдельные индивиды. Травмой могут служить войны, геноцид, дискриминации или другие события, которые в обществе наделены статусом травмы.

Пространство практически любого населенного пункта хранит в себе информацию о коллективной обиде, что способно привести к ее сакрализации и желанию отомстить тем, кого тот или иной символ обозначает в роли агрессора. Как итог, в городском пространстве хранится немало символов, которые не просто призваны сохранить в коллективной памяти воспоминания о событии или историческом деятеле, но и способствуют повышению уровня радикализма.

Такая проблема особенно характерна для обществ, которые находятся в стадии трансформации. К таковым можно отнести и современное украинское общество, где за последние годы в каждом населенном пункте произошли смены названия улиц, а также демонтаж старых символов и установка новых. С одной стороны, это процесс, который доказывает динамичность развития городской среды, с другой – новые названия, памятники и прочие символы могут не находить отклик среди населения, что приводит к отторжению новых символов, их игнорированию или приданию названиям или архитектурным объектам других смыслов, чем это было заложено изначально.

Анализ последних исследований и публикаций. Отображению коллективной памяти в социальном пространстве города уделяют внимание в работах многие исследователи, среди которых можно выделить А. Ассман, П. Бурдые, Дж. Александера, Р. Козеллека, П. Нора, Т. Парсонса, М. Хальбвакса. В контексте же исследования особенно важны работы В. Вахштайна, который анализирует формы отображения и конструирование коллективной памяти в контексте современного городского сообщества.

Постановка задания. Таким образом, целью статьи является рассмотрение воплощения коллективной обиды в городском пространстве. Исходя из поставленной цели, выдвигаются следующие задачи:

1. Выявить, какими свойствами обладают различные формы отображения коллективной памяти и коллективной обиды в городском пространстве.

2. Определить, как установка новых символов может влиять на состояние коллективной обиды в обществе.

3. Установить новые формы проявления коллективной обиды в современном городском пространстве.

Изложение основного материала исследования. Отображение памяти и исто-

рических событий в городском пространстве – искусственный процесс. Он создается акторами, в первую очередь местной и государственной властью, которые обладают достаточным набором ресурсов для установления памятников и монументов, переименования улиц. Под городским пространством мы будем понимать территорию, ограничивающуюся физическими границами города. В первую очередь важны материальные объекты, включенные в нее. Именно посредством них и проходит конструирование социальной среды.

С формами проявления коллективной памяти в современном мегаполисе сталкивается практически каждый его житель. Репрезентация коллективной памяти проявляется в названии улиц и площадей, памятниках, символах, малых архитектурных формах. Частью коллективной памяти являются те названия, которые связаны с историческими событиями или персонажами.

Посредством дискурса памяти и ее репрезентации в городской среде проходит «коллективная идентификация» [1, с. 3]. Жители города начинают отождествлять себя с теми символами и названиями, которые они привыкли видеть в городском пространстве. Таким образом, память проходит укоренение в материальном пространстве и становится частью нашей повседневности. Также благодаря памяти происходит конструирование образа города. Ее репрезентация является возможностью оценить важность тех или иных событий для истории города, а также понять, насколько они оказались значимыми для настоящего, способны ли повлиять на будущее.

Накопление большого числа памятников, мемориальных табличек или символов, которые посвящены одному событию, призваны закрепить за ним однозначный статус и единую трактовку [1, с. 13]. Обычно такую политику диктует государство, поскольку оно обладает необходимыми ресурсами для создания и установки новых памятников, смены названия улиц, установления новых символов. Так происходит демонстрация той трактовки исторического события, которая является выгодной, исходя из актуальной политической обстановки. Поэтому память, а вместе с ней и обида становятся не только инструментом и способом объяснения прошлого, но и предметом манипуляций. Названия, символы и материальные объекты могут конструироваться исходя из актуальных потребностей и политических предпочтений. Постоянная же смена названий или многочисленное появление новых символов способно привести к дезинтеграции в рамках городского пространства.

Манипуляции могут проявляться также в том, что памятники могут артикулировать только одну часть исторического события. Таким образом, может также выстраиваться выгодная картина события или отношения к исторической личности для тех, кто конструирует коллективную память.

Обычно в городском пространстве находят отражения важные или, как их называет Джеффри Александер, «предельные исторические события» [2]. Нередко они связаны с коллективной травмой, событием, которое обладает статусом трагического и «страшного» в рамках общества. Причем значимым событие может стать на основании решения как местных жителей, так и власти, которая таким образом пытается установить у населения единое отношение к тому или иному событию, историческому персонажу. Травма – свойство, которое приписывают событию вне зависимости от его изначальной исторической значимости. Травмой может стать даже воображаемое событие. Главное – его влияние на коллективную идентичность, поэтому и увековечивание события в названии или символе дополнительно придает ему статус важного и значимого для местных жителей.

Посредством установки новых памятников, знаков, названий проходит процесс мемориализации, который способствует закреплению, во-первых, знания о личности или событии, во-вторых, отношения к нему. Чаще всего мемориализация включает в себя определенный набор инструментов. Например, называется не только улица в честь исторического деятеля, но и устанавливается мемориальная табличка в память о том, что он в данном доме жил, останавливался или связан с местом другим образом [1, с. 34]. Результатом этого является тот факт, что персоналии или события становятся не только частью коллективной памяти, но и активно «включены» в современное городское пространство. Так историческое прошлое проникает в наше настоящее.

Посредством памятников или названий улиц выстраивается отношение общества к тому или иному персонажу, историческому событию [2], причем его отображение в городском пространстве обычно предполагает положительное отношение со стороны населения, что на практике не всегда является таковым. Через возможность устанавливать памятники часто реализуется право сильного выстраивать властный дискурс. Также через отображение материальных объектов в городском пространстве и дискурс памяти в целом проходит легитимация той или иной политической позиции [1], поэтому названия для улиц или новые символы, которые должны быть установлены, выбираются не случайно.

Посредством них власть пытается укрепить свои позиции в рамках общества, а также обосновать свою легитимность. Это особенно характерно для обществ, которые находятся в стадии трансформации. Власть нуждается в том, чтобы общество как можно быстрее адаптировалось к новым героям и реалиям, поэтому старается активно внедрить их в повседневность.

Городское пространство при этом выступает одной из площадок конструирования коллективной памяти и коллективной обиды. Посредством названий, символов или материальных объектов легко отобразить как реальные исторические события, так и вымышленные. Ключевой задачей тех, кто конструирует окружающее пространство, является создание символов, которые могли бы объединять общество. Однако установка новых памятников или символов не всегда однозначно воспринимается, особенно когда они появляются на месте объектов, существовавших ранее. Из-за этого складывается ситуация, когда в городском пространстве появляются элементы, которые способствуют не консолидации общества, а как раз наоборот – его разобщению. Вероятность этого особенно высока, если новые символы идут вразрез с установленными ранее.

Еще Дюркгейм писал, что повседневные социальные практики становятся основой для формирования и структурирования общественной жизни [3]. По мере привыкания эти практики постепенно выстраиваются в систему негласных законов. Они конструируют коллективное действие, а также напрямую влияют на повседневность индивида и города в целом.

Коллективная обида в городском пространстве отображается многообразно. Если в целом ее можно определить как форму восприятия «обидчика», как ответ на дискриминации и травмы, с которыми столкнулся индивид или представитель социальной группы, то в контексте городского пространства она выражается в мемориальных комплексах, памятниках, названиях площадей, улиц, прочих материальных объектах, которые связаны с травмирующими событиями. Они могут выражаться как открыто в виде памятников или мемориалов, посвященных конкретному событию, так и в латентной форме, например, в названиях улиц, которые напрямую не отсылают к войнам или другим потенциально травматичным событиям, но косвенно с ними связаны.

В городском пространстве обычно представлен весь спектр материальных объектов, которые связаны с коллективной обидой. Однако за счет того, что жители населенного пункта с ними регулярно сталкиваются, происходит опривычивание всех этих объектов.

Это связано с тем, что люди регулярно воспроизводят название, наблюдают внешний облик памятника.

Повышенное же внимание к названию обычно приковано, если оно связано с актуальными политическими событиями. Также об исторической сущности может заставить задуматься дата, которая связана с событием или личностью. Например, если это аллея Героев Крут или проспект Героев Сталинграда, то их названия в годовщины проведения сражений могут восприниматься по-особенному. У большинства же обывателей, особенно местных жителей, название не будет вызывать прямых ассоциаций, особенно во времена, которые не связаны с историческим событием или личностью. Однако такие названия несут цель – закрепить в коллективной памяти образ того или иного события, сконструировать по отношению к нему определенный тип отношения.

Также отображение коллективной обиды в городском пространстве преследует цель того, чтобы событие не было предано забвению. Регулярно повторяя название улицы, памятника или другого объекта, связанного с историческим событием или деятелем, мы храним о нем память. Закрепление в виде топографического наименования или символа позволяет не просто сохранить воспоминание, но и передать его для последующих поколений.

Коллективная обида отражается в городском пространстве символически. Если «места памяти» Пьера Нора в широком понимании включают и церемонии, связанные с ними, то «места обиды» – это физическое воплощение, которое выражается в закодированном историческом опыте [4]. Каждый символ, табличка, малая архитектурная форма служат для передачи идентичности. Через такие «места обиды» проходит постоянное напоминание о важных для общества событиях.

Если в городском пространстве будут оставаться символы, связанные с войнами или разрушениями, то от травмы, по мнению Анкерсмита, невозможно будет избавиться [5]. В таком случае она будет сохранять свое присутствие, которое хоть и незримо, но проявляется. Это будет поддерживать коллективную обиду, что, в свою очередь, способно привести к повышению уровня радикализма в обществе или желанию покончить с обидчиком.

В контексте Украины, как и других постсоветских и постсоциалистических стран, одной из форм воплощения коллективной обиды в городском пространстве является процедура декоммунизации и установления новых названий для улиц, площадей, мостов и населенных пунктов в целом. Смена названий более чем 50 000 улиц, а также практически 1000 населенных пунктов – это стремление установить и легитимировать новую коллективную

память [6]. Одна из целей таких переименований – изменение коллективной идентичности. Благодаря новым названиям, которые появляются в городском пространстве, люди начинают ассоциировать себя с новыми именами, символами. Также это попытка привлечь их внимание к историческим событиям, личностям, о которых они раньше не знали.

Одной из целей памятников, табличек, символов и прочих материальных объектов является производство эмоций. Они будут особенно ярко проявляться, когда индивид впервые для себя встречает тот или иной знак, символ. Одной из эмоций, к которой может привести объект, способна стать и обида. Поэтому появление и увеличение в городской среде объектов, которые связаны с историческими событиями, а особенно теми, которые перекликаются с актуальными политическими новостями, способно стать тем самым «триггером» для обитателей городского сообщества.

Причем размер и формы памятника обычно не играют решающую роль в его восприятии [1]. Главное – тот сакральный смысл, которым наделен объект. Именно от этого зависит успешность его восприятия в городском пространстве. Не важна и пропорция размеров материального объекта в соответствии с его исторической значимостью. Даже если взять памятники, которые посвящены войнам, то можно найти как монументы, величиною в сотни метров, так и объекты, чья величина меньше человеческого роста.

Гораздо большее значение для утверждения коллективной памяти является число новых символов. Резкое появление в городском пространстве большого числа памятников, табличек, новых улиц и прочих материальных объектов способно негативно отразиться на инфраструктуре города в целом, поскольку его жителям потребуется определенное время на то, чтобы привыкнуть к ним и дабы эти объекты прошли своеобразную хабиутализацию. Впрочем, этого может и не случиться, если символ вызывает явное отторжение у значительной части населения.

Сама по себе смена названий может стать травмой. Связано это с тем, что люди привыкли жить в одной социальной реальности и теперь вынуждены подстраиваться под другие условия. Установка же новых символов, памятников, смена названий улиц способна стать раздражающим фактором для значительной части населения, особенно той, которая скептически относится к переменам. Чтобы лишней раз не актуализировать коллективную обиду, те же названия улиц можно не связывать с историческими деятелями или событиями из прошлого, а давать им нейтральные названия. Это может помочь снизить градус негативного отношения к переменам.

Однако, как верно замечает Штомпка, одна только такая смена может оказать травмирующее воздействие на индивидуальном уровне [7]. Как итог, установление новых символов, а тем более переименование старых или снос установленных ранее памятников являются травмой для определенной части населения. Это способно привести к актуализации коллективной обиды. Подтверждает это и тот факт, что переименования скорее не поддерживают более чем 50% населения Украины, что продемонстрировало исследование социологической группы «Рейтинг»¹ [8]. Сам процесс переименования оказался для них травмой, что может выражаться в том, что новые названия еще долго будут приживаться в украинском обществе.

Нежелание примириться с новыми названиями также выражается в попытках рекоммунизации, которые были в Харькове (с возвращением проспекта Маршала Жукова) и Киеве (обратное переименование проспекта Степана Бандеры в Московский и проспекта Романа Шухевича – в Ватутина). Это только наиболее очевидные примеры того, как новое название не прижилось и предприняты попытки возвращения прежнего.

Причем в Харькове тот же бюст Жукова неоднократно становился местом столкновения радикалов. Аналогичные ситуации происходили и с другими объектами, которые переименованы или установлены. Бюст Жукова – редкий пример того, как объект разрушают, а затем восстанавливают. Его наличие, на постоянные попытки снести или акты вандализма (чаще всего – обливание краской) стали символом разобщенности общества относительно исторического прошлого. Ради сохранения или, наоборот, устранения монумента индивиды и организации нередко прибегают к экстремистским методам.

Так, бюст не просто становится объектом в городском пространстве, но и обретает новое символическое значение. Для одной группы людей его присутствие является символом и отражением коллективной обиды, а для другой – попытками снести и другими актами вандализма. Подобная ситуация сейчас складывается во многих регионах Украины, где сохраняются «противоречивые» символы и объекты. Нередко они становятся местом конфликта для радикалов.

Поскольку многие переименования, установка новых объектов или, наоборот, демонтаж старых связаны с травматическими событиями для украинского общества, то вокруг них и дальше могут возникать конфликты

интерпретаций и наименований. Появление же новых символов, памятников, которые являются свидетельствами обиды или боли, способно породить желание отомстить или же приводит к культивации и сакрализации образа жертвы.

Установка новых символов, которые связаны с коллективной обидой (памятники воинам, мемориальные таблички), способна привести как к консолидации одной части населения, так и к установлению еще более жестких границ с другой. Это связано с тем, что полная рутинизация названия или символа невозможна, или для определенной части населения оно может служить своеобразным «триггером» [2]. Вероятность этого особенно высока в первое время после установления новых названий или символов, когда они еще не успели закрепиться в обществе. Таким образом, установка материальных объектов, которые связаны с отбражением коллективной памяти, тесно связана с маркерами идентичности. Отношение к тому или иному названию, памятнику, символу будет являться фактором включения/исключения индивида в группу.

Причина неприятия новых названий или символов также заключается в том, что ряд из них связан с актуальными политическими событиями. Еще не выработался «ресурс поколения», т. е. на событие не смотрят ретроспективно, а воспринимают его в качестве части актуальной политической жизни [9]. Это также влияет на формирование отношения к названию. Например, в украинском обществе это проявляется в том, что как новые таблички или памятники, так и старые, связанные с выражением коллективной обиды, поддаются вандализму [10].

Отношения к названиям улиц и символам в городском пространстве с течением времени меняется. Например, в украинском контексте после 2014 года изменилось символическое значение памятников и названий улиц, связанных с коммунистической идеологией. Поменялось символическое значение и наименований, связанных с боевыми действиями. Несмотря на рутинизацию названий, их наличие позволяет сохранять эмоциональную вовлеченность в события граждан, которые сталкиваются с объектом [1]. Это важно в контексте актуализации темы обиды, а также ее причин.

В современных условиях коллективная обида находит новые отражения в городском пространстве. Это заметно на примере того же Харькова. В городе переименована 271 улица, 5 станций метро, а также ряд других объектов. Однако нашлись и новые формы выражения коллективной обиды. Например, к таковым можно отнести установку крестов на месте снесенных памятников, которые уста-

¹ Опрос Социологической группы «Рейтинг» проводился 4–11 ноября 2016 года среди 2000 респондентов методом личного формализованного интервью (face-to-face). Ошибка репрезентативности исследования – не более 2,2%.

новлены в честь коммунистических деятелей. В частности, подобный символ был на местах памятников Ленину и Рудневу. Крест – новый символ, который идет вразрез с установленными ранее. Надпись же на нем «Боже, береги Украину» делает его сакральным символом. Сам же снос памятников – больше чем просто процесс декоммунизации. Вместо символа того, кто считается агрессором, появляется новый знак. Он отчасти демонстрирует резко отрицательное отношение к коммунистическому режиму, обиду по отношению к нему, а также поддерживает ее актуальное состояние. Кресты вместо памятников устанавливались и в других городах Украины, что демонстрирует принципиально новую ценностную ориентацию. Пусть не везде они простояли долго, но они также успели активно проникнуть в городское пространство.

Особенность установки креста также заключается в том, что он активно переключается с актуальными политическими и военными проблемами, с которыми столкнулось украинское общество. Крест служит напоминанием, что ежедневно на фронте погибают люди, которые принимают участие в боевых действиях. Поэтому установка крестов также была сигналом обществу о том, что нельзя забывать о текущих жертвах, с которыми столкнулся украинский народ.

Еще одной новой формой отображения коллективной обиды в городском пространстве является видоизменение символов. Чаще всего небольшие перемены проводятся в памятниках, чтобы придать им другое значение. Примером может служить большая вышиванка на памятнике Ленина в Запорожье, что, впрочем, не помогло его сохранить. Другой пример – памятник Воину-освободителю в Харькове. К нему был прикреплен украинский флаг, что сразу изменило символическое значение монумента. Теперь он служит напоминанием не только о жертвах Великой Отечественной войны, о чем свидетельствуют другие элементы постамента, но и современных боевых действиях, которые проходят на Востоке Украины. Таким образом, памятник обретает новое значение и является выражением коллективной обиды в городском пространстве за счет того, что к нему был придан новый символ. Установка одного элемента способна изменить значение монумента, а также актуализировать символ в целом.

Еще одной новой формой выражения коллективной обиды в городском пространстве Харькова является палатка «Все для победы», установленная в самом центре города, на площади Свободы. Этот элемент малой архитектурной формы стал настоящим символом воли и духа для многих горожан. На небольших стендах возле палатки размещены дан-

ные о военных преступлениях на Донбассе, а также нарушениях международного права со стороны РФ. Также стенды содержат информацию о гибридной войне, нарушениях прав крымских татар. Палатка «Все для победы» – напоминание всем жителям города, которые проезжают через его центр, о том, что сейчас по-прежнему проводятся боевые действия на востоке страны, о понесенных жертвах и преступлениях, которые были совершены.

Одновременно с этим она является и демонстрацией коллективной обиды. На палатке и около нее размещена информация о пострадавших, истории из фронта. Это способно привести к актуализации обиды, желанию отомстить и возможному повышению уровня радикализма. Несмотря на небольшие размеры, она привлекает внимание местом своего расположения, поскольку находится в центре города, а также набором символов: от флагов Украины и УПА до фотографий простых военных, которые принимают участие в боевых действиях. Все это особенно в текущей ситуации обладает символическим значением и отражает настроения значительной части горожан и украинского общества в целом.

При этом палатка, а также уместность ее нахождения в центре города постоянно становятся объектами дискуссий. Уже собирались петиции о необходимости ее сноса, с другой стороны, появляются активисты, которые пытаются этого не допустить. Поэтому новый символ уже успел стать объектом дискуссий среди общественности и городских властей. Но сам факт наличия палатки уже изменил облик города в том числе и для туристов, которые посещают только его центр и достопримечательности.

Выводы из проведенного исследования.

Таким образом, в городском пространстве есть немало объектов, которые призваны сохранить память о прошлом, а также отражают коллективную обиду. Таковыми могут быть памятники, наименования улиц и площадей, таблички, прочие символы. Среди их свойств – структурирование городского порядка, конструирование отношения к событию или личности, легитимация власти, производство эмоций. Установка новых символов способна привести к всплеску коллективной обиды, что может выражаться в желании отомстить обидчику, а также общем повышении уровня радикализма в обществе.

Сейчас появляются новые формы выражения коллективной обиды в городском пространстве. Это малые архитектурные формы, видоизмененные памятники, новые символы. Они способны не только напоминать о значимости исторического события или личности, но и поддерживать актуальное состояние коллективной обиды.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вахштайн В. Коллективная память как ресурс концептуализации публичных и частных пространств в мегаполисе. Москва : РАНХиГС, 2018. С. 38.
2. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*. 2012. № 3. с. 5–40.
3. Мосс М., Дюркгейм Э. О некоторых первобытных формах классификации. *Мосс М. Общества. Обмен. Личность : труды по социальной антропологии*. Москва : Восточная литература, 1996.
4. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41).
5. Анкерсмит Ф. Возвышенный исторический опыт. Москва : Европа, 2007. С. 30.
6. Более 50 тыс. улиц переименовали в Украине в 2016 г. *UNN Украинские национальные новости*. 2016. 27 декабря. URL: <https://www.unn.com.ua/ru/news/1630979-ponad-50-tis-vulits-bulo-pereymenovano-v-ukrayini-protyagom-2016-roku>.
7. Штомпка П. Социология. Москва : Логос, 2005. 664 с.
8. Декоммунизацию поддерживают 48% украинцев, против – 36%. *Зеркало недели*. 2016. 17 ноября. URL: https://zn.ua/UKRAINE/dekommunizaciyu-podderzhivayut-48-ukraincev-protiv-36-230465_.html.
9. Емельянова Т.П. Коллективная память в контексте обыденного политического сознания. *Знание. Понимание. Умение : информационно-гуманитарный портал*. 2012. № 4 (июль – август). URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/4/Emelianova_Collective-Memory/.
10. В Харькове облили краской постамент памятника героям Небесной сотни. *Корреспондент.net*. 2020. 7 мая. URL: <https://korrespondent.net/city/kharkov/4226132-v-kharkove-oblyly-kraskoi-postament-pamiatnyka-heroiam-nebesnoi-sotny>.

ЕЛЕКТРОННІ ПОСЛУГИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

ELECTRONIC SERVICES AS A SOCIAL WORK'S TECHNOLOGY IN THE CONTEXT OF E-GOVERNANCE INTRODUCTION IN UKRAINE

У статті визначено можливості впровадження системи електронних соціальних послуг у контексті розвитку електронного урядування в Україні. Надано визначення електронної соціальної послуги як соціальної послуги, що повністю або частково надається за допомогою онлайн-сервісів закладів соціального захисту й соціального обслуговування населення, особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах. Визначено умови забезпечення ефективної організації соціальних послуг через онлайн-сервіси в системі соціального захисту й соціального обслуговування населення в Україні, які передбачають інтегрованість та інтерактивність електронних соціальних послуг, технологічне й програмне забезпечення, нарощування кадрового потенціалу, доступність до Інтернет-мережі, розроблення технології надання соціальних послуг в онлайн-режимі. Розвиток інформаційного суспільства в Україні та впровадження ІКТ в усі сфери суспільного життя створюють принципово нові можливості для соціальної роботи. В інформаційному суспільстві робота в соціальній сфері потребує знань і вмінь ефективного пошуку, накопичення, опрацювання, зберігання, подання, передавання даних за допомогою комп'ютерів та інтернет-мереж.

Проаналізовано, що надання психологічних послуг у Центрах соціальних служб в електронній і онлайн формах можливе як звернення по лінії довіри через Skype в екстрених і кризових ситуаціях та обставинах; як надання першої психологічної консультації; як додаткова форма психологічного супроводу клієнта; як форма здійснення психодіагностичного обстеження клієнта. Але саме безпосередня взаємодія психолога і клієнта є ефективним фоном вирішення психологічних проблем і подолання кризових ситуацій у міжособистісних стосунках.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне обслуговування, соціальна послуга,

електронне урядування, електронна послуга, електронна соціальна послуга.

The article identifies the possibilities of introducing an electronic social services system in the context of electronic governance development in Ukraine. The definition of electronic social service as a social service is given. It is fully or partially provided through the online services of social protection and social services institutions, to individuals, individual social groups who are in difficult life circumstances. The conditions for ensuring the effective organization of social services through online services in the system of social protection and social services in Ukraine are defined, which provide for the integration and interactivity of electronic social services, technological and software, building human resources, access to the Internet network, development of technology for providing social online services. The development of the information society in Ukraine and the introduction of ICTs in all spheres of public life create fundamentally new opportunities for social work. In the information society, work in the social sphere requires knowledge and skills of effective search, accumulation, processing, storage, presentation, transmission of data using computers and Internet networks.

The study analyzed that the provision of psychological services in the social services' Centers in electronic and online forms is possible: firstly, as an appeal through the trust line via Skype in emergency and crisis situations and circumstances; secondly, as the provision of the first psychological consultation; thirdly, as an additional form of psychological support for the client; fourthly, as a form of psychodiagnostic survey of a client. But, despite the advantages of electronic psychological services, it is the direct interaction of the psychologist and the client that is an effective background for solving psychological problems and overcoming crisis situations in interpersonal relationships.

Key words: social protection, social facility, social service, electronic management, electronic service, electronic social service.

УДК 35.077:364

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.5>

Попович В.М.

д.філос.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
та психології

Національний університет
«Запорізька політехніка»

Сизоненко О.О.

аспірант кафедри соціальної роботи
та психології

Національний університет
«Запорізька політехніка»

Постановка проблеми. Створення ефективної системи соціального захисту населення в Україні є одним із пріоритетних завдань соціальної політики держави, що передбачає модернізацію системи соціального обслуговування населення відповідно до нових соціально-економічних викликів, домінуючих потреб населення, розвитку інформаційного суспільства, що вимагає впровадження інноваційних технологій надання соціальних послуг, які базуються на поширенні й застосуванні методології електронного урядування й адміністрування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, перспективи та напрямки розвитку електронного урядування в Україні привертають увагу вітчизняних науковців, таких як М. Рошук, І. Поліщук, Ю. Солодко, О. Волох, О. Голубицький, М. Демкова, З. Павлишин, І. Кульчий, К. Кислюк, М. Ватковська, В. Коновал, С. Гнатюк, М. Швець та інші. Основою електронного урядування є надання адміністративних і соціальних послуг з боку державних органів управління, у тому числі установ соціальної сфери. Перспективи поширення е-послуг в Україні вивчають такі

вітчизняні вчені, як Н. Діденко, В. Полярна, В. Рябець, І. Тищенко, Н. Васильєва, Л. Требик, М. Любецька й інші, у працях яких висвітлюються правові, економічні, технологічні та соціокультурні аспекти запровадження системи надання електронних послуг, але можливість соціального обслуговування населення і соціальної роботи в он-лайн режимі майже не досліджена.

Постановка завдання. Метадослідження – визначено можливості впровадження системи електронних соціальних послуг у контексті розвитку електронного урядування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Концепції розвитку електронного урядування в Україні надано таке визначення: «Електронне урядування – форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян» [11].

Н. Драгомирецька зазначає, що електронне урядування – це поєднання електронного уряду з електронною демократією, зокрема застосування інформаційно-комунікаційних технологій для прискорення демократичних процесів [4]. На думку Ю. Соломко, е-урядування передбачає спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж і сегментів глобальної інформаційної мережі, яка забезпечує роботу в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування особи з органами влади, тобто будь-яка особа через інформаційно-комунікаційні технології може звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування для адміністративних послуг (електронних послуг) і будь-якої іншої інформації (zareєструвати юридичну особу, декларацію, отримати дозвіл, довідку, свідоцтво тощо). Це дасть змогу суб'єктам звернення витратити якнайменше часу на отримання адміністративних послуг, не стояти в чергах, інших ресурсів, а це, своєю чергою, сприяє економії бюджетних коштів на адміністрування [12, с. 136].

Т. Нижній, проаналізувавши публікації щодо електронного урядування, виділив такі групи ознак і властивостей, що характеризують це поняття: 1) форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості й прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян; 2) оптимізація

процесу надання адміністративно-соціальних послуг, політичної участі громадян у державній розбудові шляхом зміни внутрішніх і зовнішніх відносин за допомогою технічних засобів, Інтернету та сучасних засобів масової інформації; 3) система взаємодії органів державної влади з населенням, що будується на широкому застосуванні інформаційних технологій з метою підвищення доступності та якості державних послуг, зменшення строків їх надання, а також зниження адміністративного навантаження на громадян та організації щодо їх отримання; 4) електронне урядування є не лише модернізацією всієї системи державного управління, а й налагодженням активної взаємодії органів державної влади з громадянами за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; 5) використання інформаційних і комунікаційних технологій для підвищення ефективності, економічності й прозорості уряду та можливості громадського контролю над ним [8, с. 113].

Отже, у наведених визначеннях, по-перше, поняття «електронне урядування» охоплює не тільки структурно-функціональний аспект, а й процесуально-технологічний; по-друге, це поняття трактується тільки в системі державного управління як взаємодія держави й суспільства; по-третє, електронне урядування здійснюється через застосування інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету; по-четверте, електронне урядування здійснюється як надання електронних адміністративних і соціальних послуг, що в дослідженні набуває провідного значення.

Розвиток інформаційного суспільства в Україні та впровадження ІКТ в усі сфери суспільного життя створюють принципово нові можливості для соціальної роботи. В інформаційному суспільстві робота в соціальній сфері потребує знань і вмінь ефективного пошуку, накопичення, опрацювання, зберігання, подання, передавання даних за допомогою комп'ютерів та інтернет-мереж.

Інформатизацію соціальної роботи, на думку С. Гасумової, необхідно розглядати як частину процесу інформатизації соціальної сфери, тобто процесу розширеного виробництва й відтворення соціальних змін, що відбуваються в сучасному суспільстві за допомогою перспективних інформаційних технологій, на основі актуалізації ресурсних можливостей індивідів (груп) у вирішенні проблем життєдіяльності [1, с. 15].

Основною метою інформаційних технологій у практиці соціальної роботи є, на думку Є. Холостової, забезпечення ефективного використання інформаційних ресурсів у випадках: 1) надання допомоги особам, які опинилися в складній життєвій ситуації; 2) поширення в суспільстві знань і формування

навичок із профілактики соціально небезпечного становища та самопомогі і взаємодопомогі; 3) забезпечення реалізації прав і свобод; 4) здійснення підтримки прийняття управлінських рішень у сфері соціальних послуг [10, с. 237].

У контексті впровадження електронного урядування в Україні й процесу діджиталізації публічних послуг актуалізується проблема інкорпорації в сферу соціальної роботи технологій надання електронних соціальних послуг. Перш ніж спробуємо визначити можливості використання інформаційно-комунікаційних технологій у наданні різних форм, видів і типів соціальних, обґрунтуємо сутнісні, змістові й концептуальні ознаки поняття «соціальна послуга».

Соціальні послуги мають усі ознаки публічних послуг, але критерієм їх виділення в окрему категорію (на відміну від державних та адміністративних послуг) є не коло суб'єктів, що їх надають, а сфера, у якій вони реалізуються (охорона здоров'я, культура, освіта, наука, соціальний захист). Соціальні послуги можуть надаватися як органами державної влади, органами місцевого самоврядування, так і недержавними організаціями. Однак погоджуємося з думкою О. Євтушенка, якщо в основі соціальної послуги лежать конституційні права громадян, реалізація яких повинна забезпечуватися державою, то ця послуга має надаватися державними структурами, держава в цьому випадку не вправі самоусунутися, хоча це не забороняє надання цієї послуги й недержавними, комерційними органами [5, с. 34]. Р. Греба трактує соціальні послуги як дії, що регулюються та координуються державою й спрямовані на соціалізацію/інтеграцію/реінтеграцію людини в суспільство з метою реалізації державних гарантій і забезпечення рівних прав і можливостей громадян у доступі до суспільних благ [2, с. 14].

Існує й більш вузьке трактування поняття «соціальні послуги». Так, Б. Сташків до них зараховує лише ті послуги, які надаються з метою подолання складних життєвих обставин [13, с. 77]. Аналогічний підхід відображено й у Законі України «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 р., ст. 1 якого визначає соціальні послуги як комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їхньої життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [6]. Під складними життєвими обставинами розуміють обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухо-

вої активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа; шкода, завдана пожежею, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією тощо).

Отже, можна надати таке визначення соціальної послуги в контексті впровадження електронного урядування: електронні соціальні послуги – це соціальні послуги, які повністю або частково надаються за допомогою онлайн-сервісів закладів соціального захисту, соціального обслуговування й соціальної роботи особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати та потребують сторонньої допомоги, реалізуються за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій та інтегровані до онлайн-простору, завдяки чому забезпечується оперативність, доступність, зручність, мобільність їх отримання.

Для аналізу можливостей надання деяких соціальних послуг в електронній формі й через застосування інформаційно-комунікаційних технологій визначимо основні групи соціальних послуг, що закріплені в законодавстві України. Так, у Законі України «Про соціальні послуги» 2003 р. виділяють такі види [6]: 1) соціально-побутові послуги – забезпечення продуктами харчування, інвентарем, транспортними послугами, засобами первинної механізації; здійснення соціально-побутового патронажу, соціально-побутової адаптації, виклик лікаря, придбання й доставка медикаментів тощо; 2) психологічні послуги – надання консультацій із питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин із оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад; 3) соціально-педагогічні послуги – виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного й корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, зацікавлених осіб; 4) соціально-медичні послуги – консультації щодо запобігання виникненню й розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка й охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія; 5) соціально-економічні послуги – задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які

перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій; 6) юридичні послуги – надання консультацій із питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу й реалізації юридичної відповідальності осіб, які вдаються до протиправних дій (оформлення правових документів, захист прав та інтересів особи, інша правова допомога тощо); 7) послуги із працевлаштування – пошук роботи, сприяння в працевлаштуванні та соціальний супровід працевлаштованої особи.

У новій редакції Закону України «Про соціальні послуги» 2019 р. соціальні послуги поділяються на послуги, спрямовані на: 1) соціальну профілактику – запобігання виникненню складних життєвих обставин і/або потраплянню особи/сім'ї в такі обставини; 2) соціальну підтримку – сприяння подоланню особою/сім'єю складних життєвих обставин; 3) соціальне обслуговування – мінімізацію для особи/сім'ї негативних наслідків складних життєвих обставин, підтримку їхньої життєдіяльності, соціального статусу та включення в громаду. Соціальні послуги за типами поділяються на: 1) прості соціальні послуги, що не передбачають надання постійної або систематичної комплексної допомоги (інформування, консультування, посередництво, надання притулку, представництво інтересів тощо); 2) комплексні соціальні послуги, що передбачають узгоджені дії фахівців з надання постійної або систематичної комплексної допомоги (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо); 3) комплексні спеціалізовані соціальні послуги, що надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг (ВІЛ-інфікованим особам, особам із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами й іншим); 4) допоміжні соціальні послуги, що надаються у вигляді натуральної допомоги (продукти харчування, предмети й засоби особистої гігієни, санітарно-гігієнічні засоби для прибирання, засоби догляду, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності, організація харчування, забезпечення паливом тощо) і технічних послуг (транспортні послуги, переклад жестовою мовою тощо) [7].

Розглянемо можливості впровадження онлайн-сервісу в наданні основних груп соціальних послуг:

1. До першої групи соціальних послуг можемо зарахувати матеріальну допомогу

й соціально-економічні послуги. Електронний сервіс надання таких соціальних послуг пов'язаний із оформленням документів на отримання певного виду послуги фінансово-економічного характеру. Так, на Порталі державних послуг (який, на жаль, діє частково на території різних областей України) можна отримати електронні форми й заяви на такі послуги, як отримання субсидії на оплату житлово-комунальних послуг; допомога при народженні дитини; довідка про отримання/неотримання всіх видів державних допомог; взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов; довідка про забезпечення (незабезпечення) санаторно-курортним лікуванням; довідка про неотримання аліментів або розмір аліментів (для отримання тимчасової державної допомоги); щорічна допомога на оздоровлення постраждалим унаслідок аварії на ЧАЕС; одноразова матеріальна допомога громадянам; тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх не відоме; допомога малозабезпеченим сім'ям; надання натуральної допомоги малозахищеним верствам населення; державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам до 18 років; допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням; допомога у зв'язку з вагітністю й пологами; допомога на дітей одиноким матерям; допомога при усиновленні дитини; надбавка на догляд за інвалідом з дитинства або дитиною-інвалідом тощо [9].

Незважаючи на такий значний перелік електронних послуг з надання матеріально-фінансової допомоги вразливим верствам населення, варто відзначити, що важливою умовою застосування онлайн-сервісу є наявність таких каналів ідентифікації, як ID Bank, ID Card (паспорт) або цифровий електронний підпис, що прискорює процес онлайн обслуговування з мінімальною кількістю відвідування відповідних державних установ. Ця група соціальних послуг сьогодні перебуває в умовах прискореного розвитку, бо належить виключно до сфери відповідальності держави й державних органів управління, є частиною формування «держави у смартфоні», а тому потребує впровадження єдиного електронного порталу державних адміністративних і соціальних послуг і вирішення безпеки персональних даних отримувачів електронних адміністративних і соціально-економічних послуг.

2. Юридичні послуги через онлайн-сервіси у сфері соціального обслуговування стосуються насамперед сфер правового захисту осіб, які потрапили в складні життєві обставини (наприклад, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, незабезпеченість, стихійне лихо, катастрофа;

шкода, завдана пожежею, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією тощо). Такі послуги можуть надаватися в онлайн-режимі (через застосування телекомунікаційних технологій) або через такі електронні форми спілкування, як запити, e-mail листування тощо. Нині такі послуги надаються як державними інтернет-сайтами, так і приватними юридичними фірмами. Особливе місце посідають електронні юридичні послуги з боку громадських організацій, які займаються правозахисною діяльністю.

3. Соціально-медичні послуги полягають в організації консультацій щодо запобігання виникненню й розвитку можливих органічних розладів особи, підтримки її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів. У контексті впровадження електронних соціальних послуг такі послуги насамперед передбачають інформаційний складник – відображення на сайтах установ і закладів соціального захисту, соціального обслуговування й соціальної роботи переліку медичних організацій, спеціалістів і послуг, які можуть отримати особи, що потрапили в складні життєві обставини. Сьогодні реалізація онлайн медичних послуг є частиною реформування сфери охорони здоров'я в Україні, що має актуальність для сільських або важкодоступних місцевостей і потребує комплексного підходу з боку держави щодо вдосконалення медичного обслуговування населення.

4. Соціально-побутові послуги – соціально-побутова адаптація осіб похилого віку, інвалідів з метою усунення обмежень життєдіяльності, підтримки соціальної незалежності, навчання трудових навичок, адаптації до посиленої трудової діяльності. На нашу думку, основними напрямками впровадження електронного урядування в систему надання соціально-побутових послуг є: 1) створення електронної бази даних осіб, які потребують соціально-побутових послуг, на рівні певного територіального утворення; 2) відображення на сайтах установ соціального обслуговування правової інформації та інформації щодо переліку доступних соціально-побутових послуг, їх тарифікація й можливості безоплатного отримання, інформації про кваліфікацію спеціалістів, які надають соціально-побутові послуги; 3) створення в територіальних центрах соціального обслуговування онлайн-сервісів екстреного виклику спеціаліста зареєстрованим клієнтом соціально-побутової адаптації (через застосування телекомунікаційних технологій, програмного забезпечення Skype тощо).

5. Соціально-педагогічні послуги полягають у виявленні та сприянні розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організації індивідуального навчального,

виховного й корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо. Особливістю застосування електронних технологій у наданні соціально-педагогічних процесів є впровадження технологій SMART-навчання.

6. Психологічні послуги. Психологічні послуги стосуються насамперед таких видів психологічної допомоги, як психокорекція, психотерапія, психологічне консультування, і вимагають професійної взаємодії психолога та клієнта. У цьому аспекті електронна форма надання психологічних послуг, на нашу думку, досить обмежена, хоча й має свої переваги в сучасному інформаційному суспільстві.

Отже, надання психологічних послуг у Центрах соціальних служб в електронній і онлайн формах можливе, по-перше, як звернення по лінії довіри через Skype в екстрених і кризових ситуаціях і обставинах; по-друге, як надання першої психологічної консультації; по-третє, як додаткова форма психологічного супроводу клієнта; по-четверте, як форма здійснення психодіагностичного обстеження клієнта. Але, незважаючи на переваги електронних психологічних послуг, саме безпосередня взаємодія психолога і клієнта є ефективним фоном вирішення психологічних проблем і подолання кризових ситуацій у міжособистісних стосунках.

7. Послуги з працевлаштування. Послуги, пов'язані із забезпеченням зайнятості населення, надаються безкоштовно. Видами соціальних послуг, за Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» та Законом України «Про зайнятість населення», є пошук підходящої роботи і сприяння в працевлаштуванні, в тому числі шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних і фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних; професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації та профорієнтація; інформаційні й консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням. Видами забезпечення, за Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», є допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності; матеріальна допомога в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного; допомога на поховання в разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні. Електронні послуги з працевлаштування сьогодні можна вважати досить поширеним явищем. Так, на сайті Державної служби зайнятості [3] можна: 1) переглянути список вакансій і резюме;

- 2) пройти профорієнтаційне тестування;
- 3) зареєструвати персональний кабінет.

Отже, можна зазначити необхідність упровадження електронних соціальних послуг у сучасні системи соціального обслуговування в контексті електронного урядування.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, упровадження електронних соціальних послуг знаходиться на початковому рівні й не охоплює список визначених законодавством соціальних послуг. Саме тому виникає необхідність вивчення можливостей і розроблення моделі впровадження таких електронних соціальних послуг, як соціально-педагогічні, психологічні онлайн-консультації, юридичні послуги, дистанційного навчання (у співпраці з регіональними ВНЗ) через систему закладів соціального обслуговування. Це передбачає інтегрованість та інтерактивність електронних соціальних послуг, технологічне й програмне забезпечення, нарощування кадрового потенціалу, доступність до Інтернет-мережі, розроблення технології надання соціальних послуг в онлайн-режимі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гасумова С.Е. Информатизация социальной работы: российский и зарубежный опыт. *Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы*. Санкт-Петербург, 2011. № 1 (15). С. 15–22.
2. Гребя Р.В. Механізми реформування системи соціальних послуг в умовах децентралізації влади в Україні : автореф. дис. ... канд. наук. з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми державного управління». Харків, 2018. 23 с.
3. Державна служба зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/> Закон України (дата звернення: 10.09.2019).
4. Драгомирецька Н.М. Теоретичний аналіз комунікативної діяльності державного службовця : монографія. Одеса : Астропринт, 2005. 280 с.
5. Євтушенко О.Н. Роль державної влади і місцевого самоврядування в розбудові сервісної держави з надання якісних публічних послуг. *Наукові праці. Серія «Політичні науки»*. 2009. Т. 122. Вип. 109. С. 32–37.
6. Про соціальні послуги : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 45. Ст. 358. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15> (дата звернення: 10.09.2019).
7. Про соціальні послуги : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2019. № 18. Ст. 73.
8. Нижній Т.В. Теоретичні засади електронного урядування. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 20. С. 112–116.
9. Портал державних послуг iGov. URL: <https://igov.gov.ua/service/97/general> (дата звернення: 10.09.2019).
10. Правовое обеспечение социальной работы : учебник для бакалавров / под ред. Е.И. Холостовой, О.Г. Прохоровой. Москва : Дашков и К, 2013. 256 с.
11. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 09.09.2019).
12. Соломко Ю. Електронне урядування: поняття, сутність, принципи та напрями розвитку. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2 (55). Ч. 1. С. 135–143.
13. Сташків Б.І. Соціальне обслуговування у системі соціального забезпечення: правові питання. *Право України*. 2005. № 1. С. 76–79.

ГЕНДЕРНО ОБУСЛОВЛЕННОЕ НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ: КРИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

GENDER-BASED VIOLENCE IN THE FAMILY: A CRITICAL SOCIOLOGICAL VIEW

Статтю присвячено актуальній сьогодні проблемі гендерно обумовленого насильства в інституті сім'ї. Специфікою цього виду насильства є те, що заподіяння шкоди партнеру відбувається залежно від гендерної належності індивідів. Існує певна тенденція односторонності щодо наукового опрацювання цієї проблеми. Вона не є абсолютною, але асиметрія є помітною і значною. Більшість досліджень присвячені вивченню домашнього насильства, жертвами якого є жінки. Причиною цьому є те, що саме жінки частіше страждають від помітного насильства. У статті порушується питання про формування й відтворення гендерно обумовленого насильства на різних рівнях соціальної взаємодії. Прояви гендерно обумовленого насильства в інституті сім'ї розглядаються на об'єктивному й суб'єктивному рівнях. Об'єктивний зміст сімейного насильства зводиться до культурного відтворення, об'єктивної та символічної ідентифікації. Індивід, який сприймає усталені норми патріархального світу, відтворює їх, чим підтримує дійсний порядок. Можна сказати, що усталені сімейно-інституціональні норми й цінності, функціональні ролі формують об'єктивну ситуацію, яка визначає чоловічу гегемонію та відповідний асиметричний характер культури. При цьому наявна об'єктивна реальність і дискурс підтримують ці усталені інституційні норми, тобто наявний подвійний взаємозв'язок. Суб'єктивний зміст домашнього насильства, у свою чергу, набуває форм фізичного, економічного, психологічного та сексуального насильства. Найрозповсюдженішою із цих форм є психологічне насильство. Стаття зачіпає й законодавчий бік проблеми та визначає актуальні напрями подальших досліджень. Емпіричні дані щодо відтворення сімейного насильства на суб'єктивному рівні загалом підтверджують описані в статті об'єктивні процеси формування досліджуваного явища.

Ключові слова: насильство, гендерно обумовлене насильство, насильство в сім'ї,

об'єктивний зміст, суб'єктивний зміст, відтворення, ідентифікація, об'єктивізація.

The article is devoted to the problem of gender-based violence in the family. The specificity of this type of violence is that harm to the partner occurs when the gender of individuals. According to the scientific study of this problem, there is a certain tendency of one-sidedness in certain of this issue. It is not absolute, but the asymmetry is significant. The fact is that most studies are devoted to the study of violence in the family whose victims are women. The reason for this is that it is women who are more likely to suffer from this phenomenon. The paper raises the question of the formation and reproduction of gender-based violence at different levels of social interaction. Manifestations of gender-based violence in the family institution are considered at the objective and subjective levels. The objective content of domestic violence goes back to cultural reproduction, objectification, and symbolic identification. The individual perceiving the established norms of the patriarchal world reproduces them, thereby supporting the real order. We can say that established family and institutional norms and values, functional roles form an objective situation, determine asymmetric male hegemony and the corresponding character of culture. At the same time, objective reality is compiled that supports these established norms of the institution, that is, the existing double relationship. The subjective content takes on forms of physical, economic, psychological and sexual violence, most of which are psychological violence. The article concerns the legislative side of the problem. The empirical data on the reconstruction of family violence at the subjective level as a whole confirm the objective processes of the formation of the phenomenon under study described in the article.

Key words: violence, gender-based violence, violence in the family, objective content, subjective content, reproduction, identification, objectification.

УДК 316.356.2:305
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.6>

Селевёрстова Ю.А.

студентка II курса
социологического факультета
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина

Бойко Д.Н.

к.социол.н.,
старший преподаватель
кафедры политической социологии
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина

Литовченко А.Д.

к.социол.н., доцент,
доцент кафедры политической
социологии,
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина

*Когда я вижу сломанные крылья –
Нет жалости во мне, и неспроста:
Я не люблю насилие и бессилье,
Вот только жаль распятого Христа.*

В.С. Высоцкий

Постановка проблемы. Среди глобальных проблем человечества особо ярко в последнее время выделяется проблема домашнего насилия. О ней говорят все и везде; информационные ресурсы переполнены этой темой (особенно она актуализировалась в условиях самоизоляции¹). Ярчайшим примером обостренного внимания к этой теме является скандал, связанный с отдельными «неосторожными» высказываниями некоторых публичных лиц постсоветской медиа- и блогосферы² весной 2020 года, вызвавших эскалацию дискурсивных антагонизмов «современных» и «традиционных» позиций по отношению к домашнему насилию. Этот скандал, в свою очередь, шел в фарватере социального онлайн-движения MeToo³, получившего свою популярность несколькими годами ранее и сопровождаемого рядом публичных «децимаций».

К сожалению, подобная чрезмерная популярность (не актуальность, а именно популярность) не оказывает позитивного влияния на процесс решения или хотя бы исследования данной проблемы. Все искрометные комментарии сводятся к стереотипным присказкам (от «бьет – значит, любит» до «спасения из семейного концлагеря»), которые утратили свою практическую значимость n-ное количество лет назад. И именно эти «шаблонно-экспертные» изречения формируют так называемое общественное мнение в отношении домашнего насилия. Публичная информация по этому вопросу преподносится как данность, без критического осмысления, а первичным вопросом становится «что?» и «сколько?», а не «как?» и «почему?».

Анализ последних исследований и публикаций. На последние два вопроса пытаются ответить и делают это ученые-исследователи, но «в массы» их идеи доходят нечасто. Хотя проблема домашнего насилия была актуальна всегда, в исследовательское поле как отдельный предмет она вошла относительно

недавно. Среди отечественных исследователей, которые занимались гендерной проблематикой и проблемой насилия в семье, для статьи важны работы О. Бойко, С. Павлиш, Т. Марценюк. Стоит отдельно упомянуть Фонд ООН в области народонаселения, подразделениями которого (в т. ч. украинским) проведено большое количество исследований в области домашнего насилия, гендерного насилия, гендерного равенства и т.д.

Отметим, что ангажированный подтекст гендерно обусловленных исследований настолько очевиден, что его даже не пытаются скрыть за «свободой от оценки». Если бы это приводило к реальным сдвигам в объяснении и/или решении этой проблемы, то вопрос методологического пуризма в таком виде и не стоял бы. Однако по факту нередко научные работы по этой проблематике смещают фокус внимания в идеологическое поле. Этому в значительной мере способствует и особенность социологического дискурса, который в силу характерной для социогуманитарного знания высокой метафоризации профессионального языка, категориального аппарата легко превращается в политико-идеологический инструмент (подробнее об этой особенности смотри [1]).

Хоть и не абсолютное, но все же большинство работ, посвященных семейному насилию, акцентирует внимание на насилии, направленном конкретно на женщин, так как именно они чаще всего являются его жертвами. Во многом это обусловлено и методологической спецификой этой научной области: проблемно-ориентированный, статистический и фактологический дизайн исследований ведет к тому, что они всячески определяют и описывают домашнее насилие в формате ad hoc, даже не пытаясь выйти на системные обобщения. Этому также способствует и пресловутая полипарадигмальность социальных наук⁴, которая предложила исследованиям гендерного насилия целый ряд полноценных методологий: теория социального научения, виктимологический подход, конфликтная теория, теория культурного воспроизводства, интерактивная теория, структурная теория и др. Кроме разных парадигм и методологий, еще нужно считаться и с мультидисциплинарной спецификой: гендерное насилие является объектом как общих дисциплин (криминологии, социологии, социальной психологии и пр.), так и институционализировавшейся в западной науке специальной отрасли – gender studies.

Постановка задания. В рамках статьи мы предлагаем посмотреть на проблему гендерно обусловленного насилия с позиций

¹ См., напр.: Коронавирус и карантин: в самоизоляции процветает домашнее насилие. URL: www.dw.com/ru/коронавирус-и-карантин-в-самоизоляции-процветает-домашнее-насилие/a-53222169; Заперты вместе. Как живут жертвы домашнего насилия в условиях карантина. URL: www.bbc.com/russian/features-52184701; «Сама виновата». Как карантин провоцирует на домашнее насилие. URL: focus.ua/ukraine/454742-sama_vinovata_kak_karantin_provotsiruet_na_domashnee_nasilie.

² См., напр.: У Регины Тодоренко отобрали звание «Женщина года» журнала Glamour за слова о домашнем насилии. URL: <http://www.bbc.com/russian/news-52428568>.

³ См., напр.: #MeToo: Social media flooded with personal stories of assault. URL: <https://edition.cnn.com/2017/10/15/entertainment/me-too-twitter-alyssa-milano/index.html>.

⁴ Хотя мы обязаны признать, что полипарадигмальность также способствует и некоторому гносеологическому разнообразию, что может идти на пользу описанию и объяснению проблемы домашнего насилия.

комплексной методологии, построенной на объединении инструментария постмарксизма в версии Э. Лакло и Ш. Муфф, постструктурализма в версии Л. Альтюссера и П. Бурдьё и нормативно-ролевой схемы марксовско-дюркгеймианской версии анализа социальных институтов. Такой методологический ракурс позволит системно соотнести гендерно обусловленное насилие как с другими гендерно обусловленными явлениями, так и с насилием в принципе, то есть рассмотреть его как производную социальных структур и закономерностей. При этом отдельного внимания заслуживает связанная с этим внутренняя структура и неоднородность самого явления. Соответственно, цель работы – охарактеризовать уровни и соответствующие им формы гендерно обусловленного насилия в институте семьи.

Изложение основного материала исследования. Для начала предлагаем разобраться с понятием насилия в его социологической интерпретации. Исходя из критического подхода к анализу насилия, Славой Жижек разделил последнее на три уровня: субъективный, объективный и символический [2]. Сосредоточимся на первых двух, поскольку третий уровень (символическое насилие) уже получил достаточно внимания в других наших работах [3; 4]. Под субъективным насилием понимается насилие, совершенное конкретным субъектом (субъектами), «видимое» для стороннего наблюдателя и имеющее действительные материальные последствия. Объективное насилие представляет собой насилие, продуцируемое самой социальной системой – вписывание человека в конкретные рамки правил, традиций и запретов. Оно остается «невидимым», поскольку не воспринимается как насилие. Объективное насилие ощущается как «нормальное», должное положение вещей. При рассмотрении субъективного насилия можно говорить о конкретных квантифицированных насильственных актах, тогда как объективное насилие представляет собой глубинный процесс, оформляющийся в социальную структуру. Субъективный и объективный уровни насилия находятся в диалектической взаимосвязи, а значит, существование одного предопределяет существование другого: объективное насилие может воплощаться в актах субъективного насилия, а субъективное, в свою очередь, воспроизводит порядок объективного насилия. С другой стороны, субъективное насилие является видимым потому, что оно выделяется из «нормального» объективного, то есть нарушает устоявшийся порядок, но само объективное насилие скрывается за ширмой отдельных актов субъективного. Объективное насилие имеет тотальный характер, а субъективное

стремится выйти за пределы этой тотальности, но примат объективного над субъективным все же сохраняется.

Для исследования деление насилия на имеющее субъекта и не имеющее субъекта является ключевым. Из этого деления вытекает, что гендерно обусловленное насилие имеет место быть не только на субъективном, но и на объективном уровнях. То есть за отдельными насильственными действиями стоит объективная насильственная структура социальных отношений. Иными словами, гендерное насилие не сводится к актам прямой физической агрессии конкретных лиц, но такие акты являются эскалацией кристаллизованных социальных противоречий.

Данные противоречия представляют собой систему социального неравенства, прежде всего гендерного, но не сводимого к нему. В этом смысле гендерное неравенство является тем самым объективным насилием, процессуально и структурно определяющим отдельные акты субъективного насилия – гендерно обусловленного насилия. Понятие «гендерно обусловленное насилие» подразумевает, что существует вид насилия, фактором или условием совершения которого является гендерная принадлежность индивида. В.А. Ядов отмечал, что такие (на первый взгляд, исключительно биологические) характеристики, как пол или возраст, являются важными и в социокультурном измерении. Быть мужчиной или женщиной означает быть включенным в общественную систему, а значит, выполнять определенные предписанные функции [5]. Целенаправленно сужая явление «домашнего насилия» до «насилия в семье», мы рассматриваем семью как институт, прежде всего, в том смысле, что семья производит и воспроизводит набор ролей, норм, ценностей, функций, которые люди, включенные в эту систему, вынуждены принимать и воспроизводить. Поскольку явление семейного насилия также воспроизводится, можно предположить, что некоторые формируемые структуры способствуют этому воспроизводству. Функциональные модели в семье имеют гендерно-ролевой окрас, поэтому и в воспроизводстве семейного насилия важной является его гендерная обусловленность. В работе мы оставляем за пределами нашего внимания семейное насилие, в котором одна сторона представлена родителем, другая – ребенком, и сосредотачиваемся на супружеском насилии, поскольку гендерно обусловленное родительское насилие или насилие в отношении родителей – это совершенно отдельная тема для исследования. На уровне субъективного воплощения предметным является взаимодействие между брачными партнерами или людьми, состоящими (или состоявшими,

так как насилие, совершенное бывшими партнерами, весьма распространенное явление) в подобных отношениях.

При этом подразумевается, что само распределение ролей и функций в институте семьи, которое может приводить к эскалации гендерно обусловленного насилия, воплощает гендерное неравенство. То есть институт семьи не порождает супружеское насилие, но неравенство, запечатленное в нем, провоцирует его. Само гендерно обусловленное насилие в институте семьи можно **определить** как причиняемый члену семьи против его воли вред, отсылающий к устойчивым институциональным функциональным ролям и нормам поведения, фактором или условием которого является гендерная принадлежность взаимодействующих лиц.

Такое определение позволяет избежать системных сдвигов, характерных для множества частных дефиниций гендерно обусловленного насилия: например, Европейская экономическая комиссия ООН приводит определение гендерного насилия, из которого исходит, что это «любой акт гендерного насилия, который приводит к страданию женщины⁵» [6]. Даже если закрыть глаза на банальную логическую ошибку определения понятия через само понятие, куда более важным элементом является откровенная виктимизация женщин как таковых, с одной стороны, и стигматизация мужчин как «насилльников» – с другой. Безусловно, официальная статистика и «здоровый смысл» всячески подтверждают этот тезис: данные исследований Фонда ООН в области народонаселения (UNFPA) говорят о том, что ежегодно от домашнего насилия в Украине страдают 1,1 миллиона женщин в возрасте от 15 до 49 лет [7]. Но также бесспорным является и тот факт, что подобная статистика о насилии над мужчинами подсчитывается на порядки реже и менее тщательно (особенно в украинских реалиях). С.В. Тимко и П.А. Тимко, говоря о явной недооцененности этого аспекта проблемы, отмечают, что очень малая доля мужчин [8] (5,3%, по подсчетам Австралийского бюро статистики; смеем предположить, что в Украине этот показатель ещё ниже), ставших жертвами домашнего насилия, обращается в полицию [9]. Налицо типичная ошибка выжившего – отдельные группы жертв гендерно обусловленного насилия систематически не попадают на официальную статистику (почему – обсудим ниже). В случае с женщинами этот эффект также имеет место: лишь 15,9% женщин обращаются в правоохранительные органы, и только 1% за медицинской

помощью или социальным работникам [7] – также малая часть, но все же заметно больше, чем среди мужчин. По данным социологического опроса «Проблема насилия в украинских сім'ях», мужчины наиболее часто становятся жертвами психологического насилия (76%), далее идет физическое (48%), затем экономическое и сексуальное насилие. Кроме того, до 18 лет мужчины подвергаются насилию чаще, чем женщины, – 34% и 27% соответственно [10]. Даже на законодательном уровне женщина более защищена в вопросах, касающихся семьи. В правоохранительных органах с большей вероятностью примут заявление от женщины, чем от мужчины, а при разводе приоритет дальнейшего воспитания совместных детей остается за женщиной.

Априорная виктимизация женщин и демонизация мужчин – это идеологический конструкт, которому не предполагается места в научном дискурсе. В рассматриваемом случае ситуация особенно щекотлива. Тематическая плоскость, в которой лежит предмет исследования, – плоскость гендерных неравенств – наиболее масштабно исследована в рамках критической социологии, для которой характерно признание изначальной включённости социолога в идеологические процессы и отношения. Эта включённость обуславливает ангажированность исследовательской позиции социолога, независимо от того осознаёт он свою ангажированность или нет [11]. Может показаться, что такой подход – достаточное основание для того, чтобы оправдать идеологическую небеспристрастность выводов. Однако, во-первых, постулат критической социологии о невозможности ценностной нейтральности социологического исследования – это инструмент социологической рефлексии, позволяющий социологу делать поправку на свою ангажированность и предназначенный для преодоления маскирующего самообмана, то есть для целей, обратных самооправданию. Во-вторых, этот постулат касается осмысления существующих, проведённых исследований и отнюдь не подразумевает целенаправленного ангажирования всей проектной логики исследования. Мы не исключаем, что упомянутые идеологизированные элементы (виктимизация, демонизация etc.) при определённых условиях могут быть результатом исследования, но уж никак не его отправной точкой.

Итак, на преодоление вышеупомянутого тезиса в политико-идеологическом дискурсе претендовать мы не можем (по крайней мере, в рамках научной статьи), однако в наших силах «очистить» от него научно-методологический аппарат. Для этого представим схему гендерно обусловленного насилия без виктимизации/демонизации, а сквозь призму опи-

⁵ Получается, что в семьях геев, небинарных пар и других вариантах семей без женщин гендерного насилия нет по определению. Любопытный тезис.

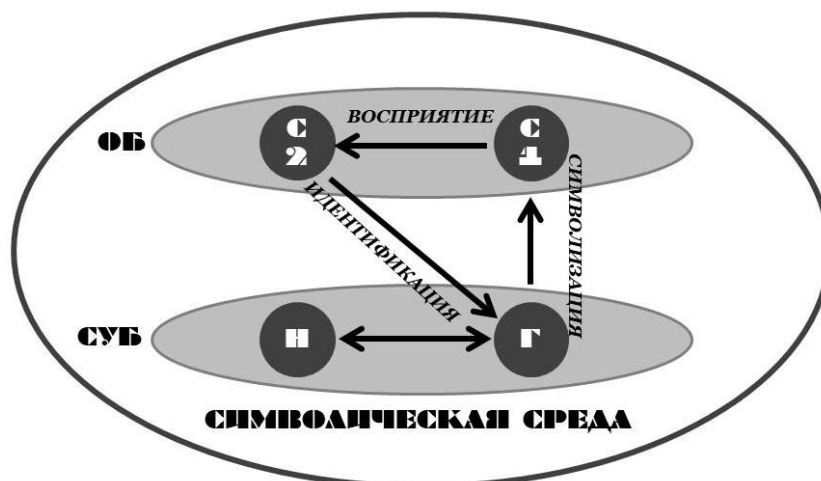


Рис. 1. Гендерная обусловленность насилия

санного выше деления насилия на объективное и субъективное:

Гендер (Г) имеет двойственную природу, то есть, формируясь на субъективном уровне, является при этом символом. Переходя на объективный уровень, гендер как символ приобретает смысл (С1). Воспринимаясь далее объективной реальностью, гендер приобретает новый смысл (С2). Новый смысл, дополняя старый, формирует определенный социальный образ гендера, на основе которого происходит акт насилия. Повторяемость актов насилия укрепляет структуру его воспроизводства.

Поскольку субъективное насилие вытекает из объективного, мы имеем дело с отношением причины и следствия. Анализ семейного насилия следует начинать с причины, то есть с объективного уровня насилия. Мы выделили следующие формы проявления объективного уровня гендерного насилия в семье: *культурное воспроизводство, символическая идентификация и объективация*.

1. О **культурном воспроизводстве** гендерного неравенства говорил еще Георг Зиммель в одном из своих эссе [12], подмечая мужской характер общественной культуры и размышляя над тем, способна ли женщина (женщины) к созданию новой объективной реальности или изменение и приспособление к уже существующей (мужской) является пределом женской дееспособности. Культуру ученый рассматривает как объективизацию индивидуальных достижений человека в течение истории, которые приобретают определенный смысл и значимость. Как отмечает ученый, именно мужская «субъективная культура» воплощалась и закладывала основы «объективной культуры», которая ныне является действительной, чем и обусловлен мужской характер последней.

Говоря словами Л. Альтюссера, чтобы определенная структура (в т. ч. структура гендерного неравенства) продолжала существование, она должна постоянно воспроизводиться [13], а гендерно обусловленное насилие как раз выступает способом ее воспроизводства. Индивиды должны постоянно интериоризировать действительные структуры, культурные нормы и практики, при этом постоянно их воспроизводя. Сама эта структура асимметрична, она имеет вид гегемонии, которая устанавливает доминирование мужчин над женщинами. Установленная таким образом «мужская культура» не может производить структуры, в которых отношения доминирования переворачиваются.

Особую роль в культурном воспроизводстве гендерно обусловленного насилия играет его скрытый характер, обусловленный в том числе умолчанием со стороны реальных или потенциальных жертв. Около 41% процентов жителей Украины считают, что насилие, совершенное в семье, не должно выходить за ее пределы и конфликт стоит решать без привлечения третьих сторон. Кроме того, существует проблема информированности людей о том, как действовать и куда обращаться в случае совершения в их сторону акта насилия. Всего 17% женщин ответили, что они достаточно проинформированы в этом вопросе [14].

В свою очередь, три четверти мужчин считают, что жаловаться на насильственные действия со стороны супруги стыдно. Или же акту насилия не уделяется должного внимания, он оценивается как несущественный и такой, с которым можно разобратся самостоятельно⁶. Это подтверждает вышеупомянутые предположения о формировании на

⁶ Для Украины полноценных данных о домашнем насилии над мужчинами нет, поэтому здесь также ссылаемся на опыт австралийских коллег [9].

объективном уровне гендерных ролей мужчин и женщин, предполагающих виктимизацию женщины и демонизацию мужчины самой социальной структурой. Даже на законодательном уровне женщина более защищена в вопросах, касающихся семьи: в правоохранительных органах с большей вероятностью примут заявление от женщины, чем от мужчины, а при разводе приоритет дальнейшего воспитания совместных детей остается за женщиной. То есть и культурно, и законодательно происходит воспроизводство гендерного неравенства, обуславливающего домашнее насилие.

2. Говоря о **символической идентификации**, стоит обратиться к научному наследию П. Бурдьё, который в одной из работ [15] описывает своего рода гендерную символизацию. В рамках его концепции рассматривается конструирование тела средствами социального мира в двух измерениях: как вещи, наделенной определенными физиологическими и половыми признаками, и как хранилища категорий восприятия и оценивания. С помощью этих категорий определяется характер половых признаков человека, на основе чего делается вывод о биологическом поле. То есть половые признаки выступают как знак, а биологический пол – как содержание.

Исходя из вышеописанного и экстраполируя указанные процессы на семейные отношения, можно сделать вывод, что идентификация человека по половым признакам подчиняет человека структурным нормам двойной структуры социального, что происходит одновременно в двух направлениях: во-первых, идентифицированный человек ограничивается предписанными ему структурным нормам, где женщина должна воспроизводить «слабую» модель поведения, а мужчина – «сильную», доминирующую; во-вторых, определяется характер взаимоотношений между идентифицированным и идентифицирующим. Мужчина, воспроизводя данную модель поведения, конструирует женщину, минимизируя ее конкурентоспособность во властном поле и максимизируя ее репродуктивную функциональность. Репродуктивная функция для аргументации незначительности всех остальных определяется как главная функция женщины, и именно половые признаки и тело являются инструментами этого определения.

Конструирование именно такого образа женщины подтверждают и эмпирические данные. Так, данные Фонда ООН по вопросам народонаселения в Украине показывают, что 63% мужчин убеждены, что уход за младенцами – это чисто женский долг. Причем 36% утверждают, что мужчины вообще не знают, как заботиться о новорожденных. До 69% представителей «сильного пола» убеждены,

что важнейшая роль женщины заключается в заботе о доме и приготовлении пищи [7].

Женщина, в свою очередь, реализуя эту предписанную ей модель, «отдает» и/или делегирует силу (прежде всего, различные формы капиталов вне репродуктивно-бытового поля, но также и чисто физическую силу) в пользу мужчины, которой тот распоряжается. Это и становится краеугольным камнем неравенства, лежащего в основе гендерно обусловленного насилия: сами семейные отношения предполагают (на символическом, а не институциональном уровне) монополизацию силы в мужских руках, которая искушает себя применить по отношению к тем, кто ее лишен, – женщинам. При этом данную ситуацию ни в коем случае нельзя воспринимать как статическую: наоборот, вокруг этого происходит постоянная символическая борьба, обострившаяся как раз в условиях феминистских движений. В одной из предыдущих работ [16] мы рассматривали практики мужского шовинистского юмора как способ ведения символической борьбы, когда *ladomination masculine* поставлено под сомнение, то есть своего рода ресентимент «жертв эмансипации». Гендерно обусловленное насилие же возникает не как ответная реакция на нарушение мужской гегемонии, а как его производная. Сместем предположить, что основным фактором домашнего насилия не только мужчин над женщинами, но и женщин над мужчинами является мужская гегемония: в супружеских парах, где мужчина по тем или иным причинам не в состоянии монополизировать силу в своих руках, это делает женщина, применяя ее «в отместку» за «слабость» мужа, за его неспособность обеспечить «нормальную» гегемонию. Ведь *грамшианская гегемония*, которую *витиевато* и порой путано предлагают нам в работах Лакло и Муфф, представляется «гармоничной» и той стороне, по отношению к которой должно осуществляться доминирование. Это доминирование не просто осуществляется по согласию (целенаправленно сконструированному гегемону, но представляющемуся «естественным» для подчинённых), но востребовано объектами доминирования не меньше, чем субъектами. Показательным является и воспроизводство аналогичных насильственных практик в однополых браках, где все равно воспроизводятся гендерные роли, аналогичные по диспозициям ролям в традиционной семье. Некоторые исследования говорят о том, что в гомосексуальных парах домашнее насилие более распространено, чем в гетеросексуальных [17]. Основным фактором такого «первенства» обычно называют стресс, вызванный закрытостью и скрытностью гомосексуальных отношений,

актуальной для значительной части современных культур; так или иначе общая тенденция на лицо: гендерное неравенство обуславливает домашнее насилие даже в тех случаях, когда у супругов нет биологических половых отличий. Очевидно, что куда важнее не половая принадлежность, а гендерно-символическая идентификация партнеров.

3. Суть **объективации** лежит в «опредмечивании» человека, в отношении к нему как к вещи. Чаще всего говорят об объективации женщин, в частности о сексуальной объективации, но не стоит забывать, что мужчины также подвержены такому воздействию. В ходе объективации определенные характеристики человека гипертрофируются, в то время как все остальные попросту игнорируются. Например, при сексуальной объективации внимание концентрируется на отдельных аспектах внешности и сексуальности.

Нагляднее всего объективация осуществляется в рекламных продуктах. Если обратить внимание на содержание рекламы, то можно заметить, что в зависимости от целевой аудитории (мужской или женской) характеристики демонстрируемых персонажей меняются. В рекламе, ориентированной на мужчин, с большей вероятностью будет демонстрироваться брутальный и сексуальный образ мужчины-героя и одновременно утрированно-пассивный образ женщины. Если же целевой аудиторией являются женщины, то образы меняются в сторону сильной женщины-героини и слабого мужчины-ребенка. Очевидно, объективация свойственна не только рекламе, здесь она просто более заметна.

Помимо сексуальной объективации, мужчины и женщины объективируются и в других направлениях. Дискурсивные средства такой объективации достаточно красноречивы и, что особенно важно для нас, одинаково императивны (при содержательных различиях) по отношению и к мужчине, и к женщине. Так, женщина преподносится как «хранительница очага»; внимание концентрируется на таких характеристиках, как «хозяйственность», «сдержанность», «заботливость» и т.д. Женщина должна выполнять работу по дому, любить мужа и ухаживать за детьми. Мужчина же определяется в категориях «настоящего самца». Чтобы быть таковым, он должен «мастером на все руки», уметь постоять за себя и семью и зарабатывать деньги – «быть добытчиком». Дискурс недвусмысленно воспроизводит институционально закреплённые роли, воплощающие объективный уровень гендерно обусловленного насилия в семье.

Рассмотренные выше процессы приводят к формированию характерной ситуации на субъективном уровне насилия. Воспроизводимая мужская гегемония может выступать

как фактор того, что чаще всего в роли жертв выступают («должны выступать», если исходить из предписывающего характера гегемонистской нормативности) именно женщины, нежели мужчины. Естественно, что данные процессы отражены и на законодательном уровне. Так, в международных и украинских правовых актах выделяются следующие формы семейного насилия [18]: физическое насилие, психологическое насилие, сексуальное насилие, экономическое насилие. Наиболее распространенным в отношении женщин видом насилия (по данным ОБСЕ [14]) является психологическое насилие (65%). На втором месте по распространенности оказались сексуальные домогательства (29%); на третьем – физическое и/или сексуальное насилие (35%).

Выводы из проведенного исследования. Переходя к выводам, отметим, что институт семьи воплощает определенные гендерные роли и шаблоны восприятия, производимые (гендерным) неравенством и воспроизводящие его. Это воспроизводство обеспечивается такими объективными процессами, как культурное воспроизводство, символическая идентификация и объективация.

Воплощаясь на **субъективном** уровне, насилие продолжает быть встроенным в общую социальную систему. Виктимизируется образ женщины, тогда как возможность мужчины стать жертвой домашнего насилия заметно приуменьшается, а то и вовсе не предполагается. Таким образом, субъективное насилие, которое изначально является проявлением стремления к отличию, подчиняется **объективным** тотализирующим принципам восприятия и интерпретации. «Сильному полу» стыдно признаваться (даже перед самим собой) в совершении против него акта насилия, а само признание в подобном происшествии может быть попросту культурно и/или юридически отвергнуто. В то же время для женщины довольно просто стать жертвой семейного насилия в действительности или создать убедительный для массового сознания образ жертвы. Куда менее убедительной будет попытка продемонстрировать женщину в роли насильника. Субъективный и объективный уровни воплощения гендерно обусловленного насилия в семье пересекаются, производя и закрепляя специфическую асимметрию: будучи воплощением и результатом, прежде всего, мужской гегемонии, насилие в семье, тем не менее, направлено как на женщин, так и на мужчин. И то, что маскировка и ретуширование насилия против мужчин в семье осуществляются и в научном дискурсе, переводя его в статус не просто тенденциозного, но политико-идеологического, может стать предметом дальнейших исследований в рамках этой тематики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Литовченко А.Д. Метафоричність і декларативність соціологічного мовлення як фактор дезінтеграції українського суспільства. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання* : тези доповідей і виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України. Харків, 12–13 жовтня 2017 року. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 239–242.
2. Жижек С. О насильии. URL: www.rulit.me/books/o-nasilii-read-249273-1.html (дата звернення: 27.05.2020).
3. Бойко Д.Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: категоризация и операционализация. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2017. № 37. С. 91–95.
4. Voiko D. Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2016. № 36. С. 57–61.
5. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. Москва : Добросвет, Книжный дом «Университет», 1998. 596 с.
6. Гендерное насилие. UNECE. URL: www.unecsc.org/ru/stats/video/violence_russ.html (дата звернення: 27.05.2020).
7. Сучасне розуміння маскулінності. Ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок. Звіт дослідження. 2018. 128 с. URL: https://ukraine.unfra.org/sites/default/files/pub-pdf/Сучасне%20розуміння%20маскулінності_Звіт%20дослідження.pdf (дата звернення: 27.05.2020).
8. Тимко С.А., Тимко В.П. Мужчина – жертва семейного насилия: актуальность проблемы в России. *Виктимология*. 2016. № 3 (9). С. 33–40. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzhchina-zhertva-semejnogo-nasilija-aktualnostproblemy-v-rossii> (дата звернення: 27.05.2020).
9. Gender, Institutions and Development Database (GID-DB). Organisation for economic co-operation and development. 2019. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GIADB2019> (дата звернення: 27.05.2020).
10. Проблема насильства в українських сім'ях. Соціологічне опитування. Київ ; Запоріжжя : Друкарський світ, 2010. 52 с. URL: www.gender.org.ua/images/lib/2010_opinion_poll_violence.pdf (дата звернення: 27.05.2020).
11. Литовченко А. Критическая социология Франкфуртской школы: между наукой и идеологией. *Соціологічні студії*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2014. № 1 (4). С. 24–29.
12. Зиммель Г. Женская культура. *Избранное. Созерцание жизни*. Москва, 1996. Т. 2. С. 234–266.
13. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства. *Неприкосновенный запас*. 2011. № 3. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2011/3/ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstva.html> (дата звернення: 27.05.2020).
14. Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні, проведене під керівництвом ОБСЄ. 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318?download=true> (дата звернення: 27.05.2020).
15. Bourdieu P. La domination masculine. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. 1990. Vol. 84. P. 2–31. URL: https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1990_num_84_1_2947 (дата звернення: 27.05.2020).
16. Voiko D. Male Chauvinist Humour in the Toolkit of Symbolic Violence: Reification and Mythologisation of Women in Everyday Discourse. *Media i Społeczeństwo*. 2019. № 10. P. 86–99.
17. Berger R.M. Men Together: Understanding the Gay Couple. *Journal of Homosexuality*. 1990. Vol. 19. Issue 3. URL: www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J082v19n03_02?journalCode=wjhm20#.UutsWfuVs08 https://www.bbc.com/russian/society/2014/11/141118_homosexual_domestic_violence (дата звернення: 27.05.2020).
18. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2020 № 2229-VIII. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/stru> (дата звернення: 27.05.2020).

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СУТНІСТЬ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ У СТРАТЕГІЧНИЙ НАБІР УПРАВЛІННЯ ТОВАРНОЮ ПОЛІТИКОЮ

THE ESSENCE OF THE CORPORATE CULTURE AND INTEGRATION OF IT IN A STRATEGIC SET OF THE PRODUCT POLICY MANAGEMENT

У статті розглядається поняття «корпоративна культура» з точки зору соціальних, культурних, економічних та управлінських підходів. Надано авторський підхід до тлумачення корпоративної культури, що являє собою систему ідей та цінностей, добре сформованих керівних переконань, принципів і поведінки, що задає людям орієнтири в їхніх діях, регламентує діяльність особистості та сприяє довгостроковим взаєминам та взаємоповазі між зовнішніми та внутрішніми стейкхолдерами підприємства. Запропоновано розглядати корпоративну культуру як соціальний складник діяльності підприємства у розрізі маркетингової товарної політики, що буде надавати бренду додаткової цінності, формувати позитивні асоціації товарів, товарного портфеля та послуг у свідомості всіх стейкхолдерів, а також сприяти зацікавленості робітників у результатах своєї праці. Стратегічний набір управління маркетинговою товарною політикою має охоплювати підтримуючі стратегії на макрорівні – STP і продуктово-ринкові, на мікрорівні – стратегії управління конкурентоспроможністю товарів, управління товарним портфелем (оптимізації товарного портфеля, управління товарною силою товарного портфеля), бренд-менеджменту, управління корпоративною культурою, управління сервісом, управління товарними ризиками, а саме адхократичної, кланової, бюрократичної та ринкової культури. Проведено прикладний аналіз (лідерські якості керівника; стиль управління; методи та процес контролю; стабільність; соціально-психологічний клімат; рівень конфліктності; асоціації з брендом; стиль комунікацій; наявність та методи урегулювання жалоб; зовнішній вигляд робітників та керівників) та розроблено стратегічні напрями управління корпоративною культурою у продовольчих магазинах з точки зору типології їх корпоративної культури. З урахуванням 100 балів як максимуму в оцінці для оптимальної структури у типології корпоративної культури рекомендовано таке співвідношення балів: 15 балів – адхократія, 25 балів – клан, 25 балів – бюрократія, 35 балів – ринок.

Ключові слова: корпоративна культура, стратегічний набір управління товарною

політикою, типологія корпоративної культури, адхократична культура, кланова культура, ринкова культура, бюрократична культура.

The article considers the concept of “corporate culture” in terms of social, cultural, economic and managerial approaches. The author’s approach to the corporate culture interpretation has been given: a system of ideas and values, well-formed management beliefs, principles and behaviour that sets guidelines for people in their actions, regulates the activities of the individual and promotes long-term relationships and mutual respect between business external and internal stakeholders. Being social component of the enterprise, corporate culture should be considered as a part of product marketing policy. This may lead to giving added value to the brand, forming positive associations of goods, product lines and services in the minds of all stakeholders, and encouraging employee to work with great interests. The strategic set of marketing product policy management should include supportive strategies at the macro level – STP and product-market; strategies at the micro level – product competitiveness management, product portfolio management (product portfolio optimization, product portfolio strength management), brand management, corporate culture management, service management, product risk management, namely adhocratic, clan, bureaucratic and market culture. The applied analysis has been carried out (leadership qualities; management style; methods and control process; stability; socio-psychological climate; level of conflict; brand associations; communication style; availability and methods of grievance resolution; employees and managers’ looking) and the strategic directions concerning corporate culture management in food shops have been developed based on typology of their corporate culture. Taking into account a maximum of 100 points in the assessment, the ratio of the optimal structure in the corporate culture typology is recommended as follows: 15 points – adhocracy, 25 points – clan, 25 points – bureaucracy, 35 points – market culture.

Key words: corporate culture, product policy strategic management set, typology of corporate culture, adhocracy culture, clan culture, market culture, bureaucratic culture.

УДК 005.95/96
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.7>

Бриндіна О.А.
к.екоп.н,
доцент кафедри економіки
підприємства та соціальних технологій
Державний університет телекомунікацій

Постановка проблеми. В умовах соціологізації ринкових процесів, де людина – основний стейкхолдер діяльності підприємства, набу-

вають пріоритетності питання взаємин між людьми як менеджерами, робітниками, покупцями, партнерами, постачальниками тощо.

Тому зростає актуальність розвитку корпоративної культури в організаціях різної форми власності, у комерційних, громадських або державних. Це призводить до зростання зацікавленості вчених-теоретиків та практиків до цього питання. Слід відзначити, що корпоративна культура стає такою наукою та складником, що може розглядатися з точки зору різноманітних наук: менеджменту, соціології, культурології, психології, маркетингу, соціології ринку та інших. З одного боку, це призводить до певних труднощів під час дослідження, а з іншого – дає змогу найповніше використовувати корпоративну культуру як інструмент ефективного управління підприємством, який виявляється ефективним інструментом з мотивації праці робітників, залучення нових покупців та утримання вже постійних, налагодження довгострокових стосунків між стейкхолдерами підприємства та взагалі створює позитивний соціально-психологічний клімат у стосунках між людьми.

Постановка завдання. Слід відзначити, що наявна практика організації діяльності саме вітчизняних підприємств у сфері корпоративної культури в Україні не відповідає тенденціям всесвітнього бізнес-розвитку, що викликане спрямованістю на збільшення прибутку і підвищення швидкості та обсягів збуту товарів в умовах нестабільності економічної ситуації та високого рівня інфляційних процесів. Тому ці негативні фактори сприяють тому, що багато вітчизняних підприємств недооцінюють значення корпоративної культури. Серед небагатьох вітчизняних підприємств з розвинутою корпоративною культурою можна виділити підприємства сектору енергетики (DTEK), продовольчо-виробничого сектору (Наша Ряба, Шостка та інші).

Протилежно можна сказати про мультинаціональні компанії та корпорації, що ведуть підприємницьку діяльність на території України, де корпоративна культура дуже розвинена та їй приділяється велика увага. Яскравими прикладами цієї практики можуть виступити: Київстар (VimpleCom, Нідерланди, Росія), Vodafone (Мобильные ТелеСистемы, Росія), Samsung Electronics Україна (Samsung Electronics, Південна Корея), Procter and Gamble Україна (Procter and Gamble, США), Райффайзен банк (Raiffeisen Zentralbank, Австрія), Креді Агріколь Банк (Credit Agricole, Франція), Coca-Cola Україна (Coca-Cola HBC, Швейцарія), L'Oreal Україна (L'Oreal, Франція), МакДональдс, KFC, McDonald's Україна (McDonald's, США) та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того щоб визначити роль та вплив корпоративної культури, необхідно почати з основного – визначення терміна, де культура (від лат. *“culture”* – «виховання, освіта») є специфічним способом органі-

зації і розвитку людської життєдіяльності, який відображено в продуктах матеріальної та духовної праці, в системі соціальних норм і засад, духовних цінностей, у сукупності відношень людей до природи, між собою і до самих себе [11, с. 14–20].

Словосполучення «корпоративна культура» вперше використав у XIX сторіччі у військовій термінології німецький фельдмаршал Мольтке. Ним він визначив відносини у офіцерському середовищі.

Незважаючи на досить велике число західних і вітчизняних теоретичних публікацій, єдиного погляду на поняття, термінологію і методологію розгляду цієї тематики ще не сформовано. Для опису культури підприємства дослідники користуються різними близькими по сенсу термінами: «управлінська культура», «виробнича культура», «культура трудових стосунків», «організаційна культура», «ділова культура», «підприємницька культура», «внутрішня культура компанії», «корпоративна культура», «організаційний клімат». У англійській літературі використовуються терміни *“corporate culture”*, *“corporate climate”*, *“organizational culture”*, *“corporate identity”*, *“business culture”*.

Для більш точного розуміння поняття «корпоративна культура» розглянемо різноманітні його трактування. На основі контент-аналізу було виділено такі групи визначення цього поняття:

1. З урахуванням економіко-соціального підходу та системи цінностей. В. Співак визначає корпоративну культуру як систему матеріальних і духовних цінностей, які взаємодіють між собою і відбивають індивідуальність організації, виявляються в поведінці, взаємодії та спілкуванні працівників між собою та із зовнішнім середовищем [11, с. 27]. Г. Чайка стверджує, що корпоративну культуру потрібно розглядати як систему базових цінностей і норм організацій, які визначають правила поведінки її персоналу, діловий стиль, ритуали, символи. За своїм змістом корпоративна культура є «системою цінностей, правил та норм поведінки в конкретній організації, це система взаємин і спілкування людей, що в ній працюють» [14, с. 201].

2. З урахуванням системного підходу. Т. Чернишова, Т. Немченко визначають сутність корпоративної культури як специфічну форму існування взаємозалежності системи, яка включає ієрархію цінностей, що домінують серед співробітників організації, та сукупність способів їх реалізації, що переважають у ній на певному етапі розвитку [14, с. 85].

3. З урахуванням соціокультурного до особистості підходу, а саме як систему цінностей. Корпоративна культура – це система цінностей, переконань, вірувань, уявлень, очікувань,

символів, дійових принципів, норм поведінки, традицій, ритуалів, які складаються в організації та приймаються її більшістю [1, с. 69].

З точки зору Д. Елдрідж, А. Кромбі корпоративна культура – унікальна сукупність норм, цінностей, переконань, що визначають способи об'єднання груп та окремих особистостей в організацію для досягнення поставлених перед нею цілей [8].

М. Семікіна тлумачить як систему цінностей, вірувань, переконань, уявлень, очікувань, символів, а також ділових принципів, норм поведінки, традицій ритуалів і т.д., які склалися в організації або її підрозділах за час діяльності та приймаються більшістю співробітників [12 с. 68–75].

Під корпоративною культурою розуміється встановлена система уявлень, символів, норм, цінностей і прикладів поведінки, що сприймаються всіма членами корпорації. Це – думка І. Петрової [10].

Н. Гриценко говорить про те, що корпоративна культура є сукупністю ціннісних установок, норм, формальних та неформальних законів поведінки, які відбивають соціальні, економічні, виробничі відносини, що склалися в корпорації та культивуються її керівництвом [6].

4. Управлінський підхід. Корпоративну культуру можна визначити, на думку Ю. Бугаєвської, як сферу менеджменту, пов'язану із розвитком інтеграційних процесів в управлінні, яка включає як основні компоненти цінності членів трудового колективу організації, переконання, норми поведінки і комунікаційної взаємодії працівників у процесі трудової діяльності, елементи матеріального середовища і тим самим відображають індивідуальність такої організації [5, с. 13].

І. Терон тлумачить це поняття як сукупність прийнятих на такому підприємстві норм і правил поведінки стосовно клієнтів і партнерів, а також культуру міжособових стосунків на підприємстві. Це – втілення «духу компанії», коли всі співробітники – від керівників до виконавців – чітко усвідомлюють завдання компанії і докладають максимум зусиль для їх реалізації [13, с. 640].

Л. Балабанова, О. Сардак вважають, що корпоративна культура – це добре сформована система керівних переконань, принципів і технологій у життєдіяльності підприємства [2].

Т. Беляк розглядає корпоративну культуру як сукупність правил, звичаїв та сталої практики в галузі корпоративного управління, яка не отримала нормативного закріплення в законодавстві та базується на загальному культурному рівні суспільства, нормах моралі, діловій практиці тощо. Культуру організації можна визначити як сукупність ідей, корпоративних цінностей і норм поведінки, що формуються в ході спільної діяльності для досягнення загальних цілей певної організації [4, с. 11].

О. Апостолюк описує корпоративну культуру як невидиме і неформальне «усвідомлення» організації – образ думок, управлінська культура (ідеологія управління, стилі керівництва і вирішення керівниками проблем, їхня поведінка загалом), яка визначає політику організації стосовно працівників, партнерів і клієнтів; сукупність найбільш важливих ідей, поглядів, основних цінностей і стандартів, переконань, етичних норм, вірувань і очікувань, які приймають більшість працівників [1, с. 70].

5. З урахуванням соціального та соціально-культурного підходів. Корпоративна культура – це соціальний ресурс концептуально оформлених ідей, цінностей, відносин, очікувань, способу мислення, норм і правил поведінки, традицій та корпоративної символіки, що формуються в ході спільної діяльності для досягнення цілей організації. Так вважає О. Балака [3, с. 196].

К. Камерон, Р. Куїнн вважають, що корпоративна культура – це один із засобів здійснення організаційної діяльності за допомогою використання мови, фольклору, традицій і інших засобів передачі основних цінностей, переконань, ідеологій, які спрямовують діяльність підприємств у необхідне русло [7].

З урахуванням вищевказаних підходів, на наш погляд, корпоративна культура – це система ідей та цінностей, добре сформованих керівних переконань, принципів і поведінки, що задає людям орієнтири в їхніх діях, регламентує діяльність особистості та сприяє довгостроковим взаєминам та взаємоповазі між зовнішніми та внутрішніми стейкхолдерами підприємства.

Слід зазначити, що стейкхолдери (англ. мовою – stakeholders) – це люди або група людей, на яких впливає організація, тому вони мають інтерес до організації та різноманітних її дій. Стейкхолдери можуть бути зовнішніми та внутрішніми стосовно організації. Робітники, менеджери/управлінці, держателі акцій – це внутрішні стейкхолдери; постачальники, покупці, медіа та маркетингові організації, держава, організації освіти та науки, банки та фінансові установи, групи тиску, групи громадських дій, конкуренти – зовнішні [9, с. 40].

Як було зазначено вище, корпоративна культура являє собою таку систему, яка інтегрується з різноманітними науками та системами як соціальний, культурний, філософський та інші складники. Тому в умовах соціологізації ринку доцільно інтегрувати корпоративну культуру у систему маркетингу та стратегічного менеджменту, а саме стратегічного управління маркетинговою товарною політикою підприємства. Це можливе завдяки тому, що корпоративна культура як система цінностей, символів та атрибутів, уявлень та переконань, що впливають на імідж, дуже сильно

перетинається з брендингом, який, своєю чергою, виступає складником товарної політики на основі маркетингу. Наочно це можна побачити у розробленій нами схемі визначення місця корпоративної культури у товарному потенціалі підприємства, що відображає зв'язок корпоративної культури та маркетингової товарної політики (рис. 1).

Розгляд корпоративної культури як соціального складника діяльності підприємства у розрізі маркетингової товарної політики, на нашу думку, буде надавати бренду додаткової цінності, формувати позитивні асоціації товарів, товарного портфеля та послуг у свідомості всіх стейкхолдерів, а також сприяти зацікавленості робітників у результатах своєї праці.

На нашу думку, у торговельному підприємстві інтеграція корпоративної культури та маркетингу з урахуванням управлін-

ського, стратегічного та соціальних підходів може проявлятися у стратегічному наборі управління маркетинговою товарною політикою, який має охоплювати такі стратегії: підтримуючі стратегії на макрорівні (STP і продуктово-ринкові); на мікрорівні – стратегії управління конкурентоспроможністю товарів, управління товарним портфелем (оптимізації товарного портфеля, управління товарною силою товарного портфеля), бренд-менеджменту, управління корпоративною культурою, управління сервісом, управління товарними ризиками.

Своєю чергою стратегії управління корпоративною культурою у стратегічному наборі управління товарною політикою відображають соціальний підхід та повинні формуватися насамперед залежно від типу корпоративної культури.

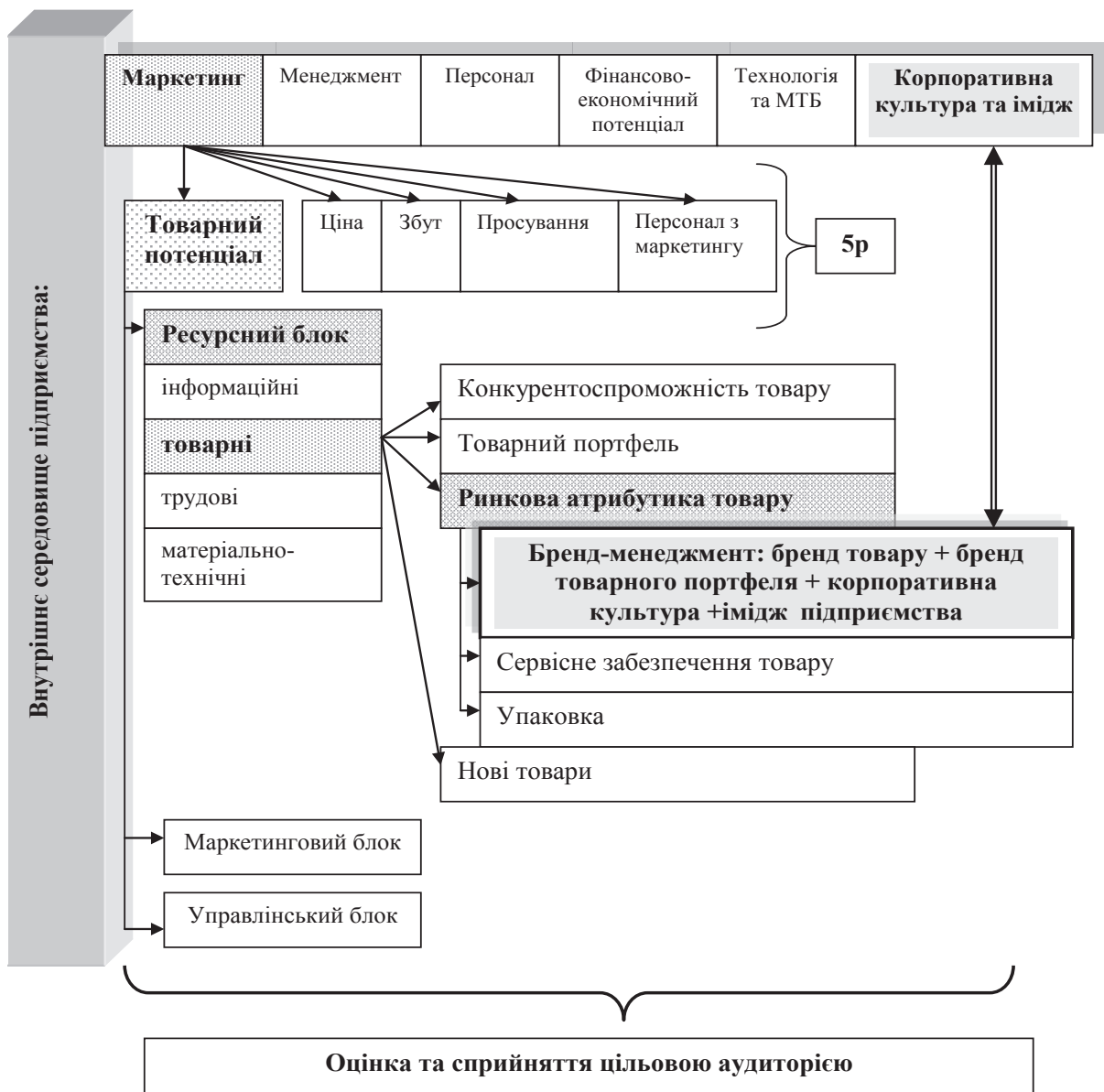


Рис. 1. Місце корпоративної культури у товарному потенціалі підприємства



Рис. 2. Характеристика типів корпоративної культури за типологією К. Камерона та Р. Куїнн

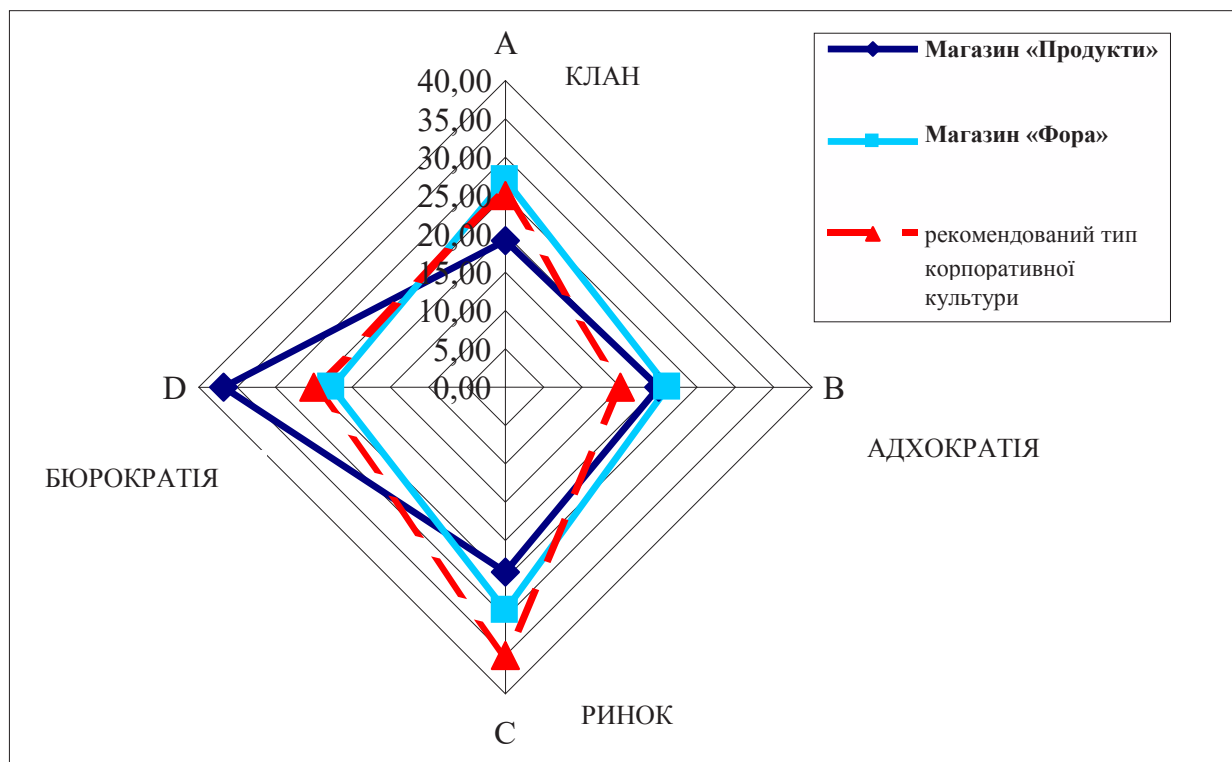


Рис. 3. Профіль типу корпоративної культури підприємств

КЛАНОВА КУЛЬТУРА		АДХОКРАТИЧНА КУЛЬТУРА	
<i>Зустріч керівників з працівниками; заохочення колективної роботи та участі; покращення соціально-психологічного клімату; створення високої рівня довіри; покращення стимулювання працівників</i>		<i>Створення умов, в яких безпечно йти на ризик; заохочення працівників до нових ефективних рішень; формування гнучкості та пристосованості; перехід підприємства у ранг новатора</i>	
Питома вага фактично, %	Питома вага, що рекомендується, %	Питома вага фактично, %	Питома вага, що рекомендується, %
Магазин «Продукти»		Магазин «Продукти»	
19,7	25	20	15
Магазин «Фора»		Магазин «Фора»	
27,17	25	21,17	15
БЮРОКРАТИЧНА КУЛЬТУРА		РИНКОВА КУЛЬТУРА	
<i>Скорочення правил та нормативів; усунення некорисних правил та процедур; зменшення бюрократичної паперової роботи; виключення мікроланок у менеджменті</i>		<i>Підтримка спрямованості персоналу до перемоги; фокусування уваги на ключових цінностях; підвищення мотивації; адаптація до ринку, як і до людських потреб; орієнтація на конкурентів та приділення уваги моніторингу маркетингового середовища</i>	
Питома вага фактично, %	Питома вага, що рекомендується, %	Питома вага фактично, %	Питома вага, що рекомендується, %
Магазин «Продукти»		Магазин «Продукти»	
36,67	25	23,6	35
Магазин «Фора»		Магазин «Фора»	
22,50	25	29,16	35

Рис. 4. Стратегії управління типом корпоративної культури магазинів «Продукти» та «Фора»

Розглядаючи типи корпоративної культури, найбільш вдалою та повною, на нашу думку, є її типологія, що була запропонована К. Камерон та Р. Куїнн, характеристика якої наведена на рисунку 2. Така методика визначення корпоративної культури заснована на двох вимірах: перший вимір відокремлює критерії ефективності, які підкреслюють гнучкість, дискретність та динамізм, від критеріїв, що акцентують стабільність, порядок та контроль; другий вимір відокремлює критерії ефективності, які підкреслюють внутрішню орієнтацію, інтеграцію та єдність, від критеріїв, що асоціюються із зовнішньою орієнтацією, диференціацією та суперництвом. Обидва виміри утворюють чотири квадранти, кожен з яких являє собою відмінний набір індикаторів організаційної ефективності. Кожному із квадрантів, представлених на рисунку, притаманна своя корпоративна культура, яка виявляється у базисних припущеннях, орієнтаціях та цінностях.

Як об'єкт практичного дослідження було обрано розвиток корпоративної культури у двох магазинах міста Києва, а саме «Фора» та «Продукти», які реалізують продовольчі товари.

Для формування стратегій управління корпоративною культурою у стратегічному наборі управління маркетинговою товарною політикою магазинів доцільно було провести аналіз типу їх корпоративної культури за методикою побудови рамочних конструкцій конкуруючих цінностей (К. Камерон, Р. Куїнн) шляхом проведення опитування стейкхолдерів підприємств за спеціально розробленою анкетною. Критеріями оцінки виступили лідерські та особистісні якості керівника; стиль управління; рівень інновацій на підприємстві; методи та процес контролю; стабільність; соціально-психологічний клімат; рівень конфліктності; бажання працювати та взаємодіяти завтра; наявність довгострокових взаємин; асоціації з брендом; цінності бренду; наявність та дотримання

правил поведінки та уніформи; наявність корпоративного стандарту з корпоративної культури; стиль комунікацій; наявність та методи урегулювання жалоб; зовнішній вигляд робітників та керівників та інші. Результати проведеного анкетування наведено на рисунку 3, які свідчать про те, що у магазині «Продукти» натеper переважає бюрократичний тип корпоративної культури (36,67 бала), а у магазині «Фора» – ринковий та клановий типи (відповідно 29,17 бала та 27,17 бала).

З урахуванням 100 балів як максимуму в оцінці нами було рекомендовано такий розподіл балів для оптимальної структури у типології корпоративної культури: 15 балів – адхократія, 25 балів – клан, 25 балів – бюрократія, 35 балів – ринок. Виходячи з отриманих результатів оцінки та запропонованої оптимальної структури, підприємствам рекомендується таке: стратегічний комплекс управлінських рішень щодо переорієнтації типу корпоративної культури магазину «Продукти» з бюрократичного на ринковий та збільшення прояву ринкової культури у магазині «Фора», що відображено на рисунку 4. Саме для магазину «Продукти» рекомендується проводити політику щодо скорочення правил та нормативів, усунення некорисних правил та процедур, зменшення бюрократичної паперової роботи та виключення мікроланок у менеджменті. Крім цього, керівництву слід розробити та впровадити дії щодо підтримки спрямованості персоналу до перемоги; фокусування уваги на ключових цінностях; підвищення мотивації; адаптації до ринку, як і до людських потреб; орієнтації на конкурентів та моніторингу маркетингового середовища. Магази́ну «Фора» рекомендується, навпаки, активізувати дії щодо посилення ринкової орієнтації корпоративної культури завдяки посиленню корпоративного духу, чіткого формування ключових цінностей, різноманіття мотиваційних інструментів з поглибленням нематеріальних, постійного моніторингу конкурентів з метою підтримки та розвитку власних конкурентних переваг та бренд-особистості.

Висновки з проведеного дослідження.

Автором визначено, що корпоративна культура – це система ідей та цінностей, добре сформованих керівних переконань, принципів і поведінки, що задає людям орієнтири в їхніх діях, регламентує діяльність особистості та сприяє довгостроковим взаєминим та взаємопов'язі між зовнішніми та внутрішніми стейкхолдерами підприємства. В умовах соціологізації ринку доцільно інтегрувати корпоративну культуру у систему стратегіч-

ного управління маркетинговою товарною політикою підприємства, де перетинаються питання брендингу та корпоративної культури. На основі проведеного аналізу магазину «Продукти» рекомендується стратегічний комплекс управлінських рішень щодо переорієнтації типу корпоративної культури з бюрократичного на ринковий, а магазину «Фора» – збільшення прояву ринкової культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апостолюк О. Корпоративна культура як інструмент ефективного менеджменту підприємства в підвищенні його конкурентоспроможності. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 2. С. 68–73.
2. Балабанова Л.В., Сардак О.В. Управління персоналом. Донецьк: ДонПРОДУКТИ, 2005. 549 с.
3. Балака О.Г. Стратегічне управління корпоративною культурою. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Економічні науки*. 2011. № 4 (49). С. 195–200.
4. Беляк Т.А. Корпоративная культура в условиях трансформаций социально-трудовых отношений в Украине. *Азимут научных исследований: экономика и управление*. 2014. № 3. С. 10–12.
5. Бугаєвська Ю.В. Поняття корпоративної культури: її суть і структура. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2011. № 36. С. 12–17.
6. Гриценко Н.В. Особливості формування корпоративної культури організації. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. № 59. С. 284–290.
7. Камерон К., Куинн Р. Диагностика и изменение организационной культуры / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 320 с.
8. Могутнова Н.Н. Корпоративная культура: понятие, подходы. Москва: Социс, 2005. 256 с.
9. Peter Stimpson, Alex Smith. Business and Management for the IB Diploma. Cambridge University Press. 2011. 454 p., p. 40.
10. Петрова І.Л. Вплив корпоративної культури на модернізацію соціально-трудових відносин. *Вчені записки*. 2015. № 40. С. 139–145.
11. Спивак В.А. Корпоративная культура. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 352 с.
12. Семикіна М.В. Корпоративна культура та якість людського капіталу: особливості взаємовпливу / М.В. Семикіна, Т.О. Беляк. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2015. № 28. С. 68–75.
13. Терон І.В. Корпоративна культура в механізмах регулювання соціально-трудових відносин. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 6. С. 639–643.
14. Чайка Г.П. Культура ділового спілкування менеджера: навчальний посібник. Київ: Знання, 2005. 442 с.
15. Чернишова Т.О. Деякі аспекти корпоративної культури організації / Т.О. Чернишова, Т.А. Немченко. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2010. Вип. 17.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ФУТУРАЛЬНОСТІ В ДИСКУРСИВНОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ KEYCIB ПОЛІТИЧНИХ ВИСТУПІВ НА ТЕЛЕБАЧЕННІ)

PRESENTATION OF FUTURALITY IN THE DISCURSIVE FIELD OF UKRAINIAN POLITICS (ON THE CASE OF POLITICAL APPEARANCES ON TELEVISION)

Глобалізація інформаційного простору, зростання ролі комунікативних технологій та їх вплив на масову свідомість у сучасному суспільстві не втрачають актуальності вже досить тривалий час. Однією зі сфер комунікативного впливу (спланованого та спрямованого) поряд із традиційним полем ЗМІ є, безумовно, політика. Простежити механізми здійснення впливу на масову свідомість у політиці можна, вивчаючи політичний дискурс, який в останні десятиліття став одним із популярних об'єктів дослідження не лише в лінгвістиці, а й у соціологічній сфері. Актуальним є вивчення здатності політичного дискурсу конструювати уявлення електорату, спонукати до дії та здійснювати маніпулятивний вплив з метою отримання влади чи прагнення до неї.

Питання темпоральності виступає важливим чинником цього дослідження. У гуманітарних науках проблема теоретичної інтерпретації концептів «час» та «простір» залишається актуалізованою досить тривалий час. Процеси глобалізації, філософія постмодерну, яка заперечує прогрес, лінійність людської історії, проблема відчуження людини тощо позначили необхідність ціннісного осмислення темпоральних модусів сучасності. Тривимірна модель часу цікавить дослідників як загалом, оскільки «минуле», «сьогодення» та «майбутнє» взаємопов'язані, так і безпосередньо у вигляді окремих модусів. Так, уявлення про минуле впливає на конструювання особистісної ідентичності в сьогоденні та формування прогностичних проєктів на майбутнє. Не викликає сумнівів важливість дослідження репрезентації часу як одного з найважливіших елементів лінгвоментальної картини політичної системи, зокрема, на основі дискурсивних практик у вигляді публічних виступів політиків.

У сучасних умовах забезпечення прискореного зростання і розвитку країни багато в чому пов'язане з виробленням відповідної стратегії державного управління. Щоб успішно розвиватися, державі потрібна перспектива, бачення майбутнього. Отже, пояснюється активний інтерес учених до вивчення майбутнього, образ якого транслюється та пропонується агентами політичного дискурсу, а також поява нових розробок, орієнтованих на аналіз розвитку країни через порівняння різних альтернатив. Особливої актуальності проблематика дослідження політичного дискурсу набуває останніми роками у зв'язку з поширенням у глобалізованому суспільстві інтересу до вектора розвитку сучасних суспільств. У рамках цієї роботи пропонується розгляд основних результатів емпіричного дослідження політичного дискурсу на предмет репрезентації в публічних виступах політиків уявлень щодо майбутніх перспектив розвитку країни.

Ключові слова: політичний дискурс, майбутнє, темпоральність, футураль-

ність, репрезентація, метафоричність, дискурс-аналіз.

The globalization of the information space, the growing role of communication technologies and their impact on the mass consciousness in modern society have not lost their relevance for quite some time. One of the spheres of communicative influence (planned and directed), along with the traditional field of mass media, is politics. The mechanisms of influencing the mass consciousness in politics can be traced by studying political discourse, which in recent decades has become one of the most popular objects of study not only in linguistics but also in the sociological sphere. It's important to study the ability of political discourse to construct the views of the electorate, to encourage action and to exercise manipulative influence in order to gain power or desire it.

The question of temporality is the next factor in the importance of this article. In the humanities, the problem of theoretical interpretation of the concepts of "time" and "space" remains relevant for a long time. The processes of globalization, the philosophy of postmodernism, which denies progress, the linearity of human history, the problem of human alienation have marked the need for value understanding of the temporal modes of modernity. The three-dimensional model of time is of interest to researchers as a whole, because "past", "present" and "future" are interconnected, and directly in the form of separate modes. Thus, the idea of the past influences the construction of personal identity in the present and the formation of prognostic projects for the future. There is no doubt about the importance of studying the representation of time as one of the most important elements of the linguistic picture of the political system, in particular, on the basis of discursive practices in the form of public speeches of politicians.

In modern conditions, ensuring the accelerated growth and development of the country is largely related to the development of an appropriate public administration strategy. The state needs a perspective, a vision of the future to develop successfully in future. This explains the active interest of scientists in studying the future, the image of which is broadcast and offered by agents of political discourse, as well as the emergence of new developments focused on analyzing the future development of the country by comparing different alternatives.

The issue of political discourse research has become especially relevant in recent years due to the spread of interest in the globalized society to the vector of development of modern societies in the context of the historical process. This paper proposes to consider the main results of an empirical study of political discourse for the representation in public speeches of politicians' ideas about the future prospects of the country.

Key words: political discourse, future, temporality, futurality, representation, metaphor, discourse analysis.

УДК 316.33

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.8>

Гудзенко О.З.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Івахненко С.І.

магістр соціології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. У політичному дискурсі завжди є актуальним соціальний аспект часу. Соціальний час – це форма суспільного буття, яка характеризує становлення людської діяльності та послідовність різних стадій в історичному розвитку. З цим концептом пов'язане світовідчуття епохи, поведінка людей, їх свідомість, ритм життя, ставлення до речей. У свідомості людей час може бути минулим, сьогоденням і майбутнім. Кожен з цих модусів часу – «минуле», «теперішнє», «майбутнє» – є мікро-концептами в концептуальній системі, на вершині якого макро-концепт «час» [1]. У політичному дискурсі «час» – це базова категорія, так званий «опорний» концепт, з тієї причини, що інтерпретація його сенсу допомагає агентам дискурсу здійснювати свою мету – конструювати у виборців «правильне» ставлення до минулого, описувати сьогодення і «прогнозувати» майбутнє.

Онтологічний аспект проблеми полягає в тому, що політичний дискурс щодо трактування минулого, визначення сьогодення та перспективного уявлення про розвиток суспільства створює умови для маніпулювання електоральних настроїв виборців. Низка теоретичних та практичних проблемних тем, пов'язаних з існуванням політичного дискурсу та його впливу на електорат, залишається за межами розгляду соціологічної науки. Низка мовних одиниць політичного дискурсу, пов'язаних з формуванням і трансляцією певних уявлень щодо образу майбутнього, залишаються не до кінця висвітленими в рамках соціологічної рефлексії та соціолінгвістичних досліджень. У неузгодженості між онтологічним станом проблемної ситуації та теоретичною розробкою полягає гносеологічний аспект аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зважаючи на те, що політичний дискурс належить до важливих сфер суспільно-політичного життя соціуму, очевидним є той факт, що гуманітарні науки приділяють велику увагу вивченню її проблематики. Останніми роками можна спостерігати збільшення уваги наукового інтересу щодо політичного дискурсу, адже в сучасному українському суспільстві постійно відбуваються соціально-політичні рухи та зміни в дискурсі політики, які складно вчасно зафіксувати.

Політичний дискурс став предметом особливої уваги класичних робіт таких дослідників, як: Т.А. Ван Дейк, Р. Барт, М. Фуко, Ю. Габермас, Д. Грейбер, а також дослідження вітчизняних авторів: М. Ільїна, М. Гаврилової, Ю. Ганжурова, В. Лук'янової, В. Петренко, К. Серажим, О. Шейгал, О. Баранова, Г. Почепцова, Г. Орлова, Н. Романюка та інших.

Сформульовані теоретичні засади концепту часу в роботах П. Сорокіна, Р. Мертона, Е. Дюркгейма, Ж. Гурвича, П. Бергера, Т. Лукмана, П. Штомпки; серед вітчизняних авторів

виділяються розробки П. Амбарової, О. Богатирьової, Д. Діденко, А. Ковальчук.

Метафоричність мови політики досліджували Дж. Лакофф, М. Джонсон, серед дослідників пострадянського простору – Д. Піменова, А. Сенцов, О. Пустовар, П. Солопова, С. Белякова, О. Данцева. Аналіз українського політичного дискурсу висвітлюється у працях вітчизняних авторів: Н. Кондратенко, Л. Нагорної, А. Битко, В. Кіпень, А. Чучвара.

Мета дослідження полягає у визначенні змістового наповнення концепту «майбутнє» в українському політичному дискурсі на основі кейсів публічних виступів кандидатів у Президенти України (I тур передвиборчої кампанії).

Виклад основного матеріалу. Час – основоположна одиниця суспільного життя, а тривимірний концепт часу є популярним предметом досліджень у різних сферах наукового знання. У рамках цієї роботи ми актуалізуємо увагу на одному із його модусів – майбутньому. Найважливішим модусом, за логікою речей, має виступати теперішній час. Він являє собою точку відліку на осі часу, відповідно до якого визначається як минуле, так і майбутнє [1]. Складність полягає у тому, що сферою «абсолютного справжнього», або планом теперішнього «тут і зараз», може виступати часовий відрізок різної довжини, адже його кордони визначаються виходячи з комунікативної ситуації і прагматики повідомлення.

Що стосується концепту майбутнього, то прийнято вважати, що він характеризується меншою репрезентацією у мові. Майбутній час у різних мовах завжди займає більш периферійне місце [2] і є порівняно пізнім утворенням. Причини такого «невияву» майбутнього часу очевидні: це час планів, прогнозів, екстраполяції, час, що має максимально абстрактний характер. Підставою для визнання майбутнього об'єктом пізнання є положення про те, що майбутнє завжди є присутнім у сьогоденні. Тією ж мірою, в якій майбутнє присутнє в теперішньому моменті, – воно вже відоме. Будь-яка подія становить перспективу, де час конституюється як безперервність і незворотність руху минулого, сьогодення і майбутнього як єдиного цілого. Воно осмислюється як єдність завдяки тому, що тимчасові горизонти будь-якого справжнього, тобто минуле і майбутнє, обов'язково перетинаються [3]. По суті, майбутнє є описом сьогоденішнього часу в його прогнозованому аспекті. На думку Г. Рейхенбаха [4], «інформаційна» відмінність між минулим і майбутнім – це не відмінність між знанням і незнанням, а відмінність у методах, за допомогою яких ми отримуємо відомості про минуле і майбутнє. Основні «методи», що застосовуються стосовно майбутнього, це: планування, прогнозування (як раціональне, так і ірраціональне), передбачення, передчуття.

У сучасних умовах забезпечення прискореного зростання і розвитку країни багато в чому пов'язане з виробленням відповідної стратегії державного управління. Щоб успішно розвиватися, державі потрібна перспектива, бачення майбутнього. Тому аж ніяк не випадковий активний інтерес учених до вивчення майбутнього, становлення прогностики, яка являє собою досить нову і перспективну сферу дослідження для вітчизняної науки і практики, а також поява нових розробок, орієнтованих на аналіз майбутнього розвитку країни шляхом порівняння різних альтернатив і сценаріїв [8; 9].

Науковий аналіз політичного дискурсу передбачає обов'язкову фіксацію всієї специфіки контексту, в якому він розгортається: історичних, географічних, культурних тощо умов. Адже врахування контексту висловлювань має особливе значення під час виборчих кампаній, коли певні політичні сили прагнуть «сформулювати» істину в межах конкретного дискурсу [5]. Нагадаємо, що політичний дискурс як різновид дискурсу існує з метою досягнення, збереження та здійснення політичної влади. Основним наміром політичного дискурсу є потреба агента висловити своє бачення дійсності та переконати адресатів у тому, що таке бачення є єдино та істинно правильним. При цьому, якщо мовець оперує подіями майбутнього, вибір відповідних мовних засобів може відіграти вирішальну роль. Саме тому політичний дискурс визначається метафоричністю висловлювань. І суть тут не лише у вживанні детермінованої політичною діяльністю лексики, а й у своєрідному виборі й організації певних структур вираження відповідно до прагматичних настанов, цілей та умов спілкування, що склалися в процесі професійної діяльності політиків.

У статті представлені результати соціологічного дослідження на тему: «Репрезентація футуральності в публічних виступах політиків», проведеного методом дискурс-аналізу публічних промов кандидатів у Президенти України під час першого туру виборів у політичних ток-шоу (за період від 31 грудня 2018 р. до 30 березня 2019 р. «Зворотний відлік», «Право на владу», «Свобода слова», «Головна тема». Всього було проаналізовано 23 випуски перелічених ток-шоу).

У процесі вивчення політичного дискурсу дослідники, звісно, звертаються до різного роду політичних текстів (публічних виступів політиків на телебаченні, політичних дебатів, політичних програм політичних партій та кандидатів у Президенти, виконавчих указів тощо), а разом з ними розглядають безліч супутніх лінгвістичних факторів, таких як думки, установки, цілі адресанта й адресата, їх знання про світ стосовно політики тощо. Звертаючись до реалій українського суспільства, треба акцен-

тувати увагу на виборчий цикл 2019 року, який завдяки своїй новизні як формату, так і змісту різко загострив політичне і навіть суспільне протистояння. У період вказаного року з новою силою постало питання про нові обрії та окреслення образу майбутнього українського суспільства. Стало неабияк актуальним усвідомлення радикальних змін не лише в політичному ландшафті країни, а й у зсувах у популярності політичних проєктів бачення майбутнього країни. Очікуване переформатування політики держави, більше того, політичної системи та державних інститутів після виборів Президента в квітні 2019 року було неминуче з приходом нової і слабо ідентифікованої політичної сили, так званої «команди ЗЕ» [6].

Зрозумілим стало те, що країна, її політична система та суспільство загалом перейшло від попередньої парадигми розвитку, заданої Президентом П. Порошенком та його політичними союзниками, до ситуації повної невизначеності з проявленням нових імовірних парадигм розвитку. Можна зазначити також, що Україна перебуває в певній точці біфуркації, коли попередня стабільність і певна визначеність політики, як би їх не оцінювали, мусять змінитися. З огляду на сучасну політичну реальність в українській державі важливим постає вибір конструктивних варіантів соціального розвитку суспільства, передбачення подій, виходу з економічної та політичної кризи. Кожен такий період призводить до аналізу шляхів розвитку, в процесі якого пропонуються різні ідеологічні схеми і концепції, даються оцінки масштабу змін, стратегічний вектор розвитку і курс руху на найближчі десять років. Водночас відбувається криза майбутнього. Не так багато людей, які всерйоз замислюються про майбутнє і заглядають хоча б на тридцять років уперед. Але представники політики є якраз суб'єктами, які займаються стратегією розвитку українського суспільства та держави загалом. Вибори Президента є важливим процесом, під час якого електорат визначає особистість, бачення майбутнього якої їм ближче за інші, адже роль кандидата – пропонувати образ майбутнього. Саме тому наш дослідницький інтерес приваблює зміст політичного дискурсу і складників концепту майбутнього, які в ньому транслюються.

На основі проведеного дослідження були виявлені загальні та специфічні риси репрезентації образу майбутнього країни. У процесі дослідження були умовно згруповані і розглянуті такі аспекти: *емоційний, проблемний, діяльнісний, стратегічний*.

Для фіксації емоційного забарвлення образу майбутнього в процесі дослідження були використані позитивні та негативні слова-маркери, які пропонує дослідниця С. Белякова [1]. Презентація образу майбутнього

суб'єктами політики через позитивну оцінку: «світле», «велике», «краще», «безхмарне», «забезпечене», «щасливе», «блискуче», «благополучне», «славне»; негативну: «похмура», «загрозливе», «безлике», «безпросвітне». Невідомість майбутнього підкреслюється такими маркерами: «про невизначене майбутнє»; «гіпотетичне майбутнє», «невідомість», «відсутність чіткої картини майбутнього». Також можна зафіксувати іронічне ставлення до феномена майбутнього, що яскраво проявляється у разі використання відомого кліше-«советізму» – «світле майбутнє» [7, с. 61].

Результати проведеного дослідження свідчать, що позитивне бачення майбутнього превалює над його негативним висвітленням. Усього зафіксували 68 випадків використання маркерів «позитивної оцінки» образу майбутнього проти 15. Найчастіше агентами політичного дискурсу транслювався позитивний меседж щодо «мирного» майбутнього (38,2%). Наступним за частотою вираження були окреслені «якісні зміни», які повинні відбутися (14,7%), та бачення країни в «об'єднанні» (11,8%). Така позиція політиків є загальною рисою політичного дискурсу, адже сучасна геополітична ситуація змушує популяризувати дух інтеграції.

У результаті виявилось, що єдиною, хто бачить «світле» і «щасливе» майбутнє України, а також говорить, що «все буде добре», є Юлія Тимошенко. Такий факт дає змогу нам констатувати, що риторика цього кандидата у Президенти має певні ознаки метафоричності. Проте ще однією особистістю, котра висловила з використанням метафори негативної оцінки образу майбутнього, був Андрій Садовий, який сказав про «загрозу провалля» у майбутньому (7%).

У такому разі логічно буде висвітлити ознаки негативної оцінки в уявленні політиками майбутнього країни. У повідомленнях були зафіксовані факт імовірності «кризи» (40%), «майбутніх ризиків і загроз» (27%), «влади популізму» (13%), «провалля» (7%). Частіше негативна оцінка використовувалася для опису сьогодення, ніж про майбутній стан: «Бардак, хаос, розруха – це все наслідки того, що в державі немає сильної вертикалі, немає господаря, порядку і відповідальності...» (трактування стану сучасної України політичною партією «Радикальна партія О. Ляшка» у своїй передвиборчій програмі 2019 року) [10].

Проте, як показують результати аналізу, найширшою категорією тексту політичної промови є *проблемний (тематичний) аспект* – 227 слів-маркерів. Він є значущою частиною дискурсу, адже натепер досить актуальним є мовлення щодо проблем, які стосуються нашої держави, її цілісності та суверенності. Серед основних проблем, що заважають країні

досягти «кращого майбутнього», кожний четвертий політичний діяч зазначає необхідність «боротьби з корупцією». Корупція не сприяє «створенню інвестиційного клімату» країни (20%), «формуванню сильної економіки» (14%), «розвитку промисловості» (9%) та «відповідального виробництва» (9%). Слід підкреслити, що суб'єкти політики часто акцентують увагу на необхідності умов, які точно потрібні задля руху в майбутнє: «Україна не зможе рухатися вперед, поки ми не скинемо владу олігархів...» (бачення майбутнього України політичною партією «Громадянська позиція» у передвиборній програмі 2019 року) [11]. «Скинути владу» – метафоричний вираз, який трактується як «змінити владу».

Подібними та типовими були отримані результати уявлень у промовах політиків щодо культурного напрямку розвитку майбутнього України. Майже половина з тих, хто говорив на тему сфери духовності, виокремлював значення «демократичних цінностей» у нашій країні (46%), третина акцентувала увагу на «підтримці європейських цінностей» (27%) та трохи менше висловлювали «ідею державності» (18%), «цінності мультикультуралізму» (9%). У соціальній сфері політичний дискурс розгортається навколо питань покращення «якості життя» (37%), «досягнення кращих показників» (22%), «покращення сфери здоров'я» (15%) та «комфорту громадян» (8%).

Що ж потрібно зробити для вирішення проблем країни, чи діяльнісний аспект бачення майбутнього. Третина згадуваних повідомлень у політичних текстах належить висловленню про «впровадження реформ» (31%), ще частина – про «віру в майбутнє» (19%), «впевненість» (13%) та «підтримку нового курсу» у майбутньому України (13%). У цьому разі ми знову згрупували розглянуті діяльнісні аспекти майбутнього відповідно до висловів окремих кандидатів. Так, нами було зафіксовано, що вживання фраз «вірю в майбутнє» та наголошення на тому, що Україна як держава має «свій шлях» застосував у своїх виступах чинний на той час Президент Петро Порошенко. Такі вислови цілком типові для виступів Петра Олексійовича, адже його передвиборча кампанія була зосереджена саме на традиційних культурних цінностях. Так, концепт віри є політичним гаслом кандидата – «Армія, мова, віра». П.О. Порошенко значну увагу приділяв зміцненню ролі української мови – «складника сили й успіху нашого народу».

Найбільш наповненим напрямом щодо уявлення про майбутній напрям розвитку виявився зовнішньо та внутрішньополітичний (110 фраз), який містили в собі вислови: «внутрішня політика», «оновлення влади», «вступ до НАТО», «справедливість» та інші. Більшість кандидатів промовили тезу про

розвиток «внутрішньої політики» (23%), наміри «вступити Україні в майбутньому до НАТО» (17%), потрібне «оновлення влади» (11%), відновлення «справедливості» в державі (11%), «вступ до ЄС» (7%), зосередити увагу на «зовнішній політиці» (7%), необхідність у «зміцненні військових позицій» (7%) і «перезавантаження системи» (6%). Декілька слів хочеться сказати про сам образ майбутнього України, який у виступах політиків був окреслений такими фразами: «єдина країна» (41%), «сильна держава» (18%), «справедлива країна» (14%), а також «конкурентна» (9%) та «ресурсна» (9%), яку чекають «зміни на краще» (9%). Названі образи мають позитивний контекст та наповнення, а отже, бачення політиками майбутнього країни відображає їхній оптимізм.

Українське суспільство, розчароване і зневірене політичною владою, чекало на «нові обличчя» у владі і зробило на це так званий «соціальний запит» в образі шоумена та актора Володимира Зеленського. Невизначеність зовнішнього та внутрішнього політичного курсу та стратегічного бачення, які б запропонував кандидат В.О. Зеленський у передвибірчій кампанії, закономірно актуалізувало дослідницький інтерес щодо образу майбутнього нашої країни. В процесі дослідження був зроблений порівняльний аналіз висловів щодо політичного напрямку майбутнього чинного Президента України Володимира Зеленського та його попередника Петра Порошенка, які були конкурентами у другому турі президентських виборів 2019 року. Так, Володимир Зеленський у своїй риторичній щодо політичного бачення перспектив держави застосовував фрази: «оновлення влади» (35,7%), «перезавантаження системи» (28,6%), «відновлення справедливості» (21,4%), «укріплення суверенітету» (7,1%) та «завершення війни» (7,1%). Можна сказати, що такий дискурс є новим для політики. Водночас Петро Порошенко керувався такими словами у своїх виступах: «вступ до НАТО» (33,3%), «зміцнення військових позицій» (23,8%), «внутрішня політика» (19%), «вступ до ЄС» (14,3%) та «зовнішня політика» (9,5%). Політична риторика цих кандидатів стосовно бачення майбутнього вектора розвитку України не перетинається і створює різні репрезентовані темпоральні структури – оновлення влади (майбутнє) та зміцнення владних позицій (закріплення в майбутньому минулих досягнень).

Висновки. У статті експліковані результати соціологічного виміру репрезентації футуральності в політичних текстах кандидатів

на посаду Президента України, проведеного методом дискурс-аналізу. В політичному дискурсі було зафіксовано метафоричність текстів для зазначення негативної оцінки досягнень «старої» влади, в окресленні основних проблем сьогодення і факторів, які не сприяють розвитку країни та у разі створення образу «світлого» майбутнього. Отримані результати дали змогу зафіксувати конструювання футуральності в політичному дискурсі українського суспільства за допомогою дослідження метафоризації політичного тексту зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белякова С.М. Настоящее и будущее. *Известия УрФУ. Сер. Гуманитарные науки*. 2016. Вып. 148. С. 224–234.
2. Мельчук И.А. Семантические этюды: «сейчас» и «теперь» в русском языке. *Russian Linguistics*. 1985. № 9. С. 257–279.
3. Романюк А.Б., Заяць А.В. Аналіз досліджень політичного дискурсу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Інформаційні системи та мережі*. 2012. № 743. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/19841/1/21-Romanyuk-200-209.pdf> (дата звернення: 13.11.2019).
4. Рейхенбах Г. Философия пространства и времени / пер. с англ. Ю.Б. Мочанова; под ред. А.А. Логунова. Москва : Прогресс, 1985. 320 с.
5. Битко А. Теоретичні засади соціологічного дослідження політичного дискурсу. *Український соціологічний журнал*. 2015. № 1–2. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/7961/7441> (дата звернення: 19.01.2020).
6. Політичне проектування майбутнього України. Сучасні суспільно-політичні процеси у світі та Україні : монографія / Кіпень В.П. та ін. Вінниця, 2019. 228 с.
7. Івахненко С.І. Метафоричність темпоральності у мові політики. *Соціологічні дискурси: 2019 рік* : матеріали III Всеукр. наук. конф. молодих учених, 13 груд. 2019 р. Дніпро : Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+», 2020. С. 59–62.
8. Ковальчук А.Є. Концепт «майбутнє» в сучасному науковому дискурсі: особливості інтерпретації. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 4. С. 74–78.
9. Ковальчук А.Є. Особливості уявлень про майбутнє в контексті сучасного міста. *Грані*. 2014. № 7. С. 67–72.
10. Передвиборна програма політичної партії «Радикальна партія Олега Ляшка» на парламентських виборах 2019 року : *вебсайт*. URL: <https://www.chesno.org/party/6/#program> (дата звернення: 31.11.2019).
11. Передвиборна програма політичної партії «Громадянська позиція» на парламентських виборах 2019 року : *вебсайт*. URL: http://vybory2019.pravda.com.ua/pdf_programy/hrompozytsiia.pdf (дата звернення: 31.11.2019).

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІГРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ У ПРОФІЛАКТИЦІ АДИКЦІЙ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

HEAD-WORK GAMES AS THE INSTRUMENT OF TEENAGE'S ADDICTION PREVENTION

У статті проаналізовано різні підходи до визначення поняття «адиктивна поведінка» як поведінки людини, якій притаманне прагнення відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки вживанню різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку й підтримання інтенсивних емоцій. На основі аналізу наукової літератури виявлено форми, у яких виражається поведінка підлітків, що відхиляється від норми: хімічні адикції, нехімічні адикції, проміжні форми адикції. Здійснено аналіз причин виникнення та розвитку адиктивної поведінки підлітків (індивідуально-психологічні особливості, індивідуально-біологічні особливості, моральна незрілість особистості, несприятливе мікросередовище), що дають підстави говорити про необхідність і можливість проведення результативної профілактичної роботи. Розкрито поняття «соціальна профілактика» як одного з пріоритетних напрямів соціальної роботи; дано авторське визначення «соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки підлітків», що спрямована на запобігання виникненню негативних явищ у підлітковому середовищі та обмеження негативних наслідків уже наявної проблеми; розкрито поняття й сутність інтелектуальної гри як форми організації вільного часу людини, засобу виховання й навчання підлітків, інструменту профілактики виникнення негативних явищ у молодіжному середовищі; описано характерні особливості інтелектуально-ігрової діяльності, які впливають на створення нової моделі поведінки підлітків, що ґрунтуюватиметься на усвідомленні ними ризиків адикції, пов'язаних з будь-якою діяльністю, діагностику та нейтралізацію індивідуальних чинників формування адиктивної поведінки й розвиток навичок самоконтролю, відповідальності за прийняте рішення з урахуванням індивідуальних особливостей кожної особистості.

Ключові слова: підлітки, адиктивна поведінка, соціальний фахівець, гра, інтелектуальна гра.

The article deals with addictive behavior as one of the main problems of modern teenagers in Ukraine. In the article different approaches to defining the concept of "addictive behavior" as the kind of human behavior, which is characterized by the desire to move away from reality by synthetic changing of the mental state by taking various chemicals or constantly focusing on certain activities to develop and maintain intense emotions, are considered. According to the literature analysis the expressing forms of the deviating from norm teenagers' behavior are revealed in the article. These forms are chemical addictions, nonchemical addictions, and intermediate forms of addiction. The analysis of the reasons of origin and development of addictive teenagers' behavior is carried out. Individual-psychological features, individual-biological features, moral immaturity of the person and unfavorable micro surroundings give the bases to assert about necessity and possibility of carrying out effective preventive work. The concept of "social prevention" as one of the priority areas in social work is revealed in the article. The author's definition of "socio-pedagogical prevention of teenagers' addictive behavior" is given in the article. Socio-pedagogical prevention is aimed at warning negative phenomena in the teenagers' surroundings and limiting the negative consequences of the existing problem. The concept and essence of head-work game as a form of organization of human free time, a medium of teenagers' education and training, an instrument for prevention of negative phenomena in the youth surroundings are revealed in the article. The characteristic of intellectual and play activities is described in the article. It influences on the creation of a new model of teenagers' behavior, which will be based on awareness of the risks of addiction associated with any activity, diagnosis and neutralization of individual factors in the formation of addictive behavior and self-control skills, decisions based on the individual characteristics of each individual.

Key words: teenagers, addictive behavior, specialist of social work, game, head-work game.

УДК 37.013.42:316.624
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.9>

Єсіна Н.О.

к.пед.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
і соціальної педагогіки
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Стрельнікова О.О.

к.соціол.н.,
старший викладач кафедри політології,
соціології і культурології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що притаманні сучасному українському соціуму, поглибили й актуалізували кризу соціально-економічної, соціально-політичної, соціально-культурної підсистем суспільства. Зміни й тривожні настрої торкнулися майже кожної складової частини життєдіяльності пересічного громадянина, тим самим обумовивши певне зростання зацікавленості в реалізації соціальної поведінки, що відхиляється від соціальної норми (адиктивної

поведінки). Поширення такої форми поведінки серед підлітків викликає особливе занепокоєння через незворотну шкоду, яку вона завдає організму людини. З метою запобігання подальшому розповсюдженню цього явища вважаємо за доцільне проаналізувати його причини, форми й динаміку поширення. Проблема адиктивної поведінки підлітків вимагає від фахівця соціальної галузі всебічного її вивчення, пошуку й застосування ефективних засобів і методів профілактики.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей інтелектуальних ігор як ефективного методу профілактики адиктивної поведінки підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз психолого-педагогічної літератури допоміг установити, що проблема адикції є предметом наукових розвідок таких науковців, як Г. Золотова, В. Лютий, Л. Сідак; адиктивною поведінкою займалися М. Барамзіна, О. Безпалько, Н. Максимова, О. Сердюк; інтелектуальну гру описували Б. Мендель, І. Куліш; питанням профілактики адиктивної поведінки підлітків займалися Р. Вайнола, Н. Заверико, А. Капська; ігрову діяльність як метод профілактики адиктивної поведінки підлітків вивчали Г. Золотова, І. Романова та інші.

Постановка завдання. Аналіз останніх соціально-педагогічних досліджень свідчить, що в сучасному науковому дискурсі ще не сформувалося єдине розуміння поняття «адиктивна поведінка». Є декілька підходів до визначення цього феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Г. Золотової, адикція – це залежність, за якої індивід втрачає контроль над споживанням алкоголю, наркотиків й інших психоактивних речовин, що призводить до важких наслідків (порушень функцій головного мозку й усього організму, психічних процесів; психологічної й соціальної адаптації тощо) [5, с. 95]. Загалом погоджуючись із дослідницею, В. Лютий розглядає адикцію як стан особистості, що характеризується формуванням у неї стійкої надмірної емоційної прихильності до певної активності. Учений наголошує на тому, що внаслідок такої прихильності особа втрачає здатність свідомо контролювати частоту, тривалість, інтенсивність такої активності, узгоджувати її з іншою життєво важливою діяльністю [9, с. 226].

Деяко схожу думку знаходимо в працях Л. Сідака, який вважає, що адикція – це непереборний потяг до вживання певної природної або штучної речовини, що супроводжується тенденцією до збільшення доз, підвищенням толерантності та формуванням синдрому скасування, нав'язливим бажанням виконувати певну діяльність. Це формує адиктивну поведінку, обумовлену бажанням людини «втекти» від реального життя шляхом зміни стану своєї свідомості [14, с. 48].

До вивчення особливостей такої поведінки серед молоді звертається М. Барамзіна. Вона розуміє під адиктивною такою поведінку, яка зумовлена шкідливими звичками підлітків і юнацтва [1, с. 18]. Продовжуючи цю думку, О. Сердюк зауважує: «Поведінка, що передуює різним видам хімічної залежності, називається адиктивною поведінкою (від англ. addictive behaviour – хибна залежність, негативна при-

страсть, залежна (від наркогенних засобів) поведінка» [13, с. 304]. Адиктивна поведінка може сформуватися внаслідок вживання різних груп наркогенних речовин і характеризується наявністю пов'язаних із цим проблем.

На думку Н. Максимової, шкідливі звички в дітей і підлітків ще не є стійкими психічними звичками, а навпаки, відбувається тотальне руйнування часових (отриманих від батьків й інших людей) норм поведінки, настанов, стереотипів [10, с. 15].

На наш погляд, більш досконалою є дефініція О. Безпалько, саме на неї ми спираємося під час вивчення особливостей адиктивної поведінки. Дослідниця розглядає адиктивну поведінку як поведінку людини, якій притаманне прагнення відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки вживанню різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку й підтримання інтенсивних емоцій [2].

У психолого-педагогічній науці виділяють такі форми адиктивної поведінки підлітків:

1) хімічні адикції – це вживання та вдихання наркотичних, психоактивних, психотропних, токсичних речовин і речовин побутової хімії. (наркоманія, алкоголізм, токсикоманія тощо);

2) нехімічні адикції, де об'єктом залежності стає постійно повторювана послідовність певних дій: ігрова залежність (геймблінг, лудоманія, ігроманія), інтернет-адикція, адикція стосунків (любовні, сексуальні адикції, адикції уникнення), спортивна адикція (адикція вправ), працеголізм, адикція до витрачання грошей (шопоголізм, шопоманія), ургентна адикція, адиктивний фанатизм, «стан перманентної війни», синдром Тоада;

3) проміжні форми адикції, за яких спостерігається процес безпосереднього залучення біохімічних механізмів організму (нервова анорексія, булімія тощо).

На основі аналізу наукових праць [13] виділяємо чинники, які сприяють виникненню й розвитку адиктивної поведінки підлітків:

– індивідуально-психологічні особливості підлітка (нервово-психічні аномалії особистості, низький опір емоційному навантаженню, підвищена тривожність, імпульсивність, схильність до ризикованої поведінки, недостатня соціальна адаптація);

– індивідуально-біологічні особливості підлітка (спадкова обтяженість щодо психологічних захворювань й алкоголізму, важкі соматичні захворювання в ранньому дитинстві, органічні ураження мозку);

– моральна незрілість особистості (негативне ставлення до навчання, відсутність соціально узгодженої активності й соціально значущих установок, вузьке коло й нестійкість інтересів, відсутність захоплень і духовних запитів);

– несприятливе мікросередовище (неповна сім'я, постійна зайнятість батьків; спотворені сімейні стосунки, що призводять до неправильного засвоєння соціальних ролей; неправильне виховання).

Для вирішення проблеми виникнення й розвитку адиктивної поведінки в підлітків застосовується технологія соціально-педагогічної профілактики як одного з пріоритетних напрямів у соціальній роботі.

Аналіз нормативно-правових джерел, положень наукових праць Р. Вайноли [3], Н. Заверико [4], А. Капської [6] дав змогу визначити соціальну профілактику як сукупність конкретних соціальних заходів (соціально-педагогічних, психологічних, організаційних, управлінських, культурно-виховних), здійснюваних з метою запобігання, виявлення й усунення негативних факторів, які призводять до відхилень у психологічному й соціальному розвитку дітей і підлітків, у їхній поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності й дозвілля.

Метою соціальної профілактики є створення умов для уникнення проблем, повноцінної життєдіяльності людей і задоволення ними своїх потреб соціально прийнятним способом.

Під соціально-педагогічною профілактикою адиктивної поведінки підлітків розуміємо сукупність форм, методів, засобів, спрямованих на запобігання виникненню негативних явищ у підлітковому середовищі, а також обмеження негативних наслідків уже наявної проблеми.

Серед різних методів профілактики адиктивної поведінки підлітків важливу роль відводимо ігровій діяльності. Сутність ігрової діяльності полягає в тому, що в ній важливим є не стільки результат, скільки сам процес гри, процес переживань, пов'язаних з ігровими діями. Отже, ігрова діяльність відкриває найширші можливості для профілактики адиктивної поведінки підлітків.

Серед ігор ми виділяємо саме інтелектуальні ігри, тому що вони суттєво відрізняються від усіх інших видів ігор тим, що мотив полягає в їхньому змісті, а саме в інтелектуальних емоціях, у тому особливому емоційному мікрокліматі, який стимулює інтелектуальні почуття (зацікавленість, здивування, задоволення від розумового напруження й подолання труднощів тощо).

Дефініцію «інтелектуальна гра» знаходимо в дослідженні І. Куліш. Інтелектуальну гру вчена називає творчою діяльністю в спеціально створеній ситуації, що має спрямування на розвиток професійно-творчих умінь, необхідних у реальних умовах [7, с. 10–11].

А. Лук додає, що «інтелектуальні ігри нерозривно пов'язані з фантазуванням, вірою в реальність цієї фантазії й водночас із визначенням якихось правил і обмежень, мають безперечну схожість із творчим процесом

і слугують гарною школою творчого мислення» [8, с. 59].

На думку Б. Менделя, інтелектуальною називається така гра, у якій повною мірою беруть участь мислення й пам'ять, а розумові операції учасників-гравців спрямовані на розуміння матеріалу, який подається [11, с. 44].

З наведених характеристик інтелектуальної гри можна зробити висновок, що інтелектуальні ігри можуть стати основною формою організації вільного часу людини, засобом виховання й навчання підлітків, інструментом профілактики виникнення негативних явищ у молодіжному середовищі.

Характерною рисою інтелектуальних ігор є наявність у них не лише пізнавального змісту, а прихованих шляхів розв'язання ігрової задачі, що потребує від підлітків виявлення кмітливості, відповідального ставлення, прийняття зважених рішень.

Використання інтелектуально-ігрової діяльності як методу профілактики адиктивної поведінки підлітків забезпечує залучення їх до спеціально створених проблемних ситуацій, що передбачають не одне, а цілу низку рішень. Використання інтелектуальної гри з її чітким підходом до моделювання життєвих ситуацій запобігає виникненню негативних явищ у підлітковому середовищі, сприяє обмеженню негативних наслідків уже наявної проблеми.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, інтелектуальні ігри як метод профілактики адиктивної поведінки підлітків створюють умови для обрання нової моделі поведінки, яка ґрунтуватиметься на усвідомленні ризиків адикції, пов'язаних з будь-якою діяльністю, діагностики й нейтралізації індивідуальних чинників формування адиктивної поведінки та розвитку навичок самоконтролю, відповідальності за прийняте рішення з урахуванням індивідуальних особливостей кожної особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барамзіна М. Адиктивна поведінка як соціально-психологічний феномен. *Здоров'я та фізична культура*. 2010. № 30. С. 18–20.
2. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Київ : Логос, 2003. 134 с.
3. Вайнола Р.Х. Класифікаційні підходи до характеристик технологій соціальної та соціально-педагогічної роботи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, 2014. № 1. С. 12–18.
4. Заверико Н.В. Соціальна педагогіка : навчальний посібник для студентів вишів. Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2011. 260 с.
5. Золотова Г.Д. Особливості соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки серед дітей групи ризику. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 9 (196). С. 92–101.

6. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 488 с.

7. Куліш І.М. Дидактична гра як засіб активізації навчальної діяльності студентів університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 ; Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2001. 20 с.

8. Лук А.И. Мышление и творчество. Москва : Наука, 1976. 144 с.

9. Лютий В.П. Профілактика соціально-прийнятних видів адиктивної поведінки підлітків та молоді. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Кам'янець-Подільський. 2012. Вип. 16. С. 222–231.

10. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2002. 308 с.

11. Мендель Б.Р. Интеллектуальная игра: на перекрестке научных дисциплин. *Педагогика*. 2006. № 7. С. 44–48.

12. Романова І.А. Порівняльний аналіз використання інтелектуальних ігор у навчально-виховному процесі. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 3. С. 64–69.

13. Сердюк О.О. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю. *Соціальна робота в органах внутрішніх справ України* : навчальний посібник. Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2006. С. 303–324.

14. Сідак Л.М. Адикція як форма руйнації духовного буття особистості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 4 (27). С. 46–55.

ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ В МЕЖАХ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

MENTAL DISORDERS WITHIN THE SOCIOLOGICAL PARADIGM

У статті проаналізовано підходи до інтерпретації психічних розладів у межах соціологічної парадигми. Показано їхню відмінність від медикалістичних і біологізаторських моделей. Описано підходи до інтерпретації психічних захворювань – соціального конструктивізму, інтерактивного соціального конструктивізму та концепції деструктивної дисфункції. З позиції соціального конструктивізму психічні захворювання є відображенням соціальних цінностей і владних відносин. Інтерактивний соціальний конструктивізм описує концепцію психічного розладу як результат взаємодії культурних категорій, соціальних норм та індивідуальних реакцій на зовнішні впливи. Формування картини хвороби з позиції інтерактивного соціального конструктивізму є елементом соціальної класифікації в контексті інституційних практик і соціальних значень. Недоліками конструкціоністської парадигми є невідповідність релятивістських соціальних концепцій універсалістським природним концепціям, неможливість оцінити ступінь соціального оцінювання, а також відсутність об'єктивних критеріїв для оцінювання психічного захворювання. Перспективною в плані глибокого розуміння психічних розладів є концепція деструктивної дисфункції. Вона намагається поєднати біологічні та психологічні передумови розладу й соціальні умови його розгортання. Також концепція деструктивної дисфункції дає можливість розрізнити психічні розлади, що виникають у випадку не виконання певними внутрішніми психологічними механізмами власного природного призначення, від інших видів відхилень, пов'язаних з вадами, зокрема, виховання або зі специфічними особливостями соціалізації. Концепція деструктивної дисфункції також дає змогу відрізнити основні психічні дисфункції, які є універсальними, від ідіоматичних виразів симптомів, що сформовані під впливом культури, надаючи таким чином передумови для встановлення об'єктивного розуміння межі психічного розладу.

Ключові слова: психічний розлад, конструктивізм, інтерактивний соціальний

конструктивізм, деструктивна дисфункція, біологізаторська модель, норми.

The article analyzes the approaches to the interpretation of mental disorders within the sociological paradigm. Their difference from the medical and biological models is shown. Approaches to the interpretation of mental illness – social constructivism, interactive social constructivism and the concept of destructive dysfunction – are described. From the standpoint of social constructivism, mental illness is a reflection of social values and power relations. Interactive social constructivism describes the concept of mental disorder as a result of the interaction of cultural categories, social norms and individual responses to external influences. Formation of the "picture of the disease", from the standpoint of interactive social constructivism, is an element of social classification in the context of institutional practices and social values. The disadvantages of the constructionist paradigm are the juxtaposition of the relativism of social concepts to the universalism of natural concepts, the inability to assess the degree of social assessment, and the absence of objective criteria for the evaluation of mental illness. The concept of destructive dysfunction is promising in terms of a deeper understanding of mental disorders. It attempts to combine biological and psychological approaches to understanding the disorder as well as the social conditions of its existence. It also makes it possible to distinguish mental disorders as a result of psychological dysfunctions from other types of deviations associated with disadvantages, in particular, upbringing or with specific features of socialization. The concept of destructive dysfunction also distinguishes basic psychiatric dysfunctions, which are universal, from idiomatic expressions of symptoms formed under the influence of culture, thus providing the preconditions for establishing an objective understanding of the boundary of mental disorder.

Key words: mental disorder, constructivism, interactive social constructivism, destructive dysfunction, biological model, social norms.

УДК 316.624
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.10>

Іванова Т.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

Постановка проблеми. Психічні захворювання є фактором ризику в процесі соціальної інтеграції людини й у разі зменшення її здатності до адаптації. Слід зазначити, що в межах різних наукових дисциплін є власна парадигма, що охоплює феноменологію й інтерпретацію причин виникнення, а також особливості перебігу психічного розладу.

У межах психіатрії й дотичних до неї спеціальностей психічні захворювання розглядаються як індивідуальні особливості характеру або мислення. Це припущення стало основою для офіційної класифікації психічних розладів – Діагностичного й статистичного посібника з психічних розладів (DSM) Американської

психіатричної асоціації [1]. У цьому посібнику зазначається, що його різні діагностичні критерії мають певну об'єктивну реальність і є універсальними. Звідси випливає цілком слушний висновок, що симптоми, які супроводжують певний діагноз, можна порівняти, класифікувати й виміряти. Ці медикалістичні й біологізаторські моделі використовуються як базові спеціалістами відповідного профілю, що визначають, вивчають і лікують психічні захворювання. Таким чином, в основі медико-біологічної парадигми лежать уявлення про те, що психічні розлади виникають внаслідок генетичної схильності або прямого ураження центральної нервової системи, вони обов'язково

базуються на певному мозковому субстраті, їх перебіг має процесуальний характер, а клінічні феномени є зовнішнім вираженням внутрішніх біологічних змін. Психічні захворювання, таким чином, являють собою нозологічні форми, лікування яких насамперед орієнтовано на корекцію біологічних механізмів патогенезу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Відповідно до соціологічної парадигми психічні розлади не можуть бути поза базовими структурами суспільства, а їхня клінічна симптоматика часто є способом самовираження й комунікації. Хвороби, таким чином, можна розглядати як певні соціальні ролі, корекція яких полягає в зміні засвоєних стереотипів реагування й життєвих сценаріїв.

На відміну від загальноприйнятих психіатричних поглядів на психічні захворювання, соціологія вивчає соціальну обумовленість виникнення психічних розладів, а також їхнє значення й розуміння в системі соціальних цінностей і норм. Соціологія фокусується на колективній інтерсуб'єктивності соціального виміру на відміну від суб'єктивних внутрішніх світів індивідів, а також від об'єктивних універсальних світів природних об'єктів [2]. Ця перспектива підкреслює формування простору досвіду на основі взаємодії соціальних суб'єктів, культурних передумов і суспільних практик. Тобто в самому широкому сенсі продукування будь-якого знання, у тому числі наукового, відбувається за певних історичних і соціальних умов. Соціальні процеси впливають на класифікацію знань, а також на інститути, практики й моделі поведінки, у які вбудовані ці знання.

З цих позицій невирішеним питанням у соціології психіатричного діагнозу є вивчення взаємозв'язків між культурно закладеними припущеннями про психічні захворювання й будь-якою природною реальністю, що лежить в основі цих розладів. У соціальному аспекті здоров'я або хвороба – відносні поняття. Вони мають свою реальність і своє значення та існують лише всередині культурних, соціальних й історичних чинників [3].

Орієнтація на пошук об'єктивних біологічних критеріїв, що встановлюють межу між нормою й патологією, не враховує той факт, що діагноз психічного розладу є соціальним конструктом, тобто результатом деяких договорів, укладених на основі наявності певних симптомів, з одного боку, і пов'язаним із цим низьким рівнем соціальної адаптації індивіда, з іншого. Відповідно встановлення діагнозу залежить від розташування умовного порогу відповідності на континуумі нормативності, а не на реальній оцінці гіпотетичних біомаркерів [3].

Умовність границі між психічною нормою й патологією підкреслював ще К. Ясперс, який зазначав, що концепція хвороби в психіатрії почала застосовуватися набагато пізніше, ніж

у соматичній медицині. Досить довгий час причиною психічних захворювань вважалися певні надприродні сутності (демони або гріх), водночас люди з психічними відхиленнями продовжували співіснувати з суспільством, утворюючи певну субкультуру. Різке збільшення починаючи з XIX століття кількості осіб, які вважалися психічно хворими й потребували спеціального нагляду у лікарнях, К. Ясперс пов'язує з ускладненням суспільства й неможливістю таким людям пристосуватися до сучасних вимог [5]. Наведені положення вказують на те, що природничо-натуралістична парадигма за класифікації психічних розладів не враховує соціальне походження конструкту «психічна патологія» й культуральну обумовленість його критеріїв, намагаючись виділити «природні» матеріальні критерії психічної патології.

Ідея соціального конструктивізму, запропонована П. Бергером і Т. Лукманом [6], виявилася напрочуд ефективною в плані пояснення соціальної реальності, у тому числі у сфері побудови психіатричного діагнозу. Розглянемо уявлення про психічні дисфункції, що сформувались у теперішній час у межах різних напрямів конструктивізму.

Класичний конструктивізм орієнтується на пояснення психічних захворювань через їхню культурно-нормативну опосередкованість. Зокрема, джерелами класичного конструктивізму в дослідженні психічних відхилень є вивчення співвідношення феноменології сучасних категорій розладів у межах парадигми культурного релятивізму. М. Фуко розглядав психічне захворювання як соціальну й історичну, а не медичну проблему. Він стверджував, що психічне захворювання є насамперед суспільно-історичним явищем: уявлення про божевілля змінюється в історії й пов'язано з нормами й цінностями певного суспільства. В основі розподілу психічної норми й психічного розладу, на думку Фуко, лежить певний владний наратив, який, прагнучи стати метанаративом, пригнічує інші наративи й можливості, які можуть обмежувати або навіть загрожувати існуванню владних інституцій [7].

Психічні захворювання, таким чином, є відображенням соціальних цінностей: люди, які вважаються психічно хворими, є порушниками певних видів соціальних норм. Механізми та процес отримання ярлика девіанта описав у теорії стигматизації Т. Шефф [8]. Він показав, що психічні й емоційні норми не є частиною світу природи, а впливають із соціальних правил, що підсилюються силовими структурами й закріплюються владними нормативами. Т. Шефф робить висновок, що, оскільки норми є соціальним продуктом, психічні захворювання не мають універсальної основи й демонструють істотні відмінності залежно від часу й місця.

Оскільки психічні захворювання, так само як і звичаї, цінності й норми, є соціальними артефактами, вони не можуть бути універсальними. Тобто визначення психічного розладу впливає з культурно-специфічного навчання, на що звертає увагу психолог і філософ Д. Болтон [9]. Він аналізує розуміння й інтерпретування психічного розладу в межах існування соціальних норм. Психіатричні симптоми не є, по суті, патологічними, але являють собою відхилення від оцінних норм відповідної поведінки, нормальність – це оцінка іншої людини як такої, що схожа на інших, а ненормальність – такої, що відрізняється від інших. Для Д. Болтона межа між нормальністю й відхиленням є дуже непевною й розпливчастою, тобто об'єктивні стандарти психічних розладів відсутні. Єдиним об'єктивним чинником психічного відхилення, за Д. Болтоном, є несприятливі наслідки для індивіда, до яких може призвести наявність у нього психічних розладів. Недоліками конструктивістської парадигми можна назвати орієнтацію на прирівнювання психічного розладу до порушень соціальних норм. Твердження про те, що психічний розлад є виключно оцінювальною концепцією, не дозволяє відрізнити психічне захворювання від інших форм девіацій, які також порушують соціальні норми. Друга проблема класичного конструктивістського погляду полягає в поєднанні культурно обумовлених симптомів з біологічними проявами розладів. Наприклад, підвищена емоційність може відображати певні культурні моделі поведінкових реакцій, а може бути проявом біологічних, біохімічних процесів. Третя проблема класичного соціального конструктивізму полягає в його нездатності враховувати будь-які природні наслідки хвороби, що виникають незалежно від її соціальної класифікації. Спотворені розумові процеси за шизофренії, постійного вживання алкоголю або у випадку біполярних розладів можуть мати реальні наслідки незалежно від соціальних визначень чи діагнозів. Навіть якщо ми відмовимося називати певну поведінку патологічною, це не змінить її реальних негативних наслідків як для оточення, так і для самого носія цих розладів. По-четверте, суто конструктивістським поглядам бракує будь-якої об'єктивної концепції, яка могла б стати основою для критики конкретних поглядів на психічний розлад. В результаті вони обмежуються критикою психіатричних поглядів, не даючи продуктивних підстав навіть для порівняння підходів до психічних відхилень у різні історичні періоди або в різних суспільствах. Нарешті, можливо, основний недолік чисто конструктивістських поглядів полягає в тому, що вони вважають природу й культуру двома протилежними силами. Для них соціальні цінності й культурні процеси відрізняються від природних явищ, а не доповнюють їх.

Постановка завдання. В запропонованому дослідженні передбачається провести аналіз взаємодії природних і культурних чинників у контексті існування психічних розладів з позицій теорій, що працюють у межах інтерактивного соціального конструктивізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерактивний соціальний конструктивізм не ставить собі за мету побудувати універсальну концепцію психічного розладу. Натомість він зосереджується на аналізі взаємодії культурних категорій, соціальних норм й індивідуальних реакцій на зовнішні впливи. Інтерактивний конструктивізм наголошує, що соціально-культурні концепції психічного розладу формують поведінку людей і зовнішню репрезентацію відхилення. Іншими словами, є певні біологічні маркери психічного розладу, але вплив соціуму й культурних категорій призводить до того, що відбувається зміна зовнішніх ознак певних розладів і їх налаштування під варіанти «правильного» розладу.

Найбільш чітко позиція інтерактивного погляду на соціальний конструктивізм викладена в роботах Я. Хакінга [10]. Перш за все він констатує існування фундаментальної відмінності між психічними й фізичними захворюваннями. Фізичні захворювання мало залежать від суб'єктивних класифікацій: культурні припущення про роботу тілесних органів практично не впливають на перебіг основного характеру захворювання. Навпаки, класифікація психічних захворювань може глибоко змінити те, яким чином людина інтерпретує власну поведінку й реагує на отримання певного психіатричного діагнозу чи навіть результатів психологічного тестування. Я. Хакінг використовує дослідження конкретних психічних захворювань, щоб проілюструвати, яким чином інформованість щодо психічного розладу впливає на його репрезентацію: людина активно змінює свою поведінку, щоб відповідати певним симптомам. Він описує ефект зациклення, за якого маркування людей тим або іншим способом змушує їх змінювати свою поведінку в межах професійних медичних класифікацій. Водночас істинність або хибність припущень щодо причин психічних розладів не відіграє принципової ролі: значення соціальних конструкцій як моделі для побудови симптоматики розладу полягає в тому, що сукупність категорій, затверджених офіційною науковою спільнотою, опосередковують суб'єктивні когнітивні й поведінкові моделі конкретної людини. Індивід вибудовує систему пояснень причин й історію власної хвороби, використовуючи певні культурні наративи, що допомагають вербалізувати його переживання й структурувати всю сукупність емоційних, фізіологічних, поведінкових реакцій у взаємопов'язану спільність симптомів, які відповідають певному категоріальному опису стану хвороби.

Інтерактивні концепції психічного розладу описують процес формування «картини хвороби» не просто як результату суб'єктивних ментальних практик, але як елемента соціальної класифікації, поміщаючи її в інституційні практики, соціальні значення та взаємодії. Вони уникають проблем суто конструктивістської перспективи завдяки відсутності протиставлення релятивістських соціальних концепцій універсалістським природним критеріям, навпаки, підкреслюючи момент взаємодії та взаємопроникнення природного та соціального. Один з недоліків інтерактивних концепцій психічного розладу полягає в тому, що вони не розрізняють ступінь, за якого різні види станів отримують певну соціальну оцінку (наприклад, шизофренія може бути менш сприйнятливою до соціального маркування, ніж анорексія або булімія). Інший недолік інтерактивних концепцій полягає в тому, що, не маючи уявлення про те, що є природним, вони не можуть оцінювати й критикувати адекватність або неадекватність різних концепцій психічного захворювання.

Указані недоліки намагається зняти Дж. Вейкфілд в концепції деструктивної дисфункції [11]. Деструктивну дисфункцію він розуміє як певний стан, який отримує подвійне негативне оцінювання. З одного боку, це стан, який негативно оцінюється соціальними інституціями або культурними нормативами, а з іншого боку, це розлад, який дійсно є наслідком дисфункції певних психофізіологічних факторів. Таким чином, концепція деструктивної дисфункції відрізняє її як від класичного конструктивізму, так і від інтерактивної версії соціального конструювання. Деструктивна дисфункція розходиться з цими двома точками зору, оскільки передбачає, що природне біологічне функціонування психологічних механізмів, а також соціальних цінностей має бути включено в адекватні пояснення психічних розладів.

Психічні розлади у цьому випадку розглядаються як результат нездатності індивіда адаптуватися до соціокультурного середовища. Слід зазначити, що психологічні дисфункції з позицій такого підходу розглядаються як концептуально еквівалентні фізичним дисфункціям. Подібно до того як серце призначене для перекачування крові або легені для дихання, так і еволюційні психологічні процеси пізнання, мотивації, емоцій, виконують певні біологічно обумовлені функції: страх виникає у відповідь на небезпеку, сум супроводжує втрату, гнів є ознакою відчуття несправедливості тощо. Таким чином, психічний розлад виникає у випадку нездатності певного психологічного механізму виконувати свою природну функцію, тобто функцію, яка сформулась у процесі еволюційного розвитку.

Дж. Вейкфілд описує критерії, за якими розрізняються психічні та фізичні розлади.

Психічні дисфункції за своєю суттю є контекстуальними, тобто вони проявляються в межах соціальних і культурних нормативів. За своєю суттю психічні дисфункції мають плинні межі, які своєю чергою залежать від контексту їх утілення та прояву. Якщо фізичне функціонування відбувається перш за все в межах логіки існування біологічного організму, на який соціум чинить опосередкований вплив через систему соціальних практик, умов або стилю життя, які не відключаються, але працюють безперервно, то психологічні механізми призначені для спрацьовування в певних контекстах і не виникають за відсутності відповідних тригерів.

Нормальність функціонування й реагування біологічного організму підпорядкована закону гомеостазису й залежить насамперед від внутрішнього середовища. Нормальність психічного реагування залежить від соціокультурних факторів. Визначення того, що є відповідним або невідповідним контекстом для виникнення емоції або певного психічного стану, є набагато складнішим порівняно з вивченням меж норми для фізичного функціонування.

Таким чином, існування психічного розладу без урахування соціокультурного контексту, у якому він проявляється, значно ускладнює його інтерпретацію. Дж. Вейкфілд згадує про неписьменність, що сама по собі не вважається розладом, хоча й може певним чином утруднити соціальну адаптацію, але, з іншого боку, неписьменність, що виникає внаслідок нездатності вчитися через деякі внутрішні неврологічні вади, вважається розладом.

Подальше вивчення психологічних дисфункцій показало, що деякі з них можна вважати універсальними. Як приклад можна навести вивчення механізмів реагування на втрати А. Хорвіцем та Дж. Вейкфілдом [12]. Незважаючи на те що еволюційні функції механізмів реагування на втрату не повністю відомі, порівняльні результати досліджень приматів і людини в культурному різноманітті показало існування в індивіда біологічних механізмів, які активізуються в ситуаціях широкого спектра втрат – від втрати близької людини до позбавлення соціальних статусів або смислових уподобань. Примати також демонструють явну схожість з людьми в особливостях прояву, поведінки й функціонування мозкових структур у ситуаціях втрати. Більш того, схильність людини сумувати у відповідь на втрату проявляється дуже рано, перш ніж немовлята засвоюють культурно прийнятні способи вираження смутку. Широкі міжкультурні й історичні дослідження показують значну схожість прояву втрати в самих різних культурних контекстах, з чого А. Хорвіц і Дж. Вейкфілд роблять висновок, що механізми прояву й переживання втрати, імовірно, є наслідком еволюції людини як виду. Разом із тим біологічні джерела пере-

живання смутку жодним чином не виключають важливих соціальних контекстів у конкретних типах ситуацій, які викликають реакції на втрати, різноманіття поведінкового реагування у відповідь на втрату й норми, що стосуються належного вираження смутку. Тобто, з одного боку, культурні й соціальні фактори відіграють істотну роль у формуванні емоційного реагування, але, з іншого боку, вони тільки певним чином конструюють, змінюють реакції, які вже має людина, тобто є біологічно вбудованими.

Висновки з проведеного дослідження.

Концепція деструктивної дисфункції вирізняється тим, що негативне соціальне оцінювання, ярлики та стигми, на які звертається увага в контексті класичного соціального конструктивізму не є достатніми умовами для констатування наявності розладу. Навіть коли певна поведінка отримує негативні соціальні оцінки, вона може бути віднесена до девіації, але не до психічних порушень внаслідок відсутності біопсихологічних умов її розвитку.

Концепція деструктивної дисфункції має ряд сильних сторін. Її центральне поняття – «дисфункція» поєднує внутрішні відхилення (біологічні та психологічні передумови) й соціальні умови їх розгортання. Крім того, зазначена концепція надає можливість відрізнити психічні розлади, що виникають у випадку не виконання певними внутрішніми психологічними механізмами власного природного призначення, від інших видів відхилень, пов'язаних з вадами, зокрема, виховання або зі специфічними особливостями соціалізації, які ми можемо відносити до девіацій, тобто поведінкових відхилень від соціальних і культурних норм.

Крім того, концепція деструктивної дисфункції допомагає відрізнити основні психічні дисфункції, які є універсальними, від ідіоматичних виразів симптомів, сформованих під впливом культури. Концепція деструктивної дисфункції також надає певні передумови для встановлення об'єктивного розуміння межі психічного розладу. Можна стверджувати, що стан, який не є тотально дисфункційним, не є розладом.

Нарешті, концепція деструктивної дисфункції корисна для розрізнення чітких полюсів між хворобливим і дезадаптивним станами й водночас сумісна з невизначеністю, нечіткістю й неоднозначністю між різними психічними розладами. Іншими словами, культура й соціум, а не природа встановлюють межі між визначеннями нормальності й патології, які трапляються в будь-якому конкретному часі й місці.

Концепція деструктивної дисфункції, приймаючи об'єктивність природних психічних розладів, одночасно визнає, що соціокультурна нормативність опосередковує як прояви психічних розладів, так і зовнішнє реагування на них. Природа й культура не дають проти-

лежних пояснень, але є частинами єдиної концепції психічного розладу, що взаємодоповнюють одна одну.

Концепція деструктивної дисфункції має значний потенціал розвитку. Незважаючи на певні здобутки у вивченні психології та психіології патологічних емоційних станів, питання соціології емоцій та, зокрема, соціології емоційних розладів залишається поки що на стадії первинних припущень. Крім того, наявні широкі соціальні й культурні варіації інтерпретації терміна «психічний розлад», що теж потребує глибокого вивчення й осмислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Regier D.A., Kuhl E.A., Kupfer D.J. The DSM-5: Classification and criteria changes. *World Psychiatry*. 2013. V. 12. № 2. P. 92–99. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/wps.20050>.
2. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / пер. на рус. А.Я. Алхасов, Н. Я. Мазлумянова. Москва, 2003. [Электронный ресурс]: *Центр гуманитарных технологий*. 26 марта 2012 г. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5584>.
3. Фуко М. Психиатрическая власть : курс лекций, прочитанный в Коллеж де Франс в 1973–1974 учебном году / пер. с франц. А. Шестакова. Санкт-Петербург : Наука, 2017. 450 с.
4. Кравченко С.А. Десять тезисов о влиянии нелинейной социокультурной динамики на институт здоровья. *Проблемы взаимодействия человека, культуры и общества в условиях глобализирующегося мирового пространства*. Москва : Прометей, 2016. С. 83–88.
5. Ясперс К. Общая психопатология. Москва : Практика, 1997. 1053 с.
6. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 323 с.
7. Фуко. История безумия в классическую эпоху. Санкт-Петербург, 1997. 576 с.
8. Теория стигматизации Томаса Шеффа: концепт «Остаточное отклонение» и социология эмоций. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология»*. Самара. 2013. № 1 (13). С. 31–48.
9. Следует ли рассматривать психические расстройства в качестве заболеваний головного мозга? Научные взгляды XXI века и их значение для исследовательской и образовательной деятельности D. Bolton. *Всемирная психиатрия*. 2012. Т. 12. № 1. С. 21–23. URL: <http://t-patient.ru/wp-content/uploads/2015/02/WPA12-12013.pdf>.
10. Hacking I. *The Social Construction of What?* Harvard University Press, 1999. 262 p. URL: <https://larvalsubjects.files.wordpress.com/2011/01/hacking-the-social-construction-of-what2.pdf>.
11. Wakefield J. C. The concept of mental disorder: diagnostic implications of the harmful dysfunction analysis. *World Psychiatry*. 2007. Oct; 6 (3). P. 149–156. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2174594/>.
12. Horwitz A.V. Wakefield J.C. *The loss of sadness: how psychiatry transformed normal sorrow into depressive disorder*. New York : Oxford University Press, 2007. 249 p.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР МЕДІАКОМУНІКАЦІЙ

In the presented article the author analyzes the main trends in the development of media communications in modern society. Transformation processes that have led to the emergence of such new forms of communication as network and mobile communication are considered. Various interdisciplinary characteristics of communication, interpretation and interpretation are studied using a comprehensive and disparate research methodology. The peculiarity and importance of media communications as a type of social communications are emphasized, which include the types of such media communication, which by its nature is mass, which gives the media the right to be called mass media. The most common means of the media industry, which are the press, radio, television, ie the mass media, as well as the Internet, are highlighted. The process of individualization of journalism is analyzed, when any person acts as a producer and distributor of information without control and any external restrictions. It is emphasized that professional journalism and the blogosphere, sometimes called "individual" or "citizen" journalism, complement each other and define modern media communications. The main shortcomings of the information and communication environment of the Internet, which is today the most global media field, are identified, namely: information inequality, digital divide, language disparity, insufficient educational level. It is stated that modern social processes in combination with the spread and diversity of network technologies have led to the widespread use of digital journalism. The tendency of mass media convergence, ie the process of merging, integration of information and communication technologies into a single information resource is determined. It is revealed that the process of convergence of mass media in journalism forms the following trends: creation of a multimedia product; formation of "new media"; rethinking the concept of "media content".

Key words: means of communication, media communications industry, information product, convergent journalism, social communications.

У представленій статті здійснено аналіз основних тенденцій розвитку медіакому-

нікацій у сучасному суспільстві. Розглядаються трансформаційні процеси, які спричинили виникнення таких нових комунікаційних форм, як мережева й мобільна комунікація. Вивчаються різні міждисциплінарні характеристики комунікації, інтерпретації з використанням комплексної й розрізненої методології дослідження. Підкреслено особливість і важливість медіакомунікацій як виду соціальних комунікацій, до яких зараховують і різновиди такого медіаспілкування, яке за природою своєю є масовим, що відповідно визначаються мас-медіями. Виділено найпоширеніші засоби медіаіндустрії – преса, радіо, телебачення, інтернет-медіа, тобто масові медіа. Проаналізовано процес індивідуалізації журналістики, який означає, що будь-яка особистість є виробником і розповсюджувачем інформації без контролю й будь-яких обмежень ззовні. Підкреслено, що професійна журналістика й блогосфера, яку також називають «індивідуальною» або «громадянською» журналістикою, доповнюють одна одну й характеризують сучасні медіакомунікації. Визначено основні вади інформаційно-комунікаційного середовища Інтернету, що є сьогодні найбільш глобальним медіаполем. Це, зокрема, інформаційна нерівність, цифровий розрив, мовна диспропорція, недостатній освітній рівень. Констатовано, що сучасні соціальні процеси в поєднанні з поширенням і різноманітністю мережевих технологій сприяли широкому розповсюдженню цифрової журналістики. Визначено тенденцію конвергенції засобів масової інформації, тобто процесу злиття, інтеграції інформаційних і комунікативних технологій у єдиний інформаційний ресурс. Виявлено, що процес конвергенції засобів масової інформації в журналістиці формує такі тренди: створення мультимедійного продукту, формування нових медіа, переосмислення поняття «зміст засобів масової інформації».

Ключові слова: засоби зв'язку, індустрія медіакомунікацій, інформаційний продукт, конвергентна журналістика, соціальні комунікації.

UDC 007: 304: 001

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.11>

Kodatska N.O.

PhD in Sociology,

Associate Professor of the Department of Psychology and Journalism
University of Customs and Finance

Chyrychenko Yu.V.

Doctor of Economic Sciences,

Professor of the Department

of International Economic Relations,
Tourism Business and Regional Studies
University of Customs and Finance

Formulation of the problem. Communication is a component of almost all spheres of life of modern man – political, financial and economic, social, cultural, educational, personal. The social transformations taking place today testify to the rapid development of communication processes. There is a problem of communication as a phenomenon of social life, inseparable from the problem of human relations, which form a person as a subject that develops society in its activities. The growing importance of this phenomenon in a complicated society, the need to study its impact on the individual, on society as a whole creates the need for a theoretic-

cal generalization of media communications in the sociological dimension. Of particular interest is the study of the interaction of participants in public communications in cyberspace, which is becoming increasingly important: there are new social and political sites, blogs, forums and news portals. However, there is no single sociological dimension of media communications today, so we will consider the main political and social factors that shape the subject of modern media communications.

Analysis of recent research. Issues of sociological dimension of media communications are covered in the works of such famous scientists

as N. Luman, G. Pocheptsov, V. Ivanov, S. Kvit, V. Rizun, O. Vartanov, D. Dunas, M. Shilina, who consider media communications as a synthesized phenomenon. mass and interpersonal communications. Our study is to analyze the impact of social factors on the content and main trends in modern media communications.

The purpose of the study is to identify the main trends in the development of media communications in modern society and the disclosure of methods of media coverage of current social processes.

Modern communications are characterized by a number of transformational processes that have led to the emergence of such new forms of communication as network communication, viral communication, mobile communication, as well as adaptations to these forms of the media communications industry. Among the reasons that gave impetus to new scientific discussions are purely applied: the internetization of social communications and the emergence of new communication technologies. However, especially interesting in the context of the development and transformation of the media industry is the very concept of media communications, which is interpreted differently by researchers of mass communications. The term “media communication” is formed by merging two words of Latin origin: media (from the Latin medium – means, method) and communication (from the Latin communicatio – communication, transmission of information) [1, p. 36]. Literally, this concept can be translated as “communication by means, methods, through means”. However, it is necessary to take into account the modern understanding of the words “media” and “communication”. They should not exhaust the analyzed concept. Various centers, services that collect, analyze data and provide information services to the public can also be considered as media.

Thanks to modern digital technologies, new media not only perform the tasks of mass information, but also provide services to the consumer, creating certain content for him. Researchers A. Kaplan and M. Haenlein define social media as “a group of Internet applications based on the ideological and technological basis of Web 2.0, which allow the creation and exchange of user-generated content (User-generated content)” [9]. Unlike the media, social media appeals to a sense of belonging to a particular community. Social media includes Internet forums, blogs, wikis, and video hosting services. There are seven types of them: Internet communities, blogs, virtual games, social networks, communities for the production of shared content, joint projects, geosocial services.

Communication is associated with concepts such as communication, communication, messages, information. This is due to the different

interdisciplinary characteristics of communication, its broad interpretations and interpretations using a comprehensive and disparate research methodology. Communication is the process of transmitting information through communication systems in symbols, signs, gestures, oral and written speech, signals, and so on. Communication is the act of transmitting a message from the addressee (communicator) to the addressee (communicator). It can use a variety of forms of communication, from conversation to the use of electronic methods of data transmission in the structure of “man – machine”. If we consider communication from the point of view of technology, technical systems and devices become its obligatory elements. Today, people use a huge number of ways to convey information. However, all of them, of course, are inferior to the media, especially when it comes to the mass audience. The most powerful means of the media industry are considered to be the press, radio, television, ie the mass media, as well as the Internet. Undoubtedly, media communications have a direct connection with mass communication, which can be considered as “the influence of the communicant on the communication in the form of mass”. It is also necessary to emphasize the peculiarity and importance of media communications as a type of social communication, they include varieties of such media communication, which by its nature is mass, which gives the media the right to be called mass media [4, p. 112].

It is believed that modern social development is characterized by the fifth information revolution associated with the formation and development of cross-border global information and telecommunications networks, covering all countries and continents, penetrate into every home and affect both each individual and the huge masses of people. The most striking example of this phenomenon and the result of the fifth revolution is the Internet. The essence of this revolution is the integration in a single information space around the world of software and hardware, communications and telecommunications, information stocks or knowledge stocks as a single information telecommunications infrastructure, which is active in legal entities and individuals, public authorities and local municipality. As a result, the speed and volume of processed information are incredibly increasing, new unique opportunities for the production, transmission and dissemination of information, search and retrieval of information, a new kind of traditional activity in these networks. Today, the information and communication environment of the Internet is considered to be the most global media field. Along with this globality, there are many local problems, among which information inequality, digital divide, language disparity, dominance of the English language,

insufficient level of education, etc. are especially relevant. These and other issues have long been in the field of view of international media organizations. The main problem of the gaps is as follows: due to different levels of economic development, the average incomes of people in developed and poor countries differ significantly, as a result, most people do not have access to innovation, which is a global context. At the local level, there are gaps between urban and rural residents, between regions, between older and younger age groups [8, p. 75].

Modern social processes, combined with the proliferation and diversity of network technologies, have led to the widespread use of digital journalism. This democratized the flow of information that had previously been regulated by traditional media – newspapers, magazines, radio, and television. Online journalism has a number of features. The first is to write small forms (by volume). As a rule, a person does not show a desire to read more than 7-8 thousand characters online. All the material is divided into small blocks with their subheadings, methods of selection are used, as well as bulleted lists, which “revive” the text, help to reveal the topic and pay attention to the most important points. The original qualities of Internet media are hypertext, multimedia, interactivity [5, p. 81]. Compared to traditional media, digital journalism shows a greater degree of creativity. Online journalism allows communication and discussion at a level that print journalism cannot provide on its own. People can comment on articles and start discussions right on the site. Prior to the advent of the Internet, spontaneous discussion between readers who had never met was impossible. Readers can engage in dialogue with the authors of publications through forums, comments, and feedback. The news discussion process is a big part of what online journalism does.

The Internet opens wide opportunities for two-way communication, however, to realize this potential it is necessary to make efforts on the part of both the journalist and the audience [6, p. 46]. Online journalism is a revolution in how news is consumed by society. Online sources are able to provide a fast, efficient and accurate report of the latest news in seconds, providing the public with an overview of every detail of the phenomenon that occurs. Throughout the course of events, journalists are able to quickly publish and cover information on the Internet, while maintaining relevance. The speed with which a story can be posted sometimes affects the reliability of reporting so it is usually not possible for print media. Before the advent of online journalism, the printing process took much longer and did not allow the discovery and correction of errors. With the advent of the Internet, not only journalism but also consumers have changed. New consum-

ers need to become web literate and use critical thinking to assess the reliability of sources. It is because of those who write articles and publish them on the Internet that the definition of journalism is changing. Because it provides an more accessible opportunity for the average person to influence the world news through tools such as blogs and even news commentaries on reputable news sites, it is becoming increasingly difficult to sift through the vast amount of information that comes from the journalism information space.

The individualization of journalism has gained wide popularity today – a new phenomenon that has become widespread in journalism. Any person acts as a producer and distributor of information without control and any external restrictions. The blogosphere is also actively evolving, suggesting that blogs may displace so-called “traditional media”. Those who were previously called the audience themselves become part of the media. In recent years, the Ukrainian blogosphere has grown significantly, and currently there are about 900,000 blogs in Ukraine. It can be noted that professional journalism and the blogosphere, sometimes called “individual” or “citizen” journalism, complement each other, as the advantages of one fill the shortcomings of the other, and vice versa.

In addition, the trend of convergence of mass media, ie the process of merging, integration of information and communication technologies into a single information resource, is of considerable interest today. World experience shows that the transition to the creation of a converged information product becomes for journalists of print media a matter of survival and the only way to preserve and acquire an audience.

D. Shantin, director of the IFRA Newsplex School of Multimedia Journalism, says: “Some publishers still believe that the idea of integrated news production does not apply to them, but I think they will have big problems. Sooner or later, the audience will go where they can get what they need. Sooner or later circulations will fall. Less advertising, staff reductions, low product quality. Then this publication will need money, and they will inevitably die” [7, p. 106]. In general, the process of convergence of the media in journalism forms the following trends: the creation of a multimedia product, formation of “new media”, rethinking the concept of “media content”.

Conclusions. At the present stage of development of society, media communications determine the possibilities of expanding the relationships between individuals and influence the development of social processes. Communication makes it possible to preserve and enrich the spiritual and ethical potential of society, to change culture towards its enrichment, to expand the scope of cultural communications, to serve as a basis for preserv-

ing the identity of society. Due to the fact that the dissemination of information objectified by electronic channels is becoming increasingly popular, the Internet as a resource is actively used in public communications. In Ukrainian society, not only effective involvement of virtual space is important, but also sufficient content control. From the above provisions it is quite obvious that the perception of the mass addressee is regulated through the Internet and thus mental paradigms are formed. Modern communication reality and media communications coexist interdependently and inseparably. The idea of convergence has changed the logic of the relationship between existing technologies and the media industry. It has become the starting point for the creation of new content, the formation of “new media”, which are now more focused on their audience and provide a more complete information product. The implementation of the idea of convergence also aims at a new system of information product production, where the key is the idea of creating a convergent social environment.

REFERENCES:

1. Луман Н. Медиакоммуникации. Москва : Логос, 2005. 280 с.
2. Маклюэн М. Понимание медиа : внешние расширения человека. Москва : КАНОН-пресс-Ц, 2008. 464 с.
3. Почепцов Г. Теорія комунікації. Київ : ВПЦ «Київський університет», 1999. 308 с.
4. Різун В. Теорія масової комунікації. Київ : Просвіта, 2008. 260 с.
5. Різун В. До постановки наукової проблеми про особливий статус медіакомунікацій (масового спілкування) в системі соціальних комунікацій. Київ : Інститут журналістики, 2012. 176 с.
6. Brown R. Humans Innovating Technology Series. Communication Media. Reston : International Technology Education Association, 2003. 215 p.
7. Lister M. New Media : A Critical Introduction. London : Routledge, 2009. 463 p.
8. Perspectives on Multimedia: Communication, Media and Information Technology by Robert Burnett, Anna Brunstorm, Enders G. Nilsson. Wiley, England, 2004. 312 p.
9. Schantin D. (2006) The philosophy behind the integrated newsroom. URL: <http://www.journalism.co.uk/5/articles/53034.php>.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ КОМУНІКАЦІЇ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ДИСКУРСІ

CONCEPTUALIZATION OF THE PHENOMENON OF COMMUNICATION IN THE INTERDISCIPLINARY DISCOURSE

У статті розглянуто варіанти теоретичної концептуалізації феномену комунікації як важливого наукового підґрунтя соціологічного дослідження міжкультурної взаємодії в умовах прикордоння. Крізь призму міждисциплінарного підходу розкрито ключові семантичні віхи процесу становлення сучасного трактування феномену комунікації. Розглянуто магістральні напрями наукового теоретизування комунікації XX–XXI століть. Запропоновано поділ теорії комунікації на дві групи (теорії дискурсу й теорії поля). Окреслено монодисциплінарний і крос-дисциплінарний підходи концептуалізації феномену комунікації. Зроблено висновок про те, що в площині наукового теоретизування феномену комунікації виразно присутній технократичний й інтеракціоністський підходи. Аргументовано, що саме теоретичні постулати інтеракціоністського підходу оптимальні для опису явищ міжкультурної взаємодії на прикордонні. Підсумовано, що найбільшим евристичним потенціалом для пояснення цілісної картини комунікативної взаємодії в умовах прикордоння, на наше переконання, володіють ідеї Г. Гарфінкеля, І. Гофмана, Дж. Хоманса та П. Блау, Ч. Бергера та Р. Калабреса, В. Гудікунста, Ф. Джабліна, Е. Холла, П. Бурдьє, Р. Якобсона та Ю. Лотмана, Ф. Фуко, Дж. Гербнера. Підкреслено, що аналіз поняття «комунікація» належить до основоположних дискурсів соціально-гуманітарного знання, адже будь-яка соціальна дія комунікативна за своєю суттю, позаяк спрямована на отримання певних ефектів зворотного зв'язку. Втім, наголошено, що у вузькому сенсі відлік історичної траєкторії поняття «теорія комунікації» доречно розпочинати з початку минулого століття (Р. Парк, Ч. Кулі, Дж. Уотсон, У. Ліппман та інші). Запропоновано широке й вузьке трактування комунікації. В широкому розумінні предметом вивчення теорії комунікації є міждисциплінарна площина комплексу комунікативних знань, а у вузькому трактуванні предметом вивчення теорії комунікації постають механізми, процеси та структури інформаційного обміну. Окреслено перспективи подальших досліджень на основі представлених у публікації теоретичних розробок, зокрема в розрізі молодіжних груп і спільнот прикордоння Східної й Центральної Європи.

Ключові слова: теоретична концептуалізація, міждисциплінарний підхід, комунікація, міжкультурна комунікація, міжкуль-

турна взаємодія, соціокультурна взаємодія, прикордоння.

Paper considers the process of theoretical conceptualization of communication as a substantial scientific basis for sociological study of intercultural interaction at the borderlands. This analysis highlights the key semantic milestones of the formation process of communication's modern interpretation. The key scientific approaches of communication conceptualization in XX–XXI centuries are considered. The division of communication theories into two groups (discourse theory and field theory) is proposed. Monodisciplinary and crossdisciplinary approaches to conceptualizing the phenomenon of communication are outlined. It is concluded that in the scientific theorizing of the phenomenon of communication there are clearly technocratic and interactionistic approaches. It is argued that the theoretical issues of the interactionistic approach are essential for describing the phenomena of intercultural interaction at the borderlands. It is concluded that the greatest gnoseological potential for explaining the whole issue of communicative interaction at the borderlands area, in our opinion, have G. Garfinkel, I. Hoffman, J. Homans & P. Blau, C. Berger & R. Calabrese, W. Gudykunst, F. Jablin, E. Hall, P. Bourdieu, R. Jacobson & J. Lotman, M. Foucault, J. Gerbner ideas. It is emphasized that the analysis of the concept of "communication" belongs to the fundamental discourses of socio-humanitarian knowledge, as long as any social action is communicative in nature, as it is aimed at obtaining certain effects of feedback. However, it is emphasized that in the narrow sense the counting of the historical trajectory of the concept of "communication theory" should be started from the beginning of the XX century (R. Park, C. Cooley, J. Watson, W. Lippman etc.). A broad and narrow interpretation of communication is proposed. In a broad sense, the subject of study of communication theory is the interdisciplinary area of the complex of communicative knowledge, and in a narrow interpretation, the subject of study of communication theory are the mechanisms, processes and structures of information exchange. The prospects for further research are outlined taking into account the theoretical issues presented in the publication. In particular, further youth studies at the borderlands areas of Eastern and Central Europe are considered.

Key words: Theoretical Conceptualization, Interdisciplinary Approach, Communication, Intercultural Communication, Intercultural Interaction, Social and Cultural Interaction, Borderlands.

УДК 316.736:303.094

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.12>

Максимович О.В.

к.філос.н.,
директорка Навчально-наукового
центру соціологічних досліджень
Прикарпатського регіону
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Актуалізація наукового вивчення феномену комунікації зумовлена сучасними суспільними й епістемологічними тенденціями, геополітичними трансформаціями межі XX – XXI століть і знач-

ними темпами росту комунікаційної індустрії. З гносеологічної точки зору спостерігається потреба пояснення процесів комунікації з урахуванням особливостей сучасного стану розвитку суспільства, наукової необхідності онов-

лення й переосмислення наявних підходів теорії комунікації з огляду на сучасні умови. З онтологічної точки зору особливої актуальності набувають прикладні аспекти теорії комунікації, розроблення стратегій і тактик інформаційної безпеки, комунікативної грамотності та компетентності, адже сьогодні комунікація претендує на статус «центральної і навіть єдино можливої операції соціальної системи» [1, с. 192].

Аналіз поняття «комунікація» належить до основоположних дискурсів соціально-гуманітарного знання, адже будь-яка соціальна дія комунікативна за своєю суттю, позаяк спрямована на отримання певних ефектів зворотного зв'язку (поведінкових, мовленнєвих, емоційних чи особистісних). «Комунікація неймовірна. Вона є неймовірною, хоча ми кожен день переживаємо й культивуємо її, більш того, ми не змогли б без неї вижити. Тому необхідно в першу чергу досягнути неймовірності, що стала невидимою», – зазначає Н. Луман, оцінюючи роль і значення комунікації в умовах сьогодення [2, с. 45].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорії комунікації віддавна є об'єктом уваги й дослідницького інтересу науковців, адже комунікація органічно вплетена в структуру соціального. «Суспільство неможливе без інтеракції, а інтеракція – без суспільства, але обидві різномірні системи не зливаються, а необхідні одна одній» [3, с. 541]. Відтак цілісний аналіз будь-якого соціального феномену актуалізуватиме звернення до теорії комунікації, яка виконуватиме функцію методологічної основи його пояснення. Проблематика комунікації посідає чільне місце в роботах українських соціологів В. Бакірова, О. Голікова, О. Іванова, Н. Костенко, Л. Сокур'янської, Л. Хижняк та інших.

Постановка завдання. Предметом нашого інтересу є аналіз теорій комунікації в контексті міжкультурних комунікацій молоді, особливо підліткової, в умовах прикордоння. Саме тому метою нашої публікації є концептуалізація феномену комунікації в міждисциплінарному дискурсі. Ми спробуємо окреслити площину саме тих теорій комунікації, які, на нашу думку, можуть передбачати значний гносеологічний потенціал пояснення практик комунікації молоді в умовах міжкультурної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. З-поміж спроб міждисциплінарної систематизації парадигм і концепцій соціальної комунікації нашу увагу привернув підхід О. Дзьобаня, який пропонує вирізняти такі напрями філософського теоретизування щодо проблематики комунікації: «соціально-психологічний напрям (біхевіоризм, діалоговий дискурс К. Ясперса, М. Бахтіна, М. Бубера); символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Г. Бла-

мер); соціолінгвістичні концепти (Т. Дрідзе, І. Сусов); феноменологічний погляд на природу соціальних комунікацій (А. Шюц, Г. Гарфінкель); різні прагматичні теорії, які розглядають практичні аспекти передавання, обміну інформацією, зокрема, масову комунікацію (А. Моль); теорія технологічного детермінізму (Д. Белл, Е. Тоффлер); комунікативна парадигма самодостатнього суспільства, що саморозвивається (Н. Луман)» [4, с. 21]. Попри свою обмеженість і логічну відносність в окремих моментах, цей поділ все ж дає змогу виокремити ключові вектори наукового теоретизування проблематики, оминаючи проблему чіткого дисциплінарного поділу в рамках теорії комунікацій, яка є радше метатеорією, аніж напрямом наукових студій у межах окремої дисципліни.

Історична ретроспектива становлення теорії комунікації відсилає нас до соціокультурного й епістемологічного контексту Сполучених Штатів Америки (далі – США) початку ХХ століття. Так, імовірно з огляду вагомості та значення, рефлексії комунікацій практично одночасно знайшли своє місце в працях філософів (Ч. Пірс, Д. Дьюї), соціологів (Ч. Кулі, Г. Блумер, Т. Парсонс, Р. Мертон, П. Лазерсфельд, Г. Лассуелл, О. Тоффлер), психологів (Я. Морено, К. Левін, К. Роджерс) і представників інших наук, таким чином одразу окресливши міждисциплінарний характер і статус проблематики. Теорія комунікації посідає вагоме місце в працях європейських дослідників М. Вебера, А. Шюца, К. Ясперса, Ю. Габермаса, М. Фуко, П. Бурдьє та багатьох інших авторів. Як міждисциплінарна метатеорія, з іншого боку, теорія комунікацій володіє чітко вираженим потенціалом вирішувати прикладні завдання, впливати на процес прийняття рішень і забезпечувати інструменти соціокультурної промоції тієї чи іншої візії на всіх чотирьох рівнях функціонування сучасного суспільства (мікро-, мезо-, макро- та глобальний рівень), чим і зумовлений чималий міждисциплінарний інтерес до цієї проблематики. Адже, справді, пояснення будь-якого суспільного феномену неминуче передбачатиме апелювання до теорій комунікації, позаяк іманентна сутність людини діалогічна за своєю природою й комунікативна за характером.

Розглянувши основні теорії, які описують феномен комунікації у контексті різних етапів розвитку суспільства, систематизуючи основні підходи до аналізу комунікації, розуміємо, що останні доречно поділити на дві групи: *технократична група* теорій комунікації й *інтеракціоністська група*. Саме така дихотомія видається обґрунтованою з огляду одночасного функціонування в методологічному полі двох альтернативних парадигм розуміння онтологічної природи комунікацій: *механістичної й діяль-*

нісної. Так, механістична парадигма інтерпретує комунікацію як механічний, формальний процес конструювання й передавання смислів шляхом кодування й транслявання (передавання) від джерела повідомлення до кінцевого адресата, отримувача, тоді як діяльнісна парадигма дозволяє розглядати процес комунікації як діалогічний феномен, у процесі якого й відбувається перманентне творення смислів за участі суб'єктів комунікації. Діяльнісна парадигма пояснює комунікацію як семантичну співпричетність, спільну когнітивну діяльність учасників комунікації, в процесі якої виробляється загальний, семантично значущий і зрозумілий усім учасникам комунікації погляд на ті чи інші явища об'єктивного світу.

До слова, аналогічну точку зору бачимо в дослідженні О. Голікова. Учений вирізняє «механічний» й «антропо-психологічний» аспекти в розумінні поняття «комунікація» [1, с. 183], утім, наголошує, що лише цих двох аспектів недостатньо для розкриття суті процесів комунікації в умовах сьогодення. На думку дослідника, механічний аспект комунікації розкриває процеси передання сигналів, тоді як антропо-психологічний аспект розкриває процеси спілкування й діалогу.

До переліку технократичних теорій комунікації відносять теорію інформаційного суспільства (Д. Белл, Дж. Гелбрейт), теорію комунікаційних технологій (Г. М. Маклюен), математичну теорію комунікації (К. Шеннон, У. Уївер), низку теорій комунікації в організаціях й установах, що стосуються прагматичних аспектів управління й адміністрування. Попри їхню об'єктивну значущість в окремих випадках, усе ж варто наголосити, що технократичні теорії мають обмежений гносеологічний потенціал, недостатньо пояснюють усю площину комунікативної діяльності, особливо в сучасних умовах. Саме тому теорії комунікації інтеракціоністської групи набувають щоразу більшої актуальності та ваги в сенсі пояснювального інструменту, адже вони більшою мірою враховують роль людини як суб'єкта комунікації, допомагають пояснювати плінні та гібридні простори комунікації і вочевидь є актуальнішими в контексті пояснення комунікаційних явищ прикордоння.

Становлення інтеракціоністської групи теорій комунікації пов'язують з американським дослідником Т. Ньюкомбом, який запропонував авторську модель пояснення комунікації (так звана модель Ньюкомба, або «система АВХ»), опублікувавши її 1953 року під назвою «Підхід до вивчення комунікативних актів» [5]. Важливо додати, що авторське бачення моделі комунікації Т. Ньюкомб суттєво доповнив 1961 року (праця «Процес знайомства» [6]).

У цілому інтеракціоністські теорії, покладаючи в основу ідею досягнення згоди між

суб'єктами комунікації, встановлення рівноваги в системі взаємних установок сприйняття, трактують останні в сенсі перманентного інструменту реалізації інтересу до предмета спілкування, що характеризується семантичною плінністю та своєрідною відкритістю до творення нових смислів.

Історична динаміка уявлень про комунікацію тісно переплетена з хвилями цивілізаційного розвитку, зокрема зі зміною основних соціальних, політичних й економічних укладів суспільства та, насамперед, технологічними й технічними революціями. У випадку останніх комунікація часто виступає не лише знаряддям відображення здобутків тих чи інших революційних перетворень, але також (як-от у випадку четвертої індустріальної революції сьогодення чи, до прикладу, індустріальної революції епохи Модерну) є фундаментальним чинником, ключовим фактором цих революційних трансформацій, а новітні комунікаційні технології постають фактично інструментом імплементації влади, особливо тепер, на початку XXI століття.

Варто пригадати, що донедавна дослідники вели мову про три комунікативні революції: винайдення писемності, друкарство та запровадження засобів масової інформації, особливо електронних. Водночас деякі науковці, зокрема Е. Тоффлер, Д. Белл, К. Шваб, Й. Масуда, вели мову про четверту революційну хвилю, спричинену винайденням комп'ютерів і, особливо, мережі Інтернет і новітніх комунікаційних технологій інституцій й організацій. Так, Й. Масуда, пояснюючи вагу й значення комп'ютера та цифрових технологій, наголошує, що раніше інтелектуальні продукти вироблялися виключно людиною. Натомість в епоху цифри ми бачимо продукти інтелектуальної праці, а іноді й творчості, авторами яких є машина.

Сучасні ж учені схильні вести мову вже про п'ять революційних стрибків у галузі інформаційних комунікацій. Так, наприклад, досліджуючи інформаційні комунікації з точки зору філософського узагальнення, О. Дзьобань веде мову про п'ять інформаційних революцій, дві з-поміж яких відбулися вже в хронологічному проміжку XX – XXI століть. Остання ж революція, обумовлена винаходом Інтернету, на думку автора, докорінно трансформувала чималу низку сфер суспільного життя. «Суть цієї революції, – читаємо в дослідженні автора, – полягає в інтеграції в єдиному інформаційному просторі по всьому світу програмно-технічних засобів, засобів зв'язку і телекомунікацій, інформаційних запасів або запасів знань як єдиної інформаційної телекомунікаційної інфраструктури, у якій активно діють юридичні й фізичні особи, органи державної влади й місцевого самоврядування» [4, с. 4].

У вузькому сенсі відлік історичної траєкторії поняття «теорія комунікації» розпочинають із початку минулого століття. Переважно йдеться про роботи дослідників, у яких присутні спроби наукового осмислення та емпіричного вивчення явищ масової комунікації (Р. Парк, Ч. Кулі, Дж. Уотсон, У. Ліппман та інші).

Зокрема, в межах *біхевіоризму*, течії, поява та змістовний дискурс якої позначений чималим впливом природничих наук, сформоване уявлення про те, що соціальна поведінка людини є нічим іншим як сукупністю реакцій на стимули зовнішнього середовища [7]. До певної міри «спрощене розуміння інформації, як зовнішніх стимулів, інтерпретації, як реакції на них, знання як підсумовування досвіду попередніх реакцій» [1, с. 191], у межах якого, однак, були створені змістові передумови подальших витків розвитку теорії комунікації. Так, сформовані Дж. Уотсоном і його послідовниками твердження, попри свою чималу умовність, отримали продовження в межах значної кількості течій і напрямів суспільствознавчої теорії. Зокрема, постулати розуміння процесів пізнання, в тому числі й комунікації, запропоновані в рамках течії біхевіоризму, згодом знайшли своє епістемологічне продовження в теорії обміну й теорії раціонального вибору [1, с. 191]. Ідея інформації як стимулу, що чинить певний вплив на свідомість реципієнта чи групи й експлікується у формі поведінкової реакції, отримала чималий резонанс в межах теорії комунікацій, особливо в рамках теорії масових комунікацій, де поняття «медіавплив» є значущим об'єктом уваги дослідників ще з початку минулого століття.

У широкому розумінні (переважно філософському) історична траєкторія генези проблематики комунікації розпочинається в п'ятому столітті до нашої ери, зокрема йдеться про давньогрецьких софістів і знаменитого мислителя, що не залишив по собі жодного писемного твору, – Сократа, який концептуально означив вагу й значення комунікації в процесах пізнання світу. «Сократ і софісти виявили, що слово володіє особливим статусом, оскільки воно не пов'язане з буттям. Слово „всеїдне“ відкрите й готове до всього. Воно є носієм переконання, вірування, навіювання. І абсолютно не має значення, істинне слово чи ні. На цій основі виникає риторика як мистецтво переконання, що використовує можливість слова», – пише з цього приводу російський соціолог Д. Краснянський, розмірковуючи про історичні віхи генези теорії комунікації. [8, с. 11]. Дискурс комунікаційної проблематики в межах історії філософського знання є доволі цікавим, гносеологічно затребуваним і, мабуть, окремим дослідженням. Зазначимо, що проблематика спілкування, діалогічної взаємодії та порозуміння є наскріз-

ною тематикою філософського дискурсу від найдавніших часів і до сьогодення. Ми не вдаватимемося до глибокого аналізу динаміки уявлень про комунікацію в межах філософського знання. Однак наголосимо, що мислителі рубежу епохи Просвітництва й Нового часу, і перш за все представники німецької класичної філософії, зробили особливий внесок у розуміння комунікації.

У ХХ столітті в межах філософії спостерігаємо плеяди мислителів, які інтерпретують комунікаційні явища, з огляду на розуміння того, що неможливо розгорнути будь-яку філософську систему без урахування компонента комунікації. Так, тематика комунікації знаходить своє відображення у філософських дискурсах прагматизму (Ч. Пірс та інші), біхевіоризму (Д. Уотсон та інші), екзистенціалізму релігійного (С. К'єркегор, К. Ясперс та інші) та світського (А. Камю, Ж.-П. Сартр та інші), персоналізму (Е. Мольє та інші), лінгвістичної філософії (Л. Вітгенштейн та інші), символічного інтеракціоналізму (Дж. Мід та інші). Втім, мабуть, саме в межах символічного інтеракціоналізму відбувається відокремлення, автономізація студій комунікації. Разом із тим студії комунікації дотепер зберігають свою міждисциплінарну природу, позаяк процеси та явища, які вони пояснюють, навряд чи можна пояснити в межах однієї, строго відокремленої наукової дисципліни.

Предмет особливого інтересу для нашого дослідження становлять теоретичні підходи, сформовані у ХХ – ХХІ століттях, адже саме вони володіють значним потенціалом пояснення явищ міжкультурної взаємодії в умовах прикордоння. Так, наприклад, в рамках *етнометодології* (Г. Гарфінкель та інші) напрацьовані методологічні орієнтири вивчення явищ міжкультурної взаємодії на основі використання методологічного арсеналу етнографії й соціальної антропології [9]. Зорієнтована на аналіз процедур інтерпретації, на вивчення латентних, нерелексивних, належним чином не осмислених механізмів комунікації, етнометодологія (як напрям соціологічного теоретизування) становить особливий конструкт теоретичного підґрунтя вивчення явищ міжкультурної комунікації на прикордонні. Додає актуальності цьому напрямку також те, що в межах етнометодології особлива увага приділяється невербальним засобам комунікативної взаємодії. Саме в межах цього напрямку напрацьоване чітке розуміння мови не лише як вербальної системи передавання смислів. Етнометодологія бере також до уваги такі способи мовлення, як мова жестів, ритуалів і приписів та навіть мова мовчання. З огляду на те що етнометодологи значну увагу звертали на проблематику мови й мовлення, грань розрізнення між

символічним інтеракціоналізмом та етнологією в межах теорії комунікації проводиться не завжди (див. наприклад [4, с. 21]). Проте ми не підтримуємо таку ідею, натомість, з огляду на вагомість ідей і теоретичних висновків у межах теорії комунікації, запропонованих у рамках етнологічного дискурсу цієї проблематики, ми дотримуємося думки про автономний статус цього напряму соціологічного теоретизування.

Не менш цікавий напрям – *драматургічний аналіз*, або аналіз фреймів. Знаний представник цього напряму американський соціолог І. Гофман переносить фокус аналізу з актора як суб'єкта прийняття рішень про ті чи інші варіанти поведінки в суспільстві на систему обмежень, так званих фреймів, в межах яких здійснюється таке прийняття. По суті, в концепції фреймів актуалізується одна з-поміж дилем соціологічної теорії, а саме дилема діяльності/структури, на яку вказує у своїх роботах Е. Гідденс. Механізми комунікації, на думку І. Гофмана, детерміновані усталеними в рамках кожного суспільства правилами, нормами й ритуалами поведінки. Саме ці правила визначають міру прийнятності тієї чи іншої поведінки, а знання фреймів є запорукою успішності чи провалу комунікаційного акту в сенсі результативності. Фрейм є результатом довготривалої системи соціальних відносин, це складна система приписів, правил і норм поведінки, яку кожен учасник суспільства засвоює в процесі соціалізації. І. Гофман звертає увагу на апіорно імперативний статус фрейму відносно особистості чи спільнот. Люди не приймають рішення про те, чи надавати згоду конкретному фрейму детермінувати їхню поведінку. Імперативність фрейму зумовлена заздалегідь заданою соціальною структурою й характером соціальних відносин, які ця структура відтворює. Актори, говорячи мовою І. Гофмана, створюють ситуації, події, намагаючись досягнути певного ефекту сприйняття, звідси й назва підходу – драматургічний підхід.

І. Гофман веде мову про два види комунікації: довільна (цілеспрямована) та мимовільна [10, с. 33]. Під час цілеспрямованої комунікації, що здійснюється переважно за допомогою вербальних засобів мовлення, індивід пропонує суспільству певний образ саморепрезентації, тоді як в межах мимовільної комунікації видає себе [10, с. 33], переважно за допомогою невербальних засобів спілкування. Комунікативна активність індивіда, на думку І. Гофмана, являє собою немов би обіцянку суспільству: «...коли індивід виявляється в безпосередній присутності інших, його активність матиме характер обіцянки. Ймовірно, інші визнають, що вони повинні прийняти цього індивіда на віру, запропону-

вавши йому розумний еквівалент у відповідь <...> в обмін на дещо, справжню цінність чого вдасться встановити вже після події» [10, с. 34].

За І. Гофманом, суб'єкти виконують в суспільстві певні ролі в заданому фреймі, сподіваючись здобути ті чи інші ефекти зворотного зв'язку. Втім, у такому разі постає логічне запитання про відповідність дійсності дій і подій, що їх створюють соціальні актори. В рамках студій міжкультурної комунікації в умовах прикордоння підхід І. Гофмана становить особливий інтерес, адже він пояснює як особливості міжіндивідуальної взаємодії та причини виникнення непорозумінь у процесі спілкування представників різних культурних середовищ (незнання фрейму), так і намагання окремих груп, спільнот, організацій і навіть інституцій створити певну картину для сприйняття, формуючи дію чи подію. Апеляція до доцільності такої дії є особливо значущою, коли мова заходить про комунікацію на прикордонні.

Теорія соціального обміну, що сформува-лася в середині минулого століття (головно завдяки роботам Дж. Хоманса й П. Блау), першопочатково була спрямована на вивчення мотиваційної структури прийняття рішень щодо доцільності/недоцільності придбання окремих товарів чи послуг. Спираючись на теоретичні постулати утилітаризму А. Сміта, автори теорії сформулювали ідею про те, що в соціальній взаємодії між індивідами домінує інтенція кожної з-поміж сторін максимізувати винагороду та мінімізувати витрати. «... Парадигмою елементарної соціальної поведінки та одночасно ключовим питанням для соціолога є узгодження соціальних пропозицій і винагород, вартостей, які кожен індивід може отримати» [11, с. 599]. У цитованій вище тезі виразно прочитується економічний детермінізм. Утім, попри те що в структурі теорій обміну чітко простежується економічний вплив, вони становлять методологічно перспективний напрям у рамках студій комунікації. Зокрема, йдеться про поняття винагород в сенсі мотивації тієї чи іншої поведінки в суспільстві. Такою винагородою не обов'язково мусить бути фінансова чи інша матеріальна складова частина успіху, а також і визнання, номінація на статус тощо.

Розмірковуючи про співвідношення понять «комунікація» та «взаємодія», Дж. Хоманс зазначає їх нерозривний зв'язок, додаючи, що ми повинні пам'ятати, що кожне з цих понять водночас є функцією для іншого поняття [11, с. 599]. Чимала частка комунікації, особливо на просторах прикордоння, спрямована на отримання саме таких нематеріальних винагород у формі визнання, поваги тощо. І, як засвідчує історія, мешканці прикордонних територій готові битися за отримання культурно значущих винагород

куди стійкіше, ніж за винагороди фінансово-економічного характеру, позаяк гострота й часова тривалість конфліктів прикордоння переважно вказують на причини ідейного, культурного, ідеологічного порядків, аніж на причини економічного характеру.

Теорія редукції невизначеності з'являється в інтелектуальних колах у 70-х роках минулого століття й асоціюється найперше з іменами Ч. Бергера та Р. Калабреса (див. наприклад: [12; 13]). Теорія редукції невизначеності пояснює комунікацію як процес, мета якого полягає в зниженні міри непередбачуваності. В межах теорії «виокремлюються рівні невизначеності, найнижчий з-поміж яких притаманний ритуальним і повсякденним комунікаціям з огляду на високий ступінь їхньої передбачуваності. І, навпаки, рівень невизначеності високий там, де рівень прогнозованості низький. Автори теорії пропонують вирізнити окремі типи комунікаційної невизначеності, кожна з яких генерує ті чи інші комунікативні проблеми, як-от: невизначеність попередніх умов, невизначеність цілі, невизначеність плану, афективна нестабільність, зміна переконань. Перелічені типи невизначеності, на редукцію яких спрямована комунікаційна активність, відображають рух від найпростішої, побутової невизначеності до невизначеності афективної й невизначеності цінностей і переконань. Ступінь складності комунікації корелюється з мірою глибини невизначеності, а обсяги зусиль, які потрібно докладати задля досягнення порозуміння, зростають пропорційно мірі складності невизначеності [14].

В контексті теорії редукції невизначеності особливості міжкультурної комунікації на прикордонні проглядаються достатньо чітко. Дійсно, як простір взаємодії різних культур і контекстів, прикордоння є територією невідомості, простором браку результативних комунікацій і порозуміння. Звідси актуальність міжкультурного діалогу та порозуміння на теренах прикордоння. Запропонована авторами теорія – своєрідна вісь низького/високого ступеня невизначеності, методологічна рамка означення комунікації, яка, на нашу думку, цілком прийнятна в сенсі вимірювального інструменту комунікаційних практик на прикордонні.

На думку представників теорії редукції невизначеності, окреслений вище характер перебігу процесів спілкування детермінує стратегії комунікації. Це, по-перше, стратегія пасивного інформаційного пошуку, яка є збором інформації стосовно цілей і характеру практик комунікації інших суб'єктів взаємодії, партнерів. Далі – стратегія активного інформаційного пошуку, яка передбачає залучення оцінок третіх сторін стосовно цілей комунікативної взаємодії. І, насамкінець, діалогова стратегія комунікації, спрямована на узгодження цілей

комунікації в процесі комунікативної взаємодії та формування спільного бачення.

У широкому сенсі результативною (в плані порозуміння) виявляється лише діалогова комунікація, що передбачає порозуміння на рівні цілей, тоді як перші дві стратегії є радше стратегіями мовлення без відповіді. Розмірковуючи про стратегії комунікації на прикордонні, мимоволі замислюємося: а якого виду комунікативної взаємодії тут більше? Чи є прикордоння простором діалогової стратегії комунікації, чи радше простором мовлення без відповіді? Які за характером і змістом індикатори можуть слугувати достатніми свідченнями того, що порозуміння досягнуто? На нашу думку, розроблені в рамках теорії редукції невизначеності стратегії комунікації пропонують цікаві та ґносеологічно перспективні напрями постановки дослідницьких запитань як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях аналізу прикордоння як простору міжкультурної комунікації.

Теорія управління невизначеністю стала наступним кроком теоретизувань щодо пояснення комунікацій в умовах сучасності. Вона була розроблена у 80-х роках минулого століття американським ученим В. Гудікунстом на основі авторських досліджень у сфері управління невизначеністю. Спираючись на концепцію Ч. Бергера, В. Гудікунст створив авторську теорію типів міжкультурного спілкування, порівнюючи міжкультурні комунікативні практики представників індивідуалістських і колективістських культур. Так, американці, які, на думку В. Гудікунста, є носіями індивідуалістської культури, демонструють у практиках комунікації вищий ступінь самоконтролю, аніж представники японської чи корейської націй, які, на думку автора теорії управління невизначеністю, є носіями колективістської культури. «Представники колективістських культур більш схильні відрізнитися від членів зовнішніх, культурно відмінних груп, аніж представники індивідуалістських культур», – підсумовує В. Гудікунст розділ, присвячений особливостям практик міжкультурної комунікації на основі аналізу комунікативної поведінки представників різних національностей [15, с. 222].

Уже згадувана тут вісь «індивідуалізм/колективізм» співвідноситься в роботах В. Гудікунста із черговою методологічною дихотомією – висока/низька здатність культурної системи та її елементів до самоконтролю, що є суттєвим новаторським і цікавим епістемологічним доповненням площини знань у галузі міжкультурної комунікації. Важливо, це доповнення також є вагомим у контексті вивчення міжкультурної комунікації на прикордонні.

У дослідженнях В. Гудікунста особлива увага звертається на два виміри невизначеності в сенсі передумов управління нею:

по-перше, це спроможність передбачати, прогнозувати поведінку партнерів комунікації; по-друге, здатність пояснити їхню поведінку. В першому випадку наголошено на здатності максимально ефективного комунікування шляхом передбачення сценаріїв реакції співрозмовника на ті чи інші комунікативні дії. У другому ж ідеться про спроможність розуміти співрозмовника, інтерпретувати його дії та вчинки з урахуванням контексту іншої культури, тобто йдеться про здатність до діалогу й діалогічності з представниками іншої культури. Обидва зазначені В. Гудікунстом аспекти міжкультурної комунікації є значущими в умовах прикордоння, тим паче що міжкультурна комунікація є предметом окремого наукового зацікавлення автора [16].

У ситуації методологічної розгубленості, що склалася в суспільствознавчих науках, з огляду на масштаби комунікацій у сучасному світі, з одного боку, та їхню владу над найрізноманітнішими сферами соціального життя, з іншого, частина дослідників звертається до класичного філософування, заснованого на гегеліанській картині світу, котра, з причини своєї логічної стрункості та все загальності, залишала надію на можливість раціонального й об'єктивного пояснення й витлумачення явищ цього світу (див. наприклад: [1, с. 194–195]). Починаючи з 20-х років минулого століття спроби реінкарнації об'єктивного ідеалізму у формі *течій неогегеліанства* присутні в діалектико-гуманістичному (критичному) напрямі неомарксизму (Д. Дукач, А. Грамші), розробках представників Франкфуртської школи (Т. Адорно, Ю. Габермас) і психологів, що працювали на стику ідей К. Маркса і З. Фройда (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фром). Окремі інтенції марксизму простежуються в роботах екзистенціалістів (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті). Політекономія як «симулятивна модель» окремим розділом розглядається Ж. Бодріаром [17].

Організаційна теорія асиміляції, що також сформувалася у 80-х роках ХХ століття, головню завдяки інтелектуальним інтенціям американського науковця Ф. Джабліна спрямована на аналіз процесів включення/виключення суб'єктів, що діють у суспільстві, у ті чи інші соціальні групи, організації та структури. Розгортаючи тривалі студії інтеграції/деінтеграції мігрантів у соціальні структури й інститути Сполучених Штатів Америки (далі – США), ця теорія пояснює такі процеси з урахуванням реалій постіндустріального суспільства й тенденцій глобалізації. Зосереджуючись на аналізі процесів виникнення й формування комунікаційних мереж, автор звернувся до аналізу ключових груп теорій, що пояснюють особливості процесів спілкування в сучасному суспільстві (див. наприклад: [18]). Предметно Ф. Джабліна, автора організаційної теорії аси-

міляції, цікавив найперше міжіндивідуальний рівень взаємодії з огляду ефективності працівників у компаніях, де виникала й виникає взаємодія з представниками інших культур. Утім, висновки дослідника також релевантні й стосовно міжкультурної комунікації на прикордонні, яке є простором взаємодії представників різних культур і соціальних контекстів.

Американська соціологічна традиція характеризується тривалою історичною перспективою емпіричного й теоретичного дослідження проблематики міграцій, починаючи ще з роботи У. Томаса та Ф. Знанецького, присвяченої особливостям інтеграції вихідців зі Східної Європи до соціального й культурного середовища США. Це зумовлено тим, що суспільство та соціальні інститути США зіштовхнулися з практичною (а отже, і науковою-теоретичною) необхідністю пояснювати явища міжкультурної взаємодії, міграцій значно раніше, ніж решта світу, де актуальність цієї проблематики актуалізувалася переважно в другій половині ХХ століття внаслідок тенденцій глобалізації та зростаючої системності світу. Натомість на території США, країни, яка від самого початку формувалася за значної участі мігрантів у суспільному житті, проблема наукового осмислення міграцій і міжкультурної взаємодії актуалізувалася дещо раніше.

Тоді ж, у 80-ті роки ХХ століття, з'являється й сама *теорія міжкультурної комунікації* Е. Холла, якого, власне, дослідники цієї галузі схильні вважати засновником міждисциплінарного теоретизування на предмет міжкультурної комунікації. Означуючи комунікативний простір у категоріях фізичної відстані, Е. Холл пристосовує поняття «публічна відстань», яке, на думку фахівця, у фізичному вимірі рівняється десятьом метрам і більше [8, с. 25]. Меншими за радіусами є: близька відстань (до 1,5 м), персональна відстань (1,5 м – 4 м), соціальна відстань (до 10 м) [8, с. 25].

З точки зору нашого дослідження особливий інтерес становлять поняття соціальної й публічної відстані. В інтерпретації Е. Холла соціальна відстань передбачає взаємодію, але не обов'язково знайомих людей. Так, наприклад, це може бути взаємодія людей в рамках певної події, без фактичної міжособистісної комунікації. Суспільний же дискурс виникає тоді, коли має місце публічна відстань, тобто суб'єкти комунікативної взаємодії не обов'язково перебувають у межах фізичної досяжності, однак комунікація має місце. В умовах міжкультурної комунікації на прикордонні ми переважно маємо справу саме з публічними відстанями в комунікації, що зумовлює певні особливості процесу обміну повідомленнями. Ці особливості неодмінно варто враховувати, моделюючи та інтерпретуючи такі комунікації задля досягнення максимального ефекту порозуміння.

Поняття публічної відстані Е. Холла семантично близьке до поняття соціальної дистанції, яке віддавна, ще з часів У. Томаса, Ф. Знанецького, Р. Парка та інших, перебуває в обігу як теоретичних дискурсів, так і емпіричних проєктів і, на нашу думку, є його своєрідним логічним продовженням. З огляду на сказане, набуває сили в сенсі методологічної платформи пояснення видів комунікації з погляду радіусу досяжності повідомлень. Безумовно, соціальні дистанції на прикордонні (як фізичні, так і ментальні) неодмінно повинні бути враховані під час спроби конструювання тих чи інших інструментів вимірювання.

Широке розповсюдження в соціології й суміжних галузях знань отримала *теорія поля* як пояснювальний інструмент суспільних явищ, у тому числі й комунікації. Поняття поля, запозичене з фізики, виявилось методологічно спроможним описувати явища не лише фізичного, але й соціального світу. В широкому розумінні теорія поля пояснює поведінку індивідів чи груп у суспільстві як результат вливу сил, що присутні в певному соціальному полі. Актуалізуючи дилему соціальної теорії про волюнтаризм/детермінізм (Е. Гіденс) у сенсі передумови прийняття рішень індивідами чи групами в суспільстві, теорія поля наголошує на домінантній ролі середовища.

Поняття поля використовується як пояснювальний інструмент багатьма науками. Так, у галузі психології цей підхід отримав широке розповсюдження в царині студій мотиваційної структури прийняття рішень. У галузі ж соціології чи не найбільш резонансним інваріантом теорії поля виявився підхід П. Бурдьє. Сукупність соціальних відносин, наділена певною структурою, – ось яку широкому розумінню трактує поняття поля французький соціолог. «Соціальне поле можна описати як багатовимірний простір позицій, у якому будь-яка наявна позиція може бути визначена, виходячи з багатовимірної системи координат, значення яких корелюють із відповідними змінними. Таким чином агенти в ньому (полі – О. М.) розподіляються в першому вимірі за загальним обсягом капіталу, яким володіють, а в другому – за співвідношенням своїх капіталів, тобто за відносною вагою різних видів капіталу в загальній сукупності власності» [19, с. 16]. Водночас учений звертає увагу на те, що в суспільстві є множина полів (як-от: культура, релігія, політика), кожне з-поміж яких характеризується власною соціальною структурою, відносинами порядку. В інтерпретації поняття поля П. Бурдьє присутній також вагомий економічний складник. Так, автор доводить, що поле є простором конкуренції, змагання за досягнення певних статусів й отримання преференцій, а відтак у межах соціальної структури варто вирізняти різновиди капіталу: соціальний, економічний,

культурний, символічний. Своєрідним ключем до розуміння як теорії поля, так і підходу П. Бурдьє загалом є методологічний постулат релятивізму.

Цікаво, що, розглядаючи прикладні моделі комунікації в межах різних наук, а саме модель П. Бурдьє, Г. Почепцов іменує її власне соціологічною моделлю комунікації на противагу, наприклад, психологічним чи лінгвістичним моделям [20, с. 193–194]. Г. Почепцов зазначає, що П. Бурдьє «описує контекст, який детермінує ті чи інші різновиди символічних дій (йдеться про поняття «габітус»)» [20, с. 194], у чому й полягає принципово соціологічна орієнтація поглядів П. Бурдьє щодо комунікації порівняно з іншими авторами. Як своєрідний варіант «граматики дій» (Дж. Ліхте) [20, с. 194] габітус організовує сприйняття дійсності. Окрім того, інструменти комунікації варто аналізувати невід’ємно від феномену влади.

Лінгвістична парадигма комунікації є сукупністю течій, напрямів, концепцій і моделей, у межах яких фокус наукового інтересу зосереджений на процесах й інструментах мовлення. Як перманентна тема філософських рефлексій, проблематика мови й мовленнєвих процесів у межах теорій комунікації у ХХ столітті трансформувалася в чималу площину теорій, підходів і концепцій, в центрі уваги яких перебуває питання мови в тому чи іншому ракурсі інтерпретації. Лінгвістична парадигма комунікації пов’язана з іменами Р. Якобсона, Ю. Лотмана та інших. З огляду на вагомість мови в процесах міжкультурної комунікації на прикордонні, ми звернемося до ширшого аналізу семіотичних моделей комунікації в наступних публікаціях.

У контексті розуміння комунікації в рамках лінгвістичної парадигми привертає увагу *авторський підхід М. Фуко*, який, на нашу думку, є особливо значущим, коли йдеться про міжкультурну комунікацію в умовах прикордоння. Процеси комунікації, як вагомий предмет аналізу в роботах М. Фуко, пояснено науковцем на перетині філософії й суміжних галузей знань, отже, важко чітко виокремити дисциплінарну нішу віднесення його теоретичних постулатів. Утім, саме М. Фуко звертає увагу на потребу й актуальність аналізу знаків, символів і соціокультурного контексту, в рамках якого вони передають значення, метафорично кажучи, «говорять з адресатом». Саме маргінальні дискурси (сексуальність, божевільня, ув’язнення) не випадково потрапляють у фокус уваги М. Фуко, адже тут специфіка й особливості соціальної організації більш помітні, а процеси комунікування значень і смислів куди очевидніші, ніж в рамках тематики, що перебуває в площині соціальної норми. Так, у праці «Археологія знання» М. Фуко наочно описує та пояснює механізми

генерування й передавання знань у межах соціокультурних систем, звертає увагу на передумови та причини непорозумінь, що є надзвичайно важливим з точки зору предмета нашого дослідження [21].

Теорії масових комунікацій зародилися на рубежі XIX–XX століть і спочатку були спробою наукового осмислення й автономної інтерпретації масових комунікацій відносно інших різновидів комунікації. Втім, в умовах сьогодення така спроба аналізу масових комунікацій з позицій автономії видається малоперспективною, особливо з часу виникнення мережі Інтернет і соціальних медіа, де фактично кожен користувач веде власний канал комунікації, спілкуючись з оточенням. Теорії масових комунікацій, так само як і лінгвістична парадигма, являють собою групу підходів, ідей, концепцій і вчень, утім, радше прагматичних і спрямованих на напрацювання прикладних моделей пояснення комунікації й розроблення інструментів і механізмів соціального впливу. З-поміж інших тут варто виокремити Анненбергську школу, що склалася при Пенсільванському університеті, головню завдяки Дж. Гербнеру, який створив авторську модель пояснення структури масових комунікацій. На пошану значного внеску дослідника в розвиток теорії комунікації в Пенсільванському університеті створено спеціальний архів Дж. Гербнера, що містить унікальні матеріали та широке коло праць видатного дослідника, створених упродовж 1951–2006 років [22]. Уже в одній зі своїх перших робіт [23] Дж. Гербнер закладає в середині минулого століття основи теорії масових комунікацій, пропонуючи читачам авторську модель пояснення комунікацій.

В цілому семантичний дискурс теорій масової комунікації характеризується виразною практичною спрямованістю, в ньому простежується намір і потреба виробити саме такі інструменти й тактики комунікативної дії, які будуть більш виграшними в сенсі інструментів боротьби за масові аудиторії медіа. Площина знань і проблем, окреслених у рамках цих теорій, згодом виокремилася у відносно автономний напрям як наукових досліджень, так і практик «зв'язків із громадськістю». Ми не вдаватимемося до глибокого аналізу цієї тематики, оскільки вона виходить за межі нашого дослідження, хоча, об'єктивно кажучи, цей вектор розвитку проблематики також має певний сенс і значення в рамках студій міжкультурної комунікації на прикордонні. Однак, мабуть, ця тематика становитиме предмет вивчення наших подальших розвідок заявленої теми.

Своєрідним інваріантом скептицизму, а може й комунікаційного сілопсизму, можна вважати підхід Н. Лумана, згідно з яким комунікація замикається сама на собі, роблячи людину «виключеною» з процесу в сенсі актив-

ного учасника [24]. Втім, трактування комунікації в рамках теорії Н. Лумана видається доцільним у сенсі методологічної перестороги, означення червоних ліній теоретичного аналізу, перетин яких, імовірно, нестиме для дослідника загрози надмірного суб'єктивізму та впадання в пастки сілопсизму. Як масштабна теорія суспільства, підхід Н. Лумана актуалізує комунікацію як один з ключових концептів його пояснення, розкриваючи горизонти його влади над іншими складовими частинами теорії з одного боку та недвозначно натякаючи на небезпеки, з якими, імовірно, зіштовхнеться науковець, у випадку легковажного потрактування влади комунікацій у суспільстві та, властиво, і над конкретними дослідженнями.

Винісши за дужки аналізу соціальної системи емоції та почуття (іменуючи їх «суто психологічними феноменами» [1, с. 193]), німецький соціолог впорався з труднощами дослідження й пояснення ірраціональних за своєю природою елементів комунікації. Як зазначає О. Голюков, «комунікація у Н. Лумана є виключно операцією соціальних систем і як така виключає все несоціальне, некомуніковане, неінтерпретоване» [1, с. 193].

Чи можливо застосувати такий підхід до соціологічного аналізу міжкультурної комунікації на прикордонні? Задля відповіді на це питання доведеться спершу замислитися про те, а чи є прикордоння соціальною системою в розумінні автора? Або ж, принаймні, чи має простір прикордоння ознаки соціальної системи у своїх окремих проявах? І лише тоді ми зможемо перейти до наступного щабля аналізу. Докладніший аналіз простору прикордоння становитиме предмет нашого аналізу в подальших публікаціях, тож ми повернемося до поставлених запитань. Утім, зазначимо, що для виявлення суті й особливостей саме міжкультурної комунікації запропоноване Н. Луманом винесення за дужки емоційно-психологічної частки комунікацій виглядає методологічно слабкою тезою. Адже в обставинах взаємодії з представниками іншої культури саме емоції, переживання відіграють важливу роль і, як засвідчують отримані нами емпіричні дані, подекуди є важливішими умовами порозуміння, аніж раціональні компоненти, як-от знання мови чи розуміння інституційних відмінностей.

«Десуб'єктивізація учасника комунікації» [1, с. 192], ідейна генеза якої відсилає нас до творчого доробку Н. Лумана, в прямому сенсі «знищує багато традиційних об'єктів соціологічного дослідження (спілкування, спільність, особистість тощо)» [1, с. 192]. Відтак є сенс вдатися до аналізу альтернативних теоретичних підходів тлумачення комунікації, особливо в контексті студій міжкультурної комунікації на прикордонні.

Висновки з проведеного дослідження.

Підсумовуючи виклад концептуалізації феномену комунікації, наголосимо, що це міждисциплінарна і крос-дисциплінарна площина різноманітних ідей, підходів, концепцій, моделей і парадигм, у фокусі аналізу яких перебувають процеси й механізми комунікативної взаємодії.

У цій площині вирізняються окремі осьові лінії аналізу, як-от: «індивідуалізм/колективізм», «закритість/відкритість» тощо. Самі ж теорії доречно поділити на дві групи з огляду на пріоритетність базового критерію пояснення феномену комунікації: *теорії дискурсу* й *теорії поля*. Теорії дискурсу в першу чергу зосереджуються на аналізі інструментів і каналів комунікації, а тому переважно спрямовані на дослідження питань мови й порозуміння. Теорії поля спрямовані на аналіз контексту, середовища мовлення і найперше звертаються до аналізу соціальних структур. З погляду методологічної стратегії дослідження на емпіричному рівні явища й процеси, що потрапляють у фокус аналізу теорій дискурсу, доречно аналізувати в рамках якісної методології, тоді як явища та процеси, що є предметом опису теорій поля, доречніше аналізувати в межах кількісної стратегії.

З огляду на чітко виражений іманентно-міждисциплінарний характер дослідження комунікації, в наявних дослідженнях постає методологічна дискусія щодо визначення предмета й статусу теорії комунікації. З одного боку, доречно припустити, що кожна наука (соціологія, психологія, філософія тощо) рефлексуватиме автономно стосовно того, що саме варто розуміти під поняттям «комунікація» з погляду її епістемологічного контексту, об'єкта вивчення й можливого арсеналу методологічних орієнтирів і методів. Такий підхід до наукового осмислення комунікації, що здійснюється в межах кожної окремої науки, є *монодисциплінарним*. Він ґрунтується на візії того, що немає єдиної теорії комунікації, однак є група теорій комунікації, які продукують різні науки (філософія, соціологія, політологія, журналістика, кібернетика та інші), що стикаються з необхідністю оперувати цим інструментом задля досягнення власних завдань й епістемологічних цілей.

На противагу цьому підходу *крос-дисциплінарний підхід* ґрунтується на ідеї єдиного бачення, своєрідної міждисциплінарної метатеорії, яка трактує комунікацію як багатовимірну систему з притаманними їй елементами, механізмами, стійкими зв'язками та відношеннями. Тобто йдеться про статус теорії комунікацій як самостійної дисципліни з відповідними ознаками цілісності й методологічного узгодження. На думку прихильників такого бачення, саме цілісність є головною перевагою підходу, позаяк, пояснюючи окремі елементи комунікації в рамках кожної окремої

науки, губиться загальна онтологічна й семантична канва феномену, натомість кожна з наук позиціонує комунікацію як інструмент пояснення власного об'єкт-предметного поля вивчення, а отже, фрагментарно й поверхово окреслює природу самого явища комунікації в сучасному світі.

З огляду на онтологічну природу феномену комунікації, що описується механістичною й діяльнісною парадигмами пояснення її природи, у площині міждисциплінарного теоретизування цього феномену доречно вирізняти технократичний та інтеракціоністський підходи. Саме інтеракціоністські теорії володіють вищим пояснювальним потенціалом у випадках, коли йдеться про міжкультурну комунікацію на прикордонні. З-поміж розглянутих у публікації теоретичних підходів найбільшим евристичним потенціалом для пояснення цілісної картини комунікативної взаємодії в умовах прикордоння, на наше переконання, володіють ідеї Г. Гарфінкеля, І. Гофмана, Дж. Хоманса та П. Блау, Ч. Бергера та Р. Калабреса, В. Гудікунста, Ф. Джабліна, Е. Холла, П. Бурдьє, Р. Якобсона та Ю. Лотмана, Ф. Фуко, Дж. Гербнера.

Підсумовуючи палітру підходів та інтерпретації комунікації, доходимо висновку про необхідність розрізнення вузького й широкого трактування поняття «теорія комунікації». На нашу думку, в широкому розумінні предметом вивчення теорії комунікації постає міждисциплінарна площина комплексу комунікативних знань, а у вузькому трактуванні предметом вивчення теорії комунікації постають механізми, процеси та структури інформаційного обміну. У вузькому трактуванні кожна з-поміж дисциплін розробляє власне бачення механізму комунікації, що найкраще пояснює саме ті процеси, які вона, ця дисципліна, вивчає. Тобто в широкому розумінні йдеться про монодисциплінарний підхід до визначення поняття «теорія комунікації», а у вузькому трактуванні маємо справу з розумінням цього поняття як метатеорії, онтологічний та епістемологічний статус якої достатньо автономний. Водночас у цій теорії взаємодія відіграє роль ключового дескриптора комунікації як феномену сучасного світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голіков О.С. Фабрикація порядку: знання в конструюванні соціального : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 592 с.
2. Луман Н. Невероятность коммуникации. *Проблемы теоретической социологии*. Вып. 3. / ред. А. Бороноев. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2000. С. 43–54.
3. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 641 с.

4. Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія. Харків : Майдан, 2012. 224 с.
5. Newcomb T.M. An Approach to the Study of Communicative Acts. *Psychological Review*. 1953. Vol. 60 (6). P. 393–404. URL: <http://dx.doi.org/10.1037/h0063098> (Citation date: 29.05.2020).
6. Newcomb T. M. The acquaintance process. New-York : Holt, Rinehart & Winston, 1961. 303 p. URL: <http://dx.doi.org/10.1037/13156-000> (citation date: 29.05.2020).
7. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. Э. Торндайк. Принципы обучения, основанные на психологии. Джон Б. Уотсон. Психология как наука о поведении / предисловие, комментарии А.А. Карелина. Москва : АСТ-ЛТД, 1998. 704 с. (Классики зарубежной психологии).
8. Краснянский Д.Е. Основы теории коммуникации. Пособие по изучению дисциплины. Москва : МГТУ ГА, 2009. 154 с.
9. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. Серия «Мастера социологии». СПб. : Питер, 2007. 335 с.
10. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / пер. с англ. и вступ. статья А.Д. Ковалева. Малая серия LOGICA SOCIALIS в серии «Публикации Центра Фундаментальной Социологии». Москва : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. 304 с.
11. Homans George C. Social Behavior as Exchange. *American Journal of Sociology*. Published by: The University of Chicago Press, Vol. 63, №. 6. P. 597–606. URL: <https://cutt.ly/8yDppcm> (citation date: 27.05.2020).
12. Charles R. Berger, Richard J. Calabrese. Some Explorations in Initial Interaction and Beyond: Toward a Developmental Theory of Interpersonal Communication. *Human Communication Research*. Volume 1, Issue 2, December 1975. P. 99–112. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.1975.tb00258.x> (citation date: 29.05.2020).
13. Berger Charles R. Uncertain Outcome Values in Predicted Relationships: Uncertainty Reduction Theory Then and Now. *Human Communication Research*. Volume 13, Issue 1, September 1986/ P. 34–38. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.1986.tb00093.x> (citation date: 29.05.2020).
14. A Theory of Uncertainty Reduction: “Some Explorations in Initial Interaction and Beyond: Toward a Developmental Theory of Interpersonal Communication”, 1975. URL: <http://www.opentextbooks.org.hk/ditatopic/14633> (citation date: 27.05.2020).
15. Gudykunst, W.B. Bridging Differences: Effective Intergroup Communication: 4th ed. Thousand Oaks-London-New Delhi : SAGE Publications, 2003. 448 p.
16. Gudykunst W.B., Kim Y.Y. Communicating with Strangers: An Approach to Intercultural Communication. McGraw-Hill, 2003. 468 p.
17. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва : Добросвет, 2000. 387 с.
18. Jablin F.M., Putnam L. Organizational communication. *Human communication: Theory and research*, 1990. P. 156–182. URL: <https://cutt.ly/myDsElg> (citation date: 27.05.2020).
19. Бурдые П. Социология социального пространства / пер. с франц.; отв. ред. перевода Н.А. Шматко. Москва : Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 288 с. (Серия Gallicinium).
20. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. Москва : «Рефл-бук», Киев : Ваклер, 2001. 656 с.
21. Фуко М. Археология знания / пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А.С. Колесникова. Санкт-Петербург : Гуманитарная Академия; Университетская книга, 2004. 416 с. (Серия «Ars Рига. Французская коллекция»).
22. George Gerbner Archive URL: <https://web.asc.upenn.edu/Gerbner/Archive.aspx> (citation date: 27.05.2020).
23. Gerbner G. Toward a General Model of Communication. *Audio-Visual Communication Review*. Vol. 4, 1956. P. 171–199. URL: <https://web.asc.upenn.edu/Gerbner/Asset.aspx?assetID=1581> (citation date: 27.05.2020).
24. Луман Н. Общество общества. Ч. 2. Медиакommunikation / пер. с нем. Москва : Логос, 2005. 280 с.

СОЦІОКОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД: МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ

SOCIAL AND COMMUNICATIVE APPROACH: METHODOLOGICAL PRINCIPLES AND IMPLEMENTATION IN MODERN EDUCATIONAL PRACTICES

Стаття присвячена аналізу соціокомунікативного підходу у вивченні освіти та його можливостей у формуванні сучасного фахівця. Соціокомунікативний підхід пояснює механізм трансляції накопиченого досвіду як в історичному, так і в освітньому процесі. Водночас мета статті полягає в аналізі соціокомунікативного підходу як методологічної основи у вивченні освіти та можливостей його реалізації в сучасних освітніх практиках. Автором розглянуті основні теоретичні аспекти цього підходу через поняття «код», «кодування», «соціокод», «формальна педагогіка», «неформальна педагогіка». В контексті соціокомунікативного підходу процес кодування в освіті розглядається як необхідність забезпечення «символічного порядку», надання форми, тобто те, що можна назвати певною межею в освіті. Водночас поняття «соціокод» є внутрішнім кодом індивіда, його реакцією у відповідь на кодування ззовні, тобто тим, що сформувала система освіти для окремої особистості. Формування соціокоду відбувається під впливом формальної (видимої) і неформальної (невидимої) педагогіки. Так, формальна педагогіка (видима педагогіка) – це дотримання в освітньому процесі певних формальностей, тобто реалізація освітнього процесу через освітні програми, навчальні плани тощо. Неформальна педагогіка (невидима педагогіка) – прихована навчальна програма, яка реалізується завдяки впливу соціокультурного освітнього середовища на особистість. Це і участь у наукових гуртках, конференціях, олімпіадах, культурно-дозвіллевих заходах, і спілкування з одногрупниками, викладацьким складом тощо. Отже, в цій статті доведена необхідність практичного застосування та поєднання принципів формальної (видимої) та неформальної (невидимої) педагогіки у формуванні сучасного фахівця через освітні практики.

Ключові слова: соціокомунікативний підхід, формальна педагогіка, неформальна педагогіка, код, соціокод.

The article is devoted to the analysis of the social and communicative approach in the study of education and its possibilities in the formation of a modern specialist. The social and communicative approach explains the transfer mechanism of accumulated experience, both in the historical and in the educational processes. However, the purpose of this article is to analyze the social and communicative approach as a methodological basis in the study of education and the possibilities of its implementation in modern educational practices. The author considers the main theoretical aspects of this approach through the concepts of "code", "coding", "sociocode", "formal pedagogy", "informal pedagogy". In the context of the social and communicative approach, the process of coding in education is seen as the need to ensure a "symbolic order", to give form, i.e. what can be called a certain limit in education. At the same time, the concept of "sociocode" is the internal code of the individual, his or her reaction to the coding from the outside, that is, what formed the education system for the individual. The formation of the sociocode is under the influence of formal (visible) and informal (invisible) pedagogy. Thus, formal pedagogy (visible pedagogy) is the observance of certain formalities in the educational process, i.e. the implementation of the educational process through educational programs, curricula and so on. Informal pedagogy (invisible pedagogy) is a hidden curriculum that is realized due to the influence of social and cultural educational environment on the individual. This includes participation in scientific circles, conferences, competitions, cultural and leisure events, and communication with classmates, teaching staff and so on. Thus, this article proves the need for practical application and combination of the principles of formal (visible) and informal (invisible) pedagogy in the formation of a modern specialist with the help of educational practices.

Key words: social and communicative approach, formal pedagogy, informal pedagogy, code, sociocode.

УДК 316.74:37

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.13>

Мачуліна І.І.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Дніпровський державний технічний
університет

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку інформаційної цивілізації пред'являють нові, більш високі вимоги до ролі освіти в сучасному суспільстві. Значна увага приділяється питанню трансформаційних змін в освіті, переведенню її на інноваційну основу, тобто врахуванню в процесі формування особистості таких інноваційних елементів, які б дозволили забезпечити відповідний рівень конкурентоспроможності освіти у світовому просторі.

Тому саме ці моменти повинні закладатися у фундамент концептуального осмислення особливостей освітянської політики та освітніх технологій сучасності. Сприяття цій справі – першочергове завдання сучасної соціології освіти, на передній план якої виходить аналіз можливостей освіти у процесі формування сучасної особистості, пошук та аналіз методологічних підходів, які найкраще відображають актуальні завдання, що стоять перед освітою.

У соціології освіти напрацьовано багато різних концептуальних підходів до визначення структурних, процесуальних, функціональних характеристик освіти, і всі вони мають певні різночитання. Це пов'язано з тим, що освіта є предметом аналізу різних галузей наукового знання та вплетається у тканину багатьох соціальних інститутів.

Аналіз досліджень та публікацій. Сучасний рівень дослідження соціології, пов'язаний з проблемами освіти, спирається на соціологічні ідеї М. Вебера, Дж. Дьюї, Е. Дюркгейма, Д. Мангейма, Л. Уорда, Т. Парсонса і на більш пізні концептуальні ідеї зарубіжних і вітчизняних учених.

Дослідження сучасних західних соціологів, серед яких Б. Бернстайн, М. Янг, Н. Луман, М. Арчер та інші, розкривають методологічно значущі напрями у вивченні освіти, доповнюють галузь новим категоріально-понятійним апаратом, розширюють розуміння об'єкта і предмета соціології освіти.

Серед українських соціологів також визначені актуальні питання методології освіти, її інноваційного розвитку, окреслені нові стратегічні завдання сучасної освіти. Так, дослідження В. Астахової, О. Навроцького, Є. Подольської, В. Чепак, І. Нечитайло та російських соціологів В. Нечаєва, Ф. Філіпова та інших спонукають до більш глибокого розуміння змін, що відбуваються в сучасній освіті, та подальшого її вивчення.

Для аналізу освіти продуктивними є компетентнісний, соціокультурний, соціально-реконструкціоністський підходи. Кожен з цих підходів мають свої особливості та переваги. Так, компетентнісний підхід спрямований на комплексне освоєння знань і засобів практичної діяльності, які забезпечують успішне функціонування людини в ключових сферах життєдіяльності в інтересах як її самої, так і суспільства, держави. Соціокультурний підхід до вивчення освіти в спрощеному розумінні передбачає аналіз особливостей відтворення культури в суспільстві, роль освіти в закріпленні і розповсюдженні культурних інновацій. Соціально-реконструкціоністський підхід спрямований на формування фахівців для суспільства, що постійно трансформується.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі соціокомунікативного підходу як методологічної основи у вивченні освіти та його реалізації в сучасних освітніх практиках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спробуємо сформулювати основні положення цього підходу. В.Я. Нечаєв стверджує, що, якщо до аналізу освіти підходити з позицій символічного інтеракціонізму, соціолінгвістики й інших сучасних напрямів соціальної думки, то його можна розглядати за допомогою соціокоду – поняття, що пояснює,

як здійснюється трансляція накопиченого досвіду в історичному контексті (без чого освіту осмислити просто неможливо). Оскільки соціокод існує в різних формах, освіта на кожному новому етапі свого розвитку послідовно набуває різних форм (наприклад, на зміну інституту духовного наставництва приходять школа з полідисциплінарним навчанням) [4].

Чому ж такий підхід називається соціокомунікативним (акцент на другу частину слова)? Тому що перехід від одного етапу розвитку освіти до іншого відбувається кожного разу через нові засоби комунікації та інформаційної взаємодії (мова, письмовий текст, інформація як засіб комунікації). В нашому дослідженні ми намагаємося проаналізувати ті комунікації, завдяки яким стає можливою передача знань, умінь та навичок в сучасній освіті, що сприяє формуванню соціокоду.

Для більш глибокого розуміння та аналізу освіти в контексті соціокомунікативного підходу зупинимося детальніше на основних поняттях. У системі освіти формування знань, умінь та навичок можливе через процес кодування, який характеризується як символічна мова, за допомогою якої відбувається кодифікування її учасників. Поняття «кодифікувати» введено П. Бурд'є, воно означає – одночасно надавати форму і дотримуватись формальностей [1, с.121].

Таким чином, педагогічна практика реалізує модель освіти і сприяє підтримці «символічного порядку». Так, наприклад, самі цінності не міняються, трансформуються інтереси, оскільки вони визначають цілі і залежать від змін навколишнього середовища. Проте цінності, закодовані в системі освіти, коректують вибір засобів для досягнення мети.

В освіті педагогіка транслює у вигляді коду певний набір цінностей і норм. Якщо модель освіти відповідає реальним інтересам і потребам, цей набір цінностей і норм слугує консервативним механізмом відтворення суспільства. Проте, якби інститут освіти не мав консервативної звички зберігати (кодувати) свою прихильність до знань і академічних цінностей, ситуативно-тимчасові потреби суспільства порушували б і систему освіти, і саме суспільство.

Кодування – це символічна мова, властива будь-якій системі, у тому числі й індивіду, який завдяки оволодінню певною сумою капіталів (соціального, культурного і економічного) також бере участь у соціумі як певна система. А те, що є внутрішнім кодом індивіда, його реакцією у відповідь на кодування ззовні, характеризується поняттям «соціокод» [7].

Соціокод створюється індивідом на підставі діючих у суспільстві ролей, спираючись на потенціал капіталів навколишнього середовища. Освіта виступає середовищем і аре-

ною для освоєння різних форм капіталу і вироблення індивідом власного соціокоду.

Поняття кодифікування П'єр Бурд'є розкриває через взаємини практики і освіти. Він виокремлює в освітньому процесі формальну (видиму) педагогіку, називаючи її академізмом і відділяючи її від природного практичного знання. На його думку, досконале, тобто повністю практичне володіння знаннями, перестало існувати щойно хтось замислився над тим, чи можна його опанувати, щойно з'явився задум заснувати правильну практику на правилах, виділених з метою їхньої передачі (так вчиняє будь-який академізм) з практики колишніх часів і з її продуктів [2, с. 202].

Таким чином, процес кодифікування в освіті будується на рівні видимої (формальної) і невидимої (неформальної) педагогіки, захоплюючи весь простір соціуму. Отже, освіту ми розглядаємо як сукупність всіх ролей. Тут можна зупинитися на дослідженнях Б. Бернстайна, який довів, що педагогічні практики можуть бути видимі та невидимі. В першому разі межі системи мають суворий характер, вони належать до формальної педагогіки. В другому разі межі всередині системи визначені слабо, вони належать до неформальних форм освіти [8, с. 59–72].

Іншою підставою для затвердження того, що освіта вбирає в себе всі соціальні ролі суспільства, слугає роботи Міхаеля Янга, який також розглядав освіту як соціокультурний процес, не обмежений системою формальної педагогіки. Звичне положення, що формальна педагогіка (або «видима», за Бернстайном, чи «академізм», за Бурд'є) і формальна система освіти контрольовані і схвалені урядом і вони є єдиною легальною структурою, сьогодні вже не працює. Як відомо, процеси глобалізації розмивають державні межі, у тому числі і в освіті. Є корпоративні університети, які будують свої навчальні плани не на принципах цінностей уряду, а на принципах цінностей корпорації (виробництва, бізнесу) [9].

На думку Н. Лумана, кожна система має свій код, який відділяє одну систему від іншої [3]. Таким чином, межі формальної і неформальної педагогіки (або видимої і невидимої) визначаються кодом, який унікальний за своїм наочно-сутнісним змістом для кожної з систем педагогічної практики. Згідно з теорією систем Н. Лумана, зв'язок між системами здійснюється через інтерпретацію цих кодів (осмислення чужого коду на поняттях рідного коду). Наприклад, якщо інституціоналізація знань у видимій педагогіці відбувається на принципі державності, а в невидимій – на принципі корпорації, то знання в кожному разі трактуються по-своєму. Для видимої педагогіки – це знання, що забезпечують прихильність діючої державної ідеології і зберігають рівень еконо-

мічного процвітання цієї країни; для невидимої педагогіки – це знання, що визначають ідеологію та економічне процвітання окремо взятої корпорації, соціальної групи і будь-якої іншої структури недержавної освіти.

В. Нечаєв, аналізуючи історичні форми передачі знань в контексті соціокомунікативного підходу, вказує на те, що основною функцією сучасної школи є дисциплінарне навчання, яке поєднує в собі професійну підготовку та виховання, тобто те, що властиво системі освіти генетично, за що вона несе відповідальність як інститут сучасної цивілізації. Водночас школа виконує й інші функції – інтеграції, селекції, мобільності, соціального контролю та інші.

При цьому неадекватне розширення зони відповідальності школи, нехай навіть з гуманними намірами, спричиняє собою втрату провідних орієнтирів, розмиває її призначення. Прикладом тому служить висунення перед школою таких суперзавдань, як «виховання гармонійно розвиненої особистості» або «розкриття здібностей людини». Поза сумнівом, це дуже важливі цілі, але вони підтримують загальний фон дії усього соціокультурного простору соціалізації людини і є необхідною передумовою організації всього освітнього процесу в школі, але ніяк не заміщають роль основної функції школи [4, с. 90].

Водночас швидкоплинний розвиток сучасного суспільства задає імпульс і для змін в освіті. Це актуалізує необхідність у постійній взаємодії суспільства з освітою. «Зміни в суспільстві через зміни в освіті» – так українська дослідниця І. Нечитайло бачить вирішення протиріч, які існують в освіті та можуть стати поштовхом до позитивних змін в суспільстві [5]. Досліджуючи освітні практики, І. Нечитайло наголошує на взаємовпливі формальної та неформальної педагогіки, актуалізуючи роль неформальної або невидимої педагогіки в освітньому процесі, розкриваючи це питання через поняття «скрита навчальна програма». Дослідниця звертає увагу на те, що процес освіти та його результати – це не тільки отримання знань, умінь, навичок, компетенцій з відповідних дисциплін, за якими навчаються згідно з офіційною освітньою програмою. На цей час освіта, як і інші соціальні інститути, може транслювати неявне знання. Так, для багатьох навчальний заклад стає «другою домівкою», де не тільки навчають, але й виховують, формують цінності, захищають, «стандартизують» та контролюють наші дії, життя, навіть якщо ми знаходимося поза освітнім закладом. У зв'язку з цим у навчальному закладі багатьом аспектам поведінки індивіди навчаються на неформальному рівні. Навчальні заклади, вчителі, викладачі можуть розглядатися як «розповсюджувачі» досвіду,

який не є обов'язковим, який не прописаний у формальних освітніх документах. Отже, є набір цінностей, установок та принципів, які транслюються поза офіційною програмою, що дає підстави для виокремлення явної (офіційної, формальної) та неявної (неофіційної, неформальної) форм освіти [5, с. 180].

Отже, в реальній освітній практиці до формальної педагогіки в системі освіти, зокрема вищої школи, можемо віднести реалізацію, наприклад, освітньо-професійних програм та їх чіткого дотримання, як з боку професорсько-викладацького складу, так і з боку здобувачів (в іншому разі отримання диплому про вищу освіту неможливе). Що ж до неформальної педагогіки, то тут можемо зазначити про реалізацію таких форм освітніх практик, як культурно-дозвіллієві заходи, участь у наукових гуртках, спілкування з одногрупниками, викладацьким складом тощо). Отже, в контексті соціокомунікативного підходу функціонування повноцінного освітнього процесу можливе з урахуванням реалізації як формальної педагогіки (видимої, офіційної), так і неформальної педагогіки (невидимої, неофіційної).

Повертаючись до поняття «соціокод», зазначимо, що формування соціокоду відбувається під впливом формальної (видимої) і неформальної (невидимої) педагогіки. Якщо код є межею системи, то соціокод – це регулятор системи. Через соціокод людина ідентифікує себе з певним соціальним прошарком, певним інтелектуальним рівнем, з певними світоглядними позиціями, культурами тощо. Тут виявляється культуротворча сутність освіти [7].

Ухвалені людиною в процесі освіти та виховання цінності і норми відображають її інтереси і складають її соціокод. Соціокод не можна дати, він вирощується в особистості нею самою в тому середовищі, в якому вона знаходиться; соціокод є своєрідним віддзеркаленням соціальних, в тому числі і освітніх практик. Унікальність кожного соціокоду індивіда забезпечує трансформацію соціальних практик, привносячи в очікувані ролі нові компоненти. Виникнення нових соціальних практик змінює «інституціоналізовану нормативну культуру», а разом з нею і структуру соціальних систем, оскільки вона «загалом складається з інституціоналізованих стандартів нормативної культури» [6].

Висновки. Отже, за будь-якої суспільної формації в конкретний час освіта, відповідаючи на її запити, обов'язково буде відтворювати цінності, норми і формувати соціокод

індивіда. В цьому виявляється унікальність і універсальність системи освіти: універсальність як форми і унікальність з наочно-сутнісного наповнення [7, с. 97]. Універсальність в системі освіти – це та константа, яка дозволяє критично осмислювати і реальність, і саму науку. На підставі узагальнень, що відображають універсальність освіти, педагогічна практика кодифікує все різноманіття соціальних ролей. Якщо кодифікуючий комплекс, що виявляє наочно-сутнісне наповнення освіти, відповідає вимогам часу і суспільства, то інститут освіти є могутнім джерелом розвитку суспільства.

Отже, соціокомунікативний підхід демонструє свою методологічну значущість у поясненні механізмів трансляції знань, умінь, навичок, компетенцій як в історичному контексті, так і в сучасних освітніх практиках. Акцентуючи увагу на освітніх практиках сучасної школи, цей підхід дає можливість аналізувати все різноманіття соціальних ролей, від формальної до неформальної педагогіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Начала / пер. с фр. Н.А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1994. 288 с.
2. Бурдые П. Практический смысл / Пер. с фр. А.Т. Бикбов, К.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.А. Шматко ; Отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.
3. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И.Д. Газиева. Под редакцией Н.А. Головина. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 648 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/sociology/luman-soc+sisst_ocherk-2007-1984-a.htm (дата звернення: 04.05.2020).
4. Нечаев В.Я. Новые подходы в социологии образования. *Социологические исследования*. 1999. № 11. С. 84–91.
5. Нечитайло И.С. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность : монография. Харьков : ХГУ «НУА», 2015. 552 с.
6. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. Москва : Аспект Пресс, 1998. 266 с.
7. Шаронова С.А. Универсальные константы института образования – механизм воспроизводства общества : монография. Москва : Изд-во РУДН, 2004. 357 с.
8. Bernstein B. Class and Pedagogies: Visible and Invisible / Halsey A.H., Lauder H., Brown Ph., Wells A.S. (eds.). *Education: Culture, Economy, Society*. New York : Oxford University Press, 1997. P. 59–79.
9. O'Young Michael F.D. *Sociology of Education as Critical Theory*. New York, 1990.

ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ МОБІНГУ СЕРЕД ДІТЕЙ: СПРОБА АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

LEGITIMIZATION OF MOBBING AMONG CHILDREN:
AN ATTEMPT TO ANALYZE THE PROBLEM

У статті зроблено спробу проаналізувати індивідуальні процеси послаблення стримувальних механізмів мобінгу серед дітей, зокрема виправдання, легітимізації насильства та девіантної агресії. У результаті огляду досліджень мобінгу серед дітей з'ясовано, що влада над жертвою, кругова порука й легітимізація насильства є потужними детермінантами цього явища.

Ми намагалися проаналізувати механізми легітимізації мобінгу, а саме: заперечення відповідальності (у цьому випадку мобер презентує себе як жертву обставин, заперечує своїй злий умисел або ж перекладає вину на інших); заперечення або мінімізацію завданої шкоди (коли відповідальності за скоєне уникнути не вдається, здійснюється прийом заперечення чи мінімізації шкоди); заперечення або екскатегоризацію жертви (у ситуаціях неможливості уникнення відповідальності за скоєне та заперечити або мінімізувати заподіяну шкоду мобер переключує свою увагу на жертву); осуд засуджуваних (мобер переключує увагу на тих, хто його засуджує, заперечуючи їхнє право на оцінювання); нейтралізацію девіантної оцінки поведінки посиланням на більш високі цінності (виправдання здійснюється через обґрунтування своїх дій вищими цінностями або необхідністю дотримуватися групових норм).

З метою уточнення проблеми легітимізації та виправдання мобінгу автором проведено дослідження серед учнів і з'ясовано, що більшість респондентів вважає насильницьку поведінку необхідною в деяких випадках; підтвердила, що невинні жарти переважно переходять у відкрите кепкування; потрапляла в ситуації, коли зуртом з іншими провчили «невдачу». Виявлено зв'язок між звичкою придумувати смішні прізвиська іншим і рівнем легітимізації агресії за шкалами опитника «ЛА-44»: власний досвід, спорт, ЗМІ, інтегральна шкала.

Зазначено, що легітимізація мобінгу – це обґрунтування прийнятності, виправданості й необхідності своїх тривалих насильницьких чи агресивних посягань, цькування жертви, а також виправдання себе і своєї ролі в процесі мобінгу, надання своїм діям ознак «нормальності» й «законності» за допомогою вищенаведених механізмів. При цьому специфіка явища мобінгу та його структура передбачають певні механізми легітимізації, які включено в його сутність.

Ключові слова: мобінг, виправдання, легітимізація, насильство, агресія, легітимізація мобінгу.

The article attempts to analyze individual processes of weakening the deterrent mechanisms of mobbing among children, including justification, legalization of violence and deviant aggression. A review of research on mobbing among children found that power over the victim, circular bail, and the legitimization of violence are powerful determinants of this phenomenon.

The article analyzes the mechanisms of legitimizing mobbing, namely: denial of responsibility (in this case, the mob presents himself as a victim of circumstances, denies his malicious intent or shifts the blame on others); denial or minimization of the caused damage (when responsibility for the committed cannot be avoided, reception of denial or minimization of damage is carried out); denial or excategorization of the victim (in situations of impossibility to avoid responsibility for the act and to deny or minimize the damage, the mobster switches his attention to the victim); condemnation of convicts (mobster switches attention to those who condemn him, denying their right to evaluation); neutralization of deviant assessment of behavior by reference to higher values (justification is carried out by justifying their actions with higher values or the need to adhere to group norms).

In order to clarify the problem of legitimization and justification of mobbing, the author conducted a survey among students and found that most respondents: believe that violent behavior is necessary in some cases; confirmed that innocent jokes mostly turn into open mockery; found themselves in a situation where a group with others studied the "loser". The connection between the habit of coming up with funny nicknames for others and the level of legitimization of aggression on the scales of the questionnaire "LA-44": own experience, sports, media, integrated scale. The article shows that the legitimization of mobbing is a justification of the acceptability, justification and necessity of their long-term violent or aggressive encroachment, harassment of the victim, as well as justifying themselves and their role in mobbing, giving their actions signs of "normalcy" and "legality" by the help of mechanisms mentioned above. The specifics of the phenomenon of mobbing and its structure provide certain legitimizing mechanisms, which are included in its essence.

Key words: mobbing, justification, legitimization, violence, aggression, legitimization of mobbing.

УДК 316.624.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.14>

Орос О.Б.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Постановка проблеми. Актуальність вивчення й детального аналізу проблеми агресії та насильства серед дітей сьогодні не викликає сумніву ні в кого. Найбільш небезпечними за своїми наслідками проявами агресії та насильства є булінг і мобінг серед неповнолітніх. Випадки знущань серед дітей

набувають значних масштабів з появою нових форм і видів цькувань жертви за допомогою інноваційних інформаційних технологій, комунікативних каналів і соціальних мереж. Явище мобінгу ґрунтується на двох процесах: переслідуючі встановлюють і підтримують свою владу, знущаючись над жертвою, що супро-

воджується також відчуттям єднання з групою та груповою відповідальністю, а також індивідуальним процесом послаблення стримуючих механізмів від вчинків, які засуджуються суспільством. Основною технікою послаблення стримуючих механізмів є виправдання й легітимізація вчинків, які в суспільстві традиційно вважаються девіантними. У часи суспільної кризи та емоційного напруження, яких зазнало наше суспільство сьогодні, а також в умовах вибіркового механізму реагування на девіантні форми агресивної й насильницької поведінки особливо актуальними є питання легітимізації та виправдання насильницьких посягань, зокрема мобінгу серед дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями легітимізації та виправдання насильницької поведінки цікавилися А. Бандура, Р. Уолтерс, Л.Р. Х'юзман, Л. Ерон, Е. Руланн, Г. Сайкс, Д. Матца, С. Еніколопов, М. Цибульський, Бушман, Є. Головаха. Соціальні проблеми застосування насильства й проявів агресії серед дітей досліджують Л. Розе-Краснор, Г. Гіні, М. Кірпка, Н.Р. Крік, К.А. Додж, В. Бернер, К. Шмек, К. Галвег, Н. Гойер, С. Науман, А. Шік, І. Отт, Г. Шмід, Е. Кунче, С. Анлікер, Г. Боденманн, Б. Фей. Дослідженням мобінгу присвятили праці Д. Олвеус, Е. Руланн, Г. Гіні, Х. Лейман, Х. Хайнеман, Ф.Д. Алзакер, П.К. Сміт, К.Е. Дамбах, А. Баумгартнер, А. Фонці, Ю. Філіппова, О. Качмар, К. Колодей та інші.

Постановка завдання. У статті ми намагалися проаналізувати індивідуальні процеси послаблення стримуючих механізмів насильства серед дітей, зокрема виправдання й легітимізації мобінгу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мобінг, за визначенням Д. Олвеуса, – це цькування, коли група індивідів регулярно протягом тривалого часу здійснюють фізичні чи соціальні негативні дії, спрямовані на іншого індивіда чи групу, які не можуть захистити себе в поточній ситуації [1]. Мобінг – це мотивоване заподіяння шкоди жертві групою осіб, що має системний і тривалий характер. Е. Руланн пояснює мобінг через модель взаємодії моберів, жертви, спостерігачів, що вписана в систему контекстних факторів: класу, школи, суспільства. Центральне місце моделі посідає клас учнів з їхніми особистісними характеристиками, ефективність навчання, а також цінності, норми та правила, ситуація в сім'ях учнів. Учителю відведено важливу й керівну роль, окремо відмічено його зв'язок із класом і сім'ями учнів, а також колегами та керівництвом освітнього закладу [2].

Дослідження К. Доджа й Е. Роланда доводять, що предиктором мобінгу в основному є саме проактивна, а не інструментальна агресія. Тобто джерелом агресії та насильства є не

певні зовнішні причини чи обставини, а сам мобер. Постійному відтворенню й посиленню мобінгу сприяють також специфічні сценарії переробки інформації та інтерпретації ситуацій [3], частиною яких є часткове або повне виправдання девіантного агресивного й насильницького поведіння, так звана легітимізація одиничних актів мобінгу та процесу загалом.

Поняття «легітимізація насильства» С.М. Еніколопов визначає як «процес обґрунтування прийнятності й виправдання різних форм агресивної поведінки шляхом атрибуції суспільно схвалюваного (легітимного) статусу» [4]. Г. Сайкс і Д. Матца в рамках теорії нейтралізації стверджували, що основною причиною девіантної поведінки може бути ставлення особи до соціальних норм. Особа, яка скоїла девіантний вчинок (насильство), щоб звільнити себе від відповідальності й тягаря «неправильного» вчинку, може «нейтралізувати» дію порушених норм певними механізмами [5]. До технік послаблення та нівелювання стримуючих механізмів належить саме виправдання й легітимізація насильства. Девіантологія розглядає насильство як відхилення від норми або ідеалу. Слабким місцем девіантології є інтуїтивність або конвенційність поняття норми. Завдяки конвенційній нормі не можна визнати чиєюсь суб'єктивною вигадкою. Норма погоджується на мега- або мезосоціальному рівнях. Проте на мікрорівні, де можливо інтуїтивне визнання норм насильницького поведіння, вона може бути суб'єктивним явищем. Насильство на мікрорівні проявляється у формі свідомого впливу на особу поза її волею та бажанням, що призводить до обмеження чи втрати нею можливостей для власного розвитку. У силу того що насильство завжди несе порушення здоров'я або загрозу його порушення, воно проявляється як соціально небезпечне явище.

Відомо, що насильство є одним із так званих історично сформованих «засобів» самоствердження та набуття почестей. Воно знаходиться поряд із такими важливими ресурсами для суспільного визнання, як влада та багатство. Неминуча соціальна й економічна нерівність завжди зумовлюватимуть насильство як метод боротьби індивідів за підвищення статусу та економічних позицій. Проте варто пам'ятати, що насильство як спосіб адаптації, проникаючи в усі сфери життя, виходячи з-під контролю, загрожує масштабними негативними наслідками [6].

Дослідження ілюструють, що в більшості випадків мобінг серед дітей є саме засобом здобутку, утримання чи підвищення своєї соціальної позиції серед однолітків і значимого оточення [7].

Відомий дослідник мобінгу в закладах освіти Е. Руланн зазначає, що влада над жертвою та кругова порука – це потужні детермінанти

мобінгу, але для продовження й інтенсифікації процесу необхідною умовою є також одночасне послаблення та нівелювання механізмів, які б стримували від застосування насильства й девіантної агресії щодо інших осіб [2].

До механізмів легітимізації зараховують заперечення відповідальності (у цьому випадку мобер презентує себе як жертву обставин, заперечує свій злий умисел або ж перекладає вину на інших); заперечення або мінімізацію завданої шкоди (коли відповідальності за скоєне уникнути не вдається, здійснюється прийом заперечення чи мінімізації шкоди); заперечення або екскатегоризацію жертви (у ситуаціях неможливості уникнення відповідальності за скоєне та заперечити або мінімізувати заподіяну шкоду мобер переключає свою увагу на жертву); осуд засуджуваних (мобер переключає увагу на тих, хто його засуджує); нейтралізацію девіантної оцінки поведінки посиленням на більш високі цінності (виправдання здійснюється через обґрунтування своїх дій вищими цінностями або необхідністю дотримуватися групових норм) [5].

Механізм перекладання відповідальності в ситуації мобінгу включається автоматично, адже цей акт агресії чи насильства здійснюється групою осіб, отже, тут наявний ефект групової відповідальності та кругової поруки. Цей механізм легітимізації насильницької та агресивної поведінки ніби «вмонтований» у сам процес мобінгу.

Дослідження доводять, що найбільш розповсюдженим механізмом легітимізації мобінгу серед дітей є звинувачення жертви [8]. Прийомами такого механізму є «провокування жертви», «знайти гріхи минулого» й «розпізнати прихований ворожий мотив». Як правило, для цього використовуються раніше сказане чи зроблене жертвою, яке зазнає значного перебільшення, виривання з контексту окремих слів. Вчинки та дії жертви спеціально інтерпретуються переслідувачами хибно, щоб отримати підставу почати напад. При цьому жертва в завідомо програшній ситуації, що б вона не робила. Виправданню й легітимізації акту мобінгу сприяє також подальше обговорення та аналіз ситуації в колі однодумців: так мобер отримує підкріплення і схвалення своєї поведінки від оточення. Саме розмови про акт знуцання пролонгують негативні соціальні й психологічні наслідки цькування для жертви та бажаний ефект для мобера.

Дегуманізація і стигматизація жертви – це також один із часто використовуваних моберами механізмів легітимізації насильницьких та агресивних дій. Соціальне дистанціювання від жертви й перетворення її з суб'єкта на об'єкт як сприяють інтенсифікації знуцань, так і впливають на динаміку посягань. Дистан-

ціювання від жертви та визнання її «інакшості» може відбуватися не одразу й наростати поступово, так полегшуючи для моберів знуцання та нівелюючи як внутрішні, так і зовнішні бар'єри насильства та агресії. «Вони не такі як ми, отже, не заслуговують на співчуття...» [2]. Акт насильницької поведінки, який здійснюється під час безпосереднього контакту між мобером і жертвою, завжди ускладнюється «конфронтаційним напруженням», яке пов'язано з різними цілями суб'єктів такої взаємодії [9]. Високе емоційне напруження безпосередньої взаємодії призводить до частого переведення актів мобінгу в дистанційну форму, зокрема у площині соціальних мереж. Такі акти насильства мають більш латентний характер, їх можуть не помічати вчителі й інші дорослі, але навряд чи ми можемо говорити про полегшені негативні наслідки для жертв таких цькувань. Платформи соціальних мереж передбачають включеність у певну віртуальну соціальну групу, «на очах» якої все відбувається, що забезпечує для моберів і жертв ефект публічності знуцань із відповідними надбаннями й втратами, як і в реальному житті.

Проте подолання бар'єра конфронтаційного напруження можливе не тільки через перенесення насильства у віртуальну площину, а й через підбір інших тактик зменшення напруження. Відповідно до тактик зменшення напруження, виділяють різні типи насильства відповідно до пріоритетного вибору: по-перше, слабкої жертви, стосовно якої можливий емоційний контроль; по-друге, орієнтації на глядачів, які спонукають до насильства; по-третє, устанавлення просторової дистанції; по-четверте, скритності та приховування, вдавання, що конфлікту не існує [10].

Мобінг належить до перших двох типів насильства, які є більш складними з погляду емоційного напруження, що, можливо, передбачає підвищену потребу у виправданні подібних дій і спричинює складний процес легітимізації, який закріплює певну когнітивну та поведінковусхемудевіантноїагресивноїреакції.

Доведено, що мобери й булери – це в основному діти, які пройшли досить успішну соціалізацію, комунікабельні, затребувані в групі однолітків і користуються повагою й підтримкою не тільки однокласників, а й учителів. Проте соціальний та інтелектуальний ресурси можуть слугувати інструментами досягнення різних цілей: як позитивних, так і негативних [7]. Комплекс просоціальних характеристик не здатен утримати їхні девіантні прояви насильства й агресії. Очевидно, що в осіб, які демонструють насильство, є специфічний комплекс особистісних, соціальних характеристик і ситуативних інтерпретаційних елементів. Проте більшість із них прагне поваги

та застосовує насильство саме заради демонстрації сили й утвердження чи підтвердження свого статусу. Група моберів виробляє певне зведення правил у тій чи іншій ситуації. Ключовою метою групового цькування в присутності свідків є підтвердження привілейованого статусу у своєму соціальному оточенні або ж самоствердження. Необхідною умовою привілейованості є певний набір ритуалів взаємодії всередині мікрогрупи та ритуалів взаємодії з іншими особами. Якщо ці правила спілкування хтось порушує, то «відновлення» справедливості потребує помсти. Часто ті, хто ігнорує привілейованість роберів, ризикують стати жертвою.

Варто відмітити, що найменше суб'єктом насильства рефлексуються саме «неочевидні» форми насильства, які часто є частиною процесу мобінгу, а саме: «інформаційне насильство» – нав'язливе надмірне повчання й інформування щодо негативних сторін життя та його законів; «байдужість як насильство» та прояви пасивної агресії [11]. Такі форми насильства й пасивна агресія як компоненти мобінгу можуть часто застосовуватися комплексно з фізичною, вербальною агресією та насильством або ж можуть слугувати першим кроком до мобінгу над жертвою. Важливо, що мобером ці вияви або ж не рефлексуються взагалі, або ж легко легітимізується (з формулюванням: «Я нічого поганого не робив») з подальшою інтенсифікацією.

У результаті досліджень механізмів виправдання власної агресивності С.М. Еніколоповим та Н.В. Чудовою з'ясовано, що «в людини, яка визнає свою готовність до фізичної агресії, основу її уявлень про агресію становить те, що можна назвати «теорією добродійності насильства»». Дані, отримані дослідниками за допомогою опитника легітимізації агресії «ЛА-44», дали змогу зробити висновок, що «ЛА-44» дає можливість описати схильність до фізичної агресії, яка проявляється і як компонент «Я», а також як уявлення про позитивну та «добродійну роль» фізичного насильства в житті людини й держави, а також уникнення відповідальності в ситуації фрустрації. «Можна говорити про існування двох механізмів легітимізації власної агресії: імпліцитна теорія «добродійності фізичного насильства», що обслуговує таку форму агресивності, як схильність до фізичної агресії, другий механізм, характерний для агресивності у формі ворожості, є механізмом «перетворення побоювань у реальність» [12].

З метою уточнення проблеми легітимізації та виправдання мобінгу у 2019–2020 рр. нами проведено опитування серед учнів старших класів у містах Ужгороді та Мукачеві. Вибірка становила 150 осіб, серед них – 48 юнаків

і 102 дівчини. Респондентам запропоновано опитник, який містить питання з окресленої проблематики, методику дослідження рівня агресії Басса-Пеппі [13] і методику «ЛА-44» для дослідження проблеми легітимізації агресії [4]. У процесі дослідження ми отримали такі результати: 77% респондентів вважають насильницьку поведінку необхідною в деяких випадках, 88% відмітили, що невинні жарту в більшості випадків переходять у відкрите кепкування, 64% вказали, що потрапляли в ситуації, коли гуртом з іншими провчали «невдачу», 31% вважають необхідним показати невдачі його місце за допомогою сили. Кореляційний аналіз Пірсона показав зв'язок рівня ворожості з легітимізацією агресії у виховній сфері ($r = 0,382$, $p < 0,01$), при цьому цікавим є обернений зв'язок між рівнем легітимізації насильства в політичній сфері з кількістю членів у сім'ї респондента ($r = -0,310$, $p < 0,01$) та обернений зв'язок між легітимізацією агресії в спортивній сфері та наявністю друзів серед однолітків ($r = -0,326$, $p < 0,05$), тобто, чим вищий рівень легітимізації, тим імовірніша наявність друзів. Виявлено зв'язок між рівнем легітимізації агресії у спорті й ігноруванням, яке демонструють особи щодо інших ($r = 0,303$, $p < 0,01$). Також виявлено зв'язок між звичкою придумувати смішні прізвиська іншим і рівнем легітимізації агресії за шкалами опитника «ЛА-44»: власний досвід ($r = 0,347$, $p < 0,01$), спорт ($r = 0,327$, $p < 0,05$), ЗМІ ($r = 0,321$, $p < 0,05$), інтегральна шкала ($r = 0,303$, $p < 0,05$). Наділення людини кумедним прізвиськом тільки на перший погляд необразливий акт поведінки, насправді ж це вияв вербальної непрямой агресії, що часто є частиною мобінгу, який може бути пролонговано в часі за рахунок «прикріплення» цього прізвиська, так званого «ярликування». Окремі дослідження показують, що вже в дитячому садочку мобери наділені досить високим рівнем соціально-когнітивних навичок і надають перевагу непрямим формам цькування.

Висновки з проведеного дослідження. Легітимізація мобінгу – це обґрунтування прийнятності, виправданості й необхідності своїх тривалих насильницьких чи агресивних цькувань, а також виправдання себе і своєї ролі в процесі мобінгу, надання своїм діям ознак «нормальності» й «законності» за допомогою певних механізмів: «жертва обставин»; мінімізація завданої шкоди; звинувачення жертви; звинувачення свідків; осуд тих, хто засуджує; покладання на вищі цінності; «героїзація мобера», дистанціювання; перекладання провини. Легітимізація мобінгу є одним із потужних детермінант відтворення цього явища. При цьому специфіка мобінгу та його структура передбачають певні легітимізуючі меха-

нізми, які включено в його сутність. Легітимізація девіантної агресії та насильства, мобінгу зокрема, призводить до вкрай негативних наслідків переформатування соціальної норми щодо цих явищ як на індивідуальному, так і на мікросоціальному рівнях. Розуміння процесу виправдання й легітимізації мобінгу може частково або повністю нівелювати його негативний ефект, сприятиме запобіганню сприйняттю його як варіанта норми та недопущення сприйняття його як варіанта норми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Olweus D. Mobbing in Schulen: Fakten und Intervention. *Henschel A., Krüger R., Schmitt C., Stange W. (eds) Jugendhilfe und Schule. VS Verlag für Sozialwissenschaften.* 2008. 247–248 S.
2. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: психология моббинга / пер. с норв. Москва : Генезис, 2012. С. 119.
3. Nigoff A. Social Information Processing and Aggression in Understanding School Violence: An Application of Crick and Dodge's Model. *Miller T.W. (eds) School Violence and Primary Prevention.* Springer, New York, NY, 2008. P. 79–93.
4. Ениколопов С.Н., Цибульский Н.П. Изучение взаимосвязи легитимизации насилия и склонности к агрессивным формам поведения. *Психологическая наука и образование.* 2008. Том 13. № 1.
5. Sykes G. & Matza D. Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review.* 1957. V. 22.
6. Гишинский Я.И. Социальное насилие. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2013. 185 с.
7. Malti T., Perren S. Soziale Kompetenz bei Kindern und Jugendlichen. Stuttgart : Kohlhammer, 2008. 280 S.
8. Gini G., Pozzoli T. Association between bullying and psychosomatic problems: A meta-analysis. *Pediatrics.* 2009. № 123. 1059–1065.
9. Collins R. Interaction Rituals and the New Electronic Media. URL: <http://sociological-eye.blogspot.com/2011/01/interaction-rituals-and-new-electronic.html>.
10. Collins R. Entering and leaving the tunnel of violence: Microsociological dynamics of emotional entrainment in violent interactions. *Current sociology.* L., 2013. Vol. 61. № 2. P. 132–151.
11. Герасіна Л.М. Насильство як соціальна деструкція. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи».* Харків, 2015. № 1148. Вип. 34. С. 35–41.
12. Ениколопов С.Н., Чудова Н.В. Агрессивность и имплицитная теория насилия. *Прикладная юридическая психология.* 2017. Т. 39. № 2. С. 18–26.
13. Ениколопов С.Н., Цибульский Н.П. Психометрический анализ русскоязычной версии Опросника диагностики агрессии А. Басса и М. Перри. *Психологический журнал.* 2007. № 1. С. 115–124.

СЕКЦІЯ 4 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ФАКТОРИ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ У ШЛЮБІ

FORMATION OF CONDITIONS AND FACTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING OF A PERSONALITY IN MARRIAGE

Стаття присвячена дослідженню чинників суб'єктивного благополуччя особистості у шлюбі. Здійснено аналіз найсучасніших зарубіжних та вітчизняних наукових праць з проблематики суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів. Охарактеризовано основні підходи до з'ясування складників суб'єктивного благополуччя особистості. Резюмовано, що суб'єктивне благополуччя особистості – це інтегральне динамічне утворення, що відображає оцінку індивідом власного рівня задоволеності життям (когнітивного складника), превалювання у людини позитивних емоцій та переживань над негативними та суб'єктивну оцінку її власного емоційного стану (емоційного складника), а також об'єднує у собі функціональні компоненти, що забезпечують оптимальне позитивне функціонування особистості («евдемоністичного» складника). Виявлено, що задоволеність шлюбом подружжя тісно пов'язана із задоволеністю життям партнерів загалом, при цьому у європейських дослідженнях спростований зв'язок факту наявності шлюбу з високим рівнем суб'єктивного благополуччя особистості. Конструктивні подружні стосунки уможливають розкриття потенціалу особистості кожного з партнерів, створюють умови для емоційного комфорту обох партнерів та безпечний простір для позитивного функціонування особистості. Підсумовано, що суб'єктивне благополуччя особистості у шлюбі та позитивне функціонування їх сімейної системи визначається узгодженістю подружжя в розумінні спільних та індивідуальних життєвих цілей та орієнтирів, дотриманням оптимальної дистанції в подружніх стосунках, умінням ефективно спілкуватися, бачити і чути партнера, довіряти один одному, передбачати можливі реакції у конфліктних ситуаціях. Відзначено, що однією з якісних характеристик подружніх стосунків є вміння вирішувати внутрішньосімейні конфлікти в такий спосіб, що покращує або не погіршує міжособистісні стосунки подружжя. З'ясовано, що важливим чинником благополуччя сімейної системи є вміння шлюбними партнерами долати складні життєві обставини та стресові ситуації, детерміновані як внутрішніми, так і зовнішніми негативними впливами. Перспективою подальших розвідок є емпіричне дослідження суб'єктивного благополуччя особистості у шлюбі, встановлення умов та факторів його формування та з'ясування впливу копіну подружжя на функціонування сімейної системи та на суб'єктивне благополуччя кожного зі шлюбних партнерів.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, складники суб'єктивного благополуччя, шлюб, благополуччя подружжя, задоволеність шлюбом.

The article is dedicated to the study of factors of subjective well-being of a personality in marriage. The analysis of contemporary foreign and domestic scholarly works on issues of subjective well-being of spouses is carried out. The main approaches to determining the components of subjective well-being of a personality are characterized. It is summed up that subjective well-being of a personality is an integral dynamic formation, which reflects the evaluation made by an individual of their life satisfaction level (cognitive component), prevailing of positive emotions and feelings over negative ones and subjective evaluation of the person's own emotional state (emotional component), as well as combines functional components, which ensure ideal positive functioning of a personality ("eudemonistic" component). It is identified that marriage satisfaction of the spouses is tightly connected with overall life satisfaction of partners, while European studies refute the connection of the fact of marriage with a high level of subjective well-being of the personality. Constructive marital relations allow the fulfillment of the potential of each partner's personality, create the conditions for emotional comfort of both partners and a safe space for positive personality functioning. It is summed up that marriage satisfaction of both partners and positive functioning of their family system is determined by consistency of spouses in the understanding of common and individual life goals and guidelines, maintaining the ideal distance in marital relationships, ability to effectively communicate, see and listen to one's partner, trust each other, anticipate possible reactions in conflict situations. It is noted that one of the characteristics of marital relationships is not absence of conflicts or avoiding conflict situations, but the ability to solve intra-family conflicts is such a way, which betters and does not worsen the interpersonal relationships of spouses. It is found that an important factor in the well-being of the family system is the ability of spouses to overcome difficult life circumstances and stressful situations, determined by both internal and external negative influences. The prospect of further investigation includes the empiric study of subjective well-being of a personality in marriage, identifying the circumstances and factors of its formation and identifying the influence of coping of the spouses on functioning of family system and on subjective well-being of each of the spouses.

Key words: subjective well-being, components of subjective well-being, marriage, well-being of the spouses, marriage satisfaction.

УДК 159.9.316.61
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.15>

Абрамюк О.О.

аспірант кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Дідковська Л.І.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Підвищення рівня стресогенних впливів на людину в XXI ст., нестабільність політичних, соціально-економічних та екологічних умов життя, з одного боку, та тектонічний зсув традиційної парадигми інституту сім'ї та ціннісних орієнтирів сучасної людини – з іншого, зумовлюють важливість та актуальність вивчення проблематики суб'єктивного благополуччя особистості в межах сімейної системи. Головним чином це стосується ядра сімейної системи – подружжя, оскільки саме від їхньої взаємодії залежить ефективність функціонування всієї системи та окремих підсистем, психоемоційний комфорт кожного з її членів, можливість самоактуалізації для кожного з них та соціальна ситуація розвитку їхніх дітей. На тлі кризових явищ інституту сім'ї та глибоких трансформаційних процесів сучасного суспільства питання міжособистісної взаємодії шлюбних партнерів та рівень їхньої задоволеності життям різко актуалізувалися внаслідок того, що сучасну людину турбує вже не факт наявності шлюбу, а саме якість подружніх взаємин, життя в психологічно комфортних для людини умовах та можливості задоволення її суб'єктивно значущих потреб. Вивчення умов формування та факторів суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів та особливостей їхньої якісної взаємодії всередині сімейної системи дасть змогу просунутися у розв'язанні назрілих питань у суспільстві щодо створення сучасної моделі сімейної системи, як цього вимагає час, та можливостей для покращення якості життя та благополуччя людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Оскільки сім'я була та залишається однією з найбільш важливих сфер життя людини, її глибокому і всебічному вивченню присвячені численні роботи вітчизняних і зарубіжних науковців. Феноменологію та закономірності шлюбного партнерства з різних парадигмальних позицій описали К. Вітакер, С. Мінухін, М. Боуен, Н. Аккерман, В. Сатир, Л. Берталанфі, Е. Дюваль, Р. Хілл, К. Роджерс, Г. Бейтсон, Д. Епстон, Д. Фрідман, Д. Комбс, Б. Парігін, В. Юстіцький, В. Сисенко та ін. [13; 18; 20]. Характер внутрішньосімейної комунікації, подружньої сумісності, емоційної адаптації та задоволеності шлюбом партнерами досліджували Ю. Альошина, Л. Гозман, М. Обозов, Р. Навайтис, Р. Левіс, Дж. Спаніер, Е. Ейдемільер, В. Торохтій, О. Кляпець, С. Максименко, М. Мушкевич, Т. Титаренко та ін. [5; 6; 10; 17; 20]. Фактори благополуччя подружніх відносин описав В. Ткаченко, акцентуючи при цьому на особистісній зрілості шлюбних партнерів як визначальному чиннику [16].

Феномен благополуччя особистості у сучасній психологічній науці досліджували Н. Бредбурн, Е. Дінер, М. Ягода, К. Ріфф,

М. Селігман, М. Аргайл, В. Вілсон, А. Вотерман, Р. Раян, Е. Десі, Д. Канеман, А. Вороніна, І. Джидар'ян, Р. Шаміонов, Л. Куликов, Н. Фетіскін, О. Ширяєва, Т. Шевеленкова, П. Фесенко та ін. [1; 26]. Дослідження проводилося в межах окремих шкіл та напрямів, насамперед гедоністичного та евдемоністичного підходів. Гедоністична точка зору, що розроблялася в когнітивній і поведінковій психології, зосереджена на суб'єктивному благополуччі, яке визначається як стале превалювання у людини позитивних емоцій та переживань над негативними, зумовлюється мірою задоволеності життям та його аспектами і носить суб'єктивний характер. Евдемоністичний підхід ґрунтується на ідеях гуманістичної психології та розглядається в термінах психологічного благополуччя як розвиток індивідуальності людини, повнота її самореалізації, можливість ставати суб'єктом власного життя. Останніми роками з'явилася тенденція об'єднувати гедоністичний та евдемоністичний погляди на проблему благополуччя (Р. Бісвас-Е. Дінер, Т. Кашден, Л. Кінг, Р. Райан, Е. Дісі, Т. Шевеленкова, П. Фесенко та ін.) [1, с. 13]. З позиції такого підходу суб'єктивне психологічне благополуччя виступає як показник ступеня спрямованості особистості на реалізацію основних компонентів її позитивного функціонування та ступеня реалізованості такої спрямованості, яка суб'єктивно виражається у домінуванні позитивного афекту, задоволеності собою та життям [1].

Постановка завдання. Оскільки соціокультурні процеси в суспільстві зумовлюють зростаючу суб'єктність індивіда в сім'ї, доцільним і перспективним є звернення до конструкту «суб'єктивне благополуччя особистості у шлюбі», що операціоналізує оптимальне функціонування людини через такі психологічні феномени, як задоволеність життям, переживання людиною гедоністичного та евдемоністичного благополуччя. Розуміння детермінант суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів дасть можливість окреслити умови його формування в сім'ї як складній системі, а також дасть змогу отримати відповіді на запитання, що дозволяє сімейній системі функціонувати ефективно, при цьому почуватися задоволеним життям та повноцінно самореалізовуватись як особистість кожному з подружжя.

Метою статті є встановлення умов формування та факторів суб'єктивного благополуччя особистості у шлюбі та його взаємозв'язок з ефективним функціонуванням сімейної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз найсучасніших зарубіжних досліджень дає змогу виділити чотири ключові сфери впливу на задоволеність життям людиною: сімейну, професійну, соціальну сфери

та здоров'я [22; 23; 27; 28; 29]. Вплив сімейної сфери на загальну задоволеність життям є одним з найістотніших. Виходячи з цього, сімейна сфера залишається необхідною ланкою успішного функціонування особистості, що є передумовою її благополуччя. Найсучасніші дослідження [24; 25] підтверджують, що сімейні люди, що щасливі у шлюбі, більшою мірою почуваються благополучними. При цьому варто акцентувати, що фактором благополуччя людини дослідники називають не факт існування шлюбу, а задоволеність партнерів якістю їхніх шлюбно-сімейних стосунків. Подружжя задоволеність шлюбом – це суб'єктивне сприймання людьми кризь призму соціокультурних норм ефективності функціонування сім'ї в плані задоволення їхніх індивідуальних потреб [9]. Постає запитання: «Як створити такі подружні стосунки, що дають змогу людині почуватися благополучною (задоволеною, щасливою)?».

Розглядаючи особистість як суб'єкт шлюбних відносин, важливо відзначити, що вивчення суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів ускладнюється необхідністю аналізу діадної взаємодії подружжя, тримаючи в фокусі уваги в тому числі індивідуальність кожного з партнерів. Виходячи з окреслення концептуальної структури суб'єктивного благополуччя особистості, когнітивний компонент відображатиме оцінку кожного зі шлюбних партнерів власного життя та задоволеність життям як основний показник; емоційний – інтенсивність позитивних переживань загалом та оцінку кожним з подружжя власного емоцій-

ного стану; «евдемоністичний» описуватиме функціональні компоненти, що забезпечують оптимальне позитивне функціонування особистості. Таке цілісне утворення відображатиме суб'єктивне відображення психологічної реальності кожного з партнерів подружжя. Водночас неможливо розглядати благополуччя шлюбних партнерів поза сімейною системою. За К. Роджерсом, сімейні відносини являють собою процес розвитку всіх членів сім'ї [12]. Т. Титаренко зазначає, що людину слід розглядати як органічну частину соціального життя, як результат конструювання з боку соціального оточення та самоконструювання, що відбувається під впливом соціокультурних умов [15, с. 10]. Тому під час розгляду поняття «благополуччя особистості у шлюбі» нам не уникнути поняття «психологічне благополуччя сім'ї» (за В. Торохтій, психологічне здоров'я сім'ї), що визначається як стан сім'ї, який передбачає задоволення основних індивідуальних і сімейних потреб, що забезпечує стабільність сім'ї, її адаптивність до мінливих умов існування і задоволеність членів сім'ї внутрішньосімейною взаємодією і відносинами [17, с. 22]. Характеризуючи діадну взаємодію подружжя, необхідно відзначити важливість синхронізації процесуальних характеристик кожного з партнерів, міжособистісних відносин, темпоральної і предметно-просторової організації в межах спільного подружнього життя. Так, В. Ткаченко стверджує, що одним з перших етапів формування гармонійних подружніх стосунків є побудова релевантних суб'єктивних моделей індивідуальності один

Таблиця 1

Фактори благополуччя подружніх стосунків

Блок особистісних якостей шлюбних партнерів	Блок особливостей міжподружньої взаємодії
<ul style="list-style-type: none"> – високий рівень особистісної зрілості; – адекватність самооцінок кожного з подружжя, узгодженість оцінок одне щодо одного; – інтегральні соціально-психологічні характеристики особистості (інтернальність, самоповага, самоприйняття, активність як здатність до змін, особистісна диференційованість); – узгодженість особливостей ціннісно-сенсової сфери особистості подружжя (у тому числі домінуючих потреб, життєвих і сімейних цінностей); – толерантність щодо індивідуальних розбіжностей з партнером; – соціально-психологічна компетентність (комунікативний потенціал) подружжя: соціальний інтелект, соціально-психологічна адаптивність, уміння долати повсякденні стреси, здатність до децентрації, уміння дотримуватися оптимальної дистанції в спілкуванні, здатність співпереживати, рефлексивні здібності, здатність і готовність до взаємодії з партнером, наявність навичок міжособового спілкування, схильність до кооперації і співпраці, уміння вибрати адекватний тип поведінки залежно від ситуації, здатність налагоджувати стосунки; – готовність пробачати і бути пробаченим. 	<ul style="list-style-type: none"> – взаємна допомога в особистісному зростанні; – взаємна спрямованість на особистісну ідентифікацію з партнером; – взаємне емоційне прийняття (любов як взаємоповага, турбота, відповідальність, розуміння одне одного), емоційна теплота щодо партнера; – дотримання оптимальної дистанції в спілкуванні (забезпечення особистісної волі, взаємна автономія подружжя, узгодженість психологічної близькості і віддаленості); – можливість саморозкриття в спілкуванні; – взаємне підтвердження й підтримка особистісної ідентичності кожного з подружжя; – легкість спілкування; – узгодженість особливостей взаємодії; – ступінь задоволеності значимих потреб одне одного; – створення сімейної субкультури.

одного, у якій важливу роль відіграють особистісні конструкти партнерів, а також схожість процесів їх осмислення. Запропонована ним система факторів благополуччя діадної взаємодії подружжя містить два блоки характеристик, що представлені в таблиці 1 [16].

Автор акцентує у своїй моделі на особистісній зрілості партнерів, які здатні усвідомлювати перспективу, брати відповідальність за своє життя та свої відносини та будувати в такий спосіб зрілі стосунки. М. Мінігалієва [8] зрілими називає стосунки «прийняття та розуміння між двома людьми, що самоздійснюються як душі і демонструють високий рівень внутрішньої узгодженості». Важко не погодитися з цими твердженнями, та сама авторка зазначає, що зрілі стосунки формуються в кілька етапів. Виходячи з цього, представлена модель є дещо ідеалізованою і може бути швидше вектором інтенцій шлюбних партнерів, а не обов'язковою умовою наявності всіх показників одночасно для переживання суб'єктивного благополуччя особистістю у шлюбі, оскільки на практиці це ускладнено низкою об'єктивних причин. Насамперед потрібно зазначити, що партнери у шлюбі проходять так званий адаптаційний період – формування й укріплення діади. Так, К. Вітакер зазначає, що «з'єднання двох незалежних організмів», що називаються родинами, потребує часу, позаяк у подружжі кожен символічно виражає власну батьківську сім'ю. У процесі такого об'єднання важливо стати спільнотою, де кожен поважає право іншого бути особистістю, приймає інакшість партнера, при цьому не заперечує єдності та психологічної цілісності такої спільноти [4, с. 76–79]. Предиспозицією до створення такого зрілого союзу задоволених шлюбом партнерів є міжособистісна сумісність подружжя [9; 17]. Коли йдеться про зрілі стосунки, то це характеристика більшою мірою духовного та соціально-психологічного рівнів сумісності. Їм передують ще кілька простіших, та не менш важливих рівнів сумісності: психологічного, психофізіологічного та фізіологічного, які уможливають формування зрілих стосунків партнерів через процес подружнього спілкування, взаємопорозуміння, взаємоповаги, взаємопізнання, емоційної та інтимної близькості, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, додання життєвих труднощів та кризових періодів, а також наповнення свого спільного життя щасливими, радісними, позитивними моментами та можливості розвивати свій внутрішній потенціал кожному з подружжя.

Характеризуючи соціально-психологічну сумісність партнерів, необхідно додати формування на цьому рівні сімейно-рольової узгодженості взаємодії партнерів, що забезпечує ефективне функціонування сімейної сис-

теми як цілісності та задоволення потреб усіх її членів [10]. Результати останніх досліджень свідчать, що рольова структура сім'ї зумовлює її благополуччя, виступаючи фактором ризику або, навпаки, фактором стабільності подружжя, що безпосередньо чинить вплив на суб'єктивне благополуччя кожного зі шлюбних партнерів. Рольові очікування кожного партнера глибоко індивідуальні і вони по-різному можуть бути пред'явлені та сприйняті один одним у парі. Змішання, стереотипність у розумінні та відсутність різних ролей призводить до напруженості в сім'ї, взаємного невдоволення та емоційного дискомфорту. Так, важливим фактором рольової узгодженості в шлюбі стає несуперечливість сімейних ролей, яка уможливується вмінням вести діалог та досягати домовленостей між партнерами щодо характеру керівництва та розподілу ролей у відповідності до тих завдань, які вирішує сім'я на певній стадії свого життєвого циклу. Оцінка подружжям рівня конфліктності в певній сфері сімейно-рольової взаємодії визначається залежно від того, наскільки рольова поведінка шлюбного партнера співпадає з рольовими очікуваннями стосовно нього як виконавця певної сімейної ролі [19]. Окрім конфліктів, що пов'язані з рольовою взаємодією, в сімейних стосунках виникають і інші проблемні сфери, у яких можливі протиріччя. До них належать розподіл бюджету, виховання дітей, організація та проведення дозвілля, сексуальне життя подружжя тощо. Більшість причин подружніх конфліктів взаємопов'язані з адаптаційним періодом у подружжі, під час якого відбувається формування індивідуальних особливостей та шаблонів спілкування, узгодження систем цінностей і вироблення загальної світоглядної позиції подружжя. Одна з головних причин подружніх конфліктів у молодих сімей – невідповідність реальних та ідеальних уявлень про свого партнера. Вступаючи в шлюб, люди часто сподіваються на те, що після того, як вони одружаться, їхнє життя стане кращим, цікавішим, їхній партнер зробить їх щасливими [20]. На думку В. Альбісетті, кожен з партнерів може проявляти свої прагнення і надії щодо шлюбу. Разом із тим, розуміючи, що, можливо, ці сподівання перебільшені чи нереалістичні, чи їх потрібно скеровувати у певне русло, узгоджуючи один з одним, автор наголошує, що партнери мають усвідомлювати сферу своєї особистої відповідальності [3]. Така робота дасть змогу очистити подружні стосунки від ілюзорних інтенцій та позбавити подружжя від помилкового і марного почуття провини за те, що вони виявилися не в змозі забезпечити шлюб якесь міфічне щастя, перейти з ірраціонального мислення (ідеальних уявлень про партнера) до практичного вирішення актуальних проблем. На думку сімейних психотера-

певтів, критерієм функціонування сім'ї виступає не відсутність конфліктів або труднощів, а ефективність сімейних механізмів інтеграції сім'ї, що дають змогу успішно вирішувати конфлікти та складні життєві ситуації [20]. Цінність конфліктів у тому, що вони запобігають закостенінню системи, є певним стимулом до змін та викликом, який потребує творчого реагування. Вирішення конфліктів у подружжі передбачає насамперед бажання та спрямованість партнерів на конструктивне обговорення суперечок, активне слухання і розуміння один одного, взаємоприспосовування, а звідси і знаходження нових можливостей їх розв'язання та досягнення згоди. Такий підхід до вирішення конфліктів у парі створює умови для задоволення індивідуальних та спільних потреб подружжя, розширює та збагачує світорозуміння партнерів, виводить на новий якісний рівень їхні міжособистісні стосунки та є умовою формування суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів.

Сімейна система у своєму розвитку стикається також із зовнішніми стресогенними впливами. Важливим фактором благополуччя пари є те, як сім'я, як суб'єкт активності, діє у разі зіткнення з важкими життєвими ситуаціями, що детерміновані як внутрішньосімейними, так і зовнішніми обставинами. Труднощі і кризи виступають засобом інтеграції сім'ї, а успішність такої інтеграції залежить від здатності та вміння членів сімейної системи, насамперед шлюбних партнерів, знаходити такі способи подолання проблем, що зберігають їхнє здоров'я та повноцінне функціонування всієї сімейної системи. У серії досліджень, присвячених стресодолаванню у сім'ї, російськими психологами було виявлено, що найбільш часто на початку стресового епізоду подружжям використовувався тільки індивідуальний копінг, за ним слідували спільні копінг-зусилля партнерів (діадний копінг), лише після цього партнери здійснювали пошук соціальної підтримки [7]. Діадний копінг розглядається як копінгові зусилля одного з партнерів, спрямовані на покращення і посилення функціонування партнера та їх інтеракцій. Європейські дослідники на чолі з Г. Боденманом відзначають, що наявність і використання діадного копінгу подружжям має позитивне значення як для успішного й ефективного подолання труднощів та стресу у сім'ї, так і позитивно впливає на якість подружніх взаємин [21], що якраз і є необхідною умовою формування суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів. Невміння справлятися зі стресом за допомогою адекватних стресовому впливу та збалансованих копінг-зусиль шлюбними партнерами може стати причиною емоційного виснаження, що проявляється у відчуттях емоційної перенапруги, спустошеності, вичерпаності власних емоційних ресур-

сів [11, с. 226]. Для уникнення ситуації виснаження одного і/або обох партнерів, а також хворобливого реагування дітей як основного симптому неподолання (non-coping) сімейної системи, шлюбним партнерам необхідно навчатися розпізнавати власне стресонавантаження та стрес-сигнали партнера, адекватно оцінювати індивідуальні та спільні ресурси для подолання складних ситуацій та збалансовано використовувати весь арсенал індивідуального та спільного копінгу у разі зустрічі зі стресом. З огляду на те, що на шляху свого розвитку сім'я стикається не лише з неочікуваними труднощами, а й великою кількістю прогнозованих складних ситуацій, описаних у літературі як нормативні кризи (кризові періоди, що пов'язані з передбаченими труднощами у розвитку сімейної системи: поява дітей, криза порожнього гнізда тощо), подружжя може застосовувати копінг превентивного характеру, а також проактивний копінг, що спрямований на формування та досягнення цілей у майбутньому [2]. Людина, зіткнувшись зі стресом, здійснює низку копінг-процесів: інтегрує планування та превентивні дії із саморегульованим досягненням цілей, ідентифікує та залучає соціальні підтримуючі ресурси для досягнення позитивного результату. Ефективне використання наявних ресурсів, накопичення ресурсів для майбутнього допомагає оптимізувати і збалансувати їх витрату, результатом чого є більш висока опірність стресу особистості. Тут важливо відзначити, що у протистоянні стресу відіграють роль як потенційні індивідуальні характеристики стійкості шлюбного партнера, синхронності та узгодженості їх дій, так і сім'ї як цілісної і функціональної структури. О. Кляпець зауважує, що криза успішно долається, коли сімейна система перебудовується відповідно до нових завдань і переходить на новий рівень функціонування, що супроводжується особистісним зростанням членів родини [6, с. 91–92]. Успішне проходження складних життєвих ситуацій подружжям зміцнює та згуртовує їх, плекає вдячність до партнера, додає відчуття впевненості та надійності союзу, створює можливості для пізнання кращих якостей партнера, містить у собі потенціал до особистісного зростання кожного зі шлюбних партнерів, стає джерелом щастя для обох партнерів.

Для ефективного взаємодії в парі як для вирішення внутрішньоподружніх конфліктів, так і досягнення оптимального способу додання складних життєвих ситуацій першочергову роль відіграє якість їхнього спілкування, що одночасно є необхідною умовою формування суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів. Якісне спілкування у подружжі ґрунтується на принципі гуманності – формуванні та прояві ставлення до іншого, як до себе, і до себе, як до іншого, передбачає взаємну

щедрість та доброту, повагу та вимогливість. Таке подружнє спілкування проявляється у відвертості, інтимності, довірі один одному, високому рівні взаємної симпатії, конструктивності, рефлексивності, гнучкому, демократичному характері розподілу ролей у сім'ї, інструментальній та емоційній взаємопідтримці партнерів. В. Сисенко [13] акцентує на важливості довірливо-дружнього спілкування між шлюбними партнерами, називаючи його «найвідвертішим і найщирішим». Таке спілкування, на думку автора, дає змогу звільнитися людині від соціальних масок, які вона змушена одягати у зовнішньому світі, це деяка «психоемоційна гігієна», можливість бути собою. Т. Титаренко та Т. Ларіна також підкреслюють особливу роль спілкування в подружжі. На їхню думку, в сім'ї краще уживаються ті, хто вміє спілкуватися, бачити партнера, відчувати його емоційний стан, передбачати можливі реакції у конфліктних ситуаціях [14]. Повне взаєморозуміння проявляється у взаємній готовності й умінні співчувати і співпереживати, бачити настрій один одного, розуміти, що любить і чого не любить, що хоче і чого не хоче чоловік або дружина. Таке взаєморозуміння стає можливим за наявності особливої психологічної близькості між подружжям, яка приходить з часом і стає міцною основою подружнього і сімейного довголіття.

Характеризуючи важливість подружнього спілкування, В. Сисенко наголошує, що в благополучних парах довірливо-дружнє спілкування доповнюється інтимно-любовним [13]. Цитуючи В. Тарновського: «Симпатія душ без статевого потягу – це дружба, а не кохання», С. Діденко акцентує на важливості сексуального фактору в благополучній сім'ї [5, с. 144]. Це співзвучно з численними дослідженнями С. Голода, Г. Лора, Р. Найберта, М. Обозова, К. Штарке, що виявили зумовленість благополуччя сім'ї на різних вікових етапах не лише психологічною сумісністю, але й сексуальною відповідністю партнерів. М. Обозов зауважує, що шлюб – це перш за все психологічний союз двох духовно близьких людей з однаковими ідеалами, ціннісними орієнтаціями, людей з достатнім рівнем сексуальної сумісності та спільними поглядами на спільне подружнє життя [9]. Одним з основних факторів незадоволеності шлюбом дослідники називають наявність сексуальних проблем у парі, що стає причиною психоемоційного дискомфорту обох або одного з партнерів, а також руйнує інтимність подружнього стосунку, трансформуючи його в дружній. Зарубіжні дослідження доводять, що подружні партнери, більш задоволені подружніми стосунками, зберігають сексуальну та емоційну близькість у парі, що своєю чергою сприяє зміцненню соматичного та психологічного здоров'я шлюбних партне-

рів, підвищує якість їхньої подружньої взаємодії та індивідуальної задоволеності шлюбом та життям загалом [23; 28]. Виходячи з цього, слід відзначити, що інтимно-сексуальна сфера життя подружжя є умовою формування суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів.

З огляду на те, що в структурі суб'єктивного благополуччя особистості міститься «позитивний афект» – превалювання у людини позитивних емоцій та переживань над негативними, очевидно є важливість наповнення сімейної сфери позитивними почуттями через проведення якісного сімейного дозвілля. На думку дослідників Мічиганського університету, дозвілля як «життя за межами роботи» є одним з основних факторів загального благополуччя особистості. Вони стверджують, що спільне дозвілля асоціюється зі щасливим шлюбом, особливо в періоди діадного шлюбного союзу: до народження дітей та після того, як діти вирости і покинули батьківський дім. Разом із тим нині велика кількість людей, що активно зайняті у професійній сфері, не надають особливого значення постійно зростаючій тривалості власного робочого часу і негативних наслідків від такого перевантаження: соматичних та психічних розладів, зменшення проведеного часу з дітьми і близькими партнерами, а також погіршення міжособистісних стосунків у парі. Встановлено, що в дисгармонійних сім'ях позитивних актів взаємодії між подружніми партнерами менше, ніж негативних, тоді як позитивних актів до сторонніх осіб зберігається більше, ніж до членів власної сім'ї. Так, К. Роджерс відводив особливу роль у зміцненні сімейних стосунків спільному переживанню радості саме в сім'ї [18]. Спільний відпочинок та дозвілля уможливають активне та якісне спілкування партнерів на позитивному емоційно-психологічному тлі, згуртовують та укріплюють сімейні відносини, збагачують батьків та дітей новим позитивним досвідом, дають змогу наповнювати власне життя позитивними емоціями та почуватися щасливим кожним з членів сім'ї. Спільне дозвілля в колі сім'ї як традиція це особлива емоційна атмосфера спілкування близьких людей, і саме завдяки організованому сімейному дозвіл्लю в сім'ї встановлюється сприятливий психологічний клімат, що наповнює всіх членів сім'ї радісними та позитивними моментами, підвищує цінність сімейного союзу як простору та часу, що здатний суттєво впливати на позитивний афект особистості та сприяти загальному задоволенню життям людиною.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, факторами суб'єктивного благополуччя шлюбних партнерів слід розглядати аспекти суб'єктивного благополуччя кожного з партнерів, психофізіологічну сумісність шлюбних партнерів, рівень адаптації партнерів один до

одного і до спільного життя загалом, якісне подружнє спілкування та взаємодію, психологічний клімат у діаді, синхронізація внутрішніх установок на близькі стосунки, узгодження позицій та дій партнерів у вирішенні конфліктів та стресових життєвих ситуацій, ефективність індивідуального і діадного копінгу в парі, спільне дозвілля як проведення часу за приємними заняттями і обмін позитивними невербальними сигналами, що викликають позитивні емоції та достатній рівень згуртованості подружжя. Підсумовуючи, важливо зазначити, що суб'єктивне благополуччя шлюбних партнерів – складний поліфакторний феномен, що об'єднує в собі індивідуальне благополуччя кожного з подружжя та якісну діадну взаємодію, що передбачає здатність подружжя до створення умов формування власного благополуччя та благополуччя свого партнера, за якої уможливується розкриття внутрішнього потенціалу особистості та повноцінне функціонування кожного з подружжя, а також функціонування сімейної системи як простору для успішної соціалізації дітей та особистісного зростання шлюбних партнерів. Перспективою подальших розвідок є емпіричне дослідження суб'єктивного благополуччя особистості у шлюбі, встановлення умов та факторів його формування та з'ясування впливу копінгу подружжя на функціонування сімейної системи та на суб'єктивне благополуччя кожного зі шлюбних партнерів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамюк О., Липецька А. Концептуальна структура феномена суб'єктивне благополуччя та особливості його вимірювання. *Психологія: реальність і перспективи* : зб. наук. пр. Рівненського державного гуманітарного університету. 2018. Вип. 11. С. 10–17.

2. Абрамюк О.О. Роль проактивного копінгу шлюбних партнерів у структурі копінгу подружжя. *Теорія і практика сучасної психології* : зб. наук. пр. Класичного приватного університету. 2019. Вип. 3. С. 5–11.

3. Альбісетти В. *Терапія подружескої любові*. Москва : Паоліне, 2001. 28 с.

4. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта. / Пер. с англ. М.И. Завалова. Москва : Независимая фирма «Класс», 1998. 208 с.

5. Діденко С.В., Козлова О.С. *Психологія сексуальності* : підручник. Київ : Академвидав, 2009. 304с.

6. Кляпець О.Я. Роль життєвих завдань особистості в її сімейній самореалізації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : збірник статей. Київ : АПН України Інститут соціальної та політичної психології, 2008. № 21 (24). С. 86–95.

7. Куфтяк Е.В. *Психологія сім'ї: регуляція і захист*. Кострома, 2011. 111с.

8. Минигалиева М.Р. Зрелые межличностные отношения: условия развития. *Семейная психология и семейная терапия*. 2002. № 1. С. 86–95.

9. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Диагностика супружеских затруднений. *Психол. журнал*. 1982. № 3. С. 147–151.

10. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости. *Вопросы психологии*. 1981. № 6. С. 91–101.

11. Пілецька Л.С. Емоційне вигорання в сім'ї як чинник неконструктивних життєвих стратегій подружжя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 2. С. 224–231.

12. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. / Пер. с англ. М. Золотник. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. 416 с.

13. Сысенко В.А. Устойчивость брака: проблемы, факторы и условия. Москва, 1987. 210 с.

14. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. Київ : Марич, 2009. 76 с.

15. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2013. (2-е вид.). 362 с.

16. Ткаченко В.Е. Благополучие супружеских отношений и его психологические детерминанты: теоретический анализ. *Вісник Чернігівського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія «Психологічні науки»* : зб. наук. праць. Чернігів, 2009. Вип. 74 (у 2-х т.). Т. 2. С. 156–159.

17. Торохтий В.С., Прохорова О.Г. *Психологическое здоровье семьи*. Санкт-Петербург : Каро, 2009. 160 с.

18. Ушакова І.М. *Психологія сім'ї* : конспект лекцій. Харків : Національний університет цивільного захисту України, 2017. 83 с.

19. Хлопоніна Н.Є. Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2007. 34 с.

20. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. Ленинград : Медицина, 1990. 245 с.

21. Bodenmann G. Dyadic coping and its significance for marital functioning. *Couples coping with stress: Emerging perspectives on dyadic coping*. Washington: DC : American Psychological Association, 2005. Pp. 33–49.

22. Helliwell J. How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being. *Economic Modelling*. 2003. No. 20. Pp. 331–360.

23. Kamp Dush C.M., Amato P.R. Consequences of relationship status and quality for subjective well-being. *Journal of Social and Personal Relationships*. 2005. No. 22. Pp. 607–627.

24. Mikucka M. The life satisfaction advantage of being married and gender specialization. *Journal of Marriage and Family*. 2016. No. 78. Pp. 759–779.

25. Nelson-Coffey, S. K. Married ... with children: The science of well-being in marriage and family life. / In E. Diener, S. Oishi, L. Tay (Eds.). *Handbook of well-being*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers, 2018. DOI: nobascholar.com.

26. OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being. *Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)*. Paris : OECD Publishing, 2013. 265 p.

27. Stutzer A., Frey B.S. Does marriage make people happy, or do happy people get married? *Journal of Socio-Economics*. 2006. No. 35. Pp. 326–347.

28. Umberson D., Crosnoe R., Reczek C. Social relationships and health behavior across the life course. *Annual Review of Sociology*. 2010. No. 36. Pp. 139–157.

29. Waite L. J., Gallagher M. *The case for marriage: Why married people are happier, healthier, and better off financially*. New York : Broadway Books, 2002. 261 p.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ НА СТАНОВЛЕННЯ ПОГЛЯДІВ К.Д. УШИНЬСЬКОГО

INFLUENCE OF SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN THE COUNTRY ON THE FORMATION OF K.D. USHYN'SKY'S VIEWS

У статті розглядається процес формування поглядів видатного педагога К.Д. Ушинського. Основна мета статті – дослідити основні чинники макросередовища, які вплинули на світогляд К.Д. Ушинського в процесі становлення його особистості. Представлено аналіз соціальних, політичних та економічних проблем суспільства, які вплинули на формування поглядів видатного науковця. Розглядається розвиток системи освітніх закладів, специфіка навчання та виховання у 30–40-х роках ХХ століття. Аналізуються методи та форми навчання в гімназіях. Досліджуються процеси, які відбувались у роки навчання Костянтина Дмитровича у Московському університеті на юридичному факультеті. Розглядаються питання формування особистості К.Д. Ушинського в період активного студентства, його причетність до прогресивних кіл суспільства, активна участь у історико-літературному клубі та вплив В.Г. Белінського на формування його поглядів. Також висвітлені питання освіти, самоосвіти й самовиховання, яким він надавав вагоме значення. Визначено, що світогляд великого педагога склався під впливом німецької класичної філософії, гегельянства, а також різних ідеалістичних, філософсько-матеріалістичних і раціоналістичних навчань. Основними факторами макросередовища, які вплинули на розвиток особистості К.Д. Ушинського та формування його світогляду, були: дворянське походження; громадська активність, період пробудження політичної свідомості, який наповнився ідеями про потреби народу, народність та народні ідеали; особистісно-природничий чинник; ранній педагогічний досвід.

Педагогічний світогляд К.Д. Ушинського формувался в умовах політичної реакції, яка настала в Російській імперії після придушення повстання декабристів, буржуазних реформ, у тому числі й освітніх, і суспільно-педагогічного руху, який розгорнувся в 60-х рр. ХІХ ст. Також педагогічні погляди видатного вітчизняного педагога зазнавали впливу з боку української культури й освітньо-просвітницького руху в Україні 40–60-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, особистість, система освітніх закладів, соціально-політична ситуація, світогляд, суспільство.

The article deals with the process of mindset formation of the outstanding educator K.D. Ushynsky. The main goal of the article was to investigate the main factors of the macroenvironment that influenced K.D. Ushynsky's worldview in the process of his personal becoming. The analysis of social, political and economic problems of the society, which influenced the formation of the outstanding scientist's views, has been presented. The development of the system of educational institutions, the specifics of training and education in the 1930s–1940s have been considered. The methods and forms of teaching in gymnasiums have been analyzed. The processes that occurred during the years of Kostyantyn Dmytrovych's studies at Moscow University at the Faculty of Law have been researched. The issues of formation of K.D. Ushynsky's personality during the period of active student life, his involvement in progressive circles of society, active participation in the historical and literary club and V.G. Belinsky's influence on the formation of his views have been considered. Also there have been highlighted the issues of education, self-education and self-improvement which were very important to him.

It has been found out that the great educator's worldview was formed under the influence of German classical philosophy, Hegelianism, as well as various idealistic, philosophical, materialistic and rationalist teachings. The main factors of the macroenvironment that influenced the development of K.D. Ushynsky's personality and the formation of his worldview were his noble origin; social activity, the period of awakening of political consciousness, which was filled with ideas about people's needs, the national ethos and national ideals; personality-natural factor; early teaching experience.

K.D. Ushynsky's pedagogical worldview was formed in the context of the political reaction that occurred in the Russian Empire after the suppression of the Decembrist uprising, bourgeois reforms, including the educational ones, socio-pedagogical movement that unfolded in the 1860s. Also, the pedagogical views of the outstanding domestic educator were influenced by Ukrainian culture and the educational movement in Ukraine in the 1840s–1860s.

Key words: K.D. Ushynsky, personality, system of educational institutions, socio-political situation, worldview, society.

УДК 159.954 – 043.86:[929:001]
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.16>

Виноградова В.Є.

к.пед.н., доцент,
завідувач кафедри психології
та педагогіки
Таврійський національний університет
імені В.І. Вернадського

Постановка проблеми. Нині проблемі формування особистості та її світогляду приділяється особлива увага. Дослідження у багатьох галузях, таких як: філософія, психологія, історія, соціологія, засвідчують думку про те, що особистість переживає певну еволюцію разом з ходом історичного процесу. На фор-

мування особистості суттєво впливають простір та час. Йдеться про особливості епохи, культури, освіченості населення та інших факторів, які виявляють якісні характеристики суспільства, в тому числі безсвідомі та свідомі психічні якості людини. Завдяки цим особливостям можна визначити критерії класифікації

типів особистості відповідно до пануючої суспільно-економічної формації, цивілізаційного типу суспільства, приналежності до певної етнічної культури чи соціального прошарку. Тобто з розвитком цивілізації людина переходить на вищі щаблі: виходить зі світу існування та розвивається на рівні громадянської свободи та творчості. Це можна спостерігати на прикладі розвитку психологічних теорій особистості: починаючи з психоаналітичного напрямку З. Фрейда та завершуючи сучасними теоріями, в яких особистість розуміють як інтегральну якість людини, яка об'єднує у ціле всі її психічні характеристики, процеси та відносини, що детермінуються внутрішніми та зовнішніми факторами існування індивіда та різко відрізняють його від інших людей [2]. Тобто у широкому розумінні особистість – це цілісна людська індивідуальність у єдності її природних та соціальних якостей. У вузькому розумінні це індивід, який є суб'єктом соціальних відносин та свідомої діяльності, властивості якого детерміновані конкретно історичними умовами життя суспільства.

Отже, на нашу думку, необхідно дослідити умови, які формують погляди майбутнього науковця. Тому актуальним, на наш погляд, є дослідження впливу соціально-психологічних, політичних та економічних факторів на становлення педагогічних поглядів К.Д. Ушинського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні науковці досліджують спадщину К.Д. Ушинського здебільшого у напрямі аналізу його творів та внеску в педагогічну науку. Цьому питанню присвячені роботи таких науковців, як: І. Бакаленко, М. Ваховський, І. Волошанська, Н. Калита, Ю. Корнейко, В. Пікінер та ін. Численні дослідження спрямовані на виявлення впливу середовища на розвиток особистості. Серед них є роботи В. Дружиніна, В. Юркевич, Н. Хазратова, Р. Пломіна, Н. Шумакова, Е. Єрмакова, Е. Яковлева, М. Фідельман та ін., які підтверджують вплив макрофакторів на формування особистості та її творчих здібностей.

Середовище розуміють як реальну дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини. На формування особистості впливає як мікросередовище, яке включає сім'ю та інші системи, які безпосередньо впливають на особистість, так і макросередовище: суспільство, соціально-політичний та економічний устрій країни, в якій формується особистість. Також має вплив географічне середовище, до складу якого належать клімат, природні умови й ресурси, що можуть впливати на характер трудової діяльності людини. Якщо розглядати вузьке коло спілкування особистості, тобто сім'ю, друзів, то саме воно більшою мірою може визначати спектр поглядів, інтересів, потреб, системи ціннісних орієнтацій дитини,

створює умови для розвитку її природних задатків. Наукова проблема полягає в тому, щоб виявити чинники середовища, які можуть впливати на розвиток творчих здібностей видатних особистостей, формування світогляду та наукового мислення.

Формулювання цілей статті. Мета статті – дослідити основні чинники макросередовища, які вплинули на світогляд К.Д. Ушинського в процесі становлення його особистості. **Завдання** дослідження полягає: 1) в аналізі наукової літератури з такої проблематики; 2) у розкритті основних чинників макросередовища, які вплинули на становлення поглядів К.Д. Ушинського.

Виклад основного матеріалу дослідження. К.Д. Ушинський народився в небагатій дворянській сім'ї у 1823 році. Його батько – Дмитро Ушинський належав до однієї із старовинних дворянських сімей. Він отримав виховання у Московському університетському шляхетному пансіонаті, тобто найкращому у ті часи середньому навчальному закладі Росії. Спочатку він відбував військову службу, став учасником Вітчизняної війни 1812 року. Після відставки з військової служби через хворобу у званні підполковника він оселився у Новгород-Сіверському Чернігівській губернії, де одружився з Любов'ю Гусак-Капніст.

Під час перебування сім'ї Ушинських у місті Тулі народився Костянтин. Першим вихователем і вчителем для дітей була мати. Сім'я була релігійною, у ній дотримувалися православних та національних традицій та зберігали їх. Так склалося, що К.Д. Ушинський народився в непростий час для Російської імперії. Саме в цей період економіка Російської імперії стала помітно відставати у своєму розвитку від провідних держав. Стан справ був найгіршим за всю історію Російської імперії. Промисловості, здатної конкурувати із Заходом, де тоді вже добігала кінця Промислова революція, фактично не існувало. В експорті Росії була лише сировина, майже всі види промислових виробів, необхідні країні, купувалися за кордоном.

Коли К.Д. Ушинському було близько двох років, у Росії спалахнуло повстання декабристів. Група аристократів, які прагнули до більш ліберального уряду, спробувала організувати повстання 14 грудня 1825 року. Лідери були страчені, інші відправлені на заслання. Потім настали тридцять років суворого самодержавства, які мали намір повернути час назад і зберегти образ життя під відомим гаслом: самодержавство, православ'я, народність.

Слід зазначити окрему політику російського уряду щодо українського народу. З початку XVIII століття закони були спрямовані на знищення української культури, мови, освіти, загалом нації. Українську мову було витіснено з навчальних закладів. На це була спрямована

низка указів. У 1804 році було запроваджено нову систему освіти, за якою російська мова викладання впроваджувалася примусово.

Отже, дослідники історії та освіти України зазначають, що «майже все XIX ст. для українців було часом боротьби за збереження власної мови, освіти, культури. Кращі представники, очолюючи громадсько-освітній рух, саме у школі, у просвітництві народу, у створенні національної системи виховання бачили шлях до збереження нації» [1, с. 6].

Освітні заклади, які входили до Харківського навчального округу, діяли за статутом 1804 р. («Статут університетів» і «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам»), що регламентували структуру і принципи побудови народної освіти в країні та безпосередньо позначалися на українському шкільництві. Тоді існували такі типи навчальних закладів: парафіяльні училища (однорічні), повітові училища (дворічні), гімназії (чотирирічні) та університет. На чолі кожного округу був опікун, а навчальні заклади підпорядковувались університету. Система освітніх закладів передбачала наступність усіх типів. Спочатку освіта була доступна всім верствам населення чоловічої статі. Згодом додатковим документом вихідцям з нижчих прошарків доступ до гімназій та університетів був закритий. Слід відзначити, що Новгород-Сіверська гімназія була створена однією з перших паралельно з гімназіями у Харкові, Чернігові, Катеринославі, Полтаві та Херсоні.

У 1805 р. у Харкові відкрився університет, який, безумовно, мав вагому роль у розвитку науки, культури, освіти і школи. У ті часи він здійснював керівництво навчальними закладами Харківського навчального округу.

Базові знання та повагу до науки К.Д. Ушинський сформував під час навчання у Новгород-Сіверській гімназії. Вона стала першою гімназією на Лівобережній Україні, що заснована у 1789 році. Директором гімназії з 1825 по 1838 роки був Ілля Федорович Тимківський. Він також був одним із засновників Харківського університету, його професором. За час перебування на посаді директора І.Ф. Тимківський перетворив гімназію на одну з кращих, за що одержав звання статського радника та був нагороджений орденом св. Святослава III ступеня і тисячею десятин землі у Саратовській губернії. Згодом до Новгорода-Сіверського почали привозити підлітків на навчання з дуже віддалених місць. Гімназія давала найкращих латиністів для Харківського університету, а учнів, які отримували атестацію Іллі Федоровича Тимківського, зараховували до нього без вступних іспитів. Серед атестованих педагогом випускників були такі, які вільно перекладали Вергілія, Овідія, Цицерона. Цих учнів особливо любив Ілля Федорович. Одним

з них був К.Д. Ушинський, який навчався в цій гімназії з 1835 по 1840 роки.

У 1840 році Костянтин Дмитрович, гарно склавши вступні іспити, вступив на юридичний факультет Московського університету, який він закінчив з відмінними знаннями через чотири роки у 20-річному віці.

Проходження К.Д. Ушинським університетського курсу збіглося з одним з найбільш сприятливих моментів розумового руху в Росії. Початок 40-х років – час першого пробудження політичної свідомості в передовій частині російського суспільства. На початку 40-х років також відбувся великий переворот у літературі: з цього моменту веде свій початок новітня російська література. У пресі й передових громадських гуртках виявилася велика потреба у філософсько-науковому аналізі. Під впливом цього почалася досить енергійна переробка всіх ідеалів, з'явилося сильне прагнення відмовитися від романтичних ілюзій, якими жили люди 30-х років. Виявилася гаряче, щире захоплення ідеями народного блага. Цей рух можна охарактеризувати одним словом – народність. Суспільство сповнилося турботою і думкою про «народ», «народне благо», «народні ідеали». На сторінках російської преси вперше з'явилися публікації, які відображали потреби російського життя.

Саме в таку епоху пробудження російської суспільної самосвідомості К.Д. Ушинський навчався в університеті. З істинним благоговінням згадував він завжди про університетські роки як про кращий період у своєму житті, як про момент духовного свого народження. В університеті К.Д. Ушинський захоплювався лекціями професорів Т. Грановського та П. Редькіна. Костянтин Дмитрович і надалі багато читав, вивчав філософію, запалювався літературою, театром, прагнув бути у курсі політичних подій у Російській імперії та за кордоном. У цей час російська інтелігенція обговорювала прогресивні ідеї В.Г. Белінського, захоплювалась новими ідеями філософів, політиків тощо. К.Д. Ушинський жив повним життям передового активного студента, не відкидаючи процес навчання, він активно цікавився та жив проблемами, які хвилювали тоді прогресивні кола російського суспільства.

До інтересів Костянтина Дмитровича можна віднести літературу та театр. Він із захопленням читав Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Гете, Гофмана, Ріхтера та інших. Також він щомісяця ходив на вистави до театру, що вважав обов'язковим.

Також необхідно приділити увагу соціальному оточенню Костянтина Дмитровича. Він відвідував доволі популярний студентський клуб, який впливав та формував соціально-політичні погляди молоді. Недалеко від університету у невеликому трактирі «Великобританія»

створилось так зване студентське товариство. У 40-х роках XIX ст. цей історико-літературний клуб був осередком студентства. М.Л. Песковський (біограф К.Д. Ушинського) зазначав: «У Москві тоді утворилося щось на зразок студентського клубу. Це – невеликий трактир «Великобританія», який містився поблизу університету. Дякуючи, головним чином, впливові В.Г. Белінського, а також деяких інших видатних літературних діячів того часу, цей ембріон клубу дістав, можна сказати, історико-літературне значення інтелектуального центру московського студентства 40-х років. Студент Ушинський був дуже помітною величиною в цій загальностудентській сім'ї. Його влучні зауваження про все, що хвилювало студентську молодь, облітали нерідко весь університет. З властивою йому відвертістю та різкістю Ушинський однаково засуджував і тих професорів, і тих студентів, які в чомусь відхилялися від високих моральних ідеалів, що запалювали тоді університетську молодь» [3, с. 21].

Отже, як бачимо, на формування світогляду К.Д. Ушинського мав вплив В.Г. Белінський, який тоді уже був на вершині популярності, та інші літератори та громадські діячі. К.Д. Ушинський виділявся у студентському співтоваристві, вільно висловлював свої думки стосовно того, що хвилювало молодь. Також він не боявся висловлювати свою думку, критикувати або підтримувати ідеї професорів, які в них викладали. У студентські роки К.Д. Ушинський розробив для себе життєві правила: зберігати спокій, діяти обдумано, не брехати, не вихвалитися, «не проводити час неусвідомлено» [3]. Кожен випадок відступу від правил К.Д. Ушинський фіксував у своєму щоденнику.

Світогляд великого педагога складався під впливом німецької класичної філософії і насамперед гегельянства, а також ідеалістичних, філософсько-матеріалістичних і раціоналістичних навчань різних напрямів. Спроба Гегеля довести внутрішній взаємозв'язок історичних подій мала великий вплив на формування суспільних поглядів К.Д. Ушинського. Гегелівський постулат про розвиток ідей як першооснови всього, що відбувається в суспільстві, був системоутворюючим та вплинув на всю філософсько-педагогічну творчість видатного вченого. К.Д. Ушинський поступово еволюціонував у своїх суспільних і філософсько-світоглядних поглядах від об'єктивного ідеалізму до визнання індивіда провідною рушійною силою соціального розвитку. Він весь час намагався знайти золоту середину між ідеалізмом і матеріалізмом.

Отже, в період бурхливих економічних змін та розвитку нових напрямів філософії формувався майбутній педагог. К.Д. Ушинський ставився до себе строго та виробляв у собі самодисципліну. Вже тоді він використовував

основи тайм-менеджменту, які для нього виражались у певних правилах, яких він дотримувався протягом усього життя. Записи у його щоденнику засвідчують такі норми поведінки: зовнішній спокій; прямота в словах і вчинках; обдуманість дій; рішучість; не говорити про себе без потреби жодного слова; не проводити марно час; робити те, що хочеш, а не якісь випадкові речі; витратити гроші тільки на необхідне або приємне, а не через марнотратство; щовечора добросовісно надавати звіт про свої вчинки; не вихвалитися; нікому не показувати цей журнал [4].

Також під час навчання К.Д. Ушинському довелося працювати у зв'язку з тим, що коштів батьків не вистачало. Він працював як репетитор. Трудове, незалежне існування додали наснаги молодому К.Д. Ушинському й стало школою для виховання у ньому сили волі. Боротьба з нужденністю не знизила його поетичного настрою [3].

Після завершення навчання з відзнакою К.Д. Ушинський залишився в університеті для підготовки магістерського екзамену. Вже у 1844 році постановою Ради університету Костянтину було присуджено ступінь кандидата юриспруденції. Саме у часи навчання К.Д. Ушинський доволі серйозно замислювався про те, щоб присвятити своє життя педагогіці.

К.Д. Ушинський після університету три роки пропрацював у Ярославському Демидівському лицейі. Але остаточно не визначився зі своїм професійним шляхом. Однак після цього він влаштувався до Гатчинського сирітського інституту. Цікавим є факт, що там він ознайомився з великою педагогічною бібліотекою. І саме там він прийняв остаточне рішення про те, що його професійна доля – це педагогічний шлях. Саме тоді, в 1855 р., він пише першу педагогічну статтю «Про користь педагогічної літератури», в якій висловлює своє переконання про те, що стати хорошим учителем можна лише за умови ґрунтовних знань з педагогічної теорії. А займатися науковою педагогікою можна, тільки маючи педагогічний досвід. Згодом він активно публікує свої роботи, пише статті, навчальні книги, підручники.

Педагогічний світогляд К.Д. Ушинського формувався в умовах політичної реакції, яка настала в Російській імперії після придушення повстання декабристів, буржуазних реформ, у тому числі й освітніх, і суспільно-педагогічного руху, який розгорнувся в 60-х рр. XIX ст. Освітня політика в Російській імперії в досліджуваній період розвивалася за схемою «реформа – антиреформа»: ліберальні реформи освіти змінювалися реакційними заходами. Це викликало жваві дискусії у суспільстві з приводу розвитку освіти й стимулювало теоретичну та практичну діяльність К.Д. Ушинського. Безперечно, педагогічні

погляди видатного вітчизняного педагога зазнавали впливу з боку української культури й освітньо-просвітницького руху в Україні 40–60-х рр. XIX ст.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, представимо основні фактори макросередовища, які вплинули на розвиток особистості К.Д. Ушинського та формування його світогляду. Одним з чинників було його дворянське походження. Його батьки мали гарну освіту і він сам мав доступ до неї. Ще одним фактором є так званий «соціальний», завдяки якому К.Д. Ушинський отримував досвід взаємодії, котрий відіграв у його студентському житті важливу роль. Фактор громадської активності – його можна віднести до особистих чинників, однак перетворення у країні вплинули на погляди та діяльність майбутнього педагога. Він формувався у час пробудження політичної свідомості, який наповнився ідеями про потреби народу, народність та народні ідеали. Вплив німецької думки, німецького ідеалізму і післякантівської метафізики на формування поглядів К.Д. Ушинського. Наступним фактором можна виділити особистісно-природничий. К.Д. Ушинський мав тісний зв'язок з природою. Він зазначав, що саме під час прогулянок йому приходили цікаві ідеї та думки. Тобто, отримавши нову інформацію, він синтезував та аналізував її «разом з природою». У своїх творах він ще не раз згадував краєвиди дитинства, які запам'ятав назавжди. Ще одним чинником, що впли-

нув на становлення педагога і вченого, є рання педагогічна діяльність, у студентські роки він готував гімназистів до вступу до вузу.

Отже, К.Д. Ушинський мав різносторонні інтереси й, напевно, це допомогло йому створити цілісну педагогічну систему, яка не лише вплинула на розвиток педагогічної науки, а й нині залишається актуальною.

Перспективою подальших досліджень може стати професійне становлення та науковий шлях К.Д. Ушинського, визначення значущих періодів у житті Костянтина Дмитровича та наявність чіткого зв'язку між цими періодами і створеними ним науковими працями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.). Київ : Молодь, 1999. 191 с.
2. Ларцев В.С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности. Киев : Принт-Экспресс, 2002. 430 с.
3. Песковский М.Л. Константин Ушинский. Его жизнь и педагогическая деятельность: биографический очерк: с портретом Ушинского, гравированным в Лейпциге Геданом. Санкт-Петербург : тип. Ю.Н. Эрлих, 1893. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=175529.
4. Ушинский, К.Д. Собрание сочинений: в 11 т. Т. 11. Москва– Ленинград : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1952. 728 с.
5. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Історія української школи і педагогіки : хрестом. / За ред. В.Г. Кременя. Київ : Знання, 2005. С. 237–246.

У статті пропонується загальний огляд походження поняття «життєвий світ», його розвитку та становлення як психологічної категорії. Проводиться детальний аналіз еволюції поняття від феноменології німецького філософа Едмунда Гуссерля до перспектив його практичного застосування у сучасній психологічній науці. Розглядаються різноманітні підходи до розуміння та інтерпретації життєвого світу у філософії, соціології та психології. Автори наголошують на важливості поняття «життєвий світ» для розуміння унікальності кожної особистості, реконструкції її внутрішнього світу, у тому числі і для задач практичної психології та психотерапії. Наводяться приклади типологій життєвого світу, які потенційно можуть бути використані для розробки практичних методів та інструментів вивчення суб'єктивних переживань особистості.

Усе більша схильність сучасної людини до вираження власної індивідуальності та своєрідності роблять будь-які дослідження, що намагаються поглибити розуміння її унікального буття, надзвичайно актуальними. Сучасна людина надзвичайно цінує власну самобутність, вона вимагає прихильного ставлення до неї самої як до особистості, прийняття і розуміння її психологічних особливостей, переконань, цінностей, поглядів тощо. Концепція життєвого світу є корисним теоретичним і практичним конструктом, який дає змогу створити цілісний погляд на проблему, охопивши різні аспекти існування людини – суб'єктивне ставлення до зовнішнього світу, до інших людей, до власного життя та до самої себе. Наповнення поняття «життєвий світ» психологічним змістом є важливим для вивчення суб'єктивних характеристик людини, для дослідження внутрішніх ресурсів особистості, особливостей її взаємодії зі світом та соціальним оточенням, перспектив особистісного розвитку тощо.

Таким чином, автори окреслюють коло питань, розробка яких є актуальним та перспективним завданням сучасної психологічної науки у контексті розуміння людського буття в сучасному світі.

Ключові слова: життєвий світ, типологія життєвих світів, життєтворення, осо-

бистість, феноменологія, буття людини, екзистенціальна психологія.

The article offers a general overview of the origin of the concept of the "lifeworld", its development and formation as a psychological category. A detailed analysis of the evolution of the concept from the phenomenology of the German philosopher Edmund Husserl to the prospects of its practical application in modern psychological science is carried out. Various approaches to understanding and interpreting the lifeworld in philosophy, sociology and psychology are studied. The authors emphasize the importance of the concept of the "lifeworld" for understanding the uniqueness of each individual, the reconstruction of its inner world, including for the tasks of practical psychology and psychotherapy. Examples of lifeworld typologies that can potentially be used to develop practical methods and tools for studying the subjective experiences of the individual are given.

The growing tendency of modern person to express its own individuality and originality makes any research that seeks to deepen the understanding of its unique existence extremely relevant. Modern person highly values its own identity, it requires a favorable attitude to itself as a personality, acceptance and understanding of its psychological characteristics, beliefs, values, opinions and so on. The concept of the "lifeworld" is a useful theoretical and practical construct that allows us to create a holistic view of the problem, covering various aspects of human existence – the subjective attitude to the outer world, to other people, to its own life and to itself. Filling the concept of lifeworld with psychological sense is important for the study of subjective characteristics of human, for the study of internal resources of the individual, the features of its interaction with the world and social environment, prospects for personal development and more.

Thus, the authors outline a range of issues, the development of which is a relevant and promising task for modern psychological science in the context of understanding human existence in the modern world.

Key words: lifeworld, typology of lifeworlds, life-building, personality, phenomenology, human existence, existential psychology.

УДК 159.923.2:111.11:130.121
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.17>

Ганущак Р.І.

аспірант кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Партико Т.Б.

к.психол.н., доцент,
професор кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Поняття «життєвий світ» (нім. Lebenswelt) походить із феноменології німецького філософа Е. Гуссерля, який розумів під ним безпосереднє людське буття, що не потребує жодних пояснень, адже проживається людиною безпосередньо. З того часу багато інших учених та мислителів знайшли для себе корисним застосування цього поняття для розуміння соціальної та психологічної природи людини. У психологічній науці поняття «життєвий світ»

використовується з метою осмислення унікальності кожної особистості, проникнення у її внутрішній світ, розуміння її самобутності, своєрідності та неповторності. Ми вважаємо, що такий підхід до пізнання сучасної людини є надзвичайно необхідним.

Актуальність цієї проблеми зумовлена все зростаючою роллю цінності людської індивідуальності та своєрідності, а саме життєвий світ особистості визначає її унікальність. Сучасна людина уже не бажає бути просто гвинтиком

у системі, вона вимагає прихильного ставлення до неї самої як до особистості, прийняття і розуміння її психологічних особливостей, цінностей, поглядів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Усвідомлення необхідності більш індивідуального та розуміючого підходу до вивчення внутрішнього світу людини виливається у різноманітні дослідження, що провадилися останніх кілька років. Життєвий світ вивчався у таких ракурсах: у контексті людської долі (М.М. Махній, 2013), як основа професійного становлення особистості (І.Ф. Демидова, 2013), як підґрунтя соціальної комунікації (В.В. Василькова, М.Г. Слюсарєва, 2013), як фактор соціальної відповідальності (Д.Г. Булавін, 2015), як фундамент людського буття (Д.О. Леонтьєв, 2019) тощо.

Українські психологи особливої уваги надають особистісному життєтворенню, життєконструюванню, тобто фокус досліджень спрямований не так на вивчення глибинної сутності людини, як на динаміку особистісних змін. Питання життєконструювання вивчається з різних поглядів, зокрема: соціально-психологічні практики як акти особистісного життєтворення (Т.М. Титаренко), життєтворення в мотиваційно-дискурсивному вимірі (В.О. Климчук), особливості життєтворення в субкультурах проблемної молоді (Б.П. Лазоренко), керування ризиками як фактор життєтворення особистості (Т.О. Ларіна), соціально-психологічні практики інтеграції страху смерті як особистісний ресурс життєтворення (К.В. Мирончак), життєтворення особистості в сімейній сфері (О.Я. Кляпець), нарративні практики в подружньому життєтворенні молодих сімей (Ю.А. Любімова), жіночі практики конструювання партнерських стосунків (Ю.Д. Гундертайло), соціальні інтернет-сервіси як новий вимір життєтворення особистості (В.В. Посохова), практики плейбек-театру як способу особистісного життєконструювання (В.В. Савінов) тощо [10].

Як бачимо, провадиться досить досліджень життєвого світу, причому важливими є як дослідження, що пропонують вивчення своєрідності різних окремих аспектів особистості та її буття, так і дослідження, які подають більш загальний погляд на життєвий світ загалом. Особливої уваги, на нашу думку, потребує динаміка формування життєвого світу особистості в теперішню епоху, з огляду на все більшу індивідуалізацію сучасної людини, її прагнення до самовизначення та саморозвитку.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати генезис поняття «життєвий світ» та його становлення у психології. Завдання статті – розглянути поняття «життєвий світ» у процесі його виникнення, розвитку та утвердження як психологічної категорії, проаналізу-

вати різні підходи до його розуміння та інтерпретації і визначити перспективи майбутніх досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для психологічного аналізу поняття «життєвий світ» доцільно спочатку розглянути філософський та соціологічний аспекти питання, адже саме у рамках філософії це поняття бере свій початок, тому для повного розуміння того, що являє собою життєвий світ особистості, без такого огляду не обійтись. Також ми не залишимо без уваги погляди деяких психіатрів на концепцію життєвого світу, адже, по-перше, саме через феноменологічну психіатрію поняття «життєвий світ» потрапило до психології, а по-друге, саме там сформувався розуміння життєвого світу як психологічної категорії, яка визначає унікальність внутрішнього суб'єктивного світу людини, а також були розроблені підходи до реконструкції і пізнання цього світу.

Як ми уже згадували, ідея життєвого світу бере свій початок у феноменології Е. Гуссерля. Він застосував це поняття як відповідь на кризу класичної науки. Гуссерль вважав, що через виключення із науки всього суб'єктивного вона втрачає дещо важливе – смисловий фундамент. Наука стоїть на поясненні, тоді як існує дещо, що такого пояснення не потребує, воно відкрите нам безпосередньо. Це і є життєвий світ людини, її повсякденне буття. Ми його розуміємо, він очевидний, він задає форми орієнтації і людської поведінки, він є смисловою підставою науки, що передує її народженню. Життєвий світ – це певна цілісна структура, що служить фоном для розуміння сенсу людської діяльності, на відміну від науки, у якій все спрямоване на досягнення максимальної об'єктивності. У життєвому світі все співвідноситься з цільовою структурою життя людини, із сенсом її існування. Через підміну безпосереднього живого світу особистості світом об'єктивованих абстракцій наука, на думку Гуссерля, не має змоги проникнути у життєвий світ. Для Гуссерля саме життєвий світ є основою для будь-яких гносеологічних досліджень [5].

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет розглядав життєвий світ з точки зору філософсько-антропологічної традиції. Він вважав, що поняття «життєвий світ» розв'язує суперечку між ідеалістами та матеріалістами, робить її безглуздою, оскільки в житті однаково значущі і реальні обидві сторони – людина і світ. Під світом філософ розумів прагматичну реальність, у якій кожен може віднайти своє Я. Різні сторони життєвого світу Х. Ортега-і-Гассет називав «прагматичними полями» [14].

Послідовник Гуссерля А. Шюц ввів поняття «життєвий світ» у соціологію. Життєвий світ для нього – один з аспектів соціального життя; це інтерсуб'єктивний світ, за допомо-

гою якого людина, з одного боку, виступає спостерігачем і творцем соціальної реальності, а з іншого – її поведінка підлягає стримуванню та регулюванню вже наявними соціальними та культурними структурами, які були утворені раніше та успадковані від попередників. А. Шюц виділив чотири виміри життєвого світу: Umwelt (світ спільників, «товаришів», людей, які поділяють один час і простір), Mitwelt (світ сучасників, які живуть в один час, але не контактують безпосередньо), Vorwelt (світ попередників, предків) та Folgewelt (світ наступників, нащадків). Отже, для А. Шюца життєвий світ – це складна система взаємодій між сучасниками, спадщиною предків та впливом на нащадків у процесі творення соціальної та культурної реальності [18].

Продовжив розробку поняття «життєвий світ» у рамках соціології Ю. Габермас у своїй теорії комунікативної дії. Габермас вважає, що життєвий світ – це не лише тло для повсякденної комунікації і досвіду людей, а й свого роду вмістище значень і переконань, яке дає змогу досягати згоди. Життєвий світ у його розумінні – це опосередкований мовою ресурс інтерпретацій, які відтворюються у вигляді культурної традиції [17].

У психологію поняття «життєвий світ» запровадив один з піонерів екзистенціальної психології та екзистенціального аналізу у психотерапії Л. Бінсвангер. Будучи психіатром, Бінсвангер розглядав концепцію життєвого світу Гуссерля як ключ до розуміння суб'єктивних переживань своїх пацієнтів, вважаючи, що в психічних захворюваннях ми стикаємося з модифікаціями фундаментальної структури та структурних зв'язків буття-у-світі. Він звертав увагу на важливість для розуміння людини того, як ця людина бачить світ і як відкривається для цього світу. Л. Бінсвангер вважав, що кожна індивідуальна форма існування передбачає власний світопроект. Індивід переживає світ за допомогою власного світопроекту або, інакше кажучи, світогляду. Світопроект людини – це, по суті, і є якраз те, як вона сприймає світ і як відкриває себе для нього і у ньому. Кожна окрема людина завжди застає себе в межах свого світопроекту, і це передбачає бачення міжособової взаємодії як зіткнення індивідуальних життєвих світів. Л. Бінсвангер виділив такі модуси існування: Umwelt, «світ навколо» – взаємодія між організмом та фізичним середовищем; Mitwelt, «спільний світ» – стосунки з іншими людьми, взаємодія із соціальним середовищем; Eigenwelt, «власний світ» – стосунки людини із самою собою, світ Я. Він вважав, що, аби повністю зрозуміти людину, потрібно враховувати особливості всіх трьох модусів її існування [2].

Для опису характеру існування через відносини між людиною і світом або навколишніми

предметами, спираючись на деякі ідеї німецького філософа М. Гайдеггера, Бінсвангер використовує поняття «буття-у-світі» та «буття-поза-світом». Буття-у-світі – це нормальна і закономірна взаємодія з реальним середовищем, яка вважається основною для нашого способу існування. Це те, як людина безпосередньо взаємодіє з навколишнім та вплив цих взаємодій на неї. Ідея буття-поза-світом стосується того, як люди можуть змінити обставини, використовуючи свобідну волю. Людина, на відміну від тварин, здатна вийти за межі і трансформувати свій світ, слідує власним потребам і мотивам [2].

Психіатр і психотерапевт Г. Елленбергер з метою розуміння та реконструкції внутрішнього світу пацієнтів запропонував аналізувати їх спосіб переживання часу, простору, причинності, матеріальності та інших категорій життєвого світу. Основними категоріями життєвого світу, на його думку, є час (темпоральність) та простір (просторовість). Під темпоральністю він мав на увазі переживання людиною часу, суб'єктивний час внутрішнього досвіду, швидкість протікання цього часу, його спрямованість тощо. Для аналізу Елленбергер, з опорою на деякі ідеї французького психіатра Е. Мінковського, виділив зони часу, який переживається: віддалене минуле, середнє минуле, найближче минуле, теперішнє і найближче майбутнє, середнє майбутнє, віддалене майбутнє («горизонт»). У рамках категорії просторовості ним вивчалися: орієнтований простір (переживання орієнтації в просторі з тілом як точкою відліку), налаштований простір (просторове переживання, що визначається чуттєвим настроєм або емоційним напруженням), ясний простір (переживання «вільного простору», відстані, перспективи), темний простір (переживання неясності, туманності простору, його звуження; відносно соціального оточення – десоціалізація), простір, що світиться (переживання екстатичного, містичного досвіду, злиття суб'єкта і об'єкта, трансцендентованість відстаней і розмірів). З точки зору причинності аналізувалося, на який принцип людина покладається в оцінці подій свого життя – детермінізму, випадковості чи інтенційності (наміру). Зокрема, Г. Елленбергер зазначає, що детермінізм переважає в суб'єктивних переживаннях меланхоліків, випадковість – у переживаннях осіб, що перебувають у маніакальній стадії, а параноїки навіть у випадкових подіях можуть бачити сліди наміру. Що стосується категорії «матеріальність», то вона передбачає аналіз питання субстанції самого світу: консистенція (рідкий, м'який, в'язкий тощо), напруга, маса, важкість/легкість, світло, колір, переважання певних елементів (вогнь, повітря, вода, земля). Лише такий повний феноменологічний аналіз життє-

вого світу людини може, на думку Г. Елленбергера, допомогти наблизитися до розуміння її суб'єктивного буття і переживання [15].

Отже, поняття «життєвий світ», пройшовши довгий шлях від феноменології німецького філософа Е. Гуссерля, який розумів його як повсякденний, безпосередньо даний людині буттєвий досвід та використовував у контексті критики сучасної йому науки, до психологічної категорії, яка лежить в основі унікальності кожної окремої особистості та визначає характер її життєдіяльності й особливості взаємодії з іншими, міцно закріпилося у психології. Напрацювання та здобутки представників феноменологічного спрямування у філософії, соціології та психології суттєво вплинули на становлення таких напрямів психологічної науки, як гуманістична та екзистенціальна психологія.

Гуманістична психологія визнає своїм головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, яка володіє «відкритою можливістю» саморозвитку, самоактуалізації. Екзистенціальна психологія також виходить з унікальності конкретного життя людини, незвідного до загальних схем. Основні положення гуманістичної та екзистенціальної психології свідчать, що: людина як цілісна істота перевершує суму своїх складників (інакше кажучи, людина не може бути пояснена в результаті наукового вивчення лише часткових функцій); людське буття розгортається в контексті соціальних відносин (а отже, людина може бути пояснена лише із взяттям до уваги міжособистісного досвіду); людина усвідомлює себе (і може бути зрозумілою лише з урахуванням цього самоусвідомлення); людина має вибір (вона не пасивний спостерігач процесу свого існування, а сама творить власний досвід); людина інтенціональна (вона звернена в майбутнє, у її житті є мета, цінності та сенс) [16].

Як можна побачити, ці положення гармонійно вписуються у рамки поняття «життєвий світ особистості», отже, воно та інші схожі з ним за змістом, які стосуються своєрідності людського буття, поширилися у психологічній науці, насамперед, звісно, в гуманістичній та екзистенціальній психології та психотерапії (Р. Мей, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). До прикладу, А. Маслоу на основі виділених ним двох глобальних категорій мотивів (дефіцитарні мотиви та мотиви росту, буттєві мотиви) окреслив два способи життя. Д-життя (дефіцитарне) характеризується спрямованістю на задоволення лише нагальних потреб, вимог оточення, на зниження напруги, уникнення зайвих труднощів. Це життя сьогоdnішнім днем, рутинне існування, без жодної мотивації досягнень. На противагу йому, Б-життя (буттєве) передбачає відкритість новому, творчість (у широкому сенсі), зрілість, бажання самовдосконалюватись, використовувати

власний потенціал, прагнення самоактуалізації [8]. Своєю чергою Р. Мей переосмислив і доповнив ідеї Л. Бінсвангера та застосував їх не лише до психотерапевтичного процесу, але й до розуміння людського буття загалом. За його редакцією вийшов свого роду маніфест нових напрямів психології під назвою «Екзистенціальна психологія», який являє собою збірник доповідей, представлених на симпозіумі в Цинциннаті у вересні 1959 року в рамках щорічного з'їзду Американської психологічної асоціації, де свої погляди на психологічні аспекти буття людини, життєвий світ особистості та перспективи застосування цієї концепції у психології висловили, окрім Р. Мей та А. Маслоу, інші психологи, психотерапевти та психіатри – К. Роджерс, Г. Олпорт, Г. Фейфел, Г. Елленбергер та сам Л. Бінсвангер [9].

Розвинула ідеї Л. Бінсвангера сучасний екзистенціальний психолог і психотерапевт Е. ван Дорцен. Вона доповнила його модель життєвого світу четвертим компонентом. Дещо модифікувавши інтерпретацію трьох модусів існування Л. Бінсвангера, ван Дорцен описала їх як природний світ, соціальний світ та особистий світ. Природний світ – найфундаментальніший з усіх людських світів, адже буття завжди вкорінене в актуальній фізичній присутності у матеріальному світі. Другий світ, другий вимір буття – соціальний, в якому люди взаємодіють один з одним різним чином. Третій світ – світ особистий, внутрішній, власний, він охоплює все, що розглядається як частини Я, це те, що ми називаємо словом «моє». І, нарешті, відсутній у Л. Бінсвангера четвертий світ ван Дорцен позначає як духовний, або ідеальний світ, що включає ставлення людини до світу, її переконання та цінності. У деяких людей це зводиться до релігійного складника існування, в інших – ні, але більшість людей здатні оперувати ідеями, які відображають переконання про життя, світ, себе самого тощо. Тобто духовний світ – це та сфера екзистенції, де люди створюють сенс для самих себе і надають сенсу речам. Ван Дорцен зазначає, що зрозуміти ідеальний світ людини – значить осмислити, як ця людина створює уявлення про світ, заради чого вона живе і за що погодиться померти. Ван Дорцен посилається на теорію психіатра, невролога та філософа В. Франкла, зокрема, на його погляди про ноетичний, або духовний, вимір людського існування [3].

У радянській психології поняття «життєвий світ» розроблялося в рамках теорії діяльності (О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Ф.Ю. Василюк), завданням якої було подолати розрив між окремим суб'єктом та соціальною реальністю шляхом їх вивчення через посередництво діяльності. Зокрема, С.Л. Рубінштейн окреслив концепцію особистості як суб'єкта

життя, яка несла у собі ідею про індивідуально активну людину, тобто про людину, яка вибудовує умови свого життя і своє ставлення до нього. Він запропонував розглядати поняття життєвих відносин як основне, як одиниць аналізу життєвого шляху, назвавши серед них три: ставлення до предметного світу, до інших людей та до самого себе. С.Л. Рубінштейн також зазначав, що є два основні способи існування людини. Перший – життя, котре не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких живе людина: спочатку батько і мати, потім друзі, подруги, вчителі, потім чоловік чи дружина, діти і т. д. Тут людина вся всередині життя, будь-яке її ставлення – це ставлення до окремих явищ, але не до життя загалом. Другий спосіб існування пов'язаний з появою рефлексії. Завдяки рефлексії цей безперервний процес життя ніби призупиняється, людина подумки виводиться за межі життя, начебто займає позицію поза ним. Це вирішальний, поворотний момент, тут закінчується перший спосіб існування. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя, пошук сенсу [11].

Продовжила розробляти уявлення про особистість як суб'єкта життєвого шляху учениця С.Л. Рубінштейна, психолог та філософ К.А. Абульханова-Славська. Спираючись на деякі ідеї свого вчителя, вона зазначала, що життєвий шлях особистості – це не тільки рух людини вперед, але й рух вгору, до вищих, більш досконалих форм, до кращих проявів людської сутності. І якщо рух уперед по життю багатьма розумівся лише як рух від розквіту до занепаду, від народження до смерті, то її розуміння життєвого шляху як руху вгору, до людської – етичної, соціальної, психологічної – досконалості, дало змогу по-іншому зрозуміти завершення життя: досягнення не старості, занепаду і смерті, а досягнення особистісної довершеності.

К.А. Абульханова-Славська досліджувала життєвий світ особистості у світлі певних психологічних проблем, пов'язаних зі стратегією життя. Це коло проблем включає активність особистості, засоби і способи її самовираження, саморегуляцію, організацію нею часу життя. З їх допомогою здійснюється життєва практика, виробляється самостійна життєва стратегія. Стратегія є деяким універсальним законом, способом самоздійснення людини в різних сферах її життя. Оскільки кожен буде своє життя сам, стратегія життя є індивідуальним надбанням, індивідуальним відкриттям кожного. У підсумку кожна людина має таке життя, яке вона побудувала сама. Принципова відмінність полягає в тому, що хтось справді буде своє життя, і навіть доволі свідомо, а хтось лише використовує те, що вже є в наявності (і в житті, і в ньому самому). Тому,

визнаючи кожного особистістю, Абульханова-Славська припускає, що все ж далеко не кожен здатний стати суб'єктом, архітектором, творцем власного життя [1].

Психолог та психотерапевт Ф.Ю. Василюк розробив типологію життєвих світів та описав характерні для кожного типу способи переживання та подолання труднощів і критичних ситуацій. Він виділив два виміри життєвого світу: внутрішній світ та зовнішній світ. Внутрішній світ може бути простим або складним залежно від змісту і структури потребно-мотиваційної сфери. Зовнішній світ може бути легким або важким залежно від легкості або важкості задоволення значущих потреб людини. Різні варіанти поєднання цих вихідних параметрів (простоти–складності, легкості–важкості) дають змогу виділити чотири типи життєвих світів: I тип – внутрішньо простий і зовнішньо легкий (інфантильний, або гедоністичний), II тип – внутрішньо простий і зовнішньо важкий (реалістичний), III тип – внутрішньо складний і зовнішньо легкий (ціннісний) та IV тип – внутрішньо складний і зовнішньо важкий (творчий). Для першого типу характерною критичною ситуацією є стрес, а спосіб її переживання – гедоністичний, який передбачає просте уникнення незадоволення та отримання задоволення за будь-яку ціну. Другий тип як критичної ситуації стикається з фрустрацією та долає її реалістичним способом, шляхом терпіння та відкладення задоволення потреби у часі. Притаманною третьому типу критичною ситуацією є конфлікт, насамперед внутрішній, переживає він його через ціннісно-мотиваційні перебудови. Четвертий тип головним чином стикається із кризою, а долає її через творчу перебудову всього життєвого замислу (або шляхом створення нового) [4].

В.М. Дружинін вивчав життєвий світ особистості крізь призму варіантів життя. Він припускав, що існують незалежні від індивіда, винайдені людством і відтворювані у часі варіанти життя. Людина залежно від конкретних обставин може вибрати той чи інший варіант, проте певний варіант життя може бути їй і нав'язаний. Ступінь свободи індивіда і міра тиску на нього зовнішнього світу – соціального середовища – залежать від конкретних історичних умов. Поняття «варіант життя», за Дружиніним, є цілісною психологічною характеристикою індивідуального буття і визначається типом ставлення людини до життя. Він стверджує, що є психологічні параметри, за допомогою яких можна дати опис варіантів життя, але вони важко формалізуються, хоча й піддаються вербалізації. Варіант життя формує людську особистість, «типизує» її. Індивід перетворюється на представника «життєвого особистісного типу». Отже, таким чином індивід «входить» у життя, включа-

ється в той чи інший варіант життя зі своїми здібностями, темпераментом, характером, а «виходить» – типізованою особистістю. Можлива також зміна варіанту життя залежно від обставин або подібності варіантів між собою.

В.М. Дружинін описав декілька таких варіантів: життя як передмова (пасивне чекання кращих часів, можливостей), життя як творчість (прагнення постійної самореалізації), життя як досягнення (налаштованість на успіх та результат), життя як сон (ескапізм, відхід у світ мрій, фантазій, ілюзій), життя за правилами (консерватизм, дотримання норм, традицій, звичаїв, обрядів), життя як марнування часу (уникнення обов'язків та відповідальності, споживацтво, паразитизм), життя проти життя (насторожене й агресивне ставлення до світу та оточення) [6]. Вибираючи певний варіант (чи варіанти) життя, людина, таким чином, визначає свій життєвий світ.

Власні критерії для окреслення типів життєвих світів запропонував Д.О. Леонтьєв. Цими критеріями є: структура часу, відносини індивіда і суспільства та співвідношення суцього (наявного), належного і можливого як ціннісних критеріїв. Різні їх поєднання дає три типи життєвих світів: традиціоналістського, гедоністичного та прогресистського. Перший (традиціоналістський) тип покладається на минуле, яке задає всі орієнтири. Для нього характерні консерватизм, конформізм, колективізм, дотримання норм і традицій. Принцип життя – підкорення нормі, на першому плані стоїть належне (як годиться), суще (наявне) відіграє допоміжну роль, а можливе – мінімальну. Для гедоністичного світу значиме лише теперішнє, «тут і зараз». Цьому способу життя властиві авантюризм, індивідуалізм, оцінка власних інтересів вище за суспільні, ігнорування соціальних норм тощо. Найперше стоїть суще («лови момент»), допоміжна роль відводиться можливому, належне не має жодної ваги. Що стосується прогресистського світу, то він насамперед націлений на майбутнє. Типовим для нього є інтеграція особистих і суспільних інтересів, ініціативність, креативність, прагнення до змін і перетворень. Головна роль належить можливому за допоміжної ролі належного, значимість суцього мінімальна [7].

У вітчизняній психології значний внесок у психологічну концепцію життєвого світу зробила Т.М. Титаренко. За Титаренко, життєвий світ як психологічна категорія є відкритою, самоорганізованою системою, яка передбачає постійну пряму і зворотну проєкцію внутрішнього (суб'єктивного, ціннісного, ідеального) і зовнішнього (об'єктивного, практичного, емпіричного) світів один на одного, багаторазові видозміни суб'єктивно перетворюваної реальності, яка переломлюється як кризь призму індивідуально-психологічної

своєрідності, так і засвоєного культурно-історичного контексту. Особистість не просто адаптується, пристосовується до навколишнього середовища, зовнішні фактори детермінації її життєдіяльності заломлюються через внутрішню своєрідну структуру, набутий досвід, індивідуальні відмінності, актуальні прагнення людини. Це поняття також включає у себе самовизначення особистості шляхом активного створення світу власного буття, світу, у якому вона живе; воно є результатом саморозвитку, саморуку особистості, її небайдужого, упередженого ставлення до дійсності і до себе в ній. Людина розбудовує свій життєвий світ, виказуючи свої цінності й уподобання, вірування і переконання, зацікавлення і потреби, структуруючи зовнішню дійсність відповідно до внутрішньої і навпаки [13].

На думку Т.М. Титаренко, життєтворення особистості передбачає проходження певних етапів, до яких належать творче проєктування майбутнього за допомогою життєвих виборів, апробація проєкту через постановку життєвих завдань та реалізація цих завдань шляхом застосування певних соціально-психологічних практик. Особистість постійно повинна коригувати як власні задуми, так і способи їх реалізації, адже життєві контексти не можуть бути повністю прогнозованими. Життєтворення є складним креативним процесом, багато в чому стихійним, інтуїтивним, непередбачуваним. Тому людина мусить адаптивно змінювати траєкторії власного життєвого шляху [10].

Загалом, у вітчизняній психології поняття життєтворчості, життєтворення, життєконструювання використовуються як такі, що цілковито відображають екзистенціальну ідею про людину, яка є творцем власного життя. Життєтворення бачиться психологами як духовно-практична діяльність особистості, націлена на творче планування та реалізацію її життєвого проєкту. Завдяки здатності особистості до життєтворення вона розробляє, править та реалізовує власний життєвий сценарій. Оволодіння мистецтвом життя – це особлива задача, що вимагає глибокого розуміння світу, самого себе, високого рівня самосвідомості та наявності системи засобів, методів та практик життєконструювання. Життєтворення – це одночасно і процес упорядкування особистістю подій свого життя, і процес її самовдосконалення [12].

Звісно, сам життєвий світ особистості є суто феноменологічним і тому недоступним для безпосереднього емпіричного дослідження. Проте він відкривається і виявляється у різних способі, і ці прояви уже цілком можливо зафіксувати, класифікувати, описати, дослідити. Сьогодні феномени життєвого світу активно вивчаються з різних поглядів і перспектив, зокрема, з боку життєвих стратегій, життєвого шляху особистості, варіантів життя, життє-

вого простору суб'єкта, індивідуального світу людини, його життєвого плану, життєвого поля особистості, форм самобуття людини тощо. Можна стверджувати, що життєвий світ особистості відкривається через її суб'єктивне ставлення до зовнішнього (фізичного) світу, до інших людей, до власного життя та до самої себе. Перебуваючи в одному фізичному світі, люди водночас перебувають у різних психологічних, ментальних світах. Відмінності між останніми зумовлені сукупністю біологічних (генетика), соціокультурних (виховання, освіта, релігія, культура) та психологічних (особливості когнітивної та емоційно-вольової сфер, мотиви, переконання, особистий досвід тощо) факторів.

Висновки з проведеного дослідження.

Психологія пройшла тернистий шлях до розуміння єдності людини з її природним та соціальним оточенням і до усвідомлення необхідності враховувати цей контекст. І хоча до сих пір життєвий світ особистості як психологічний феномен є скоріше теоретичним конструктом, спроби дослідження якого стикаються з багатьма труднощами, що носять насамперед конкретно-методологічний характер, усе ж у сфері емпіричних досліджень життєвого світу людини останнім часом спостерігається певний прогрес. Саме поняття «життєвий світ», що виникло в рамках філософії, все більше наповнюється психологічним змістом. Акцент у дослідженнях зміщується до вивчення суб'єктних характеристик людини, що дають змогу їй виходити за межі звичного існування і створювати середовище для власного особистісного розвитку, активно розширюючи межі свого життєвого світу. На цьому тлі поглиблюється розуміння типології життєвих світів, досліджуються внутрішні ресурси особистості, здатної до трансформації життєвого світу, формуються нові психотерапевтичні підходи, здійснюються спроби розробити відповідні психодіагностичні інструменти тощо. Отже, перед дослідниками відкривається широке поле для створення підходів до розуміння унікальності та самобутності кожної окремої особистості, а важливість цього для психології важко переоцінити.

Перспективи подальших наукових пошуків, на нашу думку, лежать у напрямі переведення вивчення життєвого світу особистості в емпіричну площину, створення та апробації конкретних методологічних підходів до дослідження різних його аспектів та надання йому все більш практичного значення. Зважаючи на

міцне теоретичне підґрунтя, майбутні результати цих пошуків видаються доволі багатообіцяючими та, безсумнівно, надзвичайно вагомими для психологічної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
2. Бинсвангер Л. Бытие в мире. Москва : КСП; Санкт-Петербург : Ювента, 1999. 302 с.
3. Ван Дорцен Э. Практическое экзистенциальное консультирование и психотерапия. Ростов-на-Дону : Ассоциация экзистенциального консультирования, 2007. 216 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. Москва : Изд-во МГУ, 1984. 200 с.
5. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. 399 с.
6. Дружинин В.Н. Варианты жизни: Очерки экзистенциальной психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 156 с.
7. Леонтьев Д.А. К типологии жизненных миров. 2-я Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений. Москва : Смысл, 2004. С. 114–116.
8. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 400 с.
9. Мэй Р. и др. Экзистенциальная психология. Москва : Институт общегуманитарных исследований, Инициатива, 2005. 160 с.
10. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : монографія / Ю.Д. Гундертайло, В.О. Климчук, О.Я. Кляпець та ін. ; за ред. Т.М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2016. 320 с.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
12. Сохань Л.В. Искусство житнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба. Киев : Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2010. 576 с.
13. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: У межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
14. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. Москва : Весь мир, 1997. 704 с.
15. Элленбергер Г. Клиническое введение в психиатрическую феноменологию и экзистенциальный анализ. Экзистенциальная психология / под ред. Р. Мэя. Москва : Институт общегуманитарных исследований, Инициатива, 2005. 160 с.
16. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва : Класс, 1999. 576 с.
17. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Boston : Beacon Press, 1984. 465 p.
18. Schutz A. The Phenomenology of the Social World. Evanston : Northwestern University Press, 1967. 255 p.

ВЗАЄМОДІЯ ЛЮДИНИ З АРХІТЕКТУРНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ РАКУРС

INTERACTION BETWEEN A PERSON AND AN ARCHITECTURAL ENVIRONMENT: THEORETICAL PERSPECTIVE

Здійснено теоретичний аналіз сучасних закордонних та українських наукових досліджень, що присвячені проблематиці взаємодії людини з архітектурним середовищем та їх взаємовпливу. Розглянуто такі підходи та їх методологію в контексті вивчення цієї проблематики: онтологічний, когнітивний, поведінковий, діяльнісний, афективний та психосемантичний. Зазначається, що людина пізнає навколишнє архітектурне середовище за допомогою пізнавальних психічних процесів. Резюмовано, що архітектурне середовище є цілісною системою, яка об'єднує внутрішні і зовнішні простори, форми і структури, що забезпечують повноцінну життєдіяльність як окремої людини, так і групи людей. Вказується, що людина сприймає архітектурне середовище суб'єктивно, категоризуючи його відповідно до власної системи значень. Підкреслено, що архітектурне середовище має такі властивості, за допомогою яких можливе: задоволення почуття безпеки, надійності, причетності, особистісне зростання, самореалізація, сприяння певним видам діяльності та психоемоційній розрядці тощо. Показано, що архітектурне середовище має безпосередній вплив на соціальну взаємодію, а також стимулює, програмує та реалізує певну поведінкову активність людини. Виявлено, що архітектурне середовище може бути об'єктом прив'язаності людини як наслідок безпосередньої та постійної взаємодії. Визначено, що вплив архітектурного середовища на його жителів набагато сильніший, ніж вплив жителів на архітектурне середовище. Зазначено, що методологія саме психосемантичного підходу дає змогу побачити систему значень архітектурного середовища через свідомість людини, яка сприймає це середовище. Представлена модель впливу архітектурного середовища на психологічне благополуччя людини, яка включає такі компоненти: когнітивний, афективний, особистісно-мотиваційний та поведінковий.

Ключові слова: архітектурне середовище, психологічне благополуччя, сприймання, емоції, поведінка, потреби.

A theoretical analysis of contemporary foreign and Ukrainian scientific investigations dedicated to the issues of interaction between a person and an architectural environment and their inter-influence has been carried out. The following approaches and their methodology were considered in the context of study of this issues: ontological, cognitive, behavioural, functional, affective and psychosemantic. It is noted that a person learns about the architectural environment through cognitive mental processes. It is concluded that an architectural environment is a holistic system that combines internal and external spaces, forms and structures that ensure the fulfilled life of both individuals and a group of people. It is noted that a person perceives the architectural environment subjectively, categorizing it in accordance with their own system of senses. It is emphasized that architectural environment possesses the properties with the help of which satisfaction of security feeling is possible, as well as of reliability, involvement, personal growth, self-realization, promotion of certain activities and psycho-emotional relaxation, etc. It is shown that architectural environment has a direct influence on social interaction and it stimulates, programs and implements a certain behavioural activity of a person. It has been identified that an architectural environment may be an object of human attachment as a result of direct and constant interaction. It is determined that the influence of the architectural environment on its inhabitants is much stronger than the influence of the inhabitants on the architectural environment. It is noted that the methodology of the psychosemantic approach enables to see the system of meanings of an architectural environment through the consciousness the person who perceives this environment. The model of influence of the architectural environment on the psychological welfare of a person, which includes the following components: cognitive, affective, personal motivational and behavioural, is presented.

Key words: architectural environment, psychological well-being, perception, emotions, behaviour, needs.

УДК 159.922.26+316.613.4:[72.01:111.852]
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.18>

Грабовська С.Л.

к.філос.н., професор кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

Липецька А.С.

аспірант кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

Психологічне благополуччя людини як цілісне переживання суб'єктивного комфорту є складним і багатограним феноменом та містить у собі як переживання почуття щастя, так і суб'єктивну оцінку себе, свого життя, особистісного розвитку тощо. Людина завжди малює свій портрет на якомусь тлі. І це не лише соціальні стосунки, інші люди, успіхи, досягнення, а й часто певний пейзаж. Людина завжди перебуває в оточенні певного архітектурного довкілля: мешкає в якомусь будинку,

ходить якимись вулицями. Сучасне архітектурне середовище створене людиною для її комфортного проживання, це середовище сформоване на основі перетворення природного на штучне: людина створює для себе та інших довкілля, яке впливає на її стан, на переживання суб'єктивного комфорту. Виникає питання: як зробити це довкілля зручним і корисним для людини, яким воно має бути, щоб людина в ньому почувалася психологічно благополучною.

З кожним роком усе більшої популярності набувають дослідження взаємодії людини з архітектурним середовищем. Ці дослідження є міждисциплінарними, оскільки викликають зацікавлення науковців різних сфер: проблемами архітектурного довкілля займаються історики, психологи, архітектори, дизайнери, соціологи, філософи тощо. Висока зацікавленість цією тематикою викликана важливістю визначення впливу архітектурного середовища на психоемоційний та фізичний стан людини, яка завжди перебуває в безпосередньому контакті з цим середовищем. Психологія середовища – відносно нова галузь психології і психологічні розвідки взаємодії людини з архітектурним довкіллям ще поодинокі. Виявлення ролі архітектурного довкілля в системі умов психологічного благополуччя людини видається актуальним і практично вагомим.

На основі огляду сучасних наукових досліджень питання взаємодії та взаємовпливу архітектурного середовища та людини з метою структурування теоретичних та методологічних досліджень можна виокремити такі підходи до цієї проблематики:

- в рамках поведінкового підходу аналізують просторову поведінку людини, основою цього підходу є теорія «місць поведінки» Р. Баркера, в якій поведінку людини та середовище розглядають як спільну систему. Довкілля є тлом та умовою розгортання поведінки тих, хто в ньому перебуває. Теорія «персонального простору» Е. Холла та Р. Соммера виходить з твердження, що навколо кожної людини є певна сфера, розміри якої впливають на взаємодію з іншими (К Левін, М. Березіна, Ю. Плюсін, Е. Толмен та ін.);

- когнітивний підхід скеровує дослідження на виявлення різних моделей мислення як способів відображення архітектурного середовища та дослідження закономірностей побудови когнітивних карт. Теоретичні та емпіричні дослідження спрямовані на ґрунтовний аналіз феноменів «просторова свідомість», «просторові здібності», «просторова картографія», «пошук шляху» та ін. (А. Ханд, Д. Гілл, М. Вебер, А. Шюц, К. Лінч, С. Мілграм, Г. Башляр, А. Панюкова та ін.);

- онтологічний підхід розглядає сприймання архітектурного середовища людиною як створення образу, процес якого проходить в єдності зовнішніх та внутрішніх умов його існування (В. Барабанщиков, М. Мерло-Понті, К. Левін, М. Осоріна та ін.);

- у рамках діяльнісного підходу досліджується вплив виду діяльності людини на формування образу архітектурного середовища, яке її оточує (М. Хейдметс, В. Зінченко, О. Леонтьєв, А. Логвиненко, Л. Панова та ін.);

- у рамках афективного підходу аналізують поняття «прив'язаність до місця», «ідентич-

ність з місцем», «переживання місця» та інші. Більшість досліджень цього напрямку присвячена аналізу особливостей ставлення людини до довкілля, в якому вона мешкає, та виявлення властивостей різних об'єктів, які безпосередньо впливають на психологічне благополуччя людини (Р. Стедман, М. Родман, Х. Казакін, М. Левіцька);

- психосемантичний підхід полягає у твердженні, що у кожного суб'єкта наявна власна система символів та значень, крізь призму яких він сприймає архітектурне середовище (Ч. Осгуд, Е. Артем'єва, В. Петренко, Л. Хайруллаєва, В. Горбунова та ін.).

Кожен з наведених вище підходів описує взаємодію людини й архітектурного середовища в певному контексті, розкриваючи різні сторони цього складного феномена. Попри це, залишається відкритим питання про природу такої взаємодії, тому важливо детально проаналізувати наукові підходи до дослідження взаємовпливу архітектурного середовища та людини, щоб дало змогу виявити та описати фактори, що можуть чинити безпосередній вплив на задоволеність життям людиною, її суб'єктивне благополуччя. Результати таких досліджень можуть сприяти вдосконаленню архітектурного середовища, що дало би змогу людині почуватися у ньому комфортно.

Основна мета статті полягає у проведенні теоретико-методологічного аналізу феномена впливу архітектурного середовища на суб'єктивне благополуччя людини як конструкту, що відображає її задоволеність життям, емоційний комфорт та оптимальне повноцінне функціонування особистості.

Упродовж усього свого життя людина перебуває у контакті з довкіллям, яке вона вдосконалює відповідно до еволюційних процесів своєї життєдіяльності. Сучасне довкілля суттєво відмінне від природного середовища наших пращурів, збільшилась концентрація візуальної інформації, врізнобарвився та розширився спектр колористики, архітектурні об'єкти набувають різних форм та розмірів. Нині архітектурне середовище – це важливий та невід'ємний складник життєвого середовища людства, що створюється та видозмінюється в результаті діяльності людини та має безпосередній вплив на кожного мешканця цього середовища.

Можна погодитися з авторами підручника «Основи дизайну архітектурного середовища», які визначають архітектурне середовище як множини і цілісності внутрішніх і зовнішніх просторів, форм і структур, що забезпечують повноцінну життєдіяльність людей на засадах зведення архітектурно-містобудівних і дизайнерських законів і правил [17]. Іншими словами, архітектурне середовище – це довкілля, в яке людина потрапляє, виходячи за межі свого помешкання: фасади будинків, сквери,

дороги, зелені насадження, площі – все, що оточує її на вулиці. Отже, архітектурне середовище будемо розглядати як сукупність усіх архітектурних об'єктів та їхній ансамбль, в якому є і створене людьми, і природні компоненти.

Важливу функцію архітектурного середовища висвітлює Л. Панова, яка розглядає архітектуру як певну форму комунікації, що транслює різноманітну інформацію в опосередкованій формі, засобами якої є об'єкти середовища та просторові співвідношення між цими об'єктами. Людина отримує інформацію шляхом аналізу власних емоційних реакцій на об'єкти архітектурного середовища [12]. Тому важливо розглядати архітектурне середовище як цілісну систему, кожен об'єкт якої є важливим у контексті аналізу взаємодії людини з довкіллям.

А. Король зазначає, що архітектура є одним з видів пластичного мистецтва, а М. Назарова стверджує, що архітектурний об'єкт сприймається як художній образ [7; 11]. З вищесказаного випливає, що архітектурне середовище є певним видом мистецтва, сприймання якого відбувається у межах дихотомії «подобається – не подобається», що базується на оцінковій суперечності «прекрасне – потворне». Отже, людина може приймати певне архітектурне середовище чи не приймати його і завжди окреслює свою емоційну реакцію на це середовище.

Людина пізнає навколишній світ за допомогою пізнавальних психічних процесів, і архітектурне середовище тут не є винятком: спочатку сукупність зорових, тактильних, слухових, нюхових та кінестетичних відчуттів дає змогу утворити певний образ, який відразу людина оцінює емоційно на терезах привабливості/непривабливості.

Онтологічний підхід розкриває сприймання світу зі сторони його існування як події, в процесі якої визначаються і людина, яка сприймає, і світ, який вона сприймає [3]. В. Барабанщиков розглядає сприймання «як породження образу, яке протікає в єдності зовнішніх і внутрішніх умов його існування» і відповідно до цього стверджує, що «вихідним пунктом аналізу сприймання є не відображення об'єкта, а взаємини людини зі світом, суб'єкта з об'єктом» [2, с. 81, с. 88]. Отже, людина сприймає архітектурне середовище екзистенціально. К. Левін проаналізував зміну прагматичного і афективного значень окремих елементів ландшафту залежно від зміни загального сенсу ситуації [8]. Заснована на положенні про безпосередній характер сприймання екологічна теорія сприймання Дж. Гібсона описує простір, в якому живе людина, як «екологічний світ». Цей світ можна побачити, почути, понюхати, доторкнутися [4]. Дж. Гібсон стверджував, що людина з навколишнім

світом взаємодоповнюють один одного і існують у безпосередній та нерозривній єдності. Він вводить поняття «афорданс» – це певна властивість або функція конкретного об'єкта або архітектурного середовища загалом, яка підказує людині тип взаємодії з об'єктом, і ці властивості виникають у безпосередній взаємодії людини з цим об'єктом чи середовищем. Саме тому властивості і можливості одного і того ж самого архітектурного середовища сприймаються різними особами по-різному, залежно від їхніх потреб.

Архітектурне середовище покликане задовольняти потреби людини і є важливим ресурсом для цього. За відомою критикованою, але незважаючи на це загально визнаною класифікацією потреб А. Маслоу, людину до діяльності спонукає система потреб:

– *мати*: людині потрібні для виживання речі, їжа, тепло, інші люди, що створюють почуття безпеки, надійності та причетності. Для задоволення цієї групи потреб потрібен будинок, місце для безпечного відпочинку та роботи. Це і знаходимо власне оформленим в архітектурному ансамблі;

– *бути*: більшість людей часто несвідомо створюють ідеальний образ людини, якою вони хочуть бути. І цей портрет завжди малюють на тлі певного пейзажу. Дуже показовим цей момент можна спостерігати в США, де місцезнаходження помешкання або офісу визначається його статусом: багаті живуть в одному місці, бідні – в іншому, існують квартали людей, що є вихідцями з різних країн тощо. За тим, де знаходиться офіс фірми (в якому кварталі, на якій вулиці, в якому будинку і навіть на якому поверсі і біля ліфта чи ні), можна досить чітко вирахувати, як у фірми йдуть справи;

– *робити*: люди прагнуть, щоб цінували те, що вони створюють. Оскільки архітектурне середовище створене людиною, тут маємо не просто природний ресурс, який використовується для задоволення потреб, а створення ресурсів самим суб'єктом. Архітектура як вид мистецтва несе в собі бажання автора втілити себе в своєму творінні, виразити важливі думки і переживання. Архітектурне середовище виступає і як засіб задоволення потреб у привласненні чужої творчості, і як спосіб реалізації творчості;

– *любити*: люди прагнуть визнання в соціумі, в історії, в культурі. Архітектура як творіння, що дуже часто переживає свого творця, дає змогу цю потребу задовільнити вповні;

– *рости*: пов'язаний з постійним навчанням, вдосконаленням, фіксацією свого успіху, досягнень. І тут архітектурне середовище може допомогти: можливість відслідковувати опредмечений шлях розвитку через те, де людина мешкає, що її оточує, як збільшується, стає комфортнішим і привабливішим місце її

проживання і роботи тощо. Ріст і розвиток підприємства або фірми часто можна відслідкувати за тим, де саме та які будинки вона будує для своїх потреб, за їхньою архітектурою, оздобленням, комфортністю робочих та побутових приміщень тощо.

Сприймання людиною довкілля в контексті діяльсного підходу розглядають «як вирішення перцептивних задач через перцептивні дії» [1, с. 16], де перцептивна дія спрямована на безпосереднє створення образу поля дії та об'єктів у ньому [5; 6]. Тобто, говорячи про сприймання, ми насамперед говоримо про дію, про певну активність. У контексті цього підходу архітектурне середовище може розглядатися як результат певного виду діяльності, що водночас стимулює, програмує та реалізує активність людини.

Л. Панова проаналізувала, як формується образ архітектурного середовища в свідомості людини через психофізіологічні особливості сприймання і діяльності людини загалом у середовищі: в рамках перетворювальної діяльності створюється образ «світу»; орієнтувальна діяльність здатна сформувати образи системи просторово-часової орієнтації, яка обмежує простір для діяльності; пізнавальна діяльність, відображаючи об'єкти середовища, спрямовує суб'єкта на процес пізнання образів; комунікаційна діяльність, основою якої є спілкування, провокує виникнення в процесі діяльності образів спілкування, комунікативно-ситуативних фрагментів контакту з «уособленими» архітектурними об'єктами; творча або синтетична діяльність синтезує узагальнені цілісні образи архітектурного середовища [12]. Аналіз специфічності сприймання та видів діяльності людини в архітектурному середовищі розкриває особливості формування образів цього середовища. Психіка людини відображає ті частини середовища, які входять в її діяльність, тобто кожна людина робить акцент на тих чи інших характеристиках архітектурного середовища, які є важливими для її життєдіяльності.

Когнітивісти аналізують, «як людина отримує інформацію про світ, як ця інформація презентується людині, як зберігається в пам'яті, перетворюється на знання, які потім впливають на нашу увагу і поведінку» [16, с. 18]. Кожна людина має персоніфіковану картину світу, яка є основою адаптації до зовнішніх умов [15]. С. Мілграм розробив методи, які описують ментальні моделі архітектурного середовища в свідомості кожного жителя цього середовища, так звані ментальні карти. Ці розробки продовжувались у дослідженнях К. Лінча, який стверджував, що емоційне благополуччя людини передбачає наявність позитивного образу середовища [10]. Можна погодитися з ідеєю Г. Саймона, згідно з якою

складне та різноманітне середовище людини можна звести до спрощених моделей [16]. Тобто кожне архітектурне середовище можна розділити на моделі за певними характеристиками, які мають позитивний або негативний вплив на жителів цього середовища і на основі характеристик позитивних моделей формувати таке архітектурне середовище, яке б сприяло підвищенню рівня благополуччя людини, яка контактує з цим середовищем.

У рамках поведінкового підходу досліджують феномен «просторова поведінка» та визначають його специфіку та кореляти. Р. Баркер, спираючись на концепцію біхевіоризму, стверджує, що середовище і поведінка корелюють між собою: у впорядкованому та естетично привабливому середовищі люди менше схильні смітити та вчиняти акти вандалізму. Щоб забезпечити певний тип поведінки людей, потрібно створити середовище з певними властивостями.

Розглянемо типи просторів, що впливають на просторову поведінку людини: простір тіла, простір взаємодії, особистий простір та публічний простір. Феномен «простір тіла» на рівні окремого суб'єкта вивчав Р. Соммер, який припускав, що людина сприймає навколишній простір як продовження самої себе. Цей простір оточує людину як сфера з усіх боків, відмінність полягає лише у розмірах. Р. Соммер стверджував, що агресивні люди мають більші кордони особистого простору, тому вони напружуються та реагують агресивно, якщо інші особи порушують ці кордони (найчастіше не маючи злого наміру). Аналізуючи простір взаємодії, потрібно враховувати безпосереднє усвідомлення близькості іншого, в результаті якої актуалізуються загальні норми поведінки. Оскільки інтенсивність контакту у спілкуванні регулює дистанцію між людьми, розглянемо класифікацію дистанцій спілкування, яку запропонував Е. Холл:

- інтимна дистанція (до 45 см) передбачає тісне спілкування, в процесі якого включені всі сенсорні канали;
- персональна дистанція (від 45 см до 120 см) – це оптимальна дистанція для спілкування, якої зазвичай люди дотримуються;
- соціальна дистанція (від 120 см до 4 м) – дистанція, якої дотримуються для спілкування з чужими людьми в рамках формального спілкування;
- публічна дистанція (більше 4 м), яку застосовують для виступів перед великою аудиторією людей [21; 23].

Кожна людина обирає дистанцію в спілкуванні несвідомо і завжди реагує, якщо ця дистанція не відповідає її нормам. Ці норми стають одним з важливих критеріїв комфортності архітектурного середовища: в ньому відбуваються людські контакти. Архітектурне

середовище має властивості забезпечити як належне міжособистісне спілкування, так і можливість усамітнення, що теж є вагомою потребою людини і без чого неможливий її саморозвиток. Організація та образ докільця безпосередньо впливають на особливості соціальної взаємодії та поведінкової активності людини в цьому середовищі. Можна припустити, що тривала часова тяглість та суворі приписи карантину, викликаного пандемією COVID-19, можуть вплинути на збільшення не лише публічної та соціальної, але й персональної та інтимної зони більшості людей, які переживають карантин. І це збільшення може перебувати у прямій залежності від суб'єктивного прийняття карантинних заходів як слухних і корисних та страху захворіти на COVID-19.

Афективний підхід дослідження архітектурного середовища основним конструктом вважає «місце» та феномени, які розкривають його зміст з різних фокусів бачення: «прив'язаність до місця», «ідентичність з місцем», «почуття місця» та інші. За Т. Герінім, місце – це суб'єктивний конструкт, кордони якого є змінними і визначаються полем функціонування суб'єкта, є результатом взаємодії людини з простором [20]. Тому місце може розглядатися і як країна загалом, і як місто, як район міста, вулиця, будинок, помешкання, і як певне архітектурне середовище.

Згідно з дослідженнями Р. Стедмана, прив'язаність до місця – це один з вимірів ставлення людини до певного місця та позитивний емоційний зв'язок, який виникає між людиною та цим місцем [24]. Але слід зазначити, що в роботах, які акцентують увагу на універсальності феномена «прив'язаності до місця», цей феномен розглядають не лише як емоційний, але і як поведінковий та когнітивний [19].

Важливо відзначити, що природа прив'язаності до місця формується безпосередньо в процесі взаємодії людини з місцем, тому прив'язаність до місця є тимчасовим явищем, оскільки для людини вагомими є особистісні змісти, які несе місце, а не саме місце як територіальний об'єкт [22]. Тому коли суб'єкт через різні особисті причини припиняє взаємодію з певним місцем, то і рівень прив'язаності змінюється. Звернімо увагу, що ці зміни не однозначні: інколи прив'язаність до покинутого місця набуває форми ностальгії, часом колишня прив'язаність «затухає», поступаючи місцем новій прив'язаності.

Важливе місце в дослідженні архітектурного середовища займає психосемантичний підхід, сутність якого вдало відображено в словах О. Леонтьєва, які не втрачають актуальності: «Звертаючись до людини, до свідомості людини, я повинен ввести ще одне поняття – поняття про п'ятий квазівимір, в якому людині відкривається об'єктивний світ. Це – смис-

лове поле, система значень» [9, с. 5]. Психосемантичний підхід об'єднує психологічні дослідження значення, які є одиницею психічного відображення навколишнього світу. В контексті взаємодії людини з архітектурним середовищем можна стверджувати, що кожна людина виробляє власну систему значень, крізь призму якої вона сприймає архітектурне середовище. Сприймаючи архітектурне середовище, людина не фіксує лише форму, колір чи сукупність окремих характеристик, а створює цілісний образ цього середовища як систематизованого об'єкта [14; 18]. Іншими словами, в процесі сприймання архітектурного середовища як цілісної системи в свідомості людини відбувається певна категоризація відповідно до її власної системи значень.

Основним методом дослідження цього підходу є метод реконструкції суб'єктивних семантичних просторів, де семантичний простір – це простір систематизованих ознак, певна система категорій, яка описує об'єкти середовища [13]. Отже, методологія психосемантичного підходу дає можливість побачити систему значень архітектурного середовища через ставлення до нього людини, яка його сприймає. Психосемантичний підхід дослідження взаємодії людини з архітектурним середовищем спрямований на унікальне виявлення системи значень людини та групи людей про певне архітектурне середовище і дає змогу визначити вплив цього середовища на людину.

Висновки з проведеного дослідження.

Людина створює архітектурне середовище як рукотворну умову свого фізичного та психічного комфорту. Але оскільки далеко не всі, що живуть у певному середовищі, самі його й створюють, мешканці цього середовища переважно сприймають його як щось зовнішнє та об'єктивне. Радше архітектурне середовище впливає на мешканців, ніж вони на нього. Об'єднавши базові ідеї зазначених вище підходів, можна представити таку функціональну модель впливу архітектурного середовища на психологічне благополуччя його мешканців:

– *когнітивний компонент*: сприймання архітектурного середовища, створення його образу, формування ставлення до нього, формування системи значень і символів тощо;

– *афективний компонент*: емоційне ставлення та оцінка за критеріями «подобається/не подобається», «прекрасне/потворне», «моє/не моє», емоційне напруження/емоційна релаксація тощо;

– *особистісно-мотиваційний компонент*: задоволення потреби в безпеці, надійності, причетності, особистісному зростанні, самореалізації тощо;

– *поведінковий компонент*: сприяння або перешкоджання певним видам діяльності, можливості комунікації з іншими тощо.

Зрозуміло, що ця теоретична модель гіпотетична і потребує емпіричного підтвердження, що є перспективою подальших досліджень.

ЛИТЕРАТУРА:

- Арбекова О.А. Влияние установок на формирование зрительного образа в условиях инверсии : дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.01. Москва, 2016. 211 с.
- Барабанщиков В.А. Онтологический подход в исследовании восприятия. *Философско-психологическое наследие С.Л. Рубинштейна*. / под ред. К.А. Абульхановой. Москва : «Институт психологии РАН», 2009. Т. 2 С. 81–101.
- Барабанщиков В.А. Психология восприятия. Организация и развитие перцептивного процесса. Москва : Когито-Центр, 2006. 241 с.
- Гибсон Дж.Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. Москва : Прогресс, 1988. 464 с.
- Иванников В.А. Воля. *Национальный психологический журнал*. 2010. № 1(3), С. 97–102.
- Иванников В.А. Деятельностная природа личности. *Вопросы психологии*. Москва : Педагогика, 2015. № 6. С. 3–8.
- Король А. Теоретичні аспекти класифікації пластичних мистецтв. *Молодь і ринок*. 2012. № 1 (84), С. 141–146.
- Левин К. Теория поля в социальных науках / Пер. с англ. Санкт-Петербург : Сенсор, 2000. 368 с.
- Леонтьев А.Н. Образ мира. Избр. психолог. произведения. Москва : Педагогика, 1983. С. 251–261.
- Линч К. Образ города. / Пер. с англ. Москва : Стройиздат, 1982. 328 с.
- Назарова М.П. Социокультурные смыслы архитектурных объектов. *Вести Волгогр. ун-та. Сер. 7, филол.* 2012. № 1 (16), С. 111–114.
- Панова Л.П. Системность архитектурной среды : монография. Харьк. нац. акад. город. хоз-ва. Харьков : ХНАГХ, 2010. 235 с.
- Петренко В.Ф. Экспериментальная психосемантика: исследования индивидуального сознания. *Вопросы психологии*. 1982. № 5, С. 23–35.
- Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. Москва : МГУ, 1988. 205 с.
- Соловьёв И.В. Картина мира как когнитивная парадигма. *Образовательные ресурсы и технологии*. 2016. № 1 (13), С. 96–102. DOI: 10.21777/2500-2112-2016-1-96-102.
- Тесленко В.А. Исследования визуальной безопасности архитектурной среды. *Науковий вісник будівництва*. Харків : ХНУБА, 2016. № 1(83), С. 17–22.
- Тімохін В.О., Шебек Н.М., Малік Т.В. та ін. Основи дизайну архітектурного середовища : підручник для студентів спеціальності «Архітектура». Київ : КНУБА, 2010. 400 с.
- Шмелёв А.Г. Психодиагностика личностных черт. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 480 с.
- Casakin H., Kreitler S. Place Attachment as a Function of Meaning Assignment. *Open Environmental Sciences*. 2008. No. 2, Pp. 80–87. DOI: 10.2174/1876325100802010080.
- Gieryn T. A space for place in sociology. *Annu. Rev. Sociol.* 2000. No. 26, Pp. 463–496.
- Holl E.T. The hidden dimension. New York, 1966. 324 p.
- Rodman M.C. Empowering place: multilocality and multivocality. *The anthropology of space and place, locating culture*. Oxford : Blackwell, 2003. Pp. 204–23.
- Sommer R. Personal space: The behavioral basis of design. New York, 1969. 177 p.
- Stedman. R.C. Toward a social psychology of place: predicting behavior from place-based cognitions, attitude, and identity. *Environment and Behavior*, 2002. No. 34. Pp. 561–581.

УЯВЛЕННЯ ПРО ВИЩІ ПРОЯВИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

IDEAS ABOUT HIGHER MANIFESTATIONS OF MENTAL DEVELOPMENT IN PHILOSOPHICAL PSYCHOLOGY OF THE END OF XIX – EARLY XX CENTURY

Стаття присвячена з'ясуванню загальних тенденцій щодо розуміння початку морального життя в людині. Аналіз наукових джерел учених дає змогу стверджувати, що представниками київської школи філософської психології кінця ХІХ – поч. ХХ ст., зокрема С.С. Гогоцьким, І.О. Сікорським, Г.І. Челпановим і В.В. Зеньковським, наголошується, що вищі й нижчі схильності є вродженими. На моральне життя здійснює вплив спадковість. Ідеться не про моральну свідомість, котра ще не може сформуватися протягом першого року життя, а про такі психічні прояви, які лише підготовляють матеріал для морального життя, які лише у світлі моральної свідомості, що сформувалася, виявляють у собі вищі або нижчі прагнення. Згідно з поглядами вчених, на першому році життя можна спостерігати прояви заздрості, ревности, гніву, егоїзму, жорстокості – елементарну, зародкову моральну свідомість у формі «моралі почуття». Виникнення моральної свідомості в жодному разі не може бути зведено до впливів дії соціального середовища; незважаючи на те що весь соціальний досвід дитини має величезний вплив на зміст уявлень і понять, сама функція моральної свідомості не могла б виникнути в такому порядку. Духовне життя починає функціонувати в психіці у формі суто емоційного передування майбутнім вищим проявам психіки. З філософсько-психологічних позицій моральне життя в дитині починається до формування моральної свідомості. Завдяки спадковості дитина народжується із цілою низкою нахилів, які визначають будову особистості, її активність; соціальна взаємодія вперше виявляє перед дитиною об'єктивні відлуння її активності. У філософській психології вважається, що саме реакції навколишніх людей надають дитині матеріал, на якому усвідомлюється полярильність вищого й нижчого. Моральна свідомість у повній паралелі із самосвідомістю формується як проєктивне, але вона не творить себе одним соціальним досвідом. Матеріалом для формування моральної свідомості дитини слугують безпосередні реакції навколишніх людей на її поведінку.

Ключові слова: психіка, вищий розвиток психіки, моральна свідомість, духовний розвиток.

The article is devoted to elucidating general trends in understanding the beginning of moral life in man. Analysis of scientific sources of scientists suggests that the representatives of the Kiev school of philosophical psychology of the late nineteenth – early. In the twentieth century, in particular, S.S. Gogotsky, I.O. Sikorsky, G.I. Chelpanov and V.V. Zenkovsky, higher and lower tendencies are innate. Moral life is influenced by heredity. It is not a question of moral consciousness, which cannot yet be formed during the first year of life, but of such mental manifestations which only prepare material for moral life, which only in the light of the formed moral consciousness show higher or lower aspirations. According to scientists, it has been established that in the first year of life one can observe manifestations of envy, jealousy, anger, selfishness, cruelty – elementary, embryonic moral consciousness in the form of “morality of feeling”. The emergence of moral consciousness in no case can be reduced to the influences of the social environment; despite the fact that the whole social experience of the child has a huge impact on the content of ideas and concepts, but the very function of moral consciousness could not arise in this order. Spiritual life begins to function in the psyche in the form of a purely emotional prelude to future higher manifestations of the psyche. From a philosophical and psychological standpoint, moral life in a child begins to form a moral consciousness. Due to heredity, a child is born with a number of inclinations that determine the structure of personality, its activity; social interaction for the first time reveals to the child objective echoes of its activity. In philosophical psychology, it is believed that it is the reactions of others that provide the child with material on which the polarity of the higher and lower is realized. Moral consciousness, in full parallel with self-consciousness, is formed as projective, but it does not create itself as a single social experience. The material for the formation of the child's moral consciousness are the direct reactions of others to his behavior. **Key words:** psyche, higher development of the psyche, moral consciousness, spiritual development.

УДК 159.9 (01)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.19>

Мельник О.А.
к.психол.н., с.н.с.,
докторант кафедри психології розвитку
факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Перетворення в соціальному, політичному та економічному житті сучасного українського суспільства вплинули на стратегію освіти як головного фактору прогресу й розвитку країни, посилення її наукового, культурного та духовного потенціалу. Новими реаліями, характерними для сучасної науки загалом і психології зокрема, є тенденції її гуманітаризації, розгляд наукової думки в контексті соціально-культурних процесів,

зростання ролі суб'єктного складника пізнавальної діяльності як підґрунтя інтеграції різних галузей знання в цільному вивченні людини.

Особливої уваги в період розвитку науки вимагає протидія неконструктивній критиці результатів попередніх етапів розвитку науки, неаргументованому запереченню традиційних методологічних підходів і принципів організації наукового дослідження, які можуть призвести до руйнування цілісності психологічного

пізнання та наступності в його розвитку. Становлення наукового напрямку в обов'язковому порядку має свої джерела й підґрунтя, проходить визначені етапи. Філософський етап розвитку психології – це найважливіший період формування теоретичних передумов перетворення психології в самостійну науку.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясувати загальні тенденції щодо розуміння початку морального життя в людині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Жодний етап розвитку психологічної науки не володіє такими глибинними знаннями, що стосуються вищих проявів психічного, як філософський період. Наукові погляди представників київської школи філософської психології кінця XIX – поч. XX ст. є цьому підтвердженням. Згідно з ідеалістичним поглядом, вродженим у дитини визнається прагнення до добра, вищих цінностей, зводячи всі нижчі прояви психіки до впливів зовнішнього середовища. Проте у філософській психології вродженими варто вважати і вищі, і нижчі схильності. Цей погляд підтримується представниками київської школи філософської психології кінця XIX – поч. XX ст., зокрема С.С. Гогоцьким [1], І.О. Сікорським [6], Г.І. Челпановим [7] і В.В. Зеньковським [4], і вважається близьким до дійсності, а під час обговорення наявності морального життя в дитинки необхідно мати на увазі, переконані вчені, вплив *спадковості*. Звісно, що йдеться не про *моральну свідомість*, котра ще не може сформуватися протягом першого року життя, а про такі психічні прояви, які лише підготовляють матеріал для морального життя, які лише у світлі моральної свідомості, що сформувалася, виявляють у собі вищі або нижчі прагнення. Безпосередність свідомості дитинки не тільки не усуває нижчих рухів, а й видає їх. Якщо вдуматися в ранні прояви заздрості, ревності, гніву, егоїзму, жорстокості, то доводиться визнати, що вже на першому році життя в дітей є елементарна, зародкова моральна свідомість у формі «моралі почуття». «Це означає, що ми не можемо, звичайно, називати «добрими» або «злими» душевні рухи, застосовуючи до наших понять, до нашої моральної свідомості, але повинні висвітлити їх тим, чим є вони для безпосередньої оцінки, до якої здатні вже й діти у формі почуттів. Тільки тому, що ті чи інші душевні рухи отримують моральну «розцінку» в дитячій душі, з її «мораллю почуттів», вони здатні стати матеріалом для несформованої моральної свідомості в повному розумінні слова», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 99–100]. Виникнення моральної свідомості в жодному разі, переконаний професор, не може бути зведено до впливів дії соціального середовища; незважаючи на те що весь соціальний досвід дитини має величезний

вплив на зміст уявлень і понять, сама функція моральної свідомості не могла б виникнути в такому порядку. Полярність хорошого і поганого, не маючи ще спеціального етичного сенсу, а виражаючи загальний для всього духовного життя момент – відмінність вищого й нижчого, кращого й гіршого, констатує В.В. Зеньковський, повинна вже певним чином вимальовуватися в дитячій свідомості як якась нечітка перспектива, куди принесе певну чіткість соціальний досвід дитини, адже справа в тім, що ця полярність ніяк не може розвинути з полярності приємного та неприємного. Необхідно визнати, уважає професор, що як особлива форма життя й досвіду духовне життя починає функціонувати в психіці у формі суто емоційного передудання майбутніх вищих проявів психіки. В.В. Зеньковський зауважує, що моральної свідомості як такої немає, але розкривається корінна протилежність вищого й нижчого, що знаходить у соціальному досвіді свою диференціацію та стимули для розвитку.

Отже, з філософсько-психологічних позицій моральне життя в дитині починається до формування моральної свідомості. Завдяки спадковості дитина народжується із цілою низкою нахилів, які визначають будову особистості, її активність; соціальна взаємодія вперше виявляє перед дитиною об'єктивні відлуння її активності. У філософській психології вважається, що саме реакції навколишніх людей надають дитині матеріал, на якому усвідомлюється спочатку нечітко полярність кращого й гіршого, вищого й нижчого. Соціальне середовище важливе тут як середовище, у якому отримують своє об'єктивне вираження та завершення внутрішні рухи: моральна свідомість у повній паралелі із самосвідомістю формується теж як проєктивне, але вона не творить себе одним соціальним досвідом, проявляючись у нечіткій формі почуття як непохідна, початкова функція. Отже, у нечіткій оцінці почуттів перед поглядом дитини на першому році життя вже вимальовується полярність вищого й нижчого, кращого та гіршого. Перші соціальні відлуння втілюють це почуття в деякі проєктивні етичні уявлення [2].

Отже, психічний і фізичний розвиток дитини передусім залежить від спадковості, тобто від батьків, а через них від низки попередніх поколінь. Тілесна спадковість також не викликає сумніву. Психічна спадковість вбачається, з одного боку, у загальній структурі особистості, в окремих психічних особливостях, аж до професійної обдарованості, з іншого боку, схожість батьків і дітей у їх психічних особливостях часто пояснюють однорідністю соціальних обставин, узагалі впливом соціальних умов. Стосовно не елементарних, а вищих сторін особистості заперечення факту психічної спадковості визнається помилковим. Отже,

вищезазначене дає змогу стверджувати про генетичний принцип у філософській психології як один із методологічних прийомів у розумінні розвитку психіки людини.

Факт психічної спадковості представниками філософської психології кінця XIX – поч. XX ст. стоїть поза сумнівами [1; 3; 6; 7]. Це означає, що дитинка народжується з відомими нахилами та схильностями, яким вона слідує, завдяки психічній цілісності, але які природно викликають різноманітні соціальні відзвукі. Соціальне середовище розцінює особливості дитини, її схильності у світлі властивих їй моральних засад, а матеріалом для формування моральної свідомості дитини слугують безпосередні реакції навколишніх людей на її поведінку. Дитина дуже рано починає зважати на це; шляхи пристосування до того, чого від неї вимагають, відкриваються перед дитиною дуже рано. Отже, зміст морального на початку є проєктивним у сенсі свого соціального походження, але це стосується тільки змісту, а не самої функції, яку виконує мораль, яка з'являється в психіці дитини з приводу тих чи інших даних досвіду, але не розвивається з них.

З філософсько-психологічної позиції протягом першого року життя в дитячій свідомості вимальовуються перспективи прояву вищих психічних процесів, вступає в зародковій формі функція *оцінювання*, яка психічно реалізує прояв вищих процесів. «Ще живе дитя в «тумані», духовний зір розвивається дуже повільно порівняно з розвитком чуттєвого зору, але так само як у перші дні життя дитина стає здатна розрізнати між світлом і темрявою, так і здатність розрізнати між духовно-світлим і темним, вищим і нижчим уже прокидається в дитячій душі протягом першого року життя» [3, с. 105]. Це і є, переконаний В.В. Зеньковський, зачатки майбутнього духовного життя.

Зв'язку моральних почуттів із психічним розвитком людини у філософській психології кінця XIX – поч. XX ст. відводилася особлива роль. У духовному розвитку дитини моральні почуття, моральне життя, припускає В.В. Зеньковський, не має центрального значення, більш значущими визначаються естетичні устремління та переживання, але це стосується лише емпіричної сторони дитинства. «Якщо підійти глибше до дитячої душі, заглибитися, наскільки це доступно для нас, у метафізику дитинства, тоді стає зрозумілим, що моральне здоров'я дитячої душі є, можливо, найважливішим, найглибшим фактором її духовного розвитку», – пише професор [3, с. 181]. З емпіричного погляду у філософській психології визнається зародок естетичного життя в дитини в періоді раннього дитинства. Цілісність психіки дитини, її наївність і безпосередність, що свідчать про відсутність у дитини будь-якого роздво-

ення, штучності, характеризують справжнє моральне здоров'я психіки дитини. Найважливішим у моральних почуттях є моральна чистота, щирість, простодушність і цілісність духу, у яких закладена головна моральна сила дитинства. «Якщо дитя має слабкий розвиток естетичного життя, релігійної сфери, але володіє моральною чистотою й цілісністю, ми повинні сказати про таку дитину, що вона не втратила образу Божого в собі, не втратила основну метафізичну силу своєї істоти», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 182].

З філософсько-психологічного погляду кінця XIX – поч. XX ст. моральне дозрівання психіки дитини є *віссю її духовного розвитку*. У світлі зазначеного людина у своєму розвитку стоїть передусім і найбільше перед моральним завданням, і це завдання життєвого розвитку людини полягає для неї в тім, щоб віднайти належну її індивідуальності ідеальну форму. Етичний ідеал не є єдиним для всіх, а для кожної індивідуальності є свій ідеал і, звісно, свій шлях до нього. У світлі етичного по-новому можна подивитися на нерівномірність і неправильність цього розвитку, недоліки та своєрідність індивідуальності (наприклад, упертість, апатія, лінь тощо). Дитина шукає *свій шлях до свого ідеалу*, а дорослі нав'язують їй свій ідеал і неодмінно бажають, щоб дитина рухалася саме за вказівкою дорослих. Представники філософської психології переконані, що моральні завдання, моральний сенс духовного дозрівання дитини є саме тим, що визначає логіку її розвитку, весь процес формування особистості в дитині. Дитинство є певною фазою в духовному дозріванні дитини, яке триває протягом дитинства. Основна форма активності дитини пов'язана з іграми, і в них мають таке ж місце моральні рухи, як і реальна діяльність, навіть більше, ігри сприяють моральному розвитку дитини не менше, ніж безпосередня взаємодія із соціальним середовищем. Дитина вносить в ігри ту саму моральну настанову, як і в реальну активність, можливо, що грі належить найістотніша роль у генезі моральної свідомості. Уперше саме ігри відкривають дитині сферу можливого на противагу сфері дійсного, сферу бажаного на противагу сфері реального. Це має значення не тільки в інтелектуальному дозріванні, а й у розвитку моральної свідомості. У грі дитина має справу з об'єктом, створеним головним чином роботою уяви. Для всього духовного життя ця різниця не має значення: у грі дитина залишається з тими самими завданнями, як і в реальній активності, зокрема в грі так само обов'язкові моральні вимоги, як і у звичайному житті. Моральна сфера поступово стає зосередженим носієм усвідомлення реальності, моральна активність приймає трудовий характер, і нерозрізнення реального й уявного

стає небезпечним для здорового морального розвитку. Але для ранніх стадій морального життя це ще не має значення; усе духовне життя в ранньому дитинстві пов'язане з духовним життям у зрілому віці не як підготовка до активності й сама активність, а як різні сходинки в загальному розвитку духовного життя. Якщо на духовному житті в дитинстві неминуче позначаються загальні риси дитинства, то весь цей духовний зміст дитинства не може бути охарактеризований як нижча, попередня фаза духовного розвитку. Розвиток етичної, естетичної та релігійної свідомості, стверджує В.В. Зеньковський, несе із собою нові труднощі, але водночас він є фактором найважливішого в людині процесу – духовного дозрівання.

Завдання психології під час вивчення моральної сфери В.В. Зеньковський убачає не в аналізі й оцінюванні цілей морального розвитку ідеалів людини, а виключно лише у вивченні того, як розвивається, у яких формах складається моральне життя в людині. Для психології, зауважує професор, психічні прояви не є рівнозначними; вони різняться, зокрема, за продуктивністю та впливовістю, а моральні прояви оцінюються за вищими й нижчими проявами, здійснюючи розподіл із загальної етичної свідомості. «Саме психологічне вивчення морального розвитку, найкраще показує, як із туману, яким оповита дитяча душа, виступає для неї сонце свободи. Дитя поступово опановує моральну свободу, що властива їй із самого початку – і цей позаемпіричний момент входить у глибокій та інтимний зв'язок з емпіричним процесом, – зв'язок, який ми не можемо простежити в подробицях, але який із ще більшою наполегливістю повинні констатувати», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 185–186]. Процес морального розвитку вже протягом раннього дитинства виявляється підпорядкованим двом типам закономірності: у ньому виказуються закони емпіричного світу та закони ідеального світу. Реальна й ідеальна сфера, емпірична й надемпірична дійсність непомітно входять у моральному (і взагалі в духовному) дозріванні дитини в глибокий зв'язок між собою.

Моральне життя в людині, згідно з філософською психологією, виражається й у прояві почуттів, і в роботі інтелекту, і в активності, бо моральне життя є особливим типом світовідношення, цільною та своєрідною сферою життя в ній. Завдання психологічного розкриття моральної сфери в людині як особливої та цілісної форми життя ще не було правильно поставлено, а тим більше вирішено в психології в XIX ст. В.В. Зеньковський констатує, що й донині вирішення цього питання не дуже далеко відійшло від методологічних прийомів Адама Сміта (1723–1790), який відділив штучно «господарюючу людину» від людини мораль-

ної. Незважаючи на великі успіхи, які досягнуті протягом XIX ст. в психологічній науці, вивченню моральної сфери приділялось недостатньо уваги. У психології дитинства цей штучний поділ є особливо умовний, але на рубежі XIX – XX ст. психологічне вивчення моральної сфери не могло відбуватися іншим шляхом.

Під час розвитку моральних почуттів виявляється моральна ідея. Моральне почуття оцінюється за підсумками. Незамінна роль моральних почуттів полягає в тім, що лише вони створюють безпосередню близькість людини до предмета моральної активності, привносять моральну свіжість, щирість у її моральне життя. Проте розвиток моральної свідомості висуває небезпеку ослаблення моральних почуттів, бо моральна свідомість рухається до форми розумності, і людині дуже важливо усвідомити цю незамінну функцію почуттів у моральному житті. «Якраз у дитинстві ми й знаходимо переважно розвиток у моральній сфері почуттів; нехай моральний горизонт дітей вузький, нехай неясні, випадкові, мінливі їхні моральні поняття, але моральне ставлення дітей до людей, до природи таке простодушне, безпосереднє й сердечне, як це майже недоступно для нас», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 187].

Основними моральними почуттями для представників київської школи філософської психології є *любов до людей (альтруїзм), сором і почуття сумління*. Ці почуття привносять у внутрішній світ людини моральний досвід, створюють безпосереднє моральне орієнтування, надають моральну оцінку щодо трьох основних об'єктів морального життя – щодо самої особистості, щодо інших людей, щодо культури як системи життя, як до продукту активності. Переживаючи сором, людина безпосередньо розрізняє в собі, у своїй особистості позитивне та негативне. Тут людина переживає досить виражено все негативне в собі, а усвідомлення позитивного виступає лише як вторинне переживання. Зосередження на позитивному у власній особистості є важливим для зростання й розвитку людини, проте не має переходити в самозакоханість, яка є симптомом морального занепаду.

Моральне орієнтування щодо оточуючих людей, установлення з ними відносин будуються на почутті тяжіння до них. Почуття любові до людей, співчуття є моральним завданням щодо інших людей. З одного боку, любов до людей і є основним почуттям у цій групі почуттів: відкриває людині позитивне в інших, а не негативне; любов якщо не ідеалізує, то завжди пом'якшує не зовсім позитивні риси; з іншого – любов до людей, бажання їм добра неминуче зіштовхує із заповіданням аморального. У любові до людей відкривається перше розрізнення позитивного та негативного в людях, визначається моральне завдання щодо них. У роботі

совісті, яка в найпростіших своїх формах є почуттям, хоча у вищих своїх формах вона має більш складний характер, людина оцінює не власну особистість, не інших людей, а власні дії як такі, у їх мотивах і в їх результатах. В.В. Зеньковський про почуття совісті зазначає так: «Робота совісті пробуджується саме тим, що сходиться із насіння, яке ми сіємо, тим, що існує вже як невинуватий, недосяжний факт, що входить в об'єктивну дійсність» [3, с. 188].

Отже, саме завдяки таким почуттям, як сором, любов до інших людей, робота совісті, у свідомості людини формується моральний досвід. Завдяки переживанням людиною цих почуттів перед нею виступають три об'єкти моральної оцінки, три сфери моральної активності людини: її особистість, інші люди, культура як продукт спільної діяльності людей.

Що стосується почуття *обов'язку*, основне значення якого для моральної сфери особливо підкреслював Іммануїл Кант (1724–1804), з позицій філософської психології це почуття є *продуктом*, а не *джерелом* морального життя в людині, і в психології розвитку психіки дитини це можна чітко простежити.

Провідником у моральну сферу дитини в ранньому періоді визнається почуття сорому у вузькому сенсі. Розвивається це почуття досить повільно, адже дітям немає чого соромитися в собі, тому почуття сорому для свідомості дитини морального сенсу набуває приблизно до кінця раннього дитинства. До цього сором починається з первинної сором'язливості, позбавленої морального змісту для самої дитини. Лише тоді, переконаний В.В. Зеньковський, коли вже сформувався суб'єктивне самоусвідомлення, уможливується дія сорому в бік розвитку моральної свідомості. Психологічна дія соціального сорому виникає на базі індивідуального сорому, але незалежно від цього соціальний сором має вагомий значення під час формування в людини моральної свідомості, констатує професор, бо соціальний сором уводить дитину у світ моральної традиції, у моральне мислення оточуючих, привчає рахуватися з об'єктивною, зовнішньою стороною вчинків людини, усієї її поведінки. Завдяки саме соціальному сорому дитина вперше починає відчувати моральну дійсність поза собою, моральну атмосферу, починає усвідомлювати, що моральне життя є щось спільне, для всіх обов'язкове, не є щось випадкове й суб'єктивне. Соціальний сором змушує дитину думати про цю надіндивідуальну інстанцію, і так поступово над внутрішнім світом дитини з'являється деяка моральна інстанція, яка спочатку втілюється в суспільстві, у його моральних звичаях.

Індивідуальний сором у своїй чистій формі не однаково в усіх відіграє значну роль у розвитку моральної свідомості. Індивідуальні від-

мінності тут дуже значущі, крім того, що інтерес до самої себе є явищем більш пізнім і здебільшого буває забарвленим односторонньо: слабкість сорому як провідника моральної енергії в дітях пояснюється, як уже зазначено, його зосередженістю на неналежному, поганому. Сором – болісне відчуття, і тому має велику психічну силу, але в ньому немає творчого піднесення, а є втеча від самого себе. Сором нерідко призводить до моральної депресії, і лише в психічній обстановці морального здоров'я він набуває творчого значення.

Почуття любові у філософській психології має також своє роз'яснення. Стверджується, що якщо дорослі висловлюють свої почуття – це не викликає ніяких почуттів у дитини; але якщо дитина помічає сама страждання – чує його в голосі, бачить у виразі обличчя, у словах тощо, то починає переживати жалість. Із філософсько-психологічних позицій це означає, що почуття любові в дітей до людей має безпосередній і навіть, можна сказати, сенсуальний характер. Прояви любові в дитини абсолютно не пов'язані із соціальними перепонами. Дитині соціальні відмінності не заважають усюди бачити людину.

Що стосується прояву *сумління*, то в простішій формі воно виступає у формі почуття, поступово розвиваючись у більш складну форму. Сумління спрямовує оцінку людини не на власну особистість як таку, а на активність у її результатах та об'єктивних підсумках. Психологія роботи сумління кінця ХІХ – поч. ХХ ст. є вивченою недостатньо, переважно розглядається в негативній формі, тобто в указівках того, чого не можна робити, ніж того, що має бути. В.В. Зеньковський вважає: «Робота сумління є центральним руслом, яким струмує в нас моральний досвід, бо тут із більшою силою, ніж в інших випадках, моральна оцінка прагне від форми почуття перейти до форми судження. Моральна свідомість тут зріє з найбільшою силою, бо хоча робота сумління завжди залишається зверненою до суб'єкта, але в суб'єкті вона висвітлює не мотиви його дій, не особисті відзвуки їх у тих, до кого вони звернені, а цінність дії самої по собі» [3, с. 192]. Сумління визнається найбільш впливовою та суттєвою стороною в моральній свідомості людини.

У дитини робота сумління, як і переживання сорому, проходять свою проєктивну стадію, котра спирається на дещо загальне, недиференційоване усвідомлення власного неправильного. За положеннями філософської психології означеного періоду, уважалося, що робота сумління починається раніше від прояву сорому; діти дуже рано засвоюють внутрішній зв'язок між «проступком» і «покаранням». Звичайно, робота совісті, усвідомлення неправильного оформляється завдяки соціально-психічному тиску, що утворює сут-

ність будь-якого «покарання», але цей тиск не створює роботу совісті, а лише її оформлює. Дитина дуже рано, фактично ще в грудному періоді, уже є чутливою й до позафізичного впливу, і це свідчить про її моральну чутливість, про здатність засвоювати під час впливу на неї моральну сторону. Достатньо порівняти нормальних дітей із морально тупими, констатує В.В. Зеньковський, щоб погодитися з тим, що засвоєння морального сенсу покарання не є справою інтелекту, а спирається на ту особливу роботу, оформлені підсумки якої вбачаються як усвідомлення «гріха» [4].

Висновки з проведеного дослідження.

Моральна свідомість дитини спочатку виступає лише у формі безпосередніх оцінок почуття, але саме цей моральний досвід робить дитину здатною не просто засвоювати правила життя й соціальні традиції. Для дитини моральна сторона усвідомлюється завдяки змісту соціальних традицій: самі форми взаємин, самі шляхи діяння підказуються їй традицією, указівками старших, і в цьому сенсі моральне життя дитини має *гетерономний* характер, але без роботи моральних почуттів усе це не мало б морального сенсу для дитини. І лише усвідомлення цього дасть змогу зрозуміти справжній сенс дитячого морального життя. Вона має гетерономний характер, тобто визначається в змісті й навіть у своїй санкції всім тим, що лежить поза особистістю дитини – традицією, звичаями, авторитетом дорослих. Але дитина не просто робить те, що наказує їй традиція, авторитет батьків, дитина засвоює, тобто робить своїм зміст моралі, яка панує в житті. Чи потрібна мораль, яким має бути її побудовання – усі ці питання не займають свідомість

дитини. Проте, згідно з філософсько-психологічною традицією, якщо б дитинка не мала власного морального матеріалу, хоча він і нечіткий, розуміння чужих ідей морального змісту для неї було б неможливим, бо саме цей *власний моральний матеріал уводить дитину у світ моральних взаємин*.

Моральна перспектива відкривається для дитини через ту моральну роботу, яка пов'язана з безпосередніми *оцінками* в її почуттях. І тут повторюється те загальне положення з філософської психології, яке не раз доводиться повторювати під час аналізу дитячої свідомості: проєктивний матеріал не створює психічної функції, а вперше її оформлює, надає їй уперше певного змісту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гогоцкий С.С. Введение в педагогику. 2-й вып. Киев : В Унив. тип., 1882. 84 с.
2. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург : Андреев и Сыновья, 1992. 418 с.
3. Зеньковский В.В. Психология детства. Лейпциг : Сотрудник, 1924. 348 с.
4. Зеньковский В.В. О иерархическом строении души. *Научные труды русского народного университета в Праге*. Прага, 1929. Кн. 2. С. 3–46.
5. Ждан А.Н. История психологии: от Античности до наших дней : учебник для вузов. 10-е изд., испр. и доп. Москва : Академический проект ; Трикста, 2018. 587 с.
6. Сикорский И.А. Душа ребенка: с кратким описанием души животных и души взрослого человека; с 20-ю рисунками. 3-е изд., доп. Киев : Типография С.В. Кульженко, 1911. 192 с.
7. Челпанов Г. Что нужно знать педагогу из психологии. *Вопросы философии и психологии*. 1911. № 1. Кн. 106. С. 38–69.

ПСИХОДУХОВНА ДЕПРИВАЦІЯ ЛЮДИНИ: СУТНІСТЬ І ГОЛОВНІ АСПЕКТИ

PSYCHOSPIRITUAL DEPRIVATION: ESSENCE AND MAIN ASPECTS

У статті розкриваються сутність і головні аспекти психодуховної депривації людини як явища її психіки в площині психоенергетичного та енергетично-психофункціонального підходів, які висвітлені в новітній енергетичній концепції психіки і психічного. Згідно із цими підходами, кожна духовна цінність людини й кожний її антидуховний життєвий орієнтир є внутрішнім психічним із певною величиною психоенергетичного потенціалу, котре відображено в психіці у формі певних психічних утворень – уявлень, репрезентацій, патернів, смислів, мотивів, емоцій, почуттів, готових схем і моделей поведінки тощо. Коли в психіці психоенергетичні потенціали духовних цінностей людини й антидуховних життєвих орієнтирів, які зустрічаються їй у суспільному житті та/чи якими вона добровільно або невільно керується, зіштовхуються, то виникає внутрішній конфлікт, боротьба мотивів, когнітивне, емоційне й вольове напруження, що супроводжується перебігом відповідних деструктивних процесів у різних сферах психіки, тобто таких, які її дезорганізують, порушують нормальну операційно-функціональну діяльність. Під впливом цього виникає й розвивається психодуховна депривація людини, котра являє собою перебіг різних за потужністю деструктивних процесів у різних сферах її психіки, які виникли на основі внутрішнього психічного, сформованого внаслідок тривалого незадоволення духовних потреб і/або використання антидуховних життєвих орієнтирів. Чим духовна цінність, яку людина не може задовольнити в суспільстві, чи її антидуховний життєвий орієнтир має для людини більшу суб'єктивну значущість, тим вищий рівень величини їх психоенергетичного потенціалу, який, своєю чергою, здійснює більш потужніший деструктивний вплив на психічне інших сфер людської психіки. Тому психодуховна депривація людини може мати низький, нижчий за середній, середній, вищий за середній і високий рівень розвитку (прояву). Вона проявляється в різних сферах її психіки – ціннісно-смысловій, мотиваційній, когнітивній, емоційній, вольовій і діяльно-виконавчій (поведінковій).

Ключові слова: психічна депривація людини, духовні потреби, антидуховні життєві орієнтири, незадоволення духовних потреб, деструктивний процес, внутрішнє психічне, зовнішнє психічне.

The article reveals the essence and main aspects of human psychospiritual deprivation as a mental phenomenon applying psychoenergetic and psychofunctional energetic approaches within the latest mental and psychic concept. According to these approaches, each spiritual value of a person as well as every anti-spiritual life focus is an internal mental phenomenon with a certain psychoenergetic potential reflected in psyche as specific mental categories – ideas, representations, patterns, senses, motives, emotions, feelings, fixed behaviour modes and models, etc. When there is a collision of psychoenergetic potentials of a person's spiritual values and his or her anti-spiritual life focuses encountered in social life and/or used as a voluntary or involuntary guidance, it leads to an internal conflict, contradiction of motives, cognitive, emotional and will tension. It results in the relevant destructive processes in different mental spheres disrupting the normal operation and functions. Essentially, there occurs and develops human psychospiritual deprivation. It is manifested by destructive processes of varying severity in different mental spheres based on the internal mental processes stemming from long-term failure to meet one's spiritual needs and/or reference to anti-spiritual life focuses. If a spiritual value of a person in society or a person's anti-spiritual life focus is subjectively more important for a person, the latter has a higher psychoenergetic potential which, in its turn, incurs a more powerful impact on the mental dimension of other human mental spheres. Thus, human psychospiritual deprivation can be mild, below average, average, higher than average, and high. Deprivation is manifested in different mental spheres – values and senses, motivation, cognition, emotions, will, activity, and execution (behaviour).

Key words: human mental deprivation, spiritual needs, anti-spiritual life focuses, failure to meet spiritual needs, destructive process, internal mental phenomenon, external mental phenomenon.

УДК 159.92:95

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.20>

Терлецька Ю.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки
та інноваційної освіти
Національний університет
«Львівська політехніка»

Постановка проблеми. Життєдіяльність людини розглядається в координатах тривимірного буття – біологічного, соціального й духовного. І в кожному вимірі вона розв'язує відповідні завдання: 1) у біологічному або вітальному забезпечує потреби в їжі, питті, теплі, сексі з метою продовження роду чи отримання насолоди); 2) у соціальному – потреби в спілкуванні, самоутвердженні, престижі, статусі, самореалізації тощо; 3) у духовному – потреби в сенсі життя, служінні добру, іншим

людям, справедливості тощо. Проте лише наявність у людини духовності, духовних ресурсів чи їх відсутність визначають, у який спосіб вона задовольнятиме біологічні та соціальні потреби – без шкоди для природи, людей і суспільства чи завдаючи їй.

Оскільки сьогоденний світ є надто складним, надто матеріалізованим і надто суперечливим, то, щоб у ньому задовольнити свої потреби, людина іноді йде на вимушене чи добровільне ігнорування духовних цінностей,

керується антидуховними життєвими орієнтирами, унаслідок значна частина людей переживає психодуховну депривацію. Однак у науковому ракурсі психодуховна депривація людини, яка є явищем її психіки, навіть не означена в науці. Звідси не відомі ні її сутність, ні форми представлення в людській психіці, ні її роль і місце в операційно-функціональній діяльності останньої тощо. Також невідомо, як психодуховна депривація впливає на різні сфери психіки людини, загалом її внутрішній світ, психічні стани та процеси функціонування в соціальному просторі. Виходячи із цих причин, дослідження психодуховної депривації людини є актуальним як для психологічної теорії, так і практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз літературних джерел підтверджує, що проблема психодуховної депривації людини в науці навіть не означена. На початку XXI століття нами, напевно, уперше поставлено питання про духовну депривацію людини [9; 10], але далі використовуємо поняття «психодуховна депривація людини», оскільки хочемо підкреслити, що розглядаємо її як явище психіки й окремий вид психічної депривації [22].

У цей період (у 2014 році) також появилася стаття О. Бараннікова, який за допомогою концепції сучасного екзистенційного аналізу розглядає духовну (персональну) депривацію (автор бере за основу поняття «Персона (Person)», котре в працях В. Франкла являє собою частину вільного в людині, центр духовного виміру – Ю. Т.) у найширшому антропологічному плані, більш широкому та вузькому сенсах. «У найширшому плані духовна (персональна) депривація – це позбавлення або обмеження можливостей персональної Зустрічі, котре може призвести як до несформованості структурно-процесуальних характеристик переживання, так і до більш широких антропологічних наслідків у рамках здоров'я або хвороби». Поняття «духовна депривація» в більш широкому сенсі ним тлумачиться як «позбавлення джерел духовного розвитку, а «персональна депривація» – як позбавлення безпосередньої Зустрічі з близькими і значущими людьми <...>». «У більш вузькому сенсі для педагогіки і психології розвитку важливі наслідки персональної депривації у вигляді порушень формування духовно-психічної сфери дитини, які ускладнюють доступ до духовного ядра особистості й перешкоджають установленню вільних і відповідальних відносин з собою та навколишнім Світом» [1, с. 70–72].

Як бачимо, автор фактично веде мову про причини (деприваційні умови) виникнення духовної (персональної) депривації дитини та її наслідки для неї, але зовсім не розкриває, як і чим вона представлена в психіці? Яким чином проявляється в різних її сферах?

Як і посередництвом чого включена в процеси операційно-функціональної діяльності людської психіки? Яким чином взаємодіє з іншими психічними явищами, впливаючи на вчинки, поведінку людини і под.?

У площині екзистенційно-аналітичної концепції травми А. Ленгле веде мову про духовну депривацію людини у випадках вираженої травматизації як перешкоду для формування її цілісності, розвитку [7].

Проте автором не розкрито, що являє собою така перешкода в психічному плані, тобто якими психічними параметрами представлена в психіці? Яким чином і посередництвом чого впливає на інші параметри психіки, перешкоджаючи формуванню цілісності особистості, її розвитку?

Отже, дослідники акцентують увагу на причинах і наслідках духовної депривації людини, не розкриваючи ті психічні параметри, якими вона представлена в психіці, а також їх зміну, трансформацію, прояв у різних її сферах і вплив загалом на операційно-функціональну діяльність. Отже, психодуховна депривація людини як явище її психіки залишається не дослідженою.

Постановка завдання. Головною метою праці є розкриття сутності й головних аспектів психодуховної депривації людини як явища її психіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб розкрити сутність і головні аспекти прояву психодуховної депривації людини в її психіці, насамперед необхідно в'яснити, як у ній представлені (відображені) духовність і бездуховність, у тому числі духовність суспільства та індивідуальна духовність.

Для розв'язання цього завдання ми використовуємо психоенергетичний та енергетично-психофункціональний підходи, які розкриті в новітній енергетичній концепції психіки й психічного, розробленій М. Варієм [3; 4; 23]. Згідно з положеннями психоенергетичного підходу, людська психіка й будь-яке психічне (внутрішнє і зовнішнє) існують у формі псі-енергії, у котрій утримується відповідна інформації про їхню сутність та об'єктивну/суб'єктивну значущість. Отже, психіка та психічне (внутрішнє й зовнішнє) є інформаційно-психоенергетичними утвореннями, що володіють властивістю розоб'єктовування (випромінювати псі-хвилі, які несуть інформацію) й об'єктовування (проникати в інше психічне, взаємодіяти з ним).

Енергетично-психофункціональний підхід дає змогу розглядати операційно-функціональну діяльність психіки людини як процес взаємодії психоенергії зовнішнього і внутрішнього та внутрішньо-внутрішнього психічного, на основі чого відбувається розкодування інформації та її значущості, їх опрацювання й утворення нового психічного чи зміна вели-

чини психоенергетичного потенціалу (інформації та її значущості) якого-небудь психічного. Операційно-функціональна діяльність психіки людини здійснюється за допомогою псі-програм [3; 4].

У філософських і філософсько-психологічних працях, як свідчить їх аналіз, духовність окреслюється як вищий рівень освоєння людиною власного світу, процес її руху на «гору» смисложиттєвих цінностей, прагнення до ідеалу, широке коло смислів і значень сфери інтерсуб'єктивності, культури й моральних спонукань, поведінки й діяльності людини та суспільства, позитивне її ставлення до природи, суспільства, людей і до себе; як духовний простір людини, котрий включає піднесене, небесне, добро, справедливість, людяність тощо, а бездуховність – низинне, мерзенне, гидке, антилюдське, ганебне тощо.

Проте, на думку В. Шердакова, духовність на побутовому рівні розуміють як щось безумовно позитивне, як першість вищих, духовних інтересів над матеріальними, а бездуховність – як відсутність вищих цілей і цінностей, панування нижчих, плотських інтересів і потягів [13, с. 27].

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що під духовністю варто розуміти такий зміст свідомості й самосвідомості, стиль мислення, поведінки й діяльності особистості та соціальних груп суспільства, котрі опосередковані вищими загальнолюдськими цінностями, любов'ю до ближнього і світу, творенням добра, краси, гармонії, піднесеного, величного, істинного й божественного, а під бездуховністю – життя без совісті, без любові до ближнього і світу; творення зла, низинного, гидкого, ганебного й руйнівного стосовно природи, загальнолюдських, суспільних (народних), етнічних і сімейних цінностей, а також людини як найвищої цінності тощо.

Цілком погоджуємося з С. Кримським, що «духовність є здатністю переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній світ особистості на етичній основі, здатністю створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується себетотожність людини, її свобода від жорсткої залежності перед обставинами, які постійно змінюються <...>» [6].

До цього ще варто додати, що в «побуті духовність найчастіше наявна не в цілях людини, а в засобах їх досягнення. Утілюючись у цілі, духовність виступає як почуття обов'язку або совість» [5, с. 281].

Виходячи з того, що духовність суспільства також асоціюється з високими моральними якостями, ідеалами, нормами і принципами поведінки людей і соціальних груп у суспільстві, то її варто розуміти як наявну духовну реальність життєдіяльності й взаємовідносин окремих громадян і соціальних груп, побудованих на ґрунті загальнолюдських цінностей,

усвідомлення людини як найвищої цінності, творення добра, краси, істини, справедливості, чесності, порядності й моральності. Відтак під бездуховністю суспільства розуміються такі взаємовідносини в ньому, котрі будуються на визнаних загальнолюдських антицінностях, несправедливості, брехні, аморальності тощо.

За М. Варієм, духовність суспільства, так само як і його бездуховність, є зовнішнім психічним для людини, яке постійно впливає на психоенергетичний потенціал (інформацію та суб'єктивну значущість) її внутрішнього психічного [3; 23], у тому числі й індивідуальну духовність, котру філософи переважно розглядають як якісну характеристику її свідомості, продукт діяльності в суспільстві, а психологи – як моральність особистості.

На нашу думку, індивідуальна духовність являє собою усвідомлення людиною значущості для себе, інших людей і світу тих особистісних моральних властивостей і якостей, у яких реалізуються вищі загальнолюдські цінності, любов до ближнього й навколишнього світу, добро, краса, піднесене, величне, істинне, божественне тощо, що й визначає її переживання, відповідний стиль мислення, поведінки й діяльності.

Якщо виходити з точки зору В. Баруліна, який указує на те, що об'єктивована духовність – це «концентрований досвід людства, ціннісні орієнтири, перспективні маршрути», «форма інтеріоризації, опанування соціального досвіду» [2, с. 464], то така об'єктивація можлива завдяки наявності в психіці несвідомого, підсвідомого, свідомого й надсвідомого рівнів психіки, на що звертає увагу М. Варій [23]. Згідно з його поглядами, власне несвідомий рівень психіки відповідає за псі-програми минулого загальнолюдського, расового, етнічного тощо, тобто за духовність як «концентрований досвід людства»; підсвідомість і свідомість (за М. Варієм, свідомий рівень психіки – Ю. Т.) – за форми інтеріоризації, опанування теперішнього соціального досвіду; надсвідомість – за «ціннісні орієнтири, перспективні маршрути», що, безумовно, пов'язано з природою, Духом Всесвіту.

Виникає питання, де зберігається, чи де закладена індивідуальна духовність реальної людини? І відповідь тут однозначна – у її психіці! При цьому кожна духовна цінність виявляється в ній як психічне утворення, за М. Варієм, внутрішнє психічне [3; 23], оскільки, як влучно зауважив R. Melin, «іншого способу оперувати нею, крім її цілісного особистісного переживання, не існує» [20, с. 16]. А це значить, що духовність людини можна виразити й визначити через психічні категорії та явища, психічні параметри, при цьому на різних рівнях психіки – несвідомому, підсвідомому, свідомому та надсвідомому, про що йдеться в М. Варія [3; 23].

Саме в психіці духовні цінності виявляються як внутрішнє психічне – установки, мотиви морального ставлення особистості до світу, природи, людей, їхньої діяльності, культури і віросповідання, норм і законів; репрезентації сенсу життя, життєвої позиції та ідеалів.

Наприклад, В. Франкл уважає, що прагнення людини до пошуку й реалізації сенсу свого життя є її вродженою мотиваційною тенденцією, яка властива всім людям і становить основу їхньої життєдіяльності [12; 17].

У когнітивній психології, наприклад, L. Kohlberg, цінності безпосередньо пов'язує з інтелектуальним і моральним розвитком особистості [19]. І це правильно, оскільки, наприклад, духовні цінності включаються в процес мислення як готові (чітко визначені) поняття, установки, смисли, патерни, репрезентації, схеми тощо.

На нашу думку, будь-яка духовна цінність як внутрішнє психічне в усякій ситуації орієнтує особистість на відповідний стиль поведінки, оскільки в психіці вона виявляється, за С. Kluckhohn, як «аспект мотивації, що співвідноситься з особистими чи культурними стандартами, не пов'язаними винятково з актуальним напруженням чи ситуацією» [18, с. 46]. При цьому в психіці людини формуються «універсальні мотиваційні типи» – «домени», у які поєднуються цінності відповідно до своїх змістових наповнень [21]. Звідси можна зробити висновок, що й духовні цінності, утворивши цілісну ціннісну систему, породжують у психіці людини якесь внутрішнє психічне, інтегрований психоенергетичний потенціал якого є надзвичайно потужним. Трансформувавшись у мотиваційну сферу, така система духовних цінностей стає потужним мотиваційним комплексом моральних вчинків і поведінки людини.

Отже, за наявності в психіці людини внутрішнього психічного, утвореного на основі духовних, моральних цінностей, у ній перебігають конструктивні процеси: у когнітивній сфері – мислення, уявлення про те, як найкращі способи допомоги природі, суспільству, людям чи окремій людині, бути гідним і порядним тощо; в емоційній сфері – переживання за інших людей, яких спіткало нещастя, біда, утрата, горе, за їхнє благополуччя і майбутнє тощо; у вольовій сфері – прояв вольових зусиль, щоб реально допомогти людям, природі, не втратити духовні цінності тощо.

Але духовні, моральні цінності мають свої антиподи – це відповідні антидуховні утворення (назвемо їх антидуховними життєвими орієнтирами (далі – АДЖО)) – зло, несправедливість, обман, наклеп, жорсткість, ненависть, вороже ставлення до людей, спричинення їм моральної, матеріальної та фізичної шкоди і горя, захоплення в них майна, убивство тощо, які добровільно чи вимушено використовує

людина в процесі життєдіяльності. Власне, у разі їх використання людиною вони також є внутрішнім психічним із відповідною величиною психоенергетичного потенціалу. АДЖО посередництвом псі-програм трансформуються в мотиваційну сферу. Коли в психіці психоенергетичні потенціали духовних цінностей та АДЖО зіштовхуються, то виникає внутрішній конфлікт, боротьба мотивів, когнітивне, емоційне й вольове напруження, що супроводжується перебігом відповідних деструктивних процесів у різних сферах психіки людини, тобто таких, які її дезорганізують, порушують нормальну операційно-функціональну діяльність. Це є ознакою певного рівня прояву психодуховної депривації.

Отже, психодуховна депривація людини являє собою перебіг різних за потужністю деструктивних процесів у різних сферах її психіки, які виникли на основі внутрішнього психічного, сформованого внаслідок тривалого незадоволення духовних потреб і/або використання антидуховних життєвих орієнтирів. Вона може мати дуже низький, нижчий за середній, середній, вищий за середній і високий рівні розвитку (прояву).

Психодуховна депривація виявляється в ціннісно-смісловій, мотиваційній, когнітивній, емоційній, вольовій і діяльно-виконавчій (поведінковій) сферах психіки людини. Це явище має місце тоді, коли особистість повністю, частково чи певною мірою не засвоює всієї сукупності моральних цінностей, ідеалів, норм загалом, морально-практичних способів життєдіяльності в суспільстві, вимушено чи добровільно керується АДЖО. Наприклад, молода людина, соціалізуючись, засвоює ті моральні цінності, ідеали, форми поведінки й відносини, які мають місце в суспільстві, або, навпаки, бездуховні, аморальні, асоціальні, антилюдські тощо.

Якщо інтегрований психоенергетичний потенціал АДЖО більший за інтегрований психоенергетичний потенціал духовних, моральних цінностей, то, трансформувавшись у мотиваційну сферу, він деструктивно впливає на перебіг процесів у ціннісно-смісловій, мотиваційній, когнітивній, емоційній, вольовій і поведінковій сферах психіки людини.

Якщо духовна людина зіштовхується з АДЖО, то вона може: 1) у силу своїх можливостей протистояти їм, спрямувати свої зусилля на їх усунення; 2) добровільно чи невільно використовувати їх у діяльності, оправдовуючись тим, що, як це виражено в українській приказці, «з вовками жити – по-вовчому вити».

У першому випадку людина збереже свою духовність, моральність, але може нашкодити собі, рідним, близьким та іншим (усім відомі історичні факти, коли заради дотримання своїх духовних цінностей окремі люди навіть ішли на смерть, відмовлялися від різних благ тощо).

Безумовно, вона разом із позитивними емоціями й почуттями, котрі породжуються усвідомленням дотримання духовних, моральних цінностей, переживатиме й негативні – розчарування в людях, тривогу, вину перед родиною, страждання від прояву несправедливості, а іноді й фізичний біль, який їй завдають різним діями ті, для кого краще було б, щоб особистість зробила по-їхньому.

У другому випадку відбувається руйнування духовної цілісності людини. Проте й у першому, і в другому випадках людина переживатиме внутрішній конфлікт цінностей (боротьбу мотивів), напруження, на основі яких перебігають деструктивні процеси, при цьому не лише в ціннісно-смысловій сфері, а й когнітивній, мотиваційній, емоційній, вольовій і діяльно-виконавчій (поведінковій).

Однак, на чию користь буде прийняте рішення – на збереження своєї духовної цілісності чи на її руйнування – залежить від результатів внутрішнього конфлікту та їх оцінки, боротьби мотивів, у тому числі на несвідомому, підсвідомому й надсвідомому рівнях психіки, яка супроводжується протиріччям змісту думок, протилежністю суджень і міркувань, тобто активністю когнітивної сфери, емоційним напруженням і полярними вольовими процесами.

Якщо психоенергетичний потенціал наявних духовних цінностей людини досить потужний, то він переважить над негативним і вона зробить вибір на користь збереження духовності, незважаючи на наслідки для себе, своєї родини та інших. Якщо психоенергетичний потенціал наявних духовних цінностей людини має лише певну величину, то потужніший психоенергетичний потенціал АДЖО «заблокує» його, відтіснить і людина прийме рішення на користь останніх. У цій боротьбі допомагає їй і воля, через яку відбувається свідоме регулювання людиною своєї поведінки [8, с. 83–93], реалізація установки [11, с. 137], здійснення контролю й самоконтролю [15] тощо.

Оскільки психіка людини функціонує як єдиний комплекс, у якому різні її сфери виконують певні функції, то в процес мислення (когнітивну сферу) «втручаються» мотиви, наявні емоції й почуття, людина здійснює вольові зусилля, щоб сконцентрувати свою увагу на якійсь думці, ідеї, прийнятті рішення та його реалізації тощо.

Через когнітивну сферу відбувається усвідомлення особистістю, котра, наприклад, вибирає АДЖО, того, що, по-перше, суспільна дійсність не може задовольнити її духовні потреби, по-друге, щоб ефективно життєдіяти в цьому соціокультурному середовищі, необхідно вчиняти так, як інші, користуватися за необхідності тими АДЖО, якими послуговуються в суспільстві, інакше вижити буде дуже важко або й неможливо. Й особистість,

використовуючи ресурси когнітивної сфери, сприймає наявну ситуацію, осмислює, міркує, порівнює, зважує, оцінює свої втрати – у разі відмови, і вигоду, користь – за умови їх використання, робить якійсь висновки тощо. Насамкінець приймає певне рішення. Коли людина робить вибір, то в неї, за J. Vrehm [14] та L. Festinger [16], виникає когнітивний дисонанс, бажання виправдати його. Зазвичай способами виправдання є переоцінка альтернативи вибору або самої ситуації, за якої він зроблений. Наприклад, у разі використання АДЖО особистість виправдовує себе: «Я живу в такому суспільстві, де можна вижити лише так...», «Іншого виходу нема...» тощо.

В емоційній сфері психіки людини, яка здійснила вчинки, в основі котрих лежать АДЖО, можуть виникати різні емоції та почуття – сорому від того, що вчинила ганебно, підло, низько; тривоги, боязні за те, що їй доведеться відповідати, приміром, перед законом; страху, що її можуть викрити й помститися їй, що її покарає Бог за скоєний гріх тощо; вини, мук совісті, страждання, розчарування, смутку; гніву, спрямованого на себе й/або на тих людей, через яких вона вимушена була вчинити низько, підло, несправедливо, на суспільство, владу тощо. На їх основі виникають більшою чи меншою мірою потужні деструктивні емоційні процеси, які тим чи іншим чином дезорганізують й емоційну сферу, й операційно-функціональну діяльність усієї психіки.

Причинами психодуховної депривації людини є відповідні зовнішні й внутрішні деприваційні умови. Зовнішніми деприваційними умовами, які призводять до психодуховної депривації людини в суспільстві, є та дійсність у духовно-практичній сфері життєдіяльності, у котрій особистість не може повністю, більшою мірою чи частково задовольнити свої духовні потреби, у якій спотворюються, викривлюються або цілковито ігноруються способи морально-практичної реалізації стосунків, взаємодії, відносин, міжособистісних контактів, поведінки, діяльності тощо. Під впливом цього в людини виникає депривуючий процес, під яким ми розуміємо паралельно-послідовні зміни в її психіці.

До внутрішніх деприваційних умов психодуховної депривації належать особистісні переконання, погляди, установки, ідеї, прагнення тощо, які призводять до вибору АДЖО.

Психодуховна депривація впливає на світогляд, світовідчуття, світосприймання і світорозуміння людини, формування її способу життя й життєвої позиції, поведінки, а також на виникнення депресивних станів, тривожності, озлоблення, ксенофобії, расизму, скоєння злочинів тощо.

Якщо людина позбавлена впливу духовності, то з часом вона перетворюється на черству, байдужу, а то й жорстоку людину. Її

свобода ототожнюється з відсутністю обов'язкових для виконання моральних принципів і норм. Її мета – постійна матеріалізація життя, а для цього підійдуть усі засоби – брехня, наклеп, обман, підкуп, порушення закону, залякування, насилля, убивство тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Індивідуальна духовність являє собою усвідомлення людиною значущості для себе, інших людей і світу тих особистісних моральних властивостей і якостей, у яких реалізуються вищі загальнолюдські цінності – любов до ближнього й навколишнього світу, добро, краса, піднесене, величне, істинне, божественне тощо, що й визначає її переживання, відповідний стиль мислення, поведінки й діяльності. Духовність і бездуховність конкретної людини представлені в її психіці у формі відповідних психічних утворень – уявлень, репрезентацій, патернів, мотивів, емоцій, почуттів, схем поведінки тощо, котрі є внутрішнім психічним із певним психоенергетичним потенціалом, величина котрого вказує й на ступінь їх прояву в життєдіяльності. Коли в психіці психоенергетичні потенціали духовних цінностей та антидуховних життєвих орієнтирів зіштовхуються, то виникає внутрішній конфлікт, боротьба мотивів, когнітивне, емоційне й вольове напруження, що супроводжується перебігом відповідних деструктивних процесів у різних сферах психіки людини, тобто таких, які її дезорганізують, порушують нормальну операційно-функціональну діяльність, «штовхають» до відповідних вчинків і поведінки, що є ознакою певного рівня прояву психодуховної депривації. Отже, психодуховна депривація людини являє собою перебіг різних за потужністю деструктивних процесів у різних сферах її психіки, які виникли на основі внутрішнього психічного, сформованого внаслідок тривалого незадоволення духовних потреб і/або використання антидуховних життєвих орієнтирів. Вона проявляється в ціннісно-смісловій, мотиваційній, когнітивній, емоційній, вольовій і діяльно-виконавчій (поведінковій) сферах психіки людини.

Психодуховна депривація людини може мати низький, нижчий за середній, середній, вищий за середній і високий рівень розвитку (прояву). Вона виникає й розвивається тоді, коли людина повністю, частково чи певною мірою не засвоює всієї сукупності моральних цінностей, ідеалів, норм загалом, морально-практичних способів життєдіяльності в суспільстві, вимушено чи добровільно керується антидуховними життєвими орієнтирами.

Перспективними напрямками дослідження є визначення впливу економічного, політичного, соціального, духовного, релігійного, професійного, етнічного й сімейного середовища на виникнення та розвиток у людей пси-

хдоховної депривації, особливостей її перебігу в різних сферах їх психіки, у тому числі залежно від віку, професійної діяльності, життєвої позиції, стилю життя тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранников О. Духовная (персональная) депривация: феноменологическое содержание, последствия, особенности диагностики и помощи. *Развитие личности*. № 4. 2010. С. 52–81.
2. Барулин В.С. Социальная философия : учебник. Москва : ФАИР*ПРЕСС, 1999. 560 с.
3. Варій М.Й. Енергетична концепція психіки і психічного : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 318 с.
4. Варій М.Й. Псі-програми – знаряддя утворень і перетворень у психіці людини. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. V 62. Issue: 142. P. 77–81.
5. Ершов П.М. Духовность в искусстве. *Происхождение духовности*. Москва : Наука, 1989. С. 266–315.
6. Кримский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации. *Вопросы философии*. 1992. № 12. С. 21–25.
7. Лэнгле А. Травма и смысл. Против утраты человеческого достоинства. *С собой и без себя. Практика экзистенциально-аналитической психотерапии* : сборник статей. Москва : Генезис, 2009. С. 163–187.
8. Селиванов В.И. Проблема воли в советской психологии. *Вопросы психологии*. 1964. № 1. С. 83–93.
9. Терлецька Ю.М. Вплив духовної депривації на поведінку людей сучасного суспільства. *Наука і духовність у системі сучасного управління* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 19 квітня 2012 р.). Львів : Сполом, 2012. С. 258–259.
10. Терлецька Ю.М. Духовна депривація громадян – загроза національній безпеці України. *Психологічні аспекти національної безпеки* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 27–28 жовтня 2011 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2011. С. 124–125.
11. Узнадзе Д.Н. Общая психология / пер. с грузинского Е.Ш. Чомахидзе ; под ред. И.В. Имедадзе. Москва : Смысл ; Санкт-Петербург : Питер, 2004. 413 с.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла / общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
13. Шердаков В.Н. Понятие духовности. *Вопросы философии*. 1996. № 2. С. 24–32.
14. Brehm J.W. Increasing cognitive dissonance by a fait-accomplis. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1959. № 58. P. 379–382.
15. Corno L. Self-regulated learning: A volitional analysis. New York, 1989. 152 p.
16. Festinger L. A theory of Cognitive Dissonance. Evanston, IL: Row Peterson. *Personality and Individual Differences*. 1957. № 17 (6). P. 791–802.
17. Frankl V.E. The will to meaning. New York, 1969. 376 p.
18. Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action. *Toward a General Theory of Action* / Ed. by T. Parsons, E. Shils. Cambridge, 1951. P. 46–71.

19. Kohlberg L. The implications of moral stages for adult education. *Religious Education*. 1972. Volume 72. P. 183–201.

20. Melin R. Persons – their identity and individuation. Umea : Umea univ, 1998. 230 p.

21. Rokeach M. The nature of human values. New York, Free Press, 1973. 211 p.

22. Terletska Yu. Psychic deprivation in scientific terms. *Development trends in pedagogical and psycho-*

logical sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine : monograph. Riga : Baltija Publishing. 2018. P. 437–463.

23. Varii M. The human psyche: psychic and energetic approach. *Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine* : monograph. Riga : Baltija Publishing. 2018. P. 111–139.

У статті аналізуються теоретичні підходи та емпіричні дослідження гендерних особливостей лідерів бізнесу на прикладі менеджерів вітчизняного виробничо-комерційного підприємства. Мета статті полягає в розкритті специфічних особистісних особливостей топменеджерів і менеджерів середньої ланки (чоловіків і жінок). Емпіричне діагностичне дослідження проводилося з використанням таких методів, як інтерв'ю-бесіда; анкета самооцінок, експертна оцінка топменеджерами ефективності діяльності менеджерів середньої ланки; багатфакторний опитувальник особистості Р. Кеттелла 16-PF (A). Результати емпіричного дослідження щодо відмінностей управлінців (чоловіків і жінок) показали, що для менеджерів-жінок характерні більш високі показники факторів загальнолюдського вектору лідерства в управлінні, такі як інтелектуальність, доміантність, сміливість, упевненість, радикалізм, самоконтроль. Отже, щоб жінкам довести чоловікам свою професійну спроможність, їм необхідно бути більш сміливими, активними, підприємливими. Показано, що вказані показники вищі в жінок-топменеджерів, ніж у жінок-менеджерів середньої ланки. Це пояснюється тим, що топменеджерам доводиться вирішувати проблеми пошуку та знаходження нових можливостей, від яких безпосередньо залежить конкурентоспроможність їхніх компаній на ринку, а отже, і сам факт існування їхніх компаній. Виявлено, що показники нормативності поведінки, чутливості, підозрливості, дипломатичності також вищі в жінок-менеджерів, ніж у чоловіків-менеджерів. Це пов'язано з тим, що топменеджери-жінки на досліджуваному нами підприємстві були керівниками комерційного, фінансового, бухгалтерського, рекламного підрозділів, де працювала більшість підлеглих жінок. Можливо припустити, що жінка-топменеджер більш адекватно, більш чутливо може оцінювати й компетентніше вирішувати проблеми співробітниць-жінок. Це підтверджує, що лідерство в жінок-менеджерів має й власне жіночий вектор. Отже, можливість використання загальнолюдського та жіночого векторів лідерства в управлінні дає змогу жінкам-менеджерам бути гнучкими в ситуаціях, які вимагають відповідної спрямованості лідерського керівництва, і знаходити моделі поєднання загальнолюдського та жіночого векторів лідерства в управлінні.

Ключові слова: гендер, лідер, бізнес, менеджер, топменеджер, менеджер середньої ланки, лідерство, менеджмент.

In the article analyzes theoretical approaches and empirical studies of gender characteristics of business leaders on the example of managers of a domestic manufacturing commercial enterprise. The purpose of the article is to reveal the specific personal characteristics of top managers and mid-level manager (men and women). Empirical diagnostic research was conducted using such methods as: interview-conversation; self-assessment questionnaire, expert assessment by top managers of the effectiveness of mid-level manager, R. Cattell 16-PF (A) multifactor personality questionnaire. The results of an empirical study on the differences between managers (men and women) showed that women's managers are characterized by higher indicators of the factors of the universal vector of leadership in management, such as: intelligence, dominance, courage, confidence, radicalism, self-control. Thus, in order for women to prove to men their professional ability, they need to be more courageous, active, enterprising. It was shown that these indicators are higher in women top managers than in women mid-level manager. This is due to fact that top managers have to solve the problems of search and finding new opportunities, on which the competitiveness of their companies in the market directly depends, and therefore the very fact of the existence of their companies. It was revealed that indicators of normative behavior, sensitivity, suspicions, diplomacy are also higher in women managers than in men managers. This is because top managers of women in the company we studied were heads of commercial, financial, accounting, advertising departments, where the majority of subordinate women worked. It is possible to assume that a women's top manager can more adequately, more sensitively evaluate and more competently solve the problems of women's employees. This confirms that the leadership of women managers has a female vector. Thus, the ability to use universal and female leadership vectors in management allows women managers to be flexible in situations that require an appropriate orientation of leadership and find models for combining the universal and female leadership vectors in management.

Key words: gender, leader, business, manager, top manager, mid-level manager, leadership, management.

УДК 159. 923.2:330.33.01
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.21>

Чернявська Т.П.

д.психол.н., професор,
професор кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Єрмакова А.С.

аспірант кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. У сучасних умовах фінансово-економічної кризи, яка пов'язана з усесвітній пандемією коронавірусу, надії на подолання кризи, на можливий ефективний вихід із неї покладаються на бізнес і його лідерів. Лідерство, яке впливає на організаційні, інституціональні, економічні та політичні результати в усіх сферах бізнес-діяльності,

може стати тією рушійною силою, яка знайде напрями виходу зі складних проблем. Важлива професійно особистісна якість, що відрізняє лідерів бізнесу від нелідерів, – це їхня пошукова діяльність, що мотивує їх на пошук і знаходження нових можливостей для розвитку бізнесу та бізнес-організації. Лідери, які здатні генерувати й упроваджувати нові життєздатні

для бізнесу ідеї та рішення, технологічні й соціальні інновації, здатні знайти ефективні шляхи та методи подолання криз.

Наш багаторічний досвід дослідження в галузі розвитку людських ресурсів у бізнес-організаціях, бізнес-консультування та бізнес-коучингу керівників вітчизняних бізнес-організацій свідчить про те, що створення, управління й розвиток власного бізнесу вимагає від бізнесменів особливих професійно важливих особистісних лідерських якостей, таких як стратегічне та концептуальне мислення, нестандартні вольові рішення й дії, пошуковий стиль мислення та бізнес-чуття, відповідальність, уміння вибудовувати потрібні відносини, управління різними за складом і чисельністю групами людей тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Психологічні аспекти бізнесу та менеджменту вивчали О. Данчева, Л. Карамушка, М. Ткаліч, Т. Чернявська, А. Чірікова, Ю. Швалб та інші.

Лідерство в професійній сфері досліджували Т. Бендас, І. Кон, К. Левін, А. Маслоу, Б. Паригін, А. Петровський, Р. Стогділл, Ф. Фідлер, Е. Холландер, Т. Чернявська й інші.

Психологічні дослідження гендерного аспекту лідерства набувають актуальності у зв'язку з проникненням жінок у сферу політичного лідерства та в управлінську сферу бізнес-організацій (С. Бем, Ш. Бьорн, В. Горчакова, Є. Ільїн, К. Хорні, Т. Чернявська й інші).

Однак спостерігається певний дефіцит досліджень, присвячених гендерним особливостям лідерів бізнесу.

Отже, актуальність, недостатня вивченість проблеми гендерних особливостей лідерів бізнесу зумовили вибір теми дослідження.

Гендерні особливості лідерів бізнесу ми починали вивчати з дослідження психологічних особливостей лідерства, з вивчення психологічних особливостей лідерів бізнесу, а потім ми виявляли, як проявляються відмінності гендерної ролі лідерів бізнесу в їхній професійній діяльності.

Теоретичні аспекти лідерства включають такі аспекти: поведінковий підхід до лідерства (Р. Блейк, К. Левін), ситуативну теорію (Ф. Фідлер), концепції харизматичного лідерства (Дж. Конжер, К. Клейн), концепції групової динаміки та лідерства в групі (Г. Андреева, Р. Кричевський).

Проблема лідерства досліджується тривалий час, саме поняття лідерства має багато визначень, які загалом зводяться до розуміння його як процесу, що має місце в групах, де одні члени групи мають більший вплив на поведінку інших, організовуючи процес управління заради спільної мети (І. Бех, О. Зайцева, Р. Кричевський, Дж. Террі й інші).

Представники гуманістичного підходу в психології розглядають феномен лідерства як спе-

цифічну особистісну якість, яка властива будь-якій людині та центрована на послідовниках лідера (Т. Бендас, А. Маслоу, К. Роджерстаїнші).

Учені одностайні стосовно низки особистісних професійно важливих якостей, характерних для людей, які створюють власний бізнес і керують ним, таких як самостійність, творча економічна активність, готовність до ризику, товариськість, прагнення до самореалізації, стресостійкість (О. Данчева, П. Друкер, Л. Карамушка, М. Ткаліч, Т. Чернявська, Ю. Швалб та інших).

У структурі особистості ефективного лідера бізнесу дослідники виділяють такі якості, як уміння ініціювати зміни; цілеспрямованість; спрямованість на успіх; домінування; низька особистісна тривожність; гнучкість мислення та спілкування; уміння здійснювати емоційний вплив у різних ситуаціях взаємодії з підлеглими – надихати та зміцнювати командний дух, управляти конфліктами, підтримувати особистісні взаємини, допомагати іншим удосконалюватися; сприйняття життя як інтересного та емоційно насиченого; лідери бізнесу мають уявлення про себе як про сильну та яскраву особистість (Т. Бендас, Д. Гоулман, А. DuVrin, Л. Карамушка, Т. Чернявська, Ю. Швалб та інші).

Гендерні особливості лідерства в менеджменті й бізнесі досліджували Т. Бендас, Ш. Бьорн, В. Горчакова, Є. Ільїн, О. Кочарян, С. Максименко, Т. Титаренко, Т. Чернявська, А. Чірікова, К. Хорні й інші.

До перешкод на шляху створення власного бізнесу та управління власним бізнесом жінками можна зарахувати такі як інерційність масової свідомості, певні ціннісні орієнтації; соціальні стереотипи тощо (К. Корнер, О. Кочарян, В. Татенко, А. Чірікова, К. Хорні й інші).

Патріархальні соціальні стереотипи, за яких жіноче лідерство та досягнення керівних позицій у вищій ієрархії компаній, підприємств і фірм стикаються з внутрішнім опором не тільки чоловіків, а й жінок [13].

Структура сучасного суспільства залишається патріархальною, що підтверджується такими фактами: за шкалою уявлень про щастя кар'єра займає лише п'яту позицію в структурі життєвих цінностей жінок після таких життєвих цінностей, як родина, діти, дім тощо [8; 9; 13]; домашнім господарством, як правило, займаються жінки, що є подвійним навантаженням у працюючих жінок; за однаково з чоловіком професійну роботу жінка одержує менше, ніж чоловік, у більшості країн світу; високооплачувана й престижна робота, як правило, дістається чоловікам.

Важливо відмітити, що сьогодні в умовах зміни характеру управління виробництвом доступ до вищої освіти у сфері менеджменту, професійної діяльності й професійної управ-

лінської кар'єри збільшується для жінок у більшості країн світу навіть порівняно з початком ХХ століття [3; 4; 7].

Останніми роками в Україні можна спостерігати, що чоловіки й жінки проявляють себе досить активно в підприємницькій діяльності. Конкуренція між ними не така велика, як між їхніми колегами в бізнесі у високорозвинених країнах Заходу і Сходу, тому що вони почали створювати власний бізнес і керувати ним водночас із розвитком у нашій країні ринкових відносин.

Тиск статево-рольових стереотипів в умовах нестабільної та непередбаченої економіки України поступово стає слабшим і змінюється на більш рівні ґендерні відносини в бізнес-активних групах населення, що дає їм змогу виживати в умовах жорсткої бізнес-конкуренції.

Наші дослідження ґендерних особливостей лідерства в менеджменті й бізнесі показують, що професійно важливі характеристики особистості менеджерів-лідерів, зокрема їхня стать, чинять мінімальний вплив на розвиток бізнесу [12].

Постановка завдання. Мета статті полягає в розкритті специфічних особистісних особливостей топ-менеджерів і менеджерів середньої ланки (чоловіків і жінок).

Дослідження проводилося на базі виробничо-комерційного підприємства міста Одеси, де налічується близько 160 працівників. Усі вони певною мірою включені у виробничо-комерційні стосунки. Масив вивчення – менеджери головного офісу.

В емпіричному дослідженні проблеми ґендерних особливостей лідерства в менеджменті й бізнесі використовувалися такі

методи: інтерв'ю-бесіда; анкети самооцінок, експертна оцінка топменеджерами ефективності діяльності менеджерів середньої ланки; багатомірний опитувальник особистості Р. Кеттелла 16-PF (А).

У дослідженні взяли участь представники таких груп респондентів: топменеджери, менеджери середньої ланки. Серед усіх груп респондентів були представники чоловічої та жіночої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У таблиці 1 представлено порівняння особистісних рис топменеджерів і менеджерів середньої ланки (чоловіків і жінок) за методикою Р. Кеттелла (А).

На основі отриманих даних можна зробити висновок, що для менеджерів-жінок, як топменеджерів, так і менеджерів середньої ланки, характерні більш високі показники факторів загальнолюдського вектору лідерства в управлінні, такі як інтелектуальність, домінантність, сміливість, упевненість, радикалізм, самоконтроль.

З таблиці видно, що показники інтелектуального фактору, домінантності, сміливості, упевненості вищі в жінок-топменеджерів, ніж у жінок-менеджерів середньої ланки. Це можна пояснити тим, що топменеджерам доводиться вирішувати проблеми пошуку та знаходження нових можливостей, від яких безпосередньо залежить конкурентоспроможність їхніх компаній на ринку, а отже, і сам факт існування їхніх компаній. Менеджери середньої ланки відповідають за свої рішення та дії, тоді як рішення топменеджерів залежать долі кожного робітника, усього колективу й бізнесу. Тому для топменеджерів важливі проникливість, швидке

Таблиця 1

Порівняння особистісних рис менеджерів (за методикою Р. Кеттелла (А))

Фактори	Показники середніх величин (М), рівень успішності, ґендерні відмінності			
	ТМ		МСЛ	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
В інтелектуальність	7,57	7,50	5,71	7,17
Е підпорядкованість – домінантність	7,00	7,75	5,43	6,00
Г нормативність поведінки	4,00	6,00	4,43	5,50
Н боязкість – сміливість	6,86	8,50	5,29	6,67
І раціональність – чутливість	3,86	4,25	5,00	6,33
Л довірливість – підозрілість	7,29	7,50	6,00	6,70
Н прямотинійність – дипломатичність	4,29	5,25	4,57	6,50
О упевненість – тривожність	5,43	4,75	6,57	6,17
Q1 консерватизм – радикалізм	7,29	6,25	6,14	6,67
Q3 імпульсивність-самоконтроль	7,71	5,25	7,29	5,83

Примітка: ТМ – топменеджери, МСЛ – менеджери середньої ланки. Результати, отримані за факторами, вважаються низькими при значеннях 1–3 стени, середніми – 4–7 стени, високими – 8–10 стени. Жирним виділені міні-максні значення.

схоплювання сутності справ, нестандартні підходи до вирішення проблем у мінливих умовах і в умовах дефіциту ресурсів. Це підтверджує, що лідерство в жінок-топменеджерів вибудовується за загальнолюдським вектором.

Варто звернути увагу на те, що жінки перевершили чоловіків у всіх групах респондентів-менеджерів за фактором «соціальна сміливість». Це підтверджується показниками: у жінок-топменеджерів 8,50 – високий показник, який значно перевершив показники топменеджерів-чоловіків і менеджерів середньої ланки (чоловіків і жінок). Отже, щоб жінкам довести чоловікам свою професійну спроможність, їм необхідно бути більш сміливими, активними, підприємливими, що й показало наше дослідження.

За фактором «раціональність – чутливість» чоловіки-топменеджери показали найнижчий показник – 3,86; жінки-топменеджери – середньо-низький показник – 4,25. Це підтверджує, що топкерівники підприємств, як чоловіки, так і жінки, відрізняються від менеджерів середньої ланки більшим масштабом проблем і відповідальності, тому їм потрібно більше рішучості, витривалості й менше чутливості, наприклад, до фізичних недомагань.

За фактором «довірливість – підозрілість» показники жінок-топменеджерів і менеджерів середньої ланки вищі, ніж у відповідних груп респондентів-чоловіків. Отже, жінки-керівники проявляють більше обережності в рішеннях і діях, ніж чоловіки, через їхню високу проникливість і розвинену інтуїцію.

За фактором «прямолінійність – дипломатичність» менеджери-чоловіки показали результат нижчий, ніж менеджери-жінки. Недипломатичність чоловіків може проявлятися в нестриманості, необережності, негнучкості, прямолінійності.

За шкалою G «нормативність поведінки» у жінок: топменеджерів – 6,00, менеджерів середньої ланки – 5,50, що перевищує результати менеджерів-чоловіків і проявляється в усвідомленому почутті обов'язку, достатній дисциплінованості. Середньо-низькі показники чоловіків указують на можливі гнучкі установки щодо соціальних норм і стандартів і недостатню самоорганізованість.

Загалом показано, що нормативність поведінки, чутливість, підозрілість, дипломатичність вищі в жінок-менеджерів, ніж у чоловіків-менеджерів. Це пов'язано з тим, що топменеджери-жінки на досліджуваному підприємстві були керівниками комерційного, фінансового, бухгалтерського, рекламного підрозділів, де працювала більшість підлеглих жінок. Можна припустити, що жінка-топменеджер більш адекватно, більш чутливо може оцінювати та компетентніше вирішувати проблеми співробітниць-жінок. Це підтверджує,

що лідерство в жінок-менеджерів має й власне жіночий вектор.

Отже, можливість використання загальнолюдського та жіночого векторів лідерства дає змогу жінкам-менеджерам бути гнучкими в ситуаціях, які вимагають відповідної спрямованості лідерського керівництва, і знаходити моделі поєднання чоловічого й жіночого лідерства в управлінні фірмою.

Висновки з проведеного дослідження. Теоретичний аналіз сучасних підходів і досліджень ґендерних особливостей лідерства в бізнесі показав, що ослаблення сили соціальних стереотипів та активна позиція вітчизняних жінок може забезпечувати натеper і на перспективу їхні лідируючі позиції за рахунок психологічної ефективності, яка проявляється в гнучкості поведінки, що дає їм змогу створювати власний бізнес та утримуватися в ньому як лідер, незважаючи на його жорсткі конкурентні умови.

Емпіричне дослідження ґендерних аспектів лідерства в бізнесі дало можливість виявити, що для менеджерів-жінок характерні більш високі показники факторів загальнолюдського вектору лідерства: інтелектуальність, домінантність, сміливість, упевненість, радикалізм, самоконтроль. Отже, щоб жінкам довести чоловікам свою професійну спроможність, їм необхідно бути більш сміливими, активними, підприємливими.

Показано, що вказані показники вищі в жінок-топменеджерів, ніж у жінок-менеджерів середньої ланки. Це пояснюється тим, що топменеджерам доводиться вирішувати проблеми пошуку та знаходження нових можливостей, від яких безпосередньо залежить конкурентоспроможність та існування їхніх компаній на ринку.

Виявлено, що показники нормативності поведінки, чутливості, підозрілості, дипломатичності також вищі в жінок-менеджерів, ніж у чоловіків-менеджерів. Це пов'язано з тим, що топменеджери-жінки на досліджуваному нами підприємстві були керівниками комерційного, фінансового, бухгалтерського, рекламного підрозділів, де працювала більшість підлеглих жінок. Можливо припустити, що жінка-топменеджер більш адекватно, більш чутливо може оцінювати й компетентніше вирішувати проблеми співробітниць-жінок. Це підтверджує, що лідерство в жінок-менеджерів має й власне жіночий вектор.

Отже, можливість використання загальнолюдського та жіночого векторів лідерства в управлінні дають змогу жінкам-менеджерам бути гнучкими в ситуаціях, які вимагають відповідної спрямованості лідерського керівництва, і знаходити моделі поєднання загальнолюдського й жіночого векторів лідерства в управлінні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бендас Т.В. Психология лидерства: учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 448 с.
2. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва : РОС-СПЭН, 2004. 336 с.
3. Берн Ш. Гендерная психология. Москва : Олма-пресс, 2001. 420 с.
4. Горчакова В.Г. Психология женщины-профессионала : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.03. Санкт-Петербург, 2000. 48 с.
5. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект в бизнесе. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2014. 512 с.
6. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 544 с.
7. Карамушка Л.М., Ткалич М.Г. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності: монографія. Київ – Запоріжжя : Просвіта, 2009. С. 95–157.
8. Кон И.С. Психология половых различий. *Вопросы психологии*. 1981. № 2. С. 49–57.
9. Кочарян А.С. Личность и половая роль. Харьков : Основа, 1996. 176 с.
10. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : Вид-во ТОВ КММ, 2006. 240 с.
11. Маслоу А. Маслоу о менеджменте. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 416 с.
12. Чернявская Т.П. Психология успешности личности в бизнесе: монография. Одесса : Астропринт, 2010. 288 с.
13. Чирикова А.Е. Женщина во главе фирмы. Москва : Изд-во Института социологии РАН, 1998. 358 с.
14. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Практична психологія в економіці та бізнесі. Київ : Лібра, 1999. 270 с.

СЕКЦІЯ 5

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОНКУРЕНТНОЇ ВІКТИМНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF COMPETITIVE VICTIMHOOD IN UKRAINIAN CRISIS SOCIETY

У статті розглядаються особливості соціального конфлікту, що відбувається в українському суспільстві. Зроблений акцент на проявах конкурентної віктимності суб'єктів збройного протистояння на Південному сході України. Визначено, що конкурентна віктимність виникає з того, що суб'єкти конфлікту усвідомлюють себе жертвами протистояння, а ті втрати, що вони несуть внаслідок його загострення, артикулюються як особливі, які неможливо порівняти із втратами опонентів. Зазначається, що соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності сприяють поглибленню соціального конфлікту та перешкоджають примиренню ворогуючих сторін. Визначено, що основаними соціально-психологічними механізмами конкурентної віктимності виступають ідентифікація, категоризація, раціоналізація, а також навіювання, наслідування, психічне зараження та конформізм, що забезпечують посилення проявів зазначеного феномена. Пропонуються кроки щодо мінімізації проявів конкурентної віктимності та її впливу на конфліктну взаємодію на підставі вивчення особливостей розвитку соціального конфлікту на інших територіях. Зазначено, що соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності володіють реверсними проявами та можуть бути спрямовані на подолання конфліктного напруження в українському суспільстві. Механізм ідентифікації за умов прямих контактів між суб'єктами конфлікту спроможний їх об'єднати на підставі загальної ідентичності, а зниження ролі політичної ідеології, пропагандистських реляцій та підвищення функціоналу механізму раціоналізації, що доказує необхідність людського ставлення до свого супротивника, спроможні підвищити загальний рівень емпатії та знизити рівень продукування конкурентної віктимності.

Ключові слова: вплив, конкурентна віктимність, соціальний конфлікт, соціально-пси-

хологічні механізми, суб'єкти збройного протистояння.

The article considers the peculiarities of the social conflict that occurs in Ukrainian society. Emphasis is placed on the manifestations of competitive victimhood of the subjects of armed confrontation in the South-East of Ukraine. It is determined that competitive victimhood arises from the fact that the parties to the conflict perceive themselves as victims of confrontation, and the losses they suffer as a result of its aggravation are articulated as special, which cannot be compared with the losses of opponents. It is noted that the socio-psychological mechanisms of competitive victimhood contribute to the deepening of social conflict and prevent the reconciliation of warring parties. It is determined that the basic socio-psychological mechanisms of competitive victimization are identification, categorization, rationalization, as well as suggestion, imitation, mental contagion and conformism, which enhance the manifestation of this phenomenon. Steps are proposed to minimize the manifestation of competitive and its impact on conflict interaction, based on the study of the peculiarities of the development of social conflict in other areas. It is noted that the socio-psychological mechanisms of competitive victimization have reverse manifestation and can be aimed at overcoming conflict tensions in Ukrainian society. The mechanism of identification, under conditions of direct contacts between the parties to the conflict, is able to unite them on the basis of a common identity, and reducing the role of political ideology, propaganda and enhancing the mechanism of rationalization, which proves the need for human treatment of their opponent empathy and reduce the level of production of competitive victimhood.

Key words: influence, competitive victimhood, social conflict, socio-psychological mechanisms, subjects of armed confrontation.

УДК 159.92: 316.483
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.22>

Гарькавець С.О.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
та соціології
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Волченко Л.П.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри педагогіки
та психології
Луганський обласний інститут
підсудипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Суспільна криза в Україні має багатовимірну конфігурацію. Економічні, фінансові, правові, територіальні, культурні та інші координати суспільного життя українців зазнають важких і конфліктних трансформацій. Проте найбільш суттєвим випробуванням є озброєний конфлікт на Південному сході України, а отже, актуальність його вирішення, як ми вважаємо, не потре-

бує додаткової аргументації. Але зазначимо, що подолання самого військового конфлікту (перестати стріляти) – це ще не вирішення соціального конфлікту, який довгий час продукує як у Донбасі, так й і загалом у державі.

Конфліктна взаємодія завжди супроводжується певними втратами та проявами віктимності конфліктуючих сторін, що стає релевантним показником їхньої спроможності

знайти шляхи до майбутнього примирення. При цьому роль жертви іноді обирається свідомо, коли один із суб'єктів конфлікту значно перебільшує власні страждання з метою отримання додаткових «бонусів», які пов'язані з підтримкою з боку інших, проявами їхнього милосердя, співчуття тощо. Йдеться про так звану «конкурентну віктимність» (*“competitive victimhood”* (CV)) [1], яка виникає з того, що суб'єкти конфлікту певною мірою усвідомлюють себе жертвами конфлікту (особливо в ситуації, коли своїх ресурсів не вистачає для вирішення конфлікту на власну користь), а ті втрати, що вони несуть внаслідок його загострення, артикулюються як особливі, які неможливо порівняти з втратами опонентів.

Конкурентна віктимність описує зусилля суб'єктів конфлікту, які вони спрямовують на виправдання власних жорстких дій або поведінки, оскільки вони вважають, що більше страждають у конфлікті, ніж протилежна сторона. Така позиція тільки посилює ескалацію конфлікту та додатково перешкоджає його подоланню. Отже, конкурентна віктимність дуже часто стає однією з причин того, чому конфлікти (міжособистісні, міжгрупові, соціальні) мають затяжний та руйнівний характер. А за сучасних умов існування української держави конкурентна віктимність, як ми вважаємо, виявляється одним із релевантних чинників генерування соціального напруження.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Проблема віктимності особистості завжди була гострою та дискусійною серед науковців, оскільки безпосередньо пов'язана з виживанням людини у складних і суперечливих умовах навколишнього середовища. Особливо це питання набуває гостроти в перехідні періоди, коли здійснюються ґрунтовні трансформації у суспільстві. Так, останні двадцять вісім років в Україні відбувається перехід суспільства в якісно новий стан, пов'язаний із переорієнтацією політичних, економічних, соціальних, правових і культурних поглядів і цінностей, що були викликані змінами державного устрою та пов'язані з переходом від планової економіки до ринкової. До цього слід додати розвиток інформаційних технологій, що збільшив спектр віктимних інсталяцій у суспільстві. Усе це разом призвело до того, що у житті кожного українця з'явилось більше небезпеки, підвищився загальний рівень віктимогенної вразливості. Але інший бік цієї проблеми засвідчив те, що до положення жертви люди іноді звикають, а з часом починають використовувати це положення на свою користь.

Поняття «конкурентна віктимність» введено у науковий обіг порівняно недавно. У 2008 році зарубіжні дослідники M. Noor, R. Brown и G. Prentice вперше використали це поняття під час вивчення соціального кон-

флікту та можливостей міжгрупового замирення у Північній Ірландії [1]. Основний зміст конкурентної віктимності вбачається у тому, що зусилля кожної з конфлікуючих груп спрямовані на затвердження пріоритету власних страждань, позаяк вони нібито страждають або постраждали більше, ніж протилежна сторона.

D. Sullivan, M. Landau, N. Brancombe та Z. Rothschild розширили концепцію конкурентної віктимності у напрямі розгляду структурної нерівності [2]. Дослідники констатували, що чоловіки, якщо їх починають звинувачувати у ґендерній нерівності, висловлюють упевненість у тому, що вони є більше дискриміновані, ніж жінки. А маргіналізовані індивіди вважають багатіїв причиною власних негараздів, посилаючись на те, що їхнє байдуже ставлення перетворює їх на жебраків.

J. Vollhardt, розглядаючи колективні аспекти віктимізації, зробив акцент на відчуття індивідів про положення власної групи, що вважається жертвою, а також на тому, як різні уявлення членів in-групи про колективну віктимізацію впливають на ворожі та позитивні ставлення до представників інших груп, що вважаються жертвними [3]. Науковець також зазначив, що потреби та особливості індивідуального розвитку суттєво впливають на формування реакцій людей на колективну віктимізацію та збільшують амплітуду проявів їхньої конкурентної віктимності.

У дослідженні I.F. Young та D. Sullivan [4] було виявлено п'ять аспектів віктимності, які стають причинами конкуренції та ескалації конфлікту: фізичні страждання (людські втрати, інвалідизація, сирітство тощо), матеріальні збитки (втрата ресурсів, відсутність засобів для існування тощо), культурні втрати (погроза втрати мови, релігії, традицій тощо), психологічні страждання (виникнення різних психічних розладів) та нелегітимність страждання (несправедливість, що страждання взагалі мають місце).

Конкурентна віктимність – це перш за все актуалізація установки на віктимну активність, основним змістом якої є артикулювання власного положення жертви, нав'язування оточуючим необхідності глибокого співчуття, милосердя та підтримки. Індивіди з конкурентною віктимністю вважають, що вони заслуговують на велику компенсацію своїх страждань, прагнуть закріпити, посилити, звелічити власне положення, яке надає відчуття зверхності як перед опонентами, так і перед тими, у кого вони прагнуть викликати відчуття провини за реалізовану власну віктимність.

Отже, конкурентна віктимність виступає феноменом, який відтворює установку конфлікуючих сторін на визнання саме їх жертвами протистояння з метою отримання явних переваг, всебічної підтримки, віднов-

лення морального статусу, компенсації втрат та амністування за вчинення дій, що можуть бути визнані як злочинні.

Мета статті – проаналізувати особливості прояву конкурентної віктимності в українському кризовому суспільстві та визначити кроки щодо розв'язання соціального конфлікту на Південному сході України.

Виклад основного матеріалу. У власних наукових студіях ми вже робили спробу розглянути прояви конкурентної віктимності у контексті соціального конфлікту, який відбувається на Південному сході України [5]. Ми з'ясували, що конкурентна віктимність ворогуючих сторін значно зростає в умовах жорсткого протистояння за рахунок того, що збільшується кількість жертв не тільки фізичного, а й матеріального, культурного та психологічного змісту. Страждання, які приніс озброєний конфлікт членам конфронтуючих груп, породили у них глибоке відчуття віктимності, яке, на їхнє переконання, є незрівнянно більшим з аналогічним відчуттям у представників протилежної сторони.

Разом із тим конфліктна взаємодія загалом, а конкурентна віктимність зокрема мають власні соціально-психологічні механізми, що зумовлюють різні інсталяції. Дослідники (Y. Juan, M. Noor, N. Shnabel, S. Halabi, A. Nadler) серед таких механізмів виокремлюють ідентифікацію, категоризацію та раціоналізацію [6; 7; 8].

Механізм ідентифікації сприяє тому, що окремі індивіди конфліктуючої групи ототожнюються з іншими її членами та групові переживання стають стимулом індивідуальної активності, у тому числі й віктимної. Механізм категоризації соціально стереотипізує явища віктимного змісту. Механізм раціоналізації забезпечує приховування справжніх мотивів віктимної поведінки індивідів і забезпечує їхній комфортний психічний стан, мінімізує відчуття провини та сорому за дії, надає їм виправдувальних мотивів.

Поряд із зазначеними механізмами в українському кризовому суспільстві інсталюються й такі соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності, як навіювання, наслідування, психічне зараження та конформізм. Ми з'ясували, що механізм навіювання забезпечує послаблення свідомого контролю та некритичне сприйняття інформації, що призводить до зростання проявів конкурентної віктимності та навіть набуття її нав'язливого характеру [9].

Це відбувається як у міжособистісних конфліктах, так і міжгрупових з тією різницею, що в останніх сугестивна залежність проявляється значно гостріше, оскільки є наявним груповий тиск. Наслідування забезпечує посилення амплітуди прояву конкурентної віктимності, якщо конфліктуючі сторони невдоволені власним станом жертви й особливо тоді,

коли вони відчують невдоволення тим, що їхні очікування були задоволені менше, ніж у супротивника. Психічне зараження продукує на психофізіологічному рівні та забезпечує додаткову енергію конкурентній віктимності. Це проявляється саме на рівні міжгрупового конфлікту, коли фізичні та психологічні страждання членів групи призводять до розпаду нормативно-рольової поведінки й виникає «ефект юрби». Механізм конформізму, який забезпечує єдність соціальної групи, артикулює пріоритет страждань ін-групи, які є незрівнянно більшими, ніж страждання суб'єктів конфлікту з аут-групи. Механізм конформізму «цементує» прояви конкурентної віктимності у міжгрупових конфліктах, оскільки є значущим чинником єдності та згуртованості членів групи.

Разом із тим показовими є результати соціологічного опитування, оприлюдненого Фондом «Демократичні ініціативи» у липні 2017 року щодо досягнення миру на Донбасі [10]. Більшість респондентів (52%) вважає, що, аби досягнути миру на Донбасі, треба йти на компроміси, однак «за будь-яку ціну» згодні лише 18% опитаних. Тобто більшість вважає, що домовлятися слід за рахунок тих, хто перебуває по той бік протистояння. Також більшість населення підтримує пропозицію законодавчо визнати непідконтрольні території Донецької та Луганської областей окупованими: 55% – «за», 22% – «проти», а майже чверть опитаних не визначилися з відповіддю.

Отже, значна частина українців має сегрегаційні установки, що тільки ускладнюють процес пошуку продуктивних алгоритмів щодо реінтеграції Донбасу. При цьому, як слушно зазначив І.Ф. Кононов: «... війна на Донбасі стала значним травматичним досвідом для регіональної спільноти... Більше того, є підстави вважати, що після війни цей досвід, перетворившись на колективні наративи, буде сприяти ще більшому виразненню регіональної специфіки» [11]. Тобто травматичний досвід у поєднанні з конкурентною віктимністю через соціально-психологічні механізми може згенерувати навіть ідіосинкразію у відносинах між мешканцями Донбасу та іншими громадянами України. До речі, ознаки ідіосинкразії вже проявляються у таких відносинах і мають місце у ставленні певної частини українців до росіян та навпаки [12].

Мінімізація проявів конкурентної віктимності та обмеження її впливу на процес конфліктного протистояння натеper набуває особливої актуальності, оскільки збройна фаза конфлікту на Південному сході України, скоріше за все, підходить до свого завершення. Постає питання: як буде здійснюватися примирення сторін та які наслідки воно буде мати? Це буде в контексті відновлення унітарності держави чи отримання статусу автономії окремих територій (так званого ОРДЛО), заморо-

женого (відкладеного) конфлікту (наприклад, Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія) чи формально вирішеного конфлікту (наприклад, Північна Ірландія)?

Таким чином, можливості міжгрупового замирення мають певні рамки інсталяції, хоча й обмежені об'єктивними та суб'єктивними обставинами, що пов'язані з особливостями політичного, економічного, культурного, етнічного розвитку територій. Проте соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності володіють реверсними якостями й тому можуть сприяти послабленню дії цього феномена.

Так, *механізм ідентифікації* за умов прямих контактів між суб'єктами конфлікту спроможний їх об'єднати на підставі загальної ідентичності (наприклад, жертви). Для цього потрібно значно знизити певну вагу впливу політичної ідеології та значно підвищити рівень емпатії індивідів [2]. Відомо, що емпатія є важливою якістю людини, що передбачає її спроможність співчувати іншому. Якщо людина схильна до співчуття іншому, то у неї підвищується рівень альтруїстичних проявів. Стосовно конкурентної віктимності слід наполягати на формуванні у суб'єктів конфлікту співчуття один одному в тому, що вони виявляються з однаковою силою жертвами збройного конфлікту. Але це можливо тільки у тому разі, якщо переглянути інформаційну політику, яка натеper виконує пропагандистську функцію.

Як зазначають дослідники (N. Shnabel, S. Halabi, M. Noor, A. Nadler, Y. Belhassen, S. Mor, J. Vollhardt), саме зниження ролі політичної ідеології, пропагандистських реляцій та підвищення функціоналу раціональної аргументації (*механізм раціоналізації*), що доказує необхідність людського ставлення до свого супротивника, спроможні не тільки підвищити загальний рівень прийняття інших, а й суттєво знизити рівень продукування конкурентної віктимності у протиборчих групах [3; 8; 13; 14].

Слід зазначити, що навіть через п'ять з половиною років збройного протистояння як мешканці ОРДЛО, так і принаймні мешканці Сходу, Півдня та Центру України продовжують себе бачити однією спільнотою та не втрачають надії щодо об'єднання територій. А зниження впливу політичної пропаганди в інформаційному просторі, використання раціональних методів впливу, припинення образливих і принижуючих людську гідність дій, безумовно, сприятимуть посиленню об'єднавчих тенденцій (*механізм категоризації*).

Підстави для об'єднання завжди є, тому що люди навіть в умовах розколотих спільнот зберігають загальне культурне коріння. Проблема завжди екстраполюється на рівні політичних еліт, які мають та переслідують власні егоїстичні інтереси. Але, як ми вже зазначали, тягар, що пов'язаний з примиренням та про-

щенням, значно легший, ніж постійні страждання у крузі нескінченного насилля [15].

Отже, можна зробити такі **ВИСНОВКИ**.

Конкурентна віктимність виступає соціально-психологічним проявом індивідуальної та групової поведінки суб'єктів конфліктної взаємодії, що інсталюється на рівні усвідомлення себе жертвою конфлікту, який супроводжується значними втратами, збитками, фізичними та психологічними стражданнями. Основними соціально-психологічними механізмами конкурентної віктимності виступають ідентифікація, категоризація, раціоналізація, а також навіювання, наслідування, психічне зараження та конформізм, які забезпечують посилення проявів зазначеного феномена.

Зазначені соціально-психологічні механізми володіють реверсними проявами, тобто можуть бути спрямовані на подолання конфліктного напруження в українському суспільстві та зменшення в ньому проявів конкурентної віктимності, що пов'язані з озброєним протистоянням на Південному сході України. Для цього потрібна політична воля українських можновладців і щире бажання нас усіх щодо об'єднання країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Noor M., Brown R.J., Prentice G. Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*. 2008. Vol. 47, No. 3. Pp. 481–495.
2. Sullivan D., Landau M.J., Branscombe N.B., Rothschild Z K. Competitive victimhood as a response to accusations of in-group harm doing. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2012. Vol. 102. P. 778–795.
3. Vollhardt J. *The Social Psychology of Collective Victimhood*. Oxford University Press, 2020. 472 p.
4. Young I.F., Sullivan D. Competitive victimhood: A review of the theoretical and empirical literature. *Current Opinion in Psychology*. 2016. Vol. 11. Pp. 30–34.
5. Гарькавець С.А. Проблема конкурентної віктимності и вооружённый конфликт на юго-востоке Украины. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Психологія*. Т. 21, Вип. 2(42). 2016. С. 39–49.
6. Juan Y. Which group suffer more: Inter group Competitive Victimhood. *Psychological Science*. 2016. Vol. 39 (2). Pp. 468–473.
7. Noor M., Shnabel N., Halabi S., Nadler A. When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review* 2012. Vol. 16. Pp. 351–374.
8. Shnabel N., Halabi S., Noor M. Overcoming competitive victimhood and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2013. Vol. 49, No. 5. Pp. 867–877.
9. Гарькавець С.О. Конкурентна віктимність та її психологічні механізми. *Теоретичні і прикладні про-*

блеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєвєродо-нецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1(42). С. 59–67.

10. Фонд «Демократичні ініціативи». Громадська думка стосовно непідконтрольного Донбасу: що змінилось? URL: <http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-stosovno-nepidkontrolnogo-donbasu-shcho-zminilos> (дата звернення: 27.12.2017).

11. Кононов І.Ф. Вплив війни на регіональну спільноту Донбасу. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (12–13 жовтня 2017, м. Харків). Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 110–113.

12. Harkavets S. Psychological features of conflict in the system of modern relations between Rus-

sians and Ukrainians. *Eureka: Social and Humanities*. 2016. No. 2. Pp. 40–45.

13. Nadler A., Shnabel N. Intergroup reconciliation: Instrumental and socioemotional processes and the need based model. *European Review of Social Psychology*. 2015. Vol. 26. Pp. 93–125.

14. Shnabel N, Belhassen Y., Mor S. From victimhood to peace activism: The potential role of personal loss and inclusive victim beliefs. *Group Processes and Intergroup Relations*. 2018. Vol 21(8), Pp. 1144–1154.

15. Гарькавец С.А., Яковенко С.И. Обида и ее установка в контексте российско-украинских отношений. *Теория и практика психотерапии: Исследования. Теория. Практика: ежемесечный рецензируемый науч.-практ. журнал*. 2016. Т. 3, № 5. Монреаль, Канада. С. 13–19.

ОСНОВНІ ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕСТРУКЦІЙ У СІМЕЙНІЙ ВЗАЄМОДІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ КОНСУЛЬТАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

FIXED ASSETS OF DESTRUCTIONS PROPHYLAXIS IN DOMESTIC COOPERATION IN THE MODERN TERMS OF CONSULTATIVE PROCESS

У статті визначено специфічні особливості рольової взаємодії як одного із ключових індикаторів деструктивних взаємин у родині. До ключових типів тригерів, що провокують появу та розгортання конфліктної взаємодії у шлюбній парі, належать такі: 1) особливості сімейних взаємин у батьківській родині, а також відповідного розподілу сімейних ролей у батьківському подружжі; 2) особистісні риси кожного із членів подружжя (риса характеру, ціннісно-смыслова сфера, установки, звички, потребнісно-мотиваційна сфера та ін.); 3) уявлення кожного із членів родини про ідеал дружини чи чоловіка, установки-очікування у шлюбі, індивідуальні вимоги до подружнього партнера, звички в організації сімейного життя; 4) установка на продуктивну сімейну мотивацію.

Виокремлено, що згідно з даними наукової статистики кожен із членів подружжя, вихований у благополучній батьківській родині, хотів би бути схожим на свого батька/матір. Здебільшого чоловіки воліють бути схожими на власного батька, а жінки хотіли би мати чоловіка, який за особистісними рисами схожий на її батька; бажаним є ідеал наслідування батьківської родини. При цьому більшість членів подружжя, вихованих у неблагополучних сім'ях, оцінюють особистісні риси та життєві установки власних батьків як такі, що не відповідають сімейному ідеалу, які члени подружжя намагаються цілеспрямовано не наслідувати. При цьому присутня тенденція несвідомого впливу установок із батьківської родини на сімейне життя у власному подружжі чоловіка чи жінки.

З метою подолання такого суттєвого чинника появи деструктивних внутрішньо-сімейних взаємин розглядаємо питання профілактики деструкцій у родинно-шлюбному житті пари крізь призму рольової взаємодії. Вихідним положенням є припущення про те, що чіткий рольовий розподіл у родині слугує одним із засобів тривалої профілактики конфліктних ситуацій у сім'ї, а також стримує розгортання багатьох інших комунікативних та ситуативних деструктивних впливів. Підкреслюється практична значущість такого підходу, оскільки він дає змогу розмежувати труднощі сім'ї у рамках психологічної допомоги. Загалом, вивчення соціально-психологічних ознак сім'ї сприяє глибокому осмисленню місця сім'ї як малої групи в системі безпосередніх міжособистісних стосунків індивіда і, ширше, у соціокультурному контексті.

Ключові слова: сімейні деструкції, конфлікти у шлюбній парі, профілактика кон-

фліктної взаємодії, рольові моделі, консультативна робота у шлюбно-сімейній парі.

In the article the specific features of role-play cooperation are certain as one of key indicators of destructive mutual relations in family. A few basic types of influence are described on a marriage pair, that can serve as triggers of increase of conflict cooperation. To them the following is attributed: 1) features of structure of domestic relations in a paternal house, distribution of domestic roles and their implementation; 2) personality qualities of the married couples (character, valued orientations, tastes, habits, features of the married couples (features of motivation sphere and other); 3) the idea about the ideal of wife or man (expectations related to marriage, requirements to the matrimonial partner in domestic life); 4) intra-domestic motivation. It is distinguished, that concordantly data of scientific statistics, every third man from safe family would like to be similar on the father and every fifth woman wanted, that her husband after the personality qualities was similar on her parents. Absolute majority of women and men from unhappy families estimate qualities of the parents, however corresponding to their ideal of family man. In unhappy families mutual relations of parents and personality qualities of family man are not the example of the married life, and only negatively influence on children. Therefore, such most young people try to build the future domestic life other gates and to bring up in itself qualities of family man, opposite to qualities of their parents. But, as scientific researches show, in the real domestic life they duplicate them.

With the aim of overcoming of such substantial factor of appearance of destructive inwardly family interactions examine the question of prophylaxis of destructions in domestically-marriage life of pair through the prism of role-play cooperation. Initial position is supposition that clear role-play distribution in family serves to one of facilities of the protracted prophylaxis of conflict situations in family, and also restrains development many other communicative and situation destructive influences. Practical meaningfulness of such approach is underlined, as he allows to delimit difficulties of family within the framework of psychological help. On the whole the study of social psychological signs of family assists the deeper comprehension of place of family as a small group in the system of direct interpersonal relations of individual and, wider, in a sociocultural context.

Key words: domestic destructions, conflicts in a marriage pair, prophylaxis of conflict cooperation, role-play models, consultative work, marriage-domestic pair.

УДК 159.9:316.614.5

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.23>

Ерліш Е.А.

психолог

ФОП «Ерліш»,

спеціаліст кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу факультету готельно-ресторанної справи

Київський національний університет культури і мистецтв

Постановка проблеми. Стосунки шлюбно-сімейної пари є одними із актуальних питань у сучасній практиці консультативної психоло-

гічної допомоги. Перебуваючи у шлюбі протягом найбільш тривалого відрізка власного життєвого шляху, особа специфічним чином

взаємодіє із власним подружнім партнером, інтегруючись у його життя, і відповідно, інтегруючи його у свою життєдіяльність. Специфічний тип зрощення життєвих настанов та активностей з однією людиною має унікальну динаміку протікання та особливий тип взаємин. При цьому, як і будь-які взаємини, сімейна взаємодія іноді проявляється у конфліктних аспектах, що є певною мірою невідворотним явищем, а також значною мірою специфічним (через особливий тип взаємодії партнерів по шлюбу).

Специфічні особливості рольової взаємодії як одного із ключових індикаторів деструктивних взаємин у родині визначаються динамікою взаємодії в аспекті конфліктності подружніх відносин. До ключових типів тригерів, що провокують появу та розгортання конфліктної взаємодії у шлюбній парі, належать такі: 1) особливості сімейних взаємин у батьківській родині, а також відповідного розподілу сімейних ролей у батьківському подружжі; 2) особистісні риси кожного із членів подружжя (риса характеру, ціннісно-сміслова сфера, установки, звички, потребнісно-мотиваційна сфера та ін.); 3) уявлення кожного із членів родини про ідеал дружини чи чоловіка, установки-очікування у шлюбі, індивідуальні вимоги до подружнього партнера, звички в організації сімейного життя; 4) установка на продуктивну сімейну мотивацію.

Проблемним аспектом, на актуалізацію котрого спрямована ця стаття, є визначення першопричин та первинних тенденцій у появі, ескалації та специфіці протікання конфліктних взаємин у подружній парі.

Огляд останніх досліджень і публікацій.

Основними працями з теорії та практики психологічного консультування, що були використані під час написання цієї статті, є роботи Б.Й. Хасана, О.Ф. Бондаренка та Т.М. Титаренко. Авторитетні вчені розглядали питання подружньої сумісності, задоволеності шлюбом у парі, емоційного та конативного складників подружнього життя, умов гармонійного сімейного життя тощо.

Науково цінними для нашого дослідження є праці М.М. Обозова та Т.М. Трапезнікової (аналіз психологічної сумісності подружньої пари, а також специфіки взаємної адаптації у перші роки спільного життя); Ю.Е. Альошиної та Л.Я. Гозмана (аспекти задоволеності шлюбом та розподілу ролей у подружній парі); Л.І. Мороз, Г.М. Дубчак та Т.В. Говорун (ціннісно-сміслові орієнтації та шлюбно-сімейні установки членів подружжя, настанов на майбутню подружню взаємодію); Л.З. Сердюк (психологічні специфіка та причини розлучень у шлюбній парі); А.А. Богословського (емоційний складник подружніх взаємин, кохання у шлюбі та динаміка емоційних трансформацій членів подружньої пари) тощо.

Мета статті – охарактеризувати основні засоби профілактики деструкцій у сімейній взаємодії з точки зору практики процесу психологічного консультування.

Виклад основного матеріалу. Цілком зрозуміло, що специфічні риси питання профілактики шлюбно-сімейних розладів і конфліктів становлять основу деструкцій взаємин у подружній парі, що є одним із нагальних питань практики сучасної консультативної психології. Згідно зі статистичними даними, кожен із членів подружжя, вихований у благополучній батьківській родині, хотів би бути схожим на свого батька/матір [9]. Здебільшого чоловіки воліють бути схожими на власного батька, а жінки хотіли би мати чоловіка, який за особистісними рисами схожий на її батька; бажаним є ідеал наслідування батьківської родини. При цьому більшість членів подружжя, вихованих у неблагополучних сім'ях, оцінюють особистісні риси та життєві установки власних батьків як такі, що не відповідають сімейному ідеалу, які члени подружжя намагаються цілеспрямовано не наслідувати. При цьому присутня тенденція несвідомого впливу установок із батьківської родини на сімейне життя у власному подружжі чоловіка чи жінки.

Закономірність стосовно рольового наслідування у родині батьківських установ прослідковується і в конфліктних ситуаціях. Чим більша кількість та емоційність конфліктів проявлялася у батьківських родині, тим частішим такі ж випадки конфліктів ставали у родині їхніх дітей. Більшість членів подружжя, які можуть сказати про відносини між власними батьками як про задовільні, самі у подружньому житті зіткнулися з конфліктними ситуаціями. Тобто неблагополуччя та несприятливий мікроклімат у батьківській родині негативно впливають на розгортання конфліктності у шлюбі їхніх дітей. «Взаємини між батьками, стереотипи поведінки в сім'ї, засвоєні в дитинстві і юності, в зрілому віці значно впливають на характер відносин між подружжям, на задоволеність і стійкість шлюбу» [10].

Таким чином, прослідковується психологічно спадковий характер сімейних взаємин порівняно із сімейними стосунками батьків кожного із членів подружжя. Також вагомим аспектом є усвідомлення деструктивної ролі певних типів взаємин, які викликали конфліктно активні ситуації в родині або провокували затяжні чи ускладнені форми перенесення конфліктних взаємодій; у зрілому віці, створюючи власну родину, більшість уникає «повторення батьківських помилок». До прикладу, ситуація взаємної неприязні, яка проте не призводила до розірвання шлюбу, дітьми могла сприйматися як неправильна, а у зрілому віці – як анти-модель нормальної сім'ї (переважала думка про те, що у такій ситуації батькам краще

було б розлучитися, ніж перебувати у перманентному стані невдоволення та періодичних, тривалих чи латентних конфліктних взаємин). Більшість вихідців із таких сімей, вступаючи у власний шлюб, намагалися будувати свої подружні взаємини по-іншому [7; 8].

Ми пропонуємо розглянути питання профілактики деструкцій у родинно-шлюбному житті пари крізь призму рольової взаємодії. Тобто вихідним положенням є припущення про те, що чіткий рольовий розподіл у родині слугує одним із засобів тривалої профілактики конфліктних ситуацій у сім'ї, а також стримує розгортання багатьох інших комунікативних та ситуативних деструктивних впливів.

Структура сімейних ролей передбачає певну динаміку дій кожного із членів родини в ситуаціях сімейної взаємодії. Рольова взаємодія зумовлена переважно пропонуваними, усталеними або нав'язаними зовні установками, що передбачають закріплення ключових зразків поведінки кожного із членів родини. Рольову взаємодію слід відрізнити від наслідування дитиною шаблонів поведінки власних батьків. Розподіл ролей у родині – динамічне явище, змінюване залежно від життєвих обставин (народження першої чи наступної дитини, зміна місця проживання, соціального статусу, професійних аспектів тощо).

Є кілька провідних критеріальних розподілів стосовно сімейних ролей: по-перше, схильність до реалізації цієї ролі та виконання відповідного обсягу обов'язків; по-друге, прийнятність ролі, її органічність іншим аспектам поведінки особистості; по-третє, можливості щодо реалізації власних потреб шляхом реалізації цієї ролі [4; 5].

Ключовими особливостями сімейних ролей є такі:

- взаємодоповнюваність: сімейні ролі не суперечать ролям інших членів родини або сценаріям розвитку ролі в межах одного суб'єкта сімейних взаємин;

- цілісність: передбачає логічність, послідовність та обґрунтованість прояву рольових процесів та активностей, узгодження сімейних виявів з іншими членами родини, очікуваність виконання певної ролі;

- поведінкова пристосованість: взаємна адаптованість рольових виявів та їх відповідність ситуації (доцільність). У зв'язку з цим цікавою є думка К. Вітакера стосовно шлюбу як нескінченного процесу адаптації та змін, що схоже на положення мігранта в чужій країні, який вчиться жити в іншій світоглядній системі, розуміти незвичну граматику й інше невербальне спілкування у новій і незнайомій культурі [3];

- усвідомлюваність власних дій: співмірність щодо ситуації прояву певної ролі, уміння передбачити ситуативні наслідки реалізації поведінкових чи конативних аспектів цієї ролі.

Прояви сімейних ролей залежать від типу сімейної підсистеми і пов'язані із виконанням функцій із взаємодії у двох основних площинах: подружній та дитячо-батьківській. Подружня підсистема починає функціонувати на першому етапі встановлення сімейних взаємин: офіційного шлюбу чи початку спільного життя (тобто моменту, коли кожен із членів пари починає ідентифікувати іншого як члена родини). Початок сімейно-шлюбних взаємин необхідно означає старт процесу адаптації до спільних умов життєдіяльності та соціально-особистісного функціонування. На такому етапі рольові патерни ще перебувають на етапі апробації: кожен із членів подружжя пробує різні ролі і відшукує найбільш комфортні для себе та для іншого в подружній парі. Відбувається процес прийняття або відкидання сімейних ролей, визначення домінуючих рольових стандартів, що застосовуватимуться у різних ситуаціях соціальної, побутової, інтимної та інших видів взаємодії один з одним.

У підсистемі подружжя виокремлюють такі основні подружні ролі [1]:

- традиційні стосунки – ортодоксальний підхід до розподілу сімейних ролей, що передбачає чітко визначену роль дружини як хранительки домашнього затишку, матері та домогосподарки, а роль чоловіка – як фінансового донора родини та особи, яка вирішує принципові питання внутрішньосімейного життя. У такій родині превалює залежність жінки від чоловіка, підпорядкування її інтересів його запитам, пристосування до чітких умов та мінімальні їх зсуви, суттєве обмеження певних видів діяльності. З боку чоловіка переважними є чіткі обов'язки з фінансового забезпечення родини, прийняття всіх життєво важливих рішень, підтримки наступності у вихованні та контролі щодо кожного із членів сім'ї;

- партнерські стосунки – сучасний тип сімейних взаємин, що передбачає рівноправне положення кожного із членів подружньої пари, зокрема у фінансових питаннях, а також стосовно свободи вибору та дій. Обмеження у такій подружній парі мінімальні і продиктовані переважно особистісним морально-ціннісним вибором кожного із подружньої пари стосовно того, як саме допустимо та прийнятно діяти стосовно партнера по шлюбно-сімейній взаємодії. Відповідальність також розподілена рівноправно; за винятком ситуацій, за яких передбачено інші домовленості між подружжям. Характерне спільне виховання дітей, спільне вирішення всіх (у тому числі незначних) побутових питань, а також спільних юридичних зобов'язань;

- дружні стосунки – проміжний тип подружніх взаємин. Передбачає домінування ролі чоловіка, проте не в авторитарному режимі (як у традиційному типі рольової взаємодії),

а скоріше як опікуна власної дружини. Ситуація соціально-особистісної взаємодії передбачає деякий симбіоз традиційного та партнерського типів поведінки, за якого жінка має значну свободу вибору та сімейного самовизначення, при цьому перебуває на фінансовому забезпеченні чоловіка. Вагомими є такі особливості рольової взаємодії у цьому типі подружніх пар: кожен із подружжя докладає зусиль для забезпечення власної зовнішньої привабливості, цікавої дозвілленої взаємодії, спільної підтримки відповідних соціальних контактів, забезпечення дружнього спілкування та моральної підтримки, елементів романтики та сексуальних взаємин.

Друга площина розгляду рольової взаємодії у родині: дитячо-батьківська. Вона виникає на етапі появи у родині дітей. До типових батьківських ролей можна віднести контролюючу батьківську (настанови, захисту, підтримки та ін.) і виховуючу (допомоги, турботи, захисту, виявлення розуміння тощо). Позаяк батьківська функція переважно владна, то переважаючими елементами такої рольової поведінки є прояв авторитету, вибудовані стосунки, формування умов життєдіяльності та ін. У дисфункціональних сім'ях переважаючими є стосунки співзалежності, заздалегідь визначеного механізму домінування-підкорення, нехтування, диктування, нав'язування умов тощо. Співзалежні стосунки мають риси переважно симбіозу, або бути індивідуальними [6].

Загалом, можемо констатувати, що батьківські ролі визначаються особистісними та моральними якостями кожного із батьків, а також загальносімейними установками та стилем родинної взаємодії. У батьківському типі рольових взаємин вагомими є не лише ціннісно-моральні, а й інтелектуальні, культурні, освітні, дозвіллені, пізнавальні, творчі аспекти, що визначають не тільки специфіку життєдіяльності родини загалом, а й вплив на виховання дітей, самоусвідомлення себе у батьківській/материнській ролі, встановлення способів комунікації у вертикалі «батьки-діти», продуктивних способах впливу на дитину, способом організації життєдіяльності та традицій у сім'ї тощо [2, с. 18–22].

Висновки та перспективи подальших досліджень. На наш погляд, основним засобом профілактики деструкцій у сімейній взаємодії є оновлення рольової моделі родини

у зв'язку із динамічними змінами як соціального, так і особистісного статусу кожного з учасників шлюбної пари.

Указаний підхід забезпечує продуктивність консультативної роботи із шлюбною парою, а також дає можливість аналізу ознак сім'ї у різних площинах: як характеристик психологічної спільності людей (неформальних стосунків, зумовлених почуттями й особистісними особливостями членів родини, сімейним сценарієм), як ознак соціальної інституції (системи формальних ролей, зумовлених обов'язками стосовно соціуму кожного із членів родини) і як специфіки перетину сімейних і суспільних відносин (з іншими малими групами, окремими їх представниками й соціальними інституціями).

Практична значущість та перспективи подальших досліджень у межах такого підходу очевидні, оскільки така постановка питання дає змогу розмежувати труднощі сім'ї у рамках психологічної допомоги. Загалом, вивчення соціально-психологічних ознак сім'ї сприяє глибшому осмисленню місця сім'ї як малої групи в системі безпосередніх міжособистісних стосунків індивіда і, ширше, у соціокультурному контексті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т.В. Семейная психология. Санкт-Петербург : «Речь», 2004. 244 с.
2. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
3. Витакер К. Полуночные размышления семейного терапевта. / Пер. с англ. М.И. Завалова. Москва : Независимая фирма «Класс», 2004. 208 с.
4. Войцях Т.В. Інноваційні методики діагностичної роботи з сім'єю : спецкурс. Черкаси : ОІПОПП, 2012. 68 с.
5. Капська А.Й. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення. Київ : ДЦССМ, 2006. 184 с.
6. Короткий В.И. Основы семейной психопедагогики : курс лекцій. Архангельськ : М'арт, 2003. 178 с.
7. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : «Місто НВ», 2006. 168 с.
8. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (*Психология развития и возрастная психология*). Москва : Гардарика, 2005. 349 с.
9. Шнейдер Л.Б. Семейная психология : учебное пособие для вузов. 2-е изд. Москва : Деловая книга, 2006. 768 с.
10. Якубова Ю.М. Молода сім'я України 90-х. Київ : АЛД, 1996. 137 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ В УМОВАХ ІЗОЛЯЦІЇ

THE INVESTIGATION OF PSYCHOLOGICAL STATE IN INSULATION

Безпосередньо пандемія призвела до закриття підприємств у країнах з високим відсотком хворих, різкого зростання попиту на продукти повсякденного використання, спекуляцій на ринку певних товарів: протівірусних препаратів, санітарних масок, дезінфікувальних засобів.

Карантин тягне за собою негативні наслідки для економіки, прямо або побічно спричиняє зупинку цілих галузей або зниження їхньої продуктивності. Економічне руйнування призводить до того, що десятки мільйонів людей втрачають свої робочі місця, оскільки торгівля й виробництво просто зупиняється.

Торгівля, логістика й транспорт – найбільш потужні драйвери сучасного економічного зростання. Бізнес стикається з дефіцитним фінансовим потоком і з незнайомою досі кризою пропозиції. Населення в результаті вимушеного простою виробництва втрачає доходи й поточну платоспроможність. Українська та світова медичні системи не готові до лікування коронавірусу. Для наукового й медичного світу нинішній досвід протистояння спалаху Covid-19 виявиться надзвичайно цінним.

Ізоляція ділить людей на два типи: одні насолоджуються домашнім затишком і вільним часом, а інші не знаходять собі місця й хочуть якомога швидше повернути свободу. Але в підсумку карантин негативно позначиться на психічному й фізичному здоров'ї і тих і тих, тому що ми соціальні істоти, довге усамітнення чинить руйнівний вплив на нас.

Подія такого масштабу не може не вплинути на наш психологічний стан: вимушена ізоляція, неможливість робити багато звичних речей і бачитися наживо з друзями й рідними, новини про зростання числа заражених і загинілих, страх за себе та близьких людей викликають тривогу й напруження навіть у тих, хто в інший час такого не відчуває.

Ключові слова: карантин, ізоляція, психологічний стан, психологічні проблеми, категорії населення, пандемія.

Directly, the pandemic has led to the closure of enterprises in countries with a high percentage of patients, a sharp increase in demand for everyday products, speculation in the market of certain goods: antiviral drugs, sanitary masks, disinfectants.

Quarantine has negative consequences for the economy, directly or indirectly affecting the shutdown of entire sectors of the economy or reduce their productivity. Economic ruin will result in tens of millions of people losing their jobs as trade and production simply cease.

Trade, logistics and transport are the most powerful drivers of modern economic growth. Business is facing a scarce financial flow and a hitherto unknown supply crisis. The population loses income as a result of forced downtime and current solvency. Ukrainian and world medical systems are not ready for coronavirus treatment. For the scientific and medical world, the current experience of countering the Covid-19 outbreak will be extremely valuable.

Isolation divides people into two types: some enjoy home comfort and free time, while others do not find a place and want to regain their freedom as soon as possible. But in the end, quarantine will negatively affect the psychological and physical health of both the first and the second, because we are social beings and long solitude has a devastating effect on us.

An event of this magnitude can't but affect our psychological state: forced isolation, inability to do many familiar things and see live with friends and family, news of the growing number of infected and dead, fear for themselves and loved ones cause anxiety and tension even in those who does not feel it at other times.

Key words: quarantine, isolation, psychological state, psychological problems, population categories, pandemic.

УДК 159.9.07:316.613]:364.624.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.24>

Кравченко О.О.

д.пед.н.,
професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Міщенко М.С.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. Мільйони людей по всьому світі змінили звичний спосіб життя, щоб запобігти поширенню пандемії коронавірусу. Пандемія коронавірусу Covid-19 загрожує не тільки здоров'ю українців, а й економіці країни. Безпосередньо пандемія призвела до закриття підприємств у країнах з високим відсотком хворих, різкого зростання попиту на продукти повсякденного попиту, спекуляцій на ринку певних товарів: протівірусних препаратів, санітарних масок, дезінфікувальних засобів. Карантин тягне за собою негативні наслідки для економіки, прямо або побічно спричиняє зупинку цілих галузей економіки або зниження їхньої продуктивності. Економічне руйнування призводить до того, що десятки мільйонів людей втрачуть свої робочі

місця, оскільки торгівля й виробництво просто припиняться.

Карантин як крайній захід ізоляції дійсно може спричинити порушення в людській психіці, в тому числі й в абсолютно нормальних людей. Довгострокові дослідження показують, що й через довгий час після зняття карантину ймовірність порушень, пов'язаних зі страхами, розладом сну або посттравматичними навантаженнями, залишається підвищеною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою дослідження впливу супутніх негативних явищ на психіку людини в умовах різних видів ізоляції займалися, зокрема, Є.М. Потапчук (збереження психічного здоров'я) [6]; А.Б. Коваленко, М.Н. Корнев [4]; О.Н. Кузнєцов, В.І. Лебедев, М.М. Ханаіашвілі, П.Б. Ган-

нушкін, Е.І. Кречмер (вплив умов соціальної ізоляції на особистість і міжособистісні відносини) [1; 5, с. 34], І.К. Кеєлейников, І.Ф. Рябінін (особливості спілкування в умовах групової ізоляції) [2, с. 34; 3, с. 83].

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми намагалися дослідити психологічний стан в умовах ізоляції, а саме карантину.

Виклад основного матеріалу дослідження. Новизна і невизначеність умов життя суспільства в режимі карантину вимагають усвідомлення і спеціальних заходів щодо пом'якшення пережитого соціального шоку, особливо щодо надання інформації й тривалості карантину.

Детальніше розглянемо психологічні проблеми, які активізуються під час карантину.

1. Тривожність. У зв'язку з появою інформації про нове захворювання та його масштабне розповсюдження по світу в суспільстві різко збільшується рівень тривожності. Величезна кількість інформації, часто суб'єктивної, непоясненої й неперевіреної, надходить з усіх можливих джерел. У людей, схильних до тривожних реакцій, у надзвичайних ситуаціях можуть загострюватися прояви тривоги, в тому числі панічні атаки. І справа тут не в ізоляції, а в неспокійній ситуації загалом. Тривога змушує нас приділяти більше уваги заходам захисту. У людей підвищується базовий рівень тривожності й загострюється недовіра одне до одного, до тих, хто чхає, кашляє тощо. У людини завжди є внутрішнє напруження, коли вона йде на захід з великим скупченням людей, і зараз цей рівень напруги загострюється.

2. Почуття невизначеності базується на традиційній недовірі українців до будь-якої влади. Ситуація невизначеності викликає в людей спочатку розгубленість, загострене відчуття, що втрачаєш контроль над усіма сферами свого життя. А вже потім наростає паніка. Ще один момент – боязнь майбутнього та змін, ми не знаємо, скільки триватиме карантин. Цей природний стан є в усіх. Але важливо, щоб цей страх переростав у якісь життєві дії, досягнення, мету й результат. Зараз тривога й страх, загострюючись, відвертатимуть увагу людей від процесів самореалізації та створюватимуть захисну метушню.

3. Паніка. Паніка позбавляє можливості тверезо аналізувати й реагувати адекватно. Паніка і дистрес (негативний тип стресу) знищують людей так само, як вірус. Дистрес характеризується зниженням працездатності, пригніченням станом, різкими перепадами настрою, безсонням, дратівливістю і зниженням імунітету. Людями, які перебувають у цьому стані, дуже просто керувати. Паніка знижує або повністю виключає критичне мислення, і людина легко піддається навіюванням і самим абсурдним твердженням. Паніку погіршили новини фінансово-економічні.

4. Депресія. Сприяє підвищенню напруженості те, що доводиться адаптуватися до нових умов, нерідко відчувати фінансові проблеми. Саме брак спілкування – основна причина депресії, яка розвивається через самоізоляцію. Також на психічне здоров'я впливає те, що в нас зникають звички з нормального життя. Все це породжує нудьгу й незадоволеність, а також почуття ізоляції від усього світу.

5. Почуття самотності. Люди, які живуть самотньо, можуть відчути себе більш самотніми – навіть якщо за звичайних обставин їм цілком комфортно без відносин. Вимушена ізоляція досить важке переживання, навіть для тих, хто вважає себе інтровертом і не відчуває потреби в щоденному тісному спілкуванні.

6. Конфлікти. З огляду на умови карантину, багатьом доводиться перебувати в одному приміщенні з одними й тими ж людьми, в одних і тих самих стінах, маючи мало різноманітності у своєму дозвіллі. У зв'язку з цим є висока ймовірність виникнення конфліктів, непорозуміння й роздратування, проблем у стосунках.

7. Страх. Страх перед невизначеністю провокує високий рівень тривоги й масові закупівлі в магазинах. Страх перед невідомим захворюванням стає джерелом багатьох переживань і хаосу.

Також для багатьох людей характерний страх смерті. Це комплекс тривожних переживань щодо власної смерті або смерті близьких людей. Люди бояться померти, тому що цей страх необхідний для виживання.

8. Стрес. Люди мають різні психологічні параметри, що допомагає їм з різною модальністю реагувати на зниження інтенсивності соціального життя. Хтось страждає через неможливість здійснювати тривалі прогулянки, інші – від дефіциту тактильних відчуттів, від розлуки з коханими, від необхідності пережити карантин із дітьми в дуже обмеженому просторі. Головне – усвідомити, що кожен із нас сьогодні веде боротьбу зі своїм власним стресом. Навіть якщо причини стресу в іншій людині не мають нічого спільного з нашими, страждаємо ми, швидше за все, однаково інтенсивно. Будь-який стрес має три стадії: активація, протистояння, виснаження. Перебуваючи довго у стані стресу, нервова система людини виснажується, імунітет слабшає. Тому будь-які панічні стани впливають негативно, організм не повністю використовує свої сили, тому що виснажуються ресурси.

Різні категорії населення по-різному реагують на ситуацію, яка склалася в Україні.

Діти. Описуючи реакцію на ситуацію, у якій перебуває сьогодні наша країна, з позиції дітей, виникає потреба розмежувати період дитинства на дошкільний і молодший шкільний вік, оскільки є відмінності у сприйманні й розумінні дітьми явища «карантин». Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці характе-

ризується тим, що в дитини з'являється коло елементарних обов'язків; змінюються взаємини з дорослими, набуваючи нових форм: спільні дії поступово змінюються самостійним виконанням дитиною вказівок дорослого; з'являється можливість системного навчання; дитина вступає у певні стосунки з однолітками (розширюється оточення); внутрішня позиція дошкільника стосовно інших людей характеризується усвідомленням свого «я» та своїх вчинків, величезним інтересом до світу дорослих, їхньої діяльності та взаємин; дитина діє, як доросла людина, але у формі сюжетно-рольової гри. Соціальна ситуація розвитку дитини дошкільного віку має таку схему: дитина – сюжетно-рольова гра – соціальне оточення.

Створення сприятливих умов для дітей дошкільного віку – є важливим завданням у період ізоляції, оскільки цей період є важливим у формуванні дітьми соціальних зв'язків і є нагальна потреба окреслити для дітей ситуацію (у форматі сюжетно-рольової гри), у якій перебуває суспільство, чому не можна проводити час зі своїми друзями, запрошувати їх в гості та разом гратися на дитячому майданчику.

Психічний і особистісний розвиток дитини в молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчання в початковій школі. На цьому віковому етапі провідною діяльністю стає навчання, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція.

Молодь. Теперішній період розвитку нашої країни характеризується нестабільністю всіх сфер життя суспільства. Відповідно нестабільне й життя окремої людини. Успішність чи неуспішність життєвого шляху особистості залежить від її власних зусиль, від здатності швидко адаптуватися до мінливих обставин, особливо саме зараз, у період карантину. Це становище накладає відбиток на процес формування молоді як певного соціального зрізу суспільства, обумовлює велику варіативність в особистому ставленні молодих людей до сьогодення, призводить до перегляду молоддю життєвих цінностей, власних принципів.

Хочеться вірити, що значна частина молоді сприймає карантин як час зайнятися тим, про що давно мріяв або відклав на потім. Добре, коли молодь у період ізоляції займається самовдосконаленням, самоосвітою та фізичною активністю. І цьому є підтвердження – соціальні мережі. Молоді люди організовують у них марафони, челенджі – спортивні, з опанування нових знань, просто ставлять собі завдання перед аудиторією задля того, аби не закинути справу, а довести її до кінця, оскільки пообіцяв не лише собі, а і своїм друзям. Це хороший спосіб, який мотивує ставати кращим навіть із певними обмеженнями, так би мовити, бо спортзали закриті, курси не проводяться очно,

спілкування живого активного немає. Це час, який дає ґрунт подружитися з самим собою, пізнати самого себе, полюбити себе, навчитися прислухатися до внутрішнього голосу.

Працездатні. Кожна з ієрархії потреб, яку описав Маслоу, на наш погляд, зараз «пригальмовує» свою можливість на задоволення. Тому важливо з холодним розумом підходити до будь-якого питання, особливо якщо це стосується особистості, оскільки наслідки можуть бути непередбачувані. Озлобленість, алкоголізм, наркоманія, безробіття, втрата бізнесу, втрата близької людини, крадіжки, вбивства, депресивні стани – це невеликий перелік того, що можна очікувати і з чим доведеться працювати наступні найближчі роки.

Люди похилого віку. Похилий вік так само, як і будь-який інший віковий етап онтогенезу людини, має нерівномірність змін і гетерохронність фаз розвитку. Одна з головних психологічних особливостей людей у літньому віці – почуття самотності. На жаль, для цього часто є об'єктивні підстави: брак спілкування. Неувага з боку близьких, неможливість вести звичний спосіб життя. У пізній період життя людини спостерігається специфічне співвідношення між збереженням психофізіологічних функцій, дій, мотивації й особливостями особистості. Зниження психічного тону, сили й рухливості складає основну вікову характеристику психічного реагування в старості.

Характерні психологічні й фізіологічні зміни тісно взаємопов'язані в похилому віці. Деякі психологічні характеристики людей похилого віку (наприклад, негативне сприйняття дійсності), можуть бути наслідком фізіологічних змін в організмі. Ізоляція через коронавірус спіткала різних людей, але є ті, хто в такій ситуації найбільш вразливий, – літні люди, особливо ті з них, кому потрібна допомога в побутових справах, з продуктами й медикаментами. Дослідження показують, що почуття самотності може посилювати в літніх людей уже наявні проблеми зі здоров'ям. Існує зв'язок між ізолюваністю від суспільства й погіршенням здоров'я, наприклад розвитком деменції, серцево-судинних захворювань, інсульту й інших станів.

Почуття самотності виникає через різницю поколінь, літнім людям важко знайти порозуміння з дітьми й онуками, важко орієнтуватися в їхніх інтересах. Але в такій критичній ситуації ми маємо поступитися на благо кожного: потурбуватися про те, щоб було достатньо продуктів, медикаментів у своїх рідних, погодьтеся, не важко. А ще якщо кожного дня знайти кілька хвилин на дзвінок і впевнитися, що все гаразд, не складе труднощів ні для кого.

Люди з інвалідністю. Звісно, що людям з інвалідністю вдвічі важче будь-що пережити, зрозуміти й пристосуватися. Звичайно, ці

стани не пов'язані з новим коронавірусом, але масштабні обмеження можуть перешкодити їм отримувати допомогу.

Пандемія коронавірусу й карантин змінили наше життя раптово, кардинально і, що найгірше, на невизначений термін. Ми замкнені по домівках і сильно обмежені в пересуванні. Потрібно постаратися звести до мінімуму потенційну шкоду соціальної ізоляції для психічного й фізичного здоров'я. Зробити так, щоб цей період був менш стресовим і більш ресурсним завдяки простим діям.

З метою визначення психологічного стану в умовах ізоляції нами було проведено опитування. Воно проходило у два етапи: 1-й етап – початок оголошення карантину, 2-й етап – через місяць. У дослідженні взяли участь 53 особи: до 35 років чоловіки – 9,6%, жінки – 32,7%, з інвалідністю – 23,1%; до 55 років чоловіки – 11,5%, жінки – 25%, з інвалідністю – 11,5%; від 55 років чоловіки – 3,8%, жінки – 17,3%, з інвалідністю – 9,6%.

Якщо порівнювати зміни до карантину й після нього, то показовим є відсоток опитаних, які не відносять свій матеріальний стан до «значного»: якщо до карантину заможних українців було 5,8% віком до 35 років та 1,9% віком до 55 років, то після карантину їхня кількість зменшилася до єдиного показника 3,8% (особи віком до 35 років). Середній рівень матеріального достатку також похитнувся в бік низького: якщо до карантину в опитаних був середній рівень 25% (до 35 років), 28,8% (до 55 років) та 11,5% (від 55 років), то після карантину ситуація мала вже такий вигляд: 26,9% (до 35 років), 23,1% (до 55 років), 9,6% (від 55 років). Спостерігається ситуація коли українці зі значним матеріальним станом переходять до середнього рівня, а представники середнього рівня – до низького. Загалом, якщо враховувати, що на початку карантину опитаних із низьким рівнем було 9,6% (до 35 років), 5,8% (до 55 років), 7,6% (від 55 років), то по закінченню результати були такими: 9,6% (до 35 років), 13,5% (до 55 років), 9,6% (від 55 років). Це свідчить про те, що період карантину різко змінив матеріальний стан українців. Саме цей факт найбільше вплинув на психічний стан населення. Порівнюючи результати в таблиці, можна зробити висновок, що молодь (до 35 років) краще змогла адаптуватися до складних економічних умов, більшість на момент закінчення карантину залишилася в такому ж соціальному стані, як і до нього. Можливо, це пов'язано з більшою соціальною активністю, меншою сприйнятливостю тривожного соціального настрою, здатністю опанувати таку нову форму роботи, як дистанційна.

Більшість українців (32,7% до 35 років, 34,6% до 55 років і 19,2% від 55 років) на момент початку карантину були впевнені в тому, що

є пряма залежність між матеріальним і психологічним станом особистості. По закінченню карантину кількість опитаних із такою ж думкою збільшилось: 34,6% до 35 років, 36,5% до 55 років і 19,2% від 55 років, що свідчить про те, що за умов нестабільного матеріального стану в населення збільшується кількість психологічних проблем.

Люди з більш високим рівнем достатку відчують більш високий рівень психологічного благополуччя, оскільки в них є певні заощадження. Це проявляється в упевненості в завтрашньому дні й загальному емоційному стані, але не зменшує почуття тривоги та страху за смерть близьких.

Люди з низьким рівнем достатку перебувають у стресі, для них характерні ознаки депресії, тривожності, паніки, втоми, розладів сну, тому що в більшості основний дохід – заробітна плата, яку зараз не отримують. У людей виникає страх витратити всі гроші на свої базові потреби, оскільки перебувають в ситуації невизначеності за свою роботу.

Якщо досліджувати питання найбільш поширених труднощів, які спіткали опитуваних до й після карантину, то як у першому, так і в другому випадку більшою є кількість українців, які обрали варіант «психологічні проблеми». Тому сьогодні надзвичайно затребуваною є психологічна допомога фахівців, які б стабілізували тривожно-фобічні стани населення.

На питання, хто допоміг впоратися із проблемами, на початку карантину більшість опитаних визнали, що самостійно долають труднощі: 23,1% до 35 років, 25% до 55 років. На період закінчення карантину виявилось, що саме близькі й рідні завжди поруч і в усьому допомагають: 23,1% до 35 років, 23,1% до 55 років. Особи після 55 років в обох випадках опікуються рідними, про що свідчать результати (15,4% від 55 років). Можна спостерігати, що важка ситуація змусила велику частину українців зняти з себе зайву відповідальність і розділити її з близькими, дозволити їм взяти частину обов'язків, проблем на себе.

Будь-яка проблема змінює щось у нашому світогляді, це доводять і результати опитування: на час закінчення карантину більшість українців впевнені, що такі умови життя дуже вплинули на світобачення й ставлення до речей (25% до 35 років, 25% до 55 років та 13% від 55 років).

Найбільшою проблемою для населення обернулася неможливість працювати у звичному режимі, лише дистанційно (21,2% до 35 років) або рішення роботодавця про неоплачувану відпустку (21,2% до 35 років, 17,3% до 55 років і 15,4% від 55 років). Оплачувана відпустка була надана лише 7,6% віком до 35 років і 7,6% віком до 55 років. Як бачимо, дистанційно під час карантину працювала

лише молодь, дехто зміг отримати можливість піти у відпустку з оплатою, проте помітній більшості довелося піти у відпустку за власний рахунок. Проблема полягає в тому, що дистанційно організувати роботу не всюди можливо, лише в більшості державних установ. Приватним підприємствам більш раціонально відправити працівників або в неоплачувану відпустку або ж звільнити (опитування звільнених не виявило).

Якщо характеризувати психічне благополуччя, то на момент початку карантину більшість опитаних страждали від депресивного стану (19,2% до 35 років, 17,3% до 55 років та 9,6% від 55 років). На період закінчення карантину в депресивному стані перебувають 23,1% до 35 років, 9,6% до 55 років і 7,7% від 55 років, крім цього значна кількість українців втратили впевненість у завтрашньому дні (17,3% до 35 років, 15,4% до 55 років і 15,4% від 55 років). Причинами такого рівня психічного благополуччя можна вважати різку зміну соціального стану, відособлення від суспільства, невідомість майбутнього, неможливість забезпечити надійну безпеку собі та близьким.

Здорового способу життя на початку карантину дотримувалася більшість (32,7% до 35 років, 23,1% до 55 років й 11,5% від 55 років). По закінченню карантину показник не надто змінився: (34,6% до 35 років, 26,9% до 55 років й 11,5% від 55 років). Можна зробити висновок, що карантин майже не вплинув на дотримання опитуваними здорового способу життя: українці намагаються це робити, незважаючи ні на що.

Дослідження показали, що найбільшим мотиватором до карантину для молоді (13,5% до 35 років) і для осіб від 55 років (21,2%) були близькі люди, для осіб до 55 років (13,5%) – фінансові можливості. Після карантину ситуація майже не змінилася, що свідчить про те, що населення ще не встигло адаптуватися до нормальних умов, а також про значну роль невідомості майбутнього.

За період карантину більшість українців дотримувалися розпорядку й режиму дня: 23,1% до 35 років, 26,9% до 55 років і 13,5% від 55 років. Майже такою залишилася ситуація й після карантину.

За пріоритетністю цінностей у більшій частині молоді й осіб до 55 років перелік цінностей починається з двох найважливіших: сім'я (1), здоров'я (2). У віці від 55 років дещо змінюється тенденція: здоров'я (1), сім'я (2), що може свідчити про усвідомлення того, що без мінімального здоров'я все інше не так уже важливо. Окрім цього може спостерігатися

типова поведінка людей після 55 років, коли вони, будучи не зовсім здоровими, почуватимуться тягарем для інших.

Більшість опитаних до 35 років (30,8%) ніколи не порушували карантин, особи до 55 років (15,4%) і від 55 років (9,6%) зізналися, що іноді йшли на порушення правил карантину. Були й такі, які зовсім не дотримувалися правил карантину (1,9%) серед осіб віком від 55 років.

Цікавими є результати щодо майбутніх планів після карантину. Нічого не зміниться в їхньому житті на думку 23,1% опитаних до 35 років, 26,9% віком до 55 років і 19,2% віком від 55 років. Зате кардинально змінити життя планують 9,6% українців віком до 35 років, 1,9% віком до 55 років й 1,9% віком від 55 років. Отже, значна більшість українців бажають увійти у спокійне, розмірене життя, повернутися до звичних справ і зручного режиму життя.

Висновки з проведеного дослідження.

Психологічні наслідки карантину можуть бути тривалими й спричиняти зміни психологічного стану особистості подібно до тих, які виникають у людей, що зіткнулися з війною. Опинившись у соціальній ізоляції, люди інакше сприймають своє існування, починають переживати страх можливої смерті. Небезпека починає ховатися в безпосередньому оточенні, в публічному просторі. Видозмінюються й розриваються соціальні зв'язки, в яких формувалася особистість, відбуваються зміни в поведінці. Те, що було ресурсом життя, сприймається як потенційна загроза, – ця ситуація стає екзистенційним викликом, який потрібно якось пережити особистості й суспільству. Все це призводить до нетипових переживань, стресів і психологічно травмує особистість, впливає на суспільні процеси.

В результаті опитування було з'ясовано, що саме соціальна ізоляція, яка позбавляє людину суспільних контактів, комунікації, можливості реалізації власних особистісних ресурсів, стає причиною руйнівних процесів в організмі людини, наслідком чого є не лише погіршення фізичного самопочуття хворого, а й зміни його особистості, відхилення в емоційно-вольовій і мотиваційній сферах.

Таким чином, соціальна ізоляція в умовах карантину є першопричиною погіршення психологічного здоров'я людини, адже обмежує свободу дій й ініціативу, активність і самостійність, можливість усвідомлення своєї індивідуальності, мінімізує активність і творчість у самих різних сферах життя й діяльності, припускає втрату інтересу людини до життя, здатності до сильних почуттів і переживань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбов Ф.Д. Психоневрологические проблемы труда операторов. Москва : Прогресс, 1975. 254 с.
2. Келейников И.К. Конформизм и распределение ролей в условиях длительной изоляции. *Клинико-психологические исследования личности*. Ленинград, 1971. С. 34.
3. Келейников И.К. Социометрическая процедура и индивидуальное тестирование малых групп, находящихся в экстремальных условиях. *Труды Новосибирского государственного медицинского института*. Новосибирск, 1971. Т. 57 : Вопросы клинической психологии и экспериментальной психиатрии. С. 83.
4. Коваленко А.Б., Корнєв М.Н. Соціальна психологія : підручник. Київ, 2006. 400 с.
5. Кузнецов О.Н., Лебедев В.И. Достоевский о тайнах психического здоровья. М., 1994. 387 с.
6. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.09 ; Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2004. 366 с.

ТРЕНІНГ «ЕФЕКТИВНЕ КЕРІВНИЦТВО ВІЙСЬКОВИМ ПІДРОЗДІЛОМ НА ОСНОВІ ВІДНОСИН ДОВІРИ»: СТРУКТУРА, ЗМІСТ, ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ

TRAINING “EFFECTIVE MANAGEMENT OF MILITARY UNITS ON TRUST-BASED RELATIONS”: STRUCTURE, CONTENT AND USE

У статті представлено зміст та структуру професійно-психологічного тренінгу «Ефективне керівництво військовим підрозділом на основі відносин довіри». Метою тренінгу є підготовка командирів (начальників) до ефективного керівництва військовими підрозділами на основі відносин довіри. Основними завданнями тренінгу є: набуття знань про зміст та структуру феномену довіри, його значущість у міжособистісних відносинах військовослужбовців та у взаєминах за умов субординації, роль командира (начальника) у встановленні відносин довіри у військовому підрозділі в особливих та екстремальних умовах діяльності; розвиток рефлексивних умінь та практичних навичок, індивідуального стилю керівництва, необхідних для встановлення відносин довіри у взаєминах з підлеглими; оволодіння основними стратегіями професійно-психологічного впливу на підлеглих, що сприяють встановленню атмосфери довіри та створенню позитивного психологічного клімату у військовому підрозділі. Розкрито мету та завдання, основні структурні компоненти. Представлено основні інтерактивні техніки. Зміст тренінгу розкрито через поєднання основних структурних елементів (тренінгових сесій), основних компонентів кожної теми тренінгу (інформаційно-сміслового, діагностичного та корекційно-розвивального) та інтерактивних технік, які використовуються для представлення кожного компонента. Наведено детальний зміст тренінгу, викладено результати його впровадження та оцінки ефективності. Аналіз даних, отриманих під час проведення тренінгу, свідчить про достатню ефективність програми та можливість її впровадження в процес психологічної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів та командирів (начальників) військових підрозділів. Перспективами подальших розвідок визначено дослідження зв'язку довіри підлеглих військовослужбовців до своїх командирів (начальників) з груповими процесами у військових підрозділах.

Ключові слова: довіра, міжособистісні відносини, довірчі відносини, відносини субординації, командир, військовослужбовець, професійно-психологічний тренінг.

The article deals with the content and structure of professional and psychological training course “Effective Management of Military Units on Trust-based Relations”. The purpose of the training is to prepare commanders for management of military units on trust-based relations. The main tasks of training are acquisition of knowledge about the content and structure of the phenomenon of trust, its significance in interpersonal relations of servicemen and in relations under conditions of subordination, the role of commander (chief) in establishing relations of trust in a military unit in special and extreme conditions; development of reflective skills and practical skills, individual leadership style, necessary to establish a trustful relationship with subordinates; mastering the basic strategies of professional and psychological influence on subordinates, which contribute to the establishment of a trustful atmosphere and creation of a positive psychological climate in the military unit. It describes its content, structure, objectives and basic structural components as well as its target trainees, design and basic interactive techniques. The training combines main structural elements (training sessions), the main components of each training topic (introductory, assessing and developing components) and interactive techniques used to represent each of the components. It reveals the detailed description of the training. The article analyzes its design and effectiveness. The analysis of the obtained data during the training shows the sufficient effectiveness of the program. This training can be used for psychological training of cadets and unit commanders. The prospects for further research are the study of the relationship of subordinates' trust to their commanders with group processes in military units.

Key words: trust, interpersonal relationship, trust-based relations, relations of subordination, commander, military man, professional and psychological training.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.25>

Лисенко Д.П.

ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил)
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

Постановка проблеми. Актуальність підвищення довіри до командирів (начальників) визначається сучасними тенденціями розвитку Збройних Сил України. Сьогодні суттєву увагу вищого військово-політичного керівництва держави зосереджено на створенні ефективної системи комунікації в українському війську, зміні ментальності (образу мислення) особового складу відповідно до європейських цінностей, запровадженні нового стилю керівництва та управління на

основі західної культури взаємовідносин між керівниками та підлеглими. Акцент у взаємовідносинах між командирами (начальниками) військових підрозділів та підлеглими військовослужбовцями поступово зміщується від застарілих командно-адміністративних форм і методів роботи до сучасних та ефективних підходів, що характеризуються маневровістю в управлінні, гнучкістю в керівництві, спрямовані на надання більшої самостійності під час виконання завдань.

Одним із можливих шляхів розв'язання зазначеної проблеми є впровадження в процес психологічної підготовки командирів (начальників) військових частин (підрозділів) професійно-психологічного тренінгу «Ефективне керівництво військовим підрозділом на основі відносин довіри».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема довіри в системі «підлеглий – керівник» розкрита у працях низки зарубіжних військових фахівців, таких як О.Г. Караяні, О.Г. Фатхи, І.В. Балущий, М.В. Барановський. Серед сучасних українських дослідників та військових психологів роль довіри між підлеглими та командиром висвітлена у працях В.В. Стасюка, В.В. Ягупова, Н.А. Агаєва, А.М. Романишина, О.Р. Охременко, І.І. Приходька та інших. Водночас у царині військової психології на теперішній час відсутні розробки, що стосуються підготовки командирів (начальників) до ефективного керівництва військовими підрозділами на основі відносин довіри.

Постановка завдання. Метою статті є представлення результатів розробки та апробації професійно-психологічного тренінгу «Ефективне керівництво військовим підрозділом на основі відносин довіри».

Виклад основного матеріалу дослідження. Науково-методичним підґрунтям тренінгової програми слугували розробки, що розкривають технології створення тренінгів [1], принципи та методику проведення тренінгу [2; 3]. В основу тренінгових сесій покладено технологічний підхід, запропонований Л. Карамушкою, згідно з яким структура технології містить такі основні компоненти: інфор-

маційно-смісловий, діагностичний та корекційно-розвивальний [4].

Інформаційно-смісловий компонент тренінгу передбачав оволодіння командирами (начальниками) теоретичними знаннями про зміст та структуру феномену довіри, його значущість у міжособистісних відносинах військовослужбовців та у взаєминах за умов субординації, роль командира (начальника) у встановленні відносин довіри у військовому підрозділі в особливих та екстремальних умовах діяльності. Цей компонент реалізовано за допомогою таких методів роботи: «мозкових штурмів», групових дискусій, мінілекцій, групових та індивідуальних вправ.

Діагностичний компонент тренінгу передбачав дослідження вираженості у командирів (начальників) професійних та психологічних якостей, що сприяють довірі з боку підлеглих, а також визначення рівня знань, навичок та мотивації командирів (начальників) щодо встановлення відносин довіри у військових підрозділах. Зазначений компонент реалізовано за допомогою психологічних практикумів та діагностичних інтерв'ю.

Корекційно-розвивальний компонент передбачав оволодіння командирами (начальниками) основними стратегіями професійно-психологічного впливу на підлеглих, що сприяють встановленню атмосфери довіри та створенню позитивного психологічного клімату у військовому підрозділі; розвиток у учасників рефлексивних умінь та практичних навичок, необхідних для встановлення відносин довіри у взаєминах з підлеглими; коригування індивідуального стилю керівництва. Компо-

Таблиця 1

Структура професійно-психологічного тренінгу «Ефективне керівництво військовим підрозділом на основі відносин довіри»

Основні частини тренінгу	Кількість годин
Вступ	2
Тренінгова сесія 1. Довіра в міжособистісних відносинах військовослужбовців.	
Заняття 1.1. «Довіра в міжособистісних відносинах».	2
Заняття 1.2. «Довіра у військовому підрозділі».	2
Тренінгова сесія 2. Довіра до командира (начальника) у військових підрозділах.	
Заняття 2.1. Довірчі відносини в системі «підлеглий – командир (начальник)».	2
Заняття 2.2. «Довіра до командира у військовому підрозділі в бойових умовах».	2
Тренінгова сесія 3. Командир (начальник) як суб'єкт розвитку довіри.	
Заняття 3.1. «Командир (начальник) як суб'єкт розвитку довіри».	2
Заняття 3.2. «Командир (начальник) як суб'єкт розвитку довіри в бойових умовах».	2
Тренінгова сесія 4. Професійно-психологічний вплив командира (начальника) на підлеглих в особливих умовах діяльності.	
Заняття 4.1. «Довіра як інструмент керівництва підлеглими».	2
Заняття 4.2. «Архітектура довіри у військовому підрозділі».	2
Підбивання підсумків	2
Усього	20

нент реалізовано за допомогою таких форм та методів роботи: групових дискусій, методу незавершених речень, аналізу професійних ситуацій, групових та індивідуальних вправ, командної роботи із завданнями.

1. Мета та завдання тренінгу.

Метою тренінгу є підготовка командирів (начальників) до ефективного керівництва військовими підрозділами на основі відносин довіри.

Завдання тренінгу визначено такі:

1. Набуття знань про зміст та структуру феномену довіри, його значущість у міжособистісних відносинах військовослужбовців та у взаєминах за умов субординації, роль командира (начальника) у встановленні відносин довіри у військовому підрозділі в особливих та екстремальних умовах діяльності.

2. Розвиток рефлексивних умінь та практичних навичок, індивідуального стилю керівництва, необхідних для встановлення відносин довіри у взаєминах з підлеглими.

3. Оволодіння основними стратегіями професійно-психологічного впливу на підлеглих, що сприяють встановленню атмосфери довіри та створенню позитивного психологічного клімату у військовому підрозділі.

2. Загальна структура тренінгу.

Тренінгова програма розрахована на 20 академічних годин, а саме: вступ – 2 години, тренінгові сесії – 16 годин (чотири сесії по 4 години кожна), підбивання підсумків – 2 години. Загальна структура тренінгу наведена в таблиці 1.

3. Зміст тренінгу.

Розглянемо детальніше зміст розробленого тренінгу.

Вступ.

1. Вправа «Знайомство».

Мета: знайомство учасників, ознайомлення з колом їх інтересів та захоплень.

2. Вправа «Очікування».

Мета: визначення очікувань учасників від тренінгу.

3. Групове обговорення «Правила роботи під час тренінгу».

Мета: визначення правил групової роботи під час тренінгу.

4. Анкетування учасників.

Мета: діагностичний зріз знань, навичок та мотивації командирів (начальників) щодо встановлення відносин довіри у військових підрозділах.

5. Мультимедійна презентація «Мета та завдання тренінгу».

Мета: ознайомлення з метою, завданнями, структурою та організаційними формами проведення тренінгу.

Підведення підсумків.

Тренінгова сесія 1. «Довіра в міжособистісних відносинах військовослужбовців».

Мета: розкрити сутність та зміст, роль і місце довіри в міжособистісних відносинах військовослужбовців.

Тренінгова сесія 1. Заняття 1. «Довіра в міжособистісних відносинах».

Інформаційно-смісловий компонент:

1. Вступ до тренінгової сесії № 1.

Процес виконання. Доведення мети, завдань, порядку організації роботи.

2. Вправа «Довіра – це...» (модифікація автора) [5].

Мета: вивчення уявлень учасників тренінгу про феномен довіри.

3. Міні-лекція: «Довіра в міжособистісних відносинах».

Мета: ознайомити із сутністю довіри як соціально-психологічного відношення, її структурними компонентами та функціями; розглянути роль і місце довіри в міжособистісних відносинах, умови її виникнення, динаміку розвитку, формально-динамічні характеристики.

Корекційно-розвивальний компонент:

4. Вправа: «Свідома та несвідома довіра» [5].

Мета: розвиток умінь визначення рівня довіри співрозмовника під час вербальної та невербальної комунікації, оволодіння навичками по завоюванню довіри партнера.

5. Підбивання підсумків заняття.

Тренінгова сесія 1. Заняття 2. «Довіра у військовому підрозділі».

Інформаційно-смісловий компонент:

1. Вправа «Довірче фото» (авторська розробка).

Мета: стимулювання мислення, рефлексії, творчої активності, закріплення набутих знань.

2. Міні-лекція: «Роль довіри в міжособистісних відносинах військовослужбовців в особливих та екстремальних умовах діяльності».

Мета: розкрити особливості прояву довіри в міжособистісних відносинах військовослужбовців, її роль у групових процесах військового підрозділу; розкрити особливості прояву довіри в міжособистісних відносинах військовослужбовців у бойових умовах.

Діагностичний компонент:

3. Психодіагностика.

Корекційно-розвивальний компонент:

4. Вправа: «Слухаю, повторюю та висловлююся...» [5].

Мета: стимулювання мислення, рефлексії, творчої активності, закріплення набутих знань.

5. Вправа «Я також це маю...» [5].

Мета: розвиток навичок самоаналізу, набуття рефлексивних умінь щодо побудови довірливих відносин, усвідомлення власного потенціалу та мотивація до подальшого розвитку.

6. Підбивання підсумків заняття.

Тренінгова сесія 2. «Довіра до командира (начальника) у військових підрозділах».

Мета: розкрити особливості формування довіри у взаєминах між підлеглими та командиром (начальником) в особливих та екстремальних умовах діяльності.

Тренінгова сесія 2. Заняття 1. «Довірчі відносини в системі «підлеглий – командир (начальник)»».

Інформаційно-смысловий компонент:

1. Вступ до тренінгової сесії № 2. Доведення мети, завдань, порядку організації роботи. Актуалізація попереднього досвіду (досвіду участі в попередньому занятті тренінгу): «Що мені запам'яталося з попередньої зустрічі?».

2. Мозковий штурм: «Цитати про довіру» (авторська розробка).

Мета: стимулювання творчої активності, мислення, рефлексії.

3. Вправа «Стіна довіри» (модифікація автора) [6, с. 195].

Мета: емоційне налаштування учасників, створення робочої атмосфери.

4. Мінілекція: «Командир очима підлеглих: формування довірчих відносин за умов субординації».

Мета: розкрити особливості формування довіри у взаєминах за умов субординації, зміст та значущість довірчих відносин у системі «підлеглий – командир (начальник)».

Корекційно-розвивальний компонент:

5. Групова дискусія на тему: «Довіра підлеглих до командира (начальника): переваги та застереження» (модифікація автора).

Мета: усвідомлення учасниками переваг довіри підлеглих своєму командиру (начальнику) та труднощів у її формуванні, розвиток мотивації у встановленні відносин довіри, зацікавленості в особистісному та професійному зростанні.

6. Підбивання підсумків заняття.

Тренінгова сесія 2. Заняття 2. «Довіра у військовому підрозділі в бойових умовах».

Інформаційно-смысловий компонент:

1. Мозковий штурм: «Командир, якому я довіряю в бойових умовах».

Мета: стимулювання творчої активності, мислення, рефлексії.

2. Міні-лекція: «Довіра підлеглих до командира в бойових умовах: екстремальний аспект».

Мета: розкрити чинники, динаміку довіри до командира у військових підрозділах у бойових умовах.

Діагностичний компонент:

3. Психодіагностика.

Час: 10 хвилин.

Корекційно-розвивальний компонент:

4. Метод незавершених речень «Причинами зниження довіри до командира у військовому підрозділі можуть бути...».

Мета: розвиток навичок рефлексії, самоаналізу, усвідомлення власного потенціалу, розвиток мотивації для особистісного та професійного зростання.

5. Групова дискусія на тему: «Шляхи відновлення довіри в підрозділі: поради командирів» (за матеріалами попередньої вправи).

Мета: розвиток навичок рефлексії, самоаналізу, аналіз аргументів та контраргументів, обмін досвідом, спільне вироблення рекомендацій, мотивація для особистісного та професійного зростання.

6. Підбивання підсумків заняття.

Тренінгова сесія 3. «Командир (начальник) як суб'єкт розвитку довіри».

Мета: розглянути роль командира (начальника) у встановленні відносин довіри у військовому підрозділі в особливих та екстремальних умовах діяльності.

Тренінгова сесія 3. Заняття 1. «Командир (начальник) як суб'єкт розвитку довіри».

Інформаційно-смысловий компонент:

1. Вступ до тренінгової сесії № 3. Доведення мети, завдань, порядку організації роботи. Актуалізація попереднього досвіду (досвіду участі в попередньому занятті тренінгу): «Що мені запам'яталося з попередньої зустрічі?».

2. Вправа «Як добре мені це вдається».

Мета: розвиток мотивації для особистісного та професійного зростання.

3. Мінілекція «Командир (начальник) як суб'єкт розвитку довіри».

Мета: розглянути роль і місце командира (начальника) у встановленні атмосфери довіри у військовому підрозділі.

Корекційно-розвивальний компонент:

4. Аналіз професійних ситуацій (авторська розробка).

Мета: розвиток навичок самоаналізу, усвідомлення власного потенціалу та прагнення до подальшого розвитку.

5. Вправа «Самооцінка» (авторська розробка).

Мета: розвиток самооцінки, самоаналізу, усвідомлення власного потенціалу та прагнення до подальшого розвитку.

6. Підбивання підсумків заняття.

Тренінгова сесія 3. Заняття 2. «Командир як суб'єкт розвитку довіри в бойових умовах».

Інформаційно-смысловий компонент:

1. Групова дискусія на тему: «Чи є різниця у взаєминах між командиром та підлеглими в мирних та бойових умовах?»

Мета: стимулювання творчої активності, мислення, рефлексії.

2. Мінілекція: «Командир як суб'єкт розвитку довіри в бойових умовах».

Мета: розглянути роль і місце командира (начальника) у встановленні відносин довіри у військовому підрозділі в бойових умовах.

Діагностичний компонент:

3. Психодіагностика.

Час: 15 хвилин.

Корекційно-розвивальний компонент:

4. Вправа «Координатор» (модифікація автора) [8, с. 288–289].

Мета: підвищення особистої відповідальності за власні дії та їх наслідки, усвідомлення значущості довіри до командира під час виконання завдань підрозділом.

5. Підбивання підсумків заняття.

Тренінгова сесія 4. «Професійно-психологічний вплив командира (начальника) на підлеглих в особливих умовах діяльності».

Мета: розкрити основні стратегії професійно-психологічного впливу командира (начальника) на підлеглих, що сприяють створенню атмосфери довіри у військовому підрозділі.

Тренінгова сесія 4. Заняття 1. «Довіра як інструмент керівництва підлеглими».

Інформаційно-смісловий компонент:

1. Вступ до тренінгової сесії №4. Доведення мети, завдань, порядку організації роботи. Актуалізація попереднього досвіду (досвіду участі в попередньому занятті тренінгу): «Що мені запам'яталось з попередньої зустрічі?».

2. Мозковий штурм: «Мій інструмент – довіра» (модифікація автора) [9, с. 45].

Мета: стимулювання творчої активності, мислення, рефлексії.

3. Мінілекція: «Довіра як ефективний інструмент у керівництві військовим підрозділом».

Мета: оволодіння техніками та прийомами встановлення атмосфери довіри у військовому підрозділі, створення позитивного психологічного клімату.

Корекційно-розвивальний компонент:

4. Вправа «Довірся мені» (робота в парах) (авторська розробка).

Мета: розвиток рефлексивних умінь щодо побудови довірливих відносин.

5. Командна робота з завданнями: аналіз квазіситуацій.

Мета: оволодіння стратегіями поведінки в різних умовах обстановки.

6. Підбивання підсумків заняття.

Тренінгова сесія 4. Заняття 2. «Архітектура довіри у військовому підрозділі».

Інформаційно-смісловий компонент:

Мозковий штурм: «Трикутник довіри командира».

Мета: стимулювання творчої активності, мислення, рефлексії.

2. Мінілекція: «Стратегії розвитку довіри у військовому підрозділі».

Мета: формування умінь і навичок, необхідних для встановлення відносин довіри у взаєминах з підлеглими та загалом у військовому підрозділі.

Діагностичний компонент:

3. Психодіагностика.

Час: 15 хвилин.

Корекційно-розвивальний компонент:

4. Вправа «Моя стратегія побудови відносин довіри з підлеглими» (авторська розробка).

Мета: спонукати учасників до критичного аналізу власного рівня професійних та психологічних якостей, що сприяють підвищенню довіри з боку підлеглих, усвідомлення свого потенціалу та формування мотивації до подальшого розвитку.

5. Підбивання підсумків заняття.

Підведення підсумків тренінгу.

1. Вправа «Рефлексивний квадрат» [11, с. 123].

Мета: рефлексивне обговорення індивідуальних та групових здобутків та досягнень учасників.

2. Анкетування учасників.

Процес виконання. Заповнення учасниками авторського опитувальника «Оцінка спроможностей командирів (начальників) щодо встановлення відносин довіри у військових підрозділах» (додаток 2).

3. Вправа «Зворотний зв'язок».

Мета: підбивання підсумків проведеної тренінгової програми, аналіз групової та індивідуальної роботи учасників, оцінка учасниками отриманого досвіду та його значущості у подальшій професійній діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз даних, отриманих під час впровадження тренінгу, свідчить про достатню ефективність програми. Встановлено статистично значущі відмінності між експериментальною та контрольною групами щодо рівня теоретичних знань про значущість довіри в міжособистісних відносинах військовослужбовців та у взаєминах за умов субординації, ролі командира (начальника) у встановленні відносин довіри у військовому підрозділі в особливих та екстремальних умовах діяльності; рівня умінь і навичок, необхідних для встановлення відносин довіри у взаєминах з підлеглими; рівня мотивації до встановлення атмосфери довіри та створення позитивного психологічного клімату у військовому підрозділі.

Професійно-психологічний тренінг «Ефективне керівництво військовим підрозділом на основі відносин довіри» може бути використаний під час підготовки курсантів ВВНЗ та в процесі психологічної підготовки командирів (начальників) військових підрозділів ланки «взвод – батальйон (дивізіон)».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сидоренко Е.В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату. Санкт-Петербург : «Речь» ; ООО «Сидоренко и Ко», 2008. 336 с.
2. Евтихов О.В. Практика психологического тренинга. Санкт-Петербург : Издательство «Речь», 2004. 256 с.
3. Пішко І.О., Хоружий С.М. та ін. Тренінгові технології формування лідерських якостей командира : навчально-методичний посібник. Київ, Золоті ворота, 2010. 151 с.
4. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. / за наук. ред. Л.М. Карамушки. Київ : ІНКОС, 2005. 366 с.
5. Скрипкина Т.П., Фатхи О.Г. Программа социально-психологического тренинга «Гармонизации доверительных отношений к себе и другим у учителей». URL: <https://refdb.ru/look/2350268.html>. (дата звернення: 23.01.2020).
6. Шевченко С.В. Психологічні особливості розвитку довіри до себе у майбутніх психологів : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2018. 260 с.
7. Стасюк В.В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів : підручник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів. Київ : НУОУ ім. І. Черняхівського, 2016. 412 с.
8. Психологічний тренінг «Створення команди» : посібник / С.О. Чижевський, І.І. Приходько, О.О. Колесніченко та ін. ; за заг. ред. генерал-майора Я.Б. Сподара. Київ : Друкарня ІВЦ НГУ, 2016. 20 с.
9. Хижняк О.В. Культура довіри в рекламі та PR технологіях: практикум. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. 96 с.
10. Осьодло В.І., Хміляр О.Ф., Красницька О.В. Військово-психологічний практикум офіцера. Київ : НУОУ ім. І. Черняхівського, 2017. 93 с.
11. Інжієвська Л.А., Ковальчук О.П. Арттерапевтичні техніки у психологічному супроводі військовослужбовців : теорія і практика: навч.-метод. посіб. Київ : НУОУ ім. І. Черняхівського, 2019. 184 с.

ПРАГНЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ І ПЛЕКАННЯ САМОБУТНОСТІ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

DESIRE FOR CONSOLIDATION AND NEGOTIATION OF IDENTITY AS FACTORS OF ETHNON-NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS FORMATION

Стаття присвячена виокремленню соціально-психологічних чинників формування етнонаціональної самосвідомості індивідів «прагнення етнонаціональної консолідації» і «плекання етнонаціональної самобутності». В загальних рисах проаналізовано стан дослідження етнонаціональної самосвідомості та звернено увагу на недостатній рівень вивчення тих чинників, які впливають на її формування. Далі більш детально розглянуті дослідження елементів етнонаціональної самосвідомості, які стосуються соціально-психологічних явищ «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності». На основі аналізу характерних особливостей цих елементів вони розподілені на дві групи: до першої групи ввійшли ті елементи етнонаціональної самосвідомості, які відображають соціально-психологічне явище «прагнення етнонаціональної консолідації»; до другої групи ввійшли ті елементи етнонаціональної самосвідомості, для яких притаманне поняття «плекання етнонаціональної самобутності». Звернуто увагу на те, що елемент «етнонаціональна самоідентифікація» є невіддільною складовою частиною чинників «прагнення етнонаціональної консолідації» і «плекання етнонаціональної самобутності». Всі ці елементи етнонаціональної самосвідомості з погляду її функціонування є водночас і соціально-психологічними чинниками її формування. Одна група цих елементів відображає структуру чинника «прагнення етнонаціональної консолідації», а друга – чинника «плекання етнонаціональної самобутності». Поданий перелік цих елементів. Висвітлено вплив чинників «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності» на формування етнонаціональної самосвідомості на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях. Детально охарактеризовані критерії створення структури соціально-психологічних чинників «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності». Наголошено на характерній відмінності між цими чинниками: прагнення етнонаціональної консолідації відображає етнооб'єднавчий процес, який є довготривалим і охоплює різні етапи, а плекання етнонаціональної самобутності – це культивування та збереження вже наявної етнонаціональної самобутності етноспільноти. Чинник «плекання етнонаціональної самобутності» має загальнонаціональний та регіональний рівні. Ці чинники є проявом колективного світобачення. Наголошено на перспективі подальшого дослідження їх впливу на формування етнонаціональної самосвідомості: вказано на необхідність більш детального аналізу особливостей структури цих чинників та виявлення їх

впливу на етнонаціональну самосвідомість на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях.

Ключові слова: етнонаціональна самосвідомість, чинник «прагнення етнонаціональної консолідації», чинник «плекання етнонаціональної самобутності», колективізм, когнітивний рівень, афективний рівень, поведінковий рівень.

The article is devoted to the socio-psychological factors of formation of ethno-national self-consciousness of individuals "aspiration of ethno-national consolidation" and "nurturing of ethno-national identity". In general, the state of the study of ethno-national self-consciousness is analyzed and attention is paid to the insufficient level of studying the factors that influence its formation. Next, the research of elements of ethno-national self-consciousness, which relate to socio-psychological phenomena "the aspiration for ethno-national consolidation" and "nurturing ethno-national identity" is considered in more detail. Based on the analysis of the characteristic features of these elements, they are divided into two groups: the first group includes those elements of ethno-national self-consciousness that reflect the socio-psychological phenomenon of "the desire for ethno-national consolidation"; the second group includes those elements of ethno-national self-consciousness, which are characterized by the concept of "nurturing ethno-national identity". Attention is drawn to the fact that the element "ethno-national self-identification" is an integral part of the factors "the desire for ethno-national consolidation" and "nurturing ethno-national identity". All these elements of ethno-national self-consciousness in terms of its functioning are at the same time socio-psychological factors of its formation. One group of these elements reflects the structure of the factor "the desire for ethno-national consolidation", and the other – the factor "cultivation of ethno-national identity". The list of these elements is given. The influence of the factors "aspiration of ethno-national consolidation" and "cultivation of ethno-national identity" on the formation of ethno-national self-consciousness at the cognitive, affective and behavioral levels is highlighted. The criteria for creating a structure of socio-psychological factors "the desire for ethno-national consolidation" and "nurturing ethno-national identity" are described in detail. The characteristic difference between these factors is emphasized: the desire for ethno-national consolidation reflects the ethno-unifying process, which is long-lasting and covers various stages, and the cultivation of ethno-national identity is the cultivation and preservation of existing ethno-national identity. The factor of "nurturing ethno-national identity" has a national and regional level. These factors are a manifestation of the collective worldview. Emphasis is placed on the prospects of further study of their impact on the formation

УДК 159.922.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.26>

Мартинюк О.А.
аспірантка
ПВНЗ «Університет сучасних знань»

of ethno-national self-consciousness: the need for a more detailed analysis of the structure of these factors and identify their impact on ethno-national self-consciousness at the cognitive, affective and behavioral levels.

Key words: *ethno-national self-consciousness, the factor of "desire for ethno-national consolidation", the factor of "cultivating ethno-national identity", collectivism, cognitive level, affective level, behavioral level.*

Постановка проблеми. Етнонаціональна самосвідомість є невіддільною і першочерговою ознакою нації, що вказує на важливе значення дослідження цього соціально-психологічного феномена. Формування етнонаціональної самосвідомості відбувається під впливом різноманітних соціально-психологічних чинників, але дослідники недостатньо приділяють увагу їх висвітленню. На нашу думку, одними з таких чинників є «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності». Це впливає з того факту, що перший названий чинник викликає у індивідів бажання до об'єднання, згуртування своєї нації, що стоїть на заваді її розпаду, а завдяки другому названому чиннику індивіди усвідомлюють свою етнонаціональну специфічність, унікальність, що важливо для збереження етнонаціональних груп та їх диференціації.

Постановка завдання. У цьому дослідженні ми намагалися визначити особливості прагнення консолідації і плекання самобутності як чинники формування етнонаціональної самосвідомості.

Виклад основного матеріалу. Етнонаціональну самосвідомість і її структуру досліджують вчені різних країн. Серед українських науковців це соціально-психологічне явище вивчали В.О. Васютинський, М.Й. Боришевський, А.М. Березін, О.М. Лозова, Г.А. Ставицький, Т.І. Щербак, Б.О. Щербак. Г.А. Ставицький досліджував різні види впливу психологічних та соціальних чинників на етнонаціональну самосвідомість української молоді. Протягом 2007–2010 рр. в Україні колективом науковців Лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України проводилися дослідження соціально-психологічних проблем російськомовної спільноти в Україні, в процесі яких виявлені різні особливості проблеми мовно-етнічної ідентичності. Є різні підходи до вивчення структури етнонаціональної самосвідомості. Дослідники на сучасному етапі вивчення формування етнонаціональної самосвідомості підкреслюють багатомірність, комплексність цього феномена [9, с. 210].

М. Баррет виокремив такі афективні прояви етнонаціональної самосвідомості: бажання приналежності, що проявляється в етнонаціональних атитюдах, соціальні емоції, почуття національної гордості, почуття національної самоповаги, національне збентеження тощо. Ця динамічна структура, на думку вченого, може актуалізуватися у зв'язку із ситу-

ативними і мотиваційними випадковостями [1, р. 145–172]. На думку М. Баррета, афективний компонент має дуже важливе значення у формуванні етнонаціональної самосвідомості, відображаючи ставлення до власної етнонаціональної спільноти [1, р. 145–172]. Вчений відзначає, що складові елементи етнонаціональної самосвідомості, зокрема мова, історичні події, національні емблеми тощо, символічно представляють націю і віру в те, що існують типові характеристики представників будь-якої національної групи, стереотипи поведінки тощо [2]. Одним із соціально-психологічних явищ тут є «типові характеристики». М.Й. Боришевський до складу етнонаціональної самосвідомості відносить подібне соціально-психологічне явище, а саме: знання та усвідомлення індивідом типових ознак нації, до якої він себе відносить [5]. Цей елемент має важливе значення для етнонаціональної консолідації, яка об'єднує індивідів навколо типових характеристик нації (зокрема мови, культури), а не регіональних, специфічних.

Слід сказати про такий невіддільний елемент етнонаціональної самосвідомості, як етнонаціональна (етнічна) самоідентифікація. Це віднесення індивідами себе до своєї нації (чи етносу). М.Й. Боришевський вважає, що етнонаціональна самоідентифікація є не лише складником, а й головним фактором розвитку етнонаціональної самосвідомості [5]. На думку Н.А. Новікової, першочерговою основою етнонаціональної самосвідомості є етнонаціональна самоідентифікація, яка, судячи з даних проведеного нею дослідження, стійка і має позитивний характер [12]. Загалом етнонаціональна самоідентифікація є передумовою розвитку етнонаціональної самосвідомості. Якщо у індивідів відсутній цей елемент етнонаціональної самосвідомості, то вони себе вважають членами не своєї, а іншої (чи інших у разі біетнічності) нації, що унеможлиблює розвиток їх етнонаціональної самосвідомості і вказує на її трансформацію. Тому цей елемент є дуже важливим і невіддільною складовою частиною чинників «прагнення до етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності». Ось одна з характеристик М.Й. Боришевським етнонаціональної самосвідомості: «усвідомлення особистістю себе часткою певної етнонаціональної спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної

спільноти, її самореалізація як суб'єкта соціальної дійсності» [6, с. 138]. Згідно з дослідженнями О.М. Лозової для етнопонаціональної самосвідомості притаманно усвідомлення себе членом етносу, а також бачення місця своєї нації серед інших націй [11], що підкреслює її унікальну самотність. Спільним елементом у цих двох характеристиках етнопонаціональної самосвідомості є усвідомлення себе членом своєї етнопонаціональної групи (нації, етносу), що близьке до поняття «етнопонаціональна самоідентифікація».

Ось частина елементів структури етнопонаціональної самосвідомості, розробленої Ю.В. Бромлеєм, що належать до когнітивного та афективного компонентів: 1. Почуттєвий рівень, який проявляється, зокрема, в етнопонаціональній любові, гордості, ненависті тощо, що відображає емоційні ставлення до етнопонаціональної (етнічної) дійсності. 2. Етніми; 3. Багатозначність усвідомлення етнопонаціональної приналежності (поєднання загальнонаціонального та регіонального рівнів). 4. Уявлення про спільність походження членів нації. 5. Вибірковість етнопонаціональної самосвідомості: на основі даних, які стосуються лише частини культури якогось народу, цю частину культури вважають типовою для всієї культури цього народу (етнічні стереотипи) [7, с. 177]. Поєднання загальнонаціонального та регіонального рівнів відображає дворівневий характер етнопонаціональної самотності. Ю.В. Бромлей підкреслює, що у функціонуванні націй (етносів) важливу роль відіграє усвідомлення членами кожного з них своєї специфічної спільності [7, с. 173], що відображає усвідомлення ними їх етнопонаціональної самотності.

В.О. Васютинський у монографії «Психологічні виміри спільноти» пише про соціально-психологічні явища, які притаманні для спільнот і які відображають когнітивні, афективні та поведінкові прояви самосвідомості їх членів. Оскільки одним з різновидів спільнот є етнопонаціональна спільнота, то всі ці соціально-психологічні явища слід вважати й елементами етнопонаціональної самосвідомості. Одна група цих елементів відображає прагнення до колективної етнопонаціональної спільності, а інша – наявність вже існуючої колективної етнопонаціональної спільності. Ось перша група цих елементів: колективна спільнотна ідентичність, згуртованість, колективне самоприйняття й саморозуміння, дух спільноти, близькість поглядів як потреба для об'єднання у спільноту, соціоцентризм (намагання вирішити свої проблеми за допомогою колективних зусиль), порозуміння. Для частини з них притаманне поняття «спільність»: спільні дії і взаємодії, спільна активність, співпраця; усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спіль-

ної діяльності; спільні вірування у значенні ґрунтовних поглядів, упорядкованих переконань. Ось друга група соціально-психологічних явищ, які є відображенням наявної етнопонаціональної спільності: спільнотні стереотипи, соціальні стереотипи, Ми-концепція (відображає уявлення про спільнотну єдність), Образ-Ми, Образ-Ми і Вони, спільна мова, спільний спосіб життя, спільні риси поведінки, духовна солідарність членів спільноти, груподумство (що забезпечує психологічну єдність спільноти й, зокрема, етнопонаціональної), спільний (етнокультурний) простір [8]. В.О. Васютинський пише також про колективний світогляд, притаманний для спільнот [8]. Всі ці соціально-психологічні явища є відображенням колективізму.

Для першої групи вищевказаних елементів притаманно: ідентифікація себе із своєю етнопонаціональною групою, різні види мотивації бути членом своєї етнопонаціональної спільноти; це також й результат колективної діяльності етнопонаціонального характеру, що відображає соціально-психологічне явище «згуртованість». Колективна спільнотна ідентичність має такі рівні: усвідомлення себе членом своєї нації (етносу) й усвідомлення себе членом національно-патріотичної спільноти, діяльність якої спрямована на етнопонаціональну консолідацію. Елементи, складовою частиною яких є поняття «спільність», відображають уявлення про різні спільні соціально-психологічні етнопонаціональні явища, позначає їх спільні колективні дії, які є етнооб'єднувачими. Соціально-психологічні явища з вищевказаної другої групи відображають спільні етнопонаціональні характеристики – як всю їх сукупність (Образ-Ми), так і конкретні їхні елементи, а також протиставлення своєї етнопонаціональної групи іншим. Тут слід відзначити, що «Образ-Ми» і «Образ-Вони» є важливими компонентами етнопонаціональної самосвідомості, які диференціюють етнопонаціональні групи. Ці елементи відображають протиставлення своєї етнопонаціональної групи іншим, підкреслюючи її етнопонаціональну самотність.

Слід назвати такі елементи етнопонаціональної самосвідомості: особливості етнопонаціональних афіліативних тенденцій, етнічна толерантність, мова як етнодиференціююча ознака, про які йдеться в колективній монографії «Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз» [13]. Перший з цих елементів відображає бажання індивідів належати до своєї етнопонаціональної групи та до колективних національно-патріотичних об'єднань, діяльність яких її об'єднує, згуртовує, що притаманно для консолідації. З погляду прагнення до етнопонаціональної консолідації другий названий елемент є позитивним емоційно-оцінним ставленням до своєї етнопона-

ціональної групи. Третій елемент підкреслює етнотипову самотність кожної нації.

Г.А. Ставицький пише про різні елементи в структурі етнологічної самосвідомості, складовою частиною яких також є поняття «спільність»: це усвідомлення своєї приналежності до певної нації (етносу), що базується на спільності походження, господарської діяльності, мови, культури, історичної долі. До головних ознак етнологічної самосвідомості Г.А. Ставицький відносить поняття усвідомлення етнологічної (етнічної) спільності [14]. Таким чином, у цій структурі етнологічної самосвідомості головним елементом є усвідомлення своєї приналежності до певної нації, який, судячи з вищевказаного, охоплює всі інші елементи. Г.А. Ставицький зазначає, що єдність етносу тримається на духовних засадах, сукупності структур колективної свідомості та колективної пам'яті [14, с. 79]. Ці елементи є основними етновизначальними ознаками етнологічної групи, відображаючи уявлення про вже наявну етнологічну спільність, яка має різні прояви, що притаманно для чинника плекання етнологічної самотності.

А.Б. Богдасаров охарактеризував антитезу-протиставлення «Ми – Вони», а саме, кожну з двох її складників, яка, на його думку, відіграє особливу роль у процесі формування етнологічної самосвідомості і служить підставою для висвітлення ідей етноцентризму і націоналізму у всіх їхніх проявах і формах: Образ-Ми відображає уявлення про свій народ, його походження, історичне минуле, мову, культуру тощо; Образ-Вони – сприйняття, оцінки і уявлення про походження, історичне минуле, мову, культуру тощо іноетнічних груп [4, с. 56–57].

Формування такого компоненту етнологічної самосвідомості, як протиставлення «Ми-Вони», слугує розвитку усвідомлення особливості, неповторності етнотипових, етнологічних, етнопсихологічних тощо рис своєї та інших етнологічних груп. Згідно з визначенням Т.І. Щербака, Б.О. Щербак, [17, с. 365] та Н.В. Іванової [10, с. 116] етнологічна самосвідомість (етнічна ідентичність) містить усвідомлення своєї належності до етнологічної групи і відокремлення від інших етнологічних груп.

Ось частина елементів етнологічної самосвідомості, про які пише А. Березін, що відображають етнологічну самотність на індивідуальному рівні та на рівні етнологічної групи: усвідомлення представниками нації себе як суб'єкта свого етносу, власної етнопсихологічної специфіки, психологічних культурних особливостей своєї спільноти, етнопсихологічної унікальності власної нації та спорідненості й ідентичності зі своєю нацією [3].

Значний внесок у розвиток теорії і методології дослідження етнологічної самосвідомості зробила В.Ю. Хотинець. Вона запропонувала теорію інтегральної індивідуальності і розгорнула структуру етнологічної самосвідомості. Ось її компоненти: 1. Усвідомлення особливостей етнологічної культури своєї етнологічної спільноти; 2. Усвідомлення психологічних особливостей своєї етнологічної спільноти; 3. Усвідомлення тотожності зі своєю етнологічною спільнотою; 4. Усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей; 5. Усвідомлення себе суб'єктом етнологічної спільноти; 6. Соціально-моральна самооцінка етнічності [15]. Як бачимо, частина цих вищевказаних елементів містить поняття «особливість», що притаманно для етнологічної самотності. Майже всі пункти цієї класифікації (за винятком останнього), належать до когнітивного складника. Усвідомлення тотожності зі своєю етнологічною спільнотою може існувати на різних рівнях: це ототожнення на основі спільної етнологічної приналежності, на основі спільної етнотипової приналежності, на основі спільної етнологічної приналежності тощо. Така «тотожність» зближує членів етнологічної спільноти.

Ю.В. Чернявська вважає, що незмінним складником самосвідомості будь-якої нації (етносу) є етнологічний стереотип як спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ певного етносу, що з легкістю розповсюджується на всіх його представників [16].

На основі вищевказаного ми дійшли таких висновків. Всі зазначені елементи відображають різні особливості етнологічної самосвідомості. З погляду функціонування етнологічної самосвідомості в соціальному контексті ці її складові елементи постають як соціально-психологічні чинники її формування.

Критерії зарахування першої групи чинників, що є водночас елементами етнологічної самосвідомості до структури чинника «прагнення етнологічної консолідації»:

- 1) віднесення індивідами себе до своєї нації;
- 2) бажання належати до своєї етнологічної спільноти;
- 3) позитивне емоційно-оцінне ставлення до своєї нації, що є проявом позитивної етнологічної толерантності;
- 4) поняття спільності, колективізму, що призводить до згуртування членів нації;
- 5) згуртування членів нації навколо одного, двох чи декількох типових етнологічних явищ.

Структура чинника «прагнення етнологічної консолідації» складається з таких компонентів: етнологічна самоідентифікація,

соціоцентризм, бажання приналежності, що проявляється в етнопатриархальних атрибутах, афіліативні тенденції, почуття національної гордості, національної любові, національної самоповаги (прояви етнопатриархальної толерантності); порозуміння (прояв етнопатриархальної толерантності); колективна спільнотна ідентичність, усвідомлення тотожності зі своєю етнопатриархальною спільнотою; знання та усвідомлення індивідом типових ознак нації, до якої він себе відносить; спільні дії і взаємодії, спільна активність, співпраця, згуртованість; усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності; спільні вірування у значенні ґрунтовних поглядів, упорядкованих переконань; колективне самосприймання й саморозуміння; дух спільноти; близькість поглядів як потреба для об'єднання у спільноту.

Елемент «усвідомлення тотожності зі своєю етнопатриархальною спільнотою», крім етнопатриархальної самоідентифікації, охоплює також ширші поняття. Така тотожність, крім віднесення індивідів себе до своєї нації, характеризує й інші етнопатриархальні ознаки, наприклад, усвідомлення спільної етнопатриархальної чи спільної етнопатриархальної приналежності, що викликає мотивацію до етнопатриархальної консолідації. Але тут не обов'язково, щоб це стосувалося всіх основних етновизначальних ознак нації. В контексті цього чинника індивід на основі двох, трьох чи декількох етновизначальних ознак ототожнює себе зі своєю нацією. Всі інші складові елементи чинника «прагнення етнопатриархальної консолідації», сконцентровані навколо етнопатриархальної самоідентифікації та цього елемента.

Критерії зарахування другої групи чинників, що є водночас елементами етнопатриархальної самосвідомості, до структури чинника «плекання етнопатриархальної самобутності»: 1. Віднесення індивідами себе до своєї нації. 2. Соціально-психологічні явища, які містять у собі усю сукупність етнопатриархальних характеристик нації; 3. Елементи, які відображають наявність етнопатриархальної спільноти на основі однієї з етнопатриархальних характеристик (наприклад, спільноти етнопатриархальної культури); 4. Наголошення на етнопатриархальній специфіці (наприклад, особливості етнопатриархальної культури); 5. Елементи, змістом яких є протиставлення своєї нації іншим націям.

Чинник «плекання етнопатриархальної самобутності» має таку структуру: Ми-концепція, Образ-Ми і Образ-Вони, що є антитезою-протиставленням; усвідомлення етнопатриархальної спільноти; усвідомлення спільноти етнопатриархального походження, усвідомлення етнопатриархальної спільноти, усвідомлення етнопатриархальної спільноти, усвідомлення спільноти господарської діяльності, усвідомлення спільноти істо-

ричної долі; усвідомлення особливостей етнопатриархальної культури своєї етнопатриархальної спільноти, усвідомлення психологічних особливостей своєї етнопатриархальної спільноти; етнічні стереотипи, духовна солідарність членів спільноти, бачення місця своєї нації серед інших націй; спільний спосіб життя, спільні риси поведінки, спільний (етнопатриархальний) простір; груподумство (що забезпечує психологічну єдність спільноти); етніми, багатозначність усвідомлення етнопатриархальної приналежності.

Узагальнивши все вищесказане, ми виокремили прояви чинників «прагнення етнопатриархальної консолідації» і «плекання етнопатриархальної самобутності» на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях.

Структура на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях соціально-психологічного чинника формування етнопатриархальної самосвідомості «прагнення етнопатриархальної консолідації» має такі рівні: когнітивний рівень – уявлення індивідів про себе як про носіїв етнопатриархального згуртування; афективний рівень – мотивація до етнопатриархального згуртування; поведінковий рівень – діяльність, зумовлена прагненням етнопатриархального згуртування.

Структура на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях чинника формування етнопатриархальної самосвідомості «плекання етнопатриархальної самобутності»: когнітивний рівень – уявлення індивідів про себе як про носіїв культивування етнопатриархальної самобутності (на загальнонаціональну та регіональну рівнях); афективний рівень – мотивація культивувати етнопатриархальну самобутність; поведінковий рівень – діяльність, зумовлена культивуванням етнопатриархальної самобутності.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, чинник «прагнення етнопатриархальної консолідації» відображає етнооб'єднаний процес, який є довготривалим і охоплює різні етапи. Чинник «плекання етнопатриархальної самобутності» відображає зовсім інший процес – це культивування та збереження вже наявної етнопатриархальної самобутності єдності. Ці чинники є проявом колективного світобачення. Стосовно першого вищевказаного чинника йдеться про бажання, різні види мотивації до згуртування в єдину етнопатриархальну колективну спільноту. Стосовно другого вищевказаного чинника йдеться про усвідомлення своєї колективної етнопатриархальної спільноти, яка має самобутні риси і бажання її плекати, зберігати. На загальнонаціональному рівні ця етнопатриархальна самобутність стосується всієї нації, а на регіональному – регіональних етнопатриархальних груп.

Слід наголосити на подальшій перспективі дослідження впливу чинників «прагнення етнопатриархальної консолідації» та «плекання

етнонаціональної самобутності» на формування етнонаціональної самосвідомості. Зокрема, необхідно більш детально проаналізувати особливості структури цих чинників та дослідити їх вплив на етнонаціональну самосвідомість на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Barrett, M. English children's acquisition of a European identity. *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change* / Ed. by G. Breakwell, E. Lyons. Oxford Pergamon Press, 1996. P. 145–172.
2. Barret M. Children's knowledge, beliefs and feelings about nations and national groups. Psychology Press, 2007.
3. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А.М. Березін. Київ, 2002. 208 с.
4. Богдасаров А. Механизмы перерастания национального сознания в националистическое. *Этнические проблемы современности*. Ставрополь, 2004. Вып. 4. с. 56–57.
5. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. Київ : Беркут, 2000. 63 с.
6. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. № 5. с. 138.
7. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. / Послел. Н.Я. Бромлей, Изд. 2-е, доп. Москва : Изд-во ЛКИ, 2008, с. 177.
8. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти : монографія. Київ : Золоті ворота, 2010.
9. Довжик Ю.В. Сравнительный анализ концепций формирования этнической идентичности. *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии: Материалы Международной научной конференции 29–30 мая 2008. В. 2 т. / Отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск : Универсум, Т. 1. 496 с.*
10. Иванова Н.В. Формирование этнической идентичности в поликультурной городской среде. / *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии*. Отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск : Изд-во «Универсум», 2010. Т. 2. с. 116.
11. Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО*. 2006. Вип. 12.
12. Новикова Н.А. Социально-психологический анализ особенностей национальной самосознания. с. 47. *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии: Материалы Международной научной конференции 29–30 мая 2008 г. В 2 т. / Отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск : Универсум, 2008. Т. 2.*
13. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз: монографія (за ред. В.О. Васютинського; Нац. Акад. педагог. наук України, Ін-т соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 336 с.
14. Ставицький Г.А. Теоретичний аналіз проблеми етнічної самосвідомості як провідної ознаки етносу. *Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі : збірник наукових праць* / [за ред. : Кузікової С.Б., Щербакової І.М., Пасічник Н.О.]. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. С. 79.
15. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. Санкт-Петербург : Алетейля, 2000.
16. Чернявская Ю.В. Народная культура и национальные традиции. URL: <http://www.twirpx.com/file/224786/>.
17. Щербак Т.І., Щербак Б.О. Трансформація етнічної ідентичності українських мігрантів в Канаді. Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі : збірник наукових праць / [за ред. : Кузікової С. Б., Щербакової І.М., Пасічник Н. О.]. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. с. 365.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PROFESSIONAL STEREOTYPES DURING SOCIAL CHANGE

Стаття присвячена аналізу проблеми соціальних стереотипів у період суспільних трансформацій. У статті розкривається сутність та основний зміст таких понять, як «соціальний стереотип» і «професійний стереотип». Проаналізовано стан вивчення проблеми соціальних стереотипів, стереотипів професії в науковій літературі, розкриваються основні аспекти вивчення цієї проблеми. Розглядаються як позитивні, так і негативні сторони соціальних стереотипів. Звертається увага й на деякі позитивні аспекти явища стереотипізації. Зокрема, необхідність пристосування до навколишнього середовища, що постійно змінюється, породжує стандартизацію поведінки та мислення. Особливо це є актуальним в умовах суспільних трансформацій. Переходячи в стереотипи, стандартизація спрощує взаємодію людей у звичних ситуаціях, підвищуючи її однозначність і визначеність. Стереотип є спрощеним сприйняттям дійсності, що функціонує в суспільній свідомості. Стереотип виникає у свідомості члена певної соціальної групи як результат багаторазового повторення зв'язку відповідних символів із відповідною категорією явищ. Отже, соціальні стереотипи є вдалим способом класифікації й систематизації матеріалу, спосіб зробити навколишній світ доступнішим для розуміння.

Наголошується на актуальності дослідження проблеми професійних стереотипів у період суспільних змін, оскільки такі зміни торкаються всіх сфер життєдіяльності людини, у тому числі й професійної, що загалом призводить до вдосконалення, а то й ускладнення різних сфер людської діяльності й підвищення вимог до її виконання з боку суспільства. Зазначені чинники, безумовно, впливають і на формування професійних стереотипів. Розкривається роль професійних стереотипів у професійній сфері діяльності особистості. Наголошується на тому, що професійні стереотипи полегшують опанування професійною діяльністю, прискорюють і підвищують ефективність роботи на початку професійної кар'єри, проте згодом можуть стати шаблонними схемами, які призводять до невіривного спрощення в діяльності, негативно впливають на прояви творчої активності в роботі. Висвітлено результати емпіричного дослідження, що стосуються вивчення уявлень про професійні стереотипи в студентів-психологів.

Ключові слова: соціальні стереотипи, професійні стереотипи, стереотипізація, професійна діяльність, суспільні трансформації.

The article is devoted to the analysis of the problem of social stereotypes in the period of social transformations. The article reveals the essence and main content of such concepts as "social stereotype" and "professional stereotype". The state of studying the problem of social stereotypes, stereotypes of the profession in the scientific literature is analyzed, the main aspects of studying this problem are revealed. Both positive and negative aspects of social stereotypes are considered. Attention is also paid to some positive aspects of the phenomenon of stereotyping. In particular, the need to adapt to a constantly changing environment creates a standardization of behavior and thinking. This is especially true in the context of social transformations. Moving into stereotypes, standardization simplifies the interaction of people in familiar situations, increasing its unambiguity and certainty. Stereotype is a simplified perception of reality that functions in the public consciousness. A stereotype arises in the mind of a member of a certain social group as a result of repeated repetition of the connection of the corresponding symbols with the corresponding category of phenomena. Thus, social stereotypes are a good way to classify and systematize the material, a way to make the world more accessible to understanding.

Emphasis is placed on the relevance of the study of professional stereotypes in times of social change, as such changes affect all spheres of human life, including professional, which in general leads to the improvement and even complication of various areas of human activity and increase the requirements for its implementation. These factors certainly affect the formation of professional stereotypes. The role of professional stereotypes in the professional sphere of personal activity is revealed. It is emphasized that professional stereotypes facilitate the mastery of professional activities, accelerate and increase the efficiency of work at the beginning of a professional career, but can later become stereotypes that lead to unjustified simplification of activities, negatively affect the manifestations of creative activity. The results of an empirical study concerning the study of ideas about professional stereotypes in students of psychology are highlighted.

Key words: social stereotypes, professional stereotypes, stereotyping, professional activity, social transformations.

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.27>

Ткачишина О.Р.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
особистості та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми. Сучасне життя характеризується динамічністю, насиченістю й неоднорідністю. У період суспільних змін та інтенсивного розвитку інформаційних технологій постійно змінюються умови існування

людини у світі. А це призводить до того, що сучасна людина змушена адаптуватися до нових умов і вимог, що висуває до неї суспільство, наука, техніка. З кожним роком ускладнюються й змінюються умови різних видів

професійної та навчальної діяльності, з'являються нові професії, висуваються підвищені вимоги до кожної людини. У таких умовах особистість стоїть перед необхідністю змінювати свої форми поведінки, життєві орієнтації, цінності, своє ставлення до життя загалом, змушена переглядати свій досвід і життєві установки. Постає проблема адаптації особистості до суспільних змін, вимог та умов сучасного життя. Набуває своєї актуальності й проблема формування соціальних стереотипів, зокрема професійних стереотипів, оскільки суспільні трансформації здійснюють вагомий вплив на людську діяльність загалом.

У період суспільних змін і перетворень актуалізується проблема формування стереотипів, шаблонів мислення, патернів поведінки тощо. Це зумовлено, зокрема, і підвищенням потоком інформації на особистість, і необхідністю виконання безлічі справ, як правило, в обмежені терміни. Тому існування старих і формування нових стереотипів у таких умовах є незаперечним явищем. Стереотипи існують у будь-яких суспільствах, тому що спрощують людське існування в процесі сприйняття соціальних процесів і явищ усталеними образами, шаблонами, що сформувалися у свідомості.

Проблема формування професійних стереотипів цікавила науковців давно і продовжує привертати увагу багатьох сучасних дослідників. Зумовлено це в основному й загальними суспільними змінами, і розвитком комунікативних та інформаційних технологій, і змінами умов різних видів професійної діяльності людини тощо. Загалом професійні стереотипи можна визначити як узагальнені, схематизовані переконання людей стосовно членів будь-якої професійної групи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-психологічний аналіз сучасних досліджень засвідчив, що проблема формування стереотипів і явище стереотипізації в період суспільних змін і перетворень цікавлять багатьох дослідників. Феномен стереотипу активно представлений у сучасних наукових дослідженнях таких авторів: О. Блинової, Л. Потапенко, Л. Огородник, О. Химович, О. Самкової та ін.

Стереотипи в уявленнях про професійну діяльність психологів вивчали С. Беляєв, І. Кавецький, І. Коверзнева й ін. Результати багатьох досліджень свідчать про те, що стереотипи мають безпосередній вплив на особистість і є одним із важливих чинників формування професійної ідентичності, яка заснована на інтересі до роботи, компетентності й забезпечує успішну самореалізацію особистості в професії, дає їй змогу реалізувати свій професійний потенціал (Т. Березіна, І. Григорович, О. Єрмолаєва, В. Зливков, Т. Міщенко, Л. Шнейдер та інші). Варто зазна-

чити, що вивчення уявлень студентів, зокрема й майбутніх психологів, про професійні стереотипи не втрачає своєї актуальності й потребує подальших досліджень, адже від сформованих уявлень студентів про свою майбутню професію багато в чому залежить успішність професійної діяльності в майбутньому.

Постановка завдання. Основними цілями статті є: 1) психологічний аналіз сутності професійних стереотипів в умовах суспільних трансформацій; 2) висвітлення результатів емпіричного дослідження, що стосуються вивчення уявлень про професійні стереотипи в студентів-психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо погляди науковців щодо проблеми соціальних стереотипів та основні аспекти вивчення цієї проблеми. Так, О. Блинова наголошує на особливостях впливу соціальних стереотипів на становлення світоглядних орієнтацій особистості й зазначає, що психологічні причини формування соціального стереотипу як універсального компонента людської свідомості пов'язані з особливостями сприйняття навколишнього світу [1]. Л. Огородник у дослідженні розкриває сутність поняття «стереотип» і визначає основні шляхи подолання стереотипів у процесі підготовки педагогічних кадрів до інноваційної діяльності [4]. Л. Потапенко досліджує властивості, механізми та функціонування стереотипу як одного із засобів репрезентації «Іншого» [5]. О. Самкова приділяє увагу вивченню особливостей формування стереотипів професії в психологів, визначає основні джерела формування соціального стереотипу професії [6]. О. Химович визначає основні підходи, які є підґрунтям для наукового осмислення феномена стереотипізації як складника соціокультурного середовища [8].

Далі розкриємо сутність та основний зміст таких понять, як «соціальний стереотип» і «професійний стереотип». Поняття соціального стереотипу в соціальній психології розглядається як схематизована, спрощена характеристика соціальних об'єктів чи явищ, надзвичайно стійкий образ або уявлення про певний об'єкт, клас об'єктів чи соціальну групу. Щодо професійної сфери діяльності особистості, то вона також асоціюється зі сформованими соціальними стереотипами професії.

У. Ліппман виділив визначальну ознаку стереотипу – ригідність – жорстку фіксованість, конкретність, однозначність, стійкість. Стійкість будь-якого стереотипу, на його думку, зберігається за рахунок властивості людського розуму фіксувати факти, підтримувати стереотипи та відкидати інформацію, що суперечить їм [2, с. 61].

Загалом наукові дослідження дають змогу охарактеризувати стереотипи як певні спро-

щені, емоційно-оцінні когнітивні схеми психосоціальної взаємодії, яким притаманні такі властивості: емоційність та оцінення; неточність; ригідність до нової інформації; однозначність; узгодження (поділяються великою кількістю людей); аксіоматичність (стереотип сприймається на віру як об'єктивно існуюча даність соціальної реальності); співвіднесення з повсякденною свідомістю.

Отже, феномен «стереотип» являє собою спрощене уявлення про навколишній світ чи певні соціальні явища, які постають у свідомості індивіда як узагальнені та певним чином структуровані схеми. За допомогою стереотипів людина швидше сприймає й аналізує певне явище чи об'єкт, що допомагає їй краще орієнтуватися в навколишньому середовищі.

Завдяки працям психологів (К. Абульханова-Славська, В. Агеєв, О. Бодальов, В. Єлісеєв та інші) вводиться поняття образу-стереотипу професії як одного з видів соціального стереотипу, що характеризується схематизованим уявленням про тип особистості певної людської спільності. Тобто професійний стереотип є певним типом стереотипу соціального. Професійний стереотип можна визначити як певний образ професії, тобто узагальнений образ фахівця в певній сфері.

Досліджуючи професійні соціальні стереотипи-типажі, В. Петренко вважає, що соціальний стереотип виконує роль схематизованого уявлення про тип особистості – характерного представника певної професії. Професійним стереотипом-типажем є збірний образ уявлень про типового представника відповідної професії, який формується та підтримується як спеціалістом цієї професії, так й уявленнями про нього з боку інших людей [1]. Тобто професійні соціальні стереотипи є засобами категоризації інших людей і можуть бути певними еталонами, мірками самосвідомості.

Професійні стереотипи спрощують виконання діяльності, підвищують її визначеність, полегшують взаємини з колегами, надають професійному життю стабільності, сприяють формуванню досвіду, однак водночас є основою для утворення професійних деформацій особистості. На думку А. Маркової, «професійні деформації порушують цілісність особистості, знижують її адаптивність, стійкість, негативно позначаються на продуктивності діяльності» [3, с. 436].

Крім того, варто враховувати також вплив суспільних змін і перетворень на формування професійних стереотипів, адже такі зміни торкаються всіх сфер життєдіяльності людини, у тому числі й професійної, що загалом призводить до вдосконалення, а то й ускладнення різних сфер людської діяльності й підвищення вимог до її виконання з боку суспільства.

Отже, формування стереотипів у професійній діяльності відіграє як позитивну, так і негативну роль. Спочатку стереотипи прискорюють і підвищують ефективність роботи, але коли вони починають домінувати, тоді сприйняття ситуації стає спрощеним, узагальненим та упередженим, що знижує аналітичні здібності особистості, гнучкість мислення й уміння побачити ситуацію з іншого боку. Тому важливо, щоб професіонал усвідомив власний набір стереотипів, міг подолати деструктивні та розвивати конструктивні стереотипи, що сприяло б гармонійному професійному розвитку.

Далі розглянемо уявлення, які можуть формуватися в студентів-психологів щодо професійних стереотипів. Як свідчать дослідження науковців (О. Бондаренко, Т. Говорун, Є. Клімов, Н. Пов'якель, Т. Яценко та інші), більшість абітурієнтів, обираючи професію психолога, керується не стільки бажанням у майбутньому працювати з людьми, скільки мотивами вирішення певних особистісних труднощів. Проблема полягає в тому, що під час вибору майбутньої професії спрацьовує стереотипне її сприйняття, яке з часом може призводити до розчарування, оскільки уявний образ професії не збігається з реальністю.

Доречним у контексті розгляду проблеми професійних стереотипів буде висвітлення деяких результатів емпіричного дослідження, що стосуються вивчення уявлень про професійні стереотипи в студентів-психологів. Протягом 2017–2019 рр. проведено емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення уявлень про стереотипи серед студентів різних курсів (1, 5 і 7 курс) Київського університету імені Б. Грінченка. У статті розглядаються лише окремі результати дослідження, що стосуються проблеми існування професійних стереотипів. На цьому етапі дослідження в опитуванні брали участь 37 осіб, із них – 6 чоловічої статі й 31 жіночої, що навчаються за спеціальністю «Практична психологія» [7].

Для дослідження уявлень про стереотипи в студентів – майбутніх психологів – розроблена авторська методика, яка включала питання-твердження, що охоплювали три основні складники уявлень про стереотипи, а саме когнітивний, емоційний і поведінковий.

Студентам необхідно було визначити власне ставлення до запропонованих тверджень: або повністю погодитися (відповідь: так), або частково погодитися (скоріше, так, ніж ні), або ж не погодитися (відповідь: ні), чи частково не погодитися (скоріше, ні, ніж так).

Проаналізуємо отримані в процесі дослідження результати за деякими питаннями-твердженнями, що стосуються професійних стереотипів. Для полегшення обробки результатів всі варіанти відповідей можна умовно поділити на дві групи: а) ствердні, або

позитивні (так; скоріше, так, ніж ні); б) заперечні, або негативні (ні; скоріше, ні, ніж так).

Питання-твердження «Професійні стереотипи можуть зашкодити професійній діяльності» стосувалося уявлень студентів про стереотипи професійної діяльності для з'ясування наявності знань у студентів про цю проблему. Відповіді на це питання-твердження показали наявність у студентів знань про професійні стереотипи (рис. 1). Так, із цим твердженням

погодилися 33 особи (так – 51,3%; скоріше, так, ніж ні – 37,8%), а не погодилися 4 учасники дослідження (скоріше, ні, ніж так – 10,8%).

Різними виявилися відповіді учасників опитування на наступне питання-твердження «Професійні стереотипи полегшують професійну діяльність», що також стосувалося проблеми професійних стереотипів (рис. 2). Більшість опитуваних (24 особи) не погодилися із цим твердженням (ні – 40,5%; скоріше, ні,

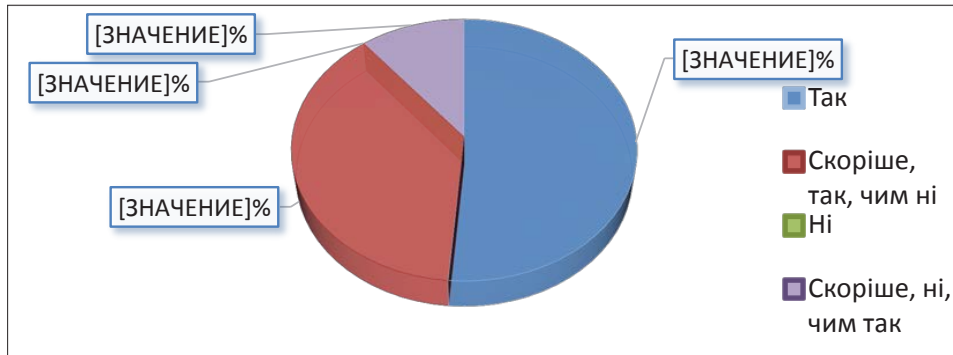


Рис. 1. Питання-твердження «Професійні стереотипи можуть зашкодити професійній діяльності»

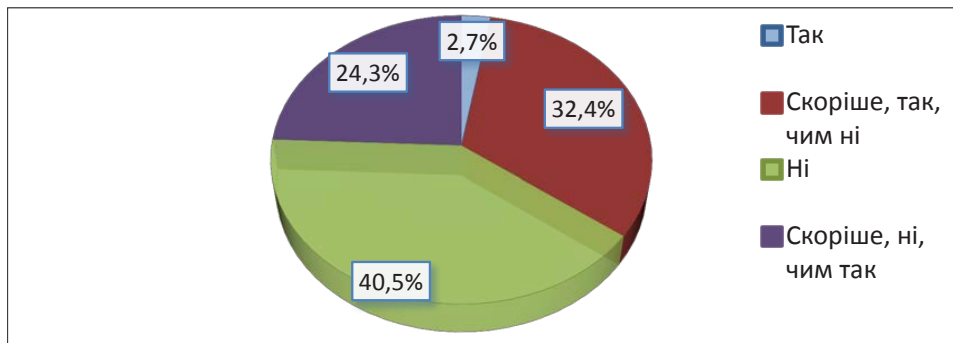


Рис. 2. Питання-твердження «Професійні стереотипи полегшують професійну діяльність»

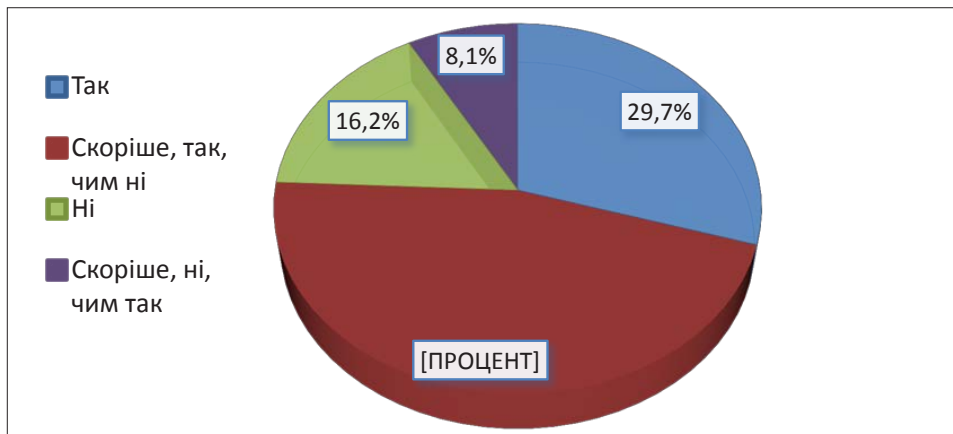


Рис. 3. Питання-твердження «Використання професійних стереотипів – це шлях до професійної деформації особистості»

ніж так – 24,3%). Позитивну відповідь на це твердження дали 13 осіб (так – 2,7%; скоріше, так, ніж ні – 32,4%).

На питання-твердження «Використання професійних стереотипів – це шлях до професійної деформації особистості» більшість учасників (28 осіб) дали позитивну відповідь (так – 29,7%; скоріше, так, ніж ні – 46%), не погодилися із цим твердженням 9 осіб (ні – 16,2%; скоріше, ні, ніж так – 8,1%). Отже, можна констатувати, що більшість опитуваних усе ж таки усвідомлюють тісний зв'язок між професійними стереотипами та професійною деформацією (рис. 3) [7].

Висновки з проведеного дослідження.

Проблема існування стереотипів у людському суспільстві не є новою, проте вона залишається актуальною, оскільки сьогодні висуває підвищені вимоги до кожної особистості, яка живе в інформаційному суспільстві в період суспільних змін. Суспільні трансформації здійснюють вплив на всі сфери людської діяльності, у тому числі й професійну, що актуалізує проблему формування професійних стереотипів.

Стереотипи в загальних рисах відображають уявлення про об'єкт або клас об'єктів, формують відповідні когнітивні структури індивіда, що зумовлює схематизацію образів певних об'єктів або явищ. Вони є відносно стійкими формами реагування особистості на конкретну ситуацію, впливають на її ставлення до об'єкта, що проявляється як на свідомому, так і несвідомому рівнях, частіше в умовах обмеженого часу чи браку інформації. Стереотипи є обов'язковими компонентами когнітивної сфери людини, мають психофізіологічне підґрунтя й впливають на формування оцінних суджень та уявлень про об'єкти.

Неоднозначна роль професійних стереотипів у професійній сфері діяльності особистості. Так, спочатку вони полегшують опанування професійною діяльністю, прискорюють і підвищують ефективність роботи, але згодом можуть стати шаблонними схемами, які звужують свідомість особистості, призводять до невинновданого спрощення в діяльності, негативно впливають на креативність і призводять до помилок.

Як засвідчили деякі результати проведеного емпіричного дослідження, більшість учасників опитування негативно ставиться до існування стереотипів у суспільстві, усвідомлюють тісний зв'язок між професійними стереотипами та професійною деформацією. Перспективними, на нашу думку, є подальші дослідження, спрямовані на вивчення механізмів формування професійних стереотипів у студентів, а також чинників, що впливають на цей процес.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О.Є. Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості. *Психологія і особистість* : науковий журнал. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка, 2015. № 2 (8). С. 58–70.
2. Липпман У. Общественное мнение / пер. с англ. Т.В. Барчуновой ; ред. переводы К.А. Левинсон, К.В. Петренко. Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
3. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 392 с.
4. Огородник Л.М. Стереотип як соціально-психологічний феномен у контексті підготовки педагогічних кадрів до інноваційної діяльності. *Педагогічний дискурс* : збірник наукових праць. Хмельницький : ХГПА, 2009. Вип. 6. С. 142–145.
5. Потапенко Л. Стереотип як засіб репрезентації «Іншого» в діяльності. *Наукові записки. Серія «Культурологія»* : матеріали VI Міжнародної наук. конференції «Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей» (12–13 квітня 2013 р., м. Острого). Острого, 2013. Ч. 2. С. 337–340.
6. Самкова О.М. Особливості формування стереотипів професії у психологів. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ : Гнозис, 2016. Додаток 2 до вип. 36 «Проблеми емпіричних досліджень у психології». С. 69–76.
7. Ткачишина О.Р. Вивчення уявлень про стереотипи у студентів-психологів. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. Запоріжжя, 2018. № 3. С. 146–150.
8. Химович О. Стереотип: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 59–60. С. 66–76.

МЕНЕДЖМЕНТ І СТАВЛЕННЯ ПЕРСОНАЛУ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ

MANAGEMENT AND ATTITUDE OF STAFF TO THE ORGANIZATION

У статті розглядаються такі поняття, як менеджер і лідер. Ключовою фігурою будь-якої організації є, звичайно, її управлінець або менеджер. У багатьох статтях із менеджменту терміни «менеджер» («manager») і «керівник» («leader») використовують як синоніми. Однак, якщо проаналізувати літературу з менеджменту (Файоль, Мінцберг, Друкер, Стюарт) і літературу з керівництва (Танненбаум і Шмідт, Фідлер, Блэк і Маутон), стає ясно, що ці дві групи авторів досліджують різні речі. Дослідження «менеджменту» покликані відповісти на запитання, що в дійсності роблять люди, які несуть відповідальність за роботу інших людей. Разом із тим дослідження «керівництва» сконцентровані на здатності людей впливати на інших людей для досягнення поставлених цілей. Сьогодні багато промислових підприємств відчують брак кваліфікованих управлінців високого рівня. Разом із тим найчастіше перспективні молоді менеджери швидко просуваються на початку кар'єри, але потім зупиняються у своєму розвитку. Причина всього – проблема, яка полягає в рівні різних якостей управлінців різних ланок. На нижніх щаблях управління керівника заохочують насамперед за вміння приймати самостійні рішення, за незалежність і гостроту суджень, наполегливість і навіть агресивність під час реалізації рішень. Тимчасом на більш високих рівнях потрібні зовсім інші якості й навички: уміння аналізувати й готовність враховувати думку підлеглих; орієнтація на перспективні цілі, а не на короткострокові завдання; здатність створити згуртований колектив і дати йому стимули для напруженої роботи, а не звалювати всю роботу на себе. Отже, люди – це досить специфічний вид ресурсів. Вони не тільки працюють для організації, вони і є організація. Поведінка менеджерів/управлінців, на думку закордонних експертів, повинна відрізнятися деякою агресивністю, наполегливістю, готовністю до прийняття й передачі інформації, раціональністю, навичками групової роботи, старанністю й точністю, чесністю, справедливістю, гумором, прагненням до встановлення контактів, здатністю правильно реагувати на обґрунтовані заперечення, готовністю до прийняття рішень, самокритичністю, самоконтролем, упевненістю в манері поведінки, тактовністю, терплячістю, повагою до людей, орієнтованістю на досягнення поставлених цілей. Вона помітно впливає як на її структуру й діяльність, так і на принципи, за якими нею можна управляти. Особливо важливо, що люди впливають на цілі організації, у яких вони працюють, а не тільки на спосіб їх досягнення.

Ключові слова: організаційна психологія, менеджмент, стиль керівництва, індивідуальні якості, управлінський стиль, розвиток, економічна психологія.

The article considers such concepts as manager and leader. The key figure of any organization is usually its manager or leader. In many management articles, the terms "manager" and "leader" are used interchangeably. However, if we analyze the literature on management (Fayol, Minzberg, Drucker, Stewart) and the literature on leadership (Tannenbaum and Schmidt, Fiedler, Black and Mauton), it becomes clear that these two groups of authors explore different things. Management research is designed to answer the question of what people who are responsible for other people's work actually do. At the same time, research on "leadership" focuses on people's ability to influence other people to achieve their goals. Today, many industrial enterprises lack high-level skilled managers. However, most promising young managers move quickly at the beginning of their careers, but then stop in their development. The reason for all this is a problem that lies in the level of different qualities of managers at different levels. At the lower levels of management, the leader is encouraged primarily for the ability to make independent decisions, for independence and sharpness of judgment, perseverance and even aggression in the implementation of decisions. Meanwhile, at higher levels, completely different qualities and skills are needed: the ability to analyze and the willingness to take into account the views of subordinates; focus on long-term goals, rather than short-term goals; the ability to create a cohesive team and give it incentives for hard work, rather than dumping all the work on yourself. So, people are a very specific kind of resource. They not only work for the organization – they are the organization. The behavior of managers/leaders, according to foreign experts, should be characterized by some aggression, perseverance, willingness to perceive and convey information, rationality, teamwork skills, diligence and accuracy, honesty, fairness, humor, desire to establish contacts, ability to respond properly, denial, willingness to make decisions, self-criticism, self-control, confidence in behavior, tact, patience, respect for people, focus on achievement I set goals. It significantly affects both its structure and activities, and the principles by which it can be managed. It is especially important that people influence the goals of the organization in which they work – and not just the way to achieve them.

Key words: organizational psychology, management, leadership style, individual qualities, managerial style, development, economic psychology.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.28>

Трофімов А.Ю.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Розглядаючи технології в контексті спільної діяльності, багато хто з дослідників торкався опису персоналу. Зараз ми розглянемо роль «людського фактору» в організації більш детально.

Персонал – це сукупність усіх людських ресурсів, якими володіє організація. Це – співробітники організації, а також партнери, які залучаються до реалізації деяких проектів, експерти, які можуть бути залучені для про-

ведення досліджень, розроблення стратегії, реалізації конкретних заходів тощо.

Організація ефективної діяльності персоналу є основною метою управління. Для досягнення цієї мети необхідно добре уявляти собі:

1) особливості індивідуальної поведінки;

2) особливості групової поведінки персоналу організації;

3) особливості поведінки керівників, членів управлінської команди.

Особливості індивідуальної поведінки детермінуються багатьма параметрами, серед яких – індивідуальні здібності, схильності, орієнтація на виконання діяльності; специфіка мотивації – специфіка потреб людини, уявлення про мету професійної діяльності; індивідуальні цінності – загальні переконання, віра, світогляд; демографічні – статеві й вікові особливості; національні й культурні особливості – правила й норми поведінки, які детермінують конкретні реакції людини в конкретних ситуаціях.

Особливості групової поведінки пов'язані з багатьма параметрами, серед яких основні – особливості корпоративної культури – цінності, правила поведінки, характерні для конкретного трудового колективу; феномени групової динаміки – етапи розвитку колективу, особливості лідерства, способи поведінки в ситуаціях конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Особливості поведінки управлінців можна розглядати і як суб'єктів, що мають індивідуальні особливості, і як членів групи, що володіють корпоративною культурою [4].

Відомі дослідники: Дж. Донеллі, Дж. Гібсон і Дж. Іванцевич [5], – розглядаючи взаємодію організації з навколишнім середовищем загалом поділяють основні ресурси організації на «нелюдські» й «людські».

«Нелюдські» ресурси – це сировина й інформація. Вони перетворюються або використовуються в комбінації з людськими ресурсами для одержання ресурсів іншої природи. «Людські» ресурси представлені персоналом, що працює в організації й витрачає свій час та енергію в обмін на заробітну платню й іншу матеріальну та нематеріальну винагороду. У зовнішньому навколишньому середовищі існує великий ресурс людей, із яких організація «одержує» службовців. Це найбільш дорогоцінний внутрішній ресурс, бо люди – життєва основа організації. Вони забезпечують знаннями, навичками, створюють, зберігають і просувають організацію. Щоб бути успішною, організація повинна залучити й утримати людей, які потрібні для досягнення цілей і процвітання [5].

Ми приєднуємося до тих, хто вважає, що головною діючою особою будь-якої організації є саме людина. Більшу частину свого світового життя вона проводить у стінах органі-

зацій того чи іншого профілю згідно зі своєю професійною кваліфікацією, виконуючи в ній коло певних обов'язків, трудових дій, займаючи в цій організації певну посаду. Як зазначав американський соціолог У. Уайт [6], сучасна людина – це «людина організації» або як особистість, член суспільства вона реалізує себе в рамках діяльності тієї або іншої організації. Організація формує особливий тип особистості з орієнтацією на раціональний стиль поведінки, що володіє компетентністю, знаннями, уміннями, відмінними діловими якостями. Імовірно, що цей тип особистості і є найхарактернішою фігурою сучасності.

Тому одне з найважливіших завдань організаційної психології, психології управління – вивчення взаємин людини та організації, оскільки остання є головною сполучною ланкою у взаєминах особистості й суспільства.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз таких термінів, як «менеджер» і «керівник»; зрозуміти та виявити найбільш важливі характеристики натепер діяльності менеджерів

Методами дослідження послуговували комплекс теоретичних методів і прийомів, такі як теоретико-методологічний аналіз, послідовний синтез літератури з проблеми роботи осмислення, порівняння, інтерпретація й індуктивне узагальнення основних положень наукових джерел, що відповідають темі та меті дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, люди – це досить специфічний вид ресурсів. Вони не тільки працюють для організації – вони є організація. Поведінка членів організації помітно впливає як на її структуру й діяльність, так і на принципи, за якими нею можна управляти. Особливо важливо, що люди впливають на цілі організації, у яких вони працюють, а не тільки на спосіб їх досягнення. Розглядають організацію як «природну систему» – організм, життя якого має розглядатися саме по собі, на відміну від «формальної системи» – механізму, створеного для досягнення певних [3].

Ключовою фігурою будь-якої організації є, звичайно, її управлінець або менеджер. У багатьох статтях із менеджменту терміни «менеджер» («manager») і «керівник» («leader») використовують як синоніми. Однак, якщо проаналізувати літературу з менеджменту (Файоль, Мінцберг, Друкер, Стюарт) і літературу за керівництва (Танненбаум і Шмідт, Фідлер, Блак і Маутон), стає ясно, що ці дві групи авторів досліджують різні речі. Дослідження «менеджменту» покликані відповісти на запитання про те, що в дійсності роблять люди, які несуть відповідальність за роботу інших людей. Разом із тим дослідження «керівництва» сконцентровані на здатності людей впливати на інших людей для досягнення

поставлених цілей. Мінцберг описав це як розходження між тим, що люди роблять, і тим, що вони повинні робити. Розходження видається незначним, але є важливим, оскільки термін «керівництво» припускає певний спосіб досягти виконання роботи, заснований на домінуючому становищі й волі менеджерів. Ця ідея народилася в Сполучених Штатах і часто зустрічається в американській літературі. Однак таке розуміння керівництва не завжди є адекватним. Наприклад, у культурах, у яких командна робота прийнята як основний спосіб спільної діяльності людей (наприклад, у Скандинавії й країнах Далекого Сходу), деякі додаткові значення терміна «керівництва», такі як домінуюче становище деяких індивідуумів в організації, вступають у протиріччя з важливими принципами організації. Як би там не було, але проблема пошуку оптимальних стилів керівництва є актуальною для багатьох організацій. У цей час «найбільш авторитетним» є погляд на керівництво, що представлено «ситуаційною теорією». У деяких моделях поведінки підкреслюється необхідність урахувати конкретні супутні обставини, а також очікування, наявні в учасників. У цих моделях стверджується, що належна поведінка або стиль визначаються складними обставинами й залежать від них. Відповідно до цієї теорії, керівник повинен пристосовувати свій стиль керівництва до вимог конкретної ситуації. Однак чи можливо це [3]?

П. Друкер визначав менеджмент як глобальну проблемну галузь і менеджерів – як динамічний елемент у будь-якому бізнесі. Саме менеджери через їхній контроль за прийняттям рішень у сучасних корпораціях вдихають життя в організації й суспільство. Менеджерам дані людські й матеріальні ресурси для роботи, і саме вони створюють продуктивне виробництво, що веде до здорового суспільства. Справедливість цього твердження зростає, тому що ми рухаємося в еру інтелектуальних технологій, що роблять можливості людини особливо важливими для ефективного виробництва в організаціях. Однак, як указує П. Друкер, менеджери, будучи найбільш важливим ресурсом бізнесу, є більш дефіцитними, більш дорогими й найбільш недовговічними [3]. З позиції управління можна виділити три рівні й, відповідно, три підсистеми організації: мету, загалом організацію й систему контролю. Система цілей включає впорядковану сукупність загальних і часткових, стратегічних, тактичних та оперативних цілей. Організація – це ясне й чітке визначення ділянок відповідальності за досягнення конкретних цілей кожного підрозділу й співробітника. Система контролю – це порівняння поставлених цілей і досягнутих результатів, інформування про відхилення й аналіз причин відхилення

результатів від цілей. Розрізняють контроль результатів і контроль дій: на рівні організації як цілого до контролю результатів можна зарахувати фінансовий і маркетинговий контроль, до контролю дій – виробничий контроль і контроль якості. Формування системи цілей, організаційної структури для їх досягнення й контролю над досягненням мети – важливі напрями діяльності менеджера [2]. Праця менеджера являє собою висококваліфіковану доцільну діяльність із досягнення цілей організації. Під управлінською працею розуміється:

- праця керівників (ухвалення рішення);
- праця фахівців (підготовка й аналіз інформації для ухвалення рішення);
- праця технічного персоналу апарата управління (доведення рішення до виконавців).

Управління менеджера припускає наявність робочої сили, предмета праці та його засобів. Предметом праці в цьому разі є інформація, якщо мова йде про ділову сферу, а також людина або група осіб, якщо мова йде про сферу взаємовідносин. Безпосереднім продуктом праці менеджера є управлінське рішення, вибір альтернативи у вигляді наказу, розпорядження або плану заходу, а також іншої управлінської документації, що визначає розвиток об'єкта управління. Отже, і предмет праці, і його продукт – інформація, що слугує основою управлінської діяльності. Тому оволодіння нею – найбільш актуальне завдання менеджера, вплив якого все більше визначається не силою й багатством, а знаннями.

Для успішної роботи менеджеру необхідні також засоби управлінської праці. Вони підрозділяються на засоби техніки управління й техніки індивідуальної роботи менеджера.

Засоби техніки управління – це організаційна техніка або оргтехніка. До них належать пристрої для отримання, фіксації, копіювання й розмноження інформації, а також засоби зв'язку, носії інформації, засоби її зберігання. Уособлення сучасних засобів техніки – персональні комп'ютери, їх мережі й технології.

Техніка індивідуальної роботи менеджера невіддільна від його свідомості й мислення, почуттів та інтуїції. Мова йде про майстерність і мистецтво менеджера. Це техніка розумової праці, обробки інформації, постановки мети, ухвалення рішення, техніка вирішення самого завдання. Використання цієї техніки називається технологією управлінської праці, зокрема технологією ухвалення рішення [7].

На нашу думку, важливою й визначальною домінуючою в управлінській діяльності менеджера є саме техніка його індивідуальної роботи, тому що оргтехніка – це, просто кажучи, машини, яким задані програми, і вони виконують певну роботу. Тому надалі ми будемо розгляди важливі аспекти роботи власне менеджера.

Перший аспект – уміле управління організацією та подолання конфліктних ситуацій.

Н. Ніколас та М. Вест – два дослідники в галузі управління, їхні дослідження стосуються змін у роботі й ролях менеджерів. Цікаве спостереження, зроблене авторами, полягає в тому, що більше ніж половина змін у роботі менеджерів пов'язана з появою нових управлінських посад. Простежуються зв'язки між змінами ділового оточення й змінами в роботі менеджерів. Вони також доводять, що зміни, які відбуваються, не тільки відкривають нові сприятливі можливості, а й мають свою негативну сторону. Зміни створюють додаткові невизначеності й небезпеки, піддають менеджерів постійному тиску, необхідності відновлення знань і навичок. Багато змін ініціюються самими менеджерами у відповідь на зміни зовнішнього оточення. Деякі вчені вважають зміни всепроникаючими й визначають основну роль менеджера як управління змінами [3].

Крім того, П. Друкер звертається до проблеми ефективності менеджменту. На думку дослідника, знайти рецепти ефективності можна тільки в тому випадку, якщо ми спочатку зрозуміємо роль менеджера в організації, якщо визначимо, у чому полягає його робота. За словами П. Друкера, існує два параметри управління – економічний параметр і часовий параметр. Менеджери відповідають за результати діяльності, організацій (це відрізняє їх від адміністраторів). Отже, вони повинні домагатися передусім економічних результатів виробництва. Другий параметр – час – є наявним у всіх системах прийняття рішень. Менеджер завжди замислюється над тим, який вплив матиме рішення в сьогоднішній, найближчому й далекому майбутньому.

Отже, менеджмент – це діяльність з організації ресурсів для досягнення задовільної якості виконання, діяльність на основі матеріальних і людських ресурсів.

Центральне питання для П. Друкера: як краще управляти бізнесом, щоб забезпечити одержання прибутку й успішну діяльність підприємства. Нереалістично розглядати підприємство, яке має єдину мету. Ефективне управління завжди включає зрівноважування різних цілей, розміщення пріоритетів за безліччю цілей, які має організація.

По-перше, знання й розуміння цих цілей дає змогу організації інтерпретувати широкий спектр комерційних явищ, маючи лише невелику кількість загальних тверджень.

По-друге, цілі дають змогу випробувати ці твердження на практиці.

По-третє, стає можливим прогнозування поведінки.

По-четверте, правильність рішень може бути перевірена в процесі їх прийняття, а не після.

По-п'яте, продуктивність у майбутньому може бути поліпшена шляхом аналізу минулого досвіду. Це можливо тому, що необхідні результати змушують планувати.

Можливо, найбільш важливою частиною цільового управління є його ефект, що дає змогу організації розвивати її найбільш важливий ресурс – менеджерів. Це відбувається через розвиток самоконтролю менеджерів, що веде до більш сильної мотивації й більш ефективного навчання. Сутністю цього стилю управління є те, що всі менеджери приходять до визначення реалістичних цілей для своїх підрозділів і для самих себе. Ці цілі повинні відображувати, який внесок менеджер зробить у досягнення загальних цілей фірми в усіх галузях бізнесу.

Цільове управління – це спосіб уникнути таких труднощів, як порушення роботи й виникнення конфліктів в організації за рахунок зв'язку кожного менеджера із загальними цілями компанії. Управління більше не є справою однієї людини. Навіть виконавчий директор не працює в ізоляції. Менеджмент – це групова діяльність, і наявність цілей підкреслює внесок, що здійснений кожним менеджером у справу всієї групи. Цільове управління дає змогу адміністративним працівникам бути ефективними [3]. Наступним важливим аспектом управлінської діяльності менеджера є мотивація. Психічну природу діяльності менеджера неможливо пізнати без з'ясування його мотивів, систему яких психологія розглядає як складне інтегральне психологічне утворення. Знання мотивації – сукупності причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людини, її джерела, спрямованість та активність, – розкриває причини вибору управлінцем певної тактики поведінки під час розв'язання управлінського завдання, дає змогу зрозуміти, чому один управлінець діє, спираючись на матеріальні стимули, інший – на моральні спонуки.

Діяльність керівника, як і будь-який інший вияв активності людини, може бути обмеженою як зовнішніми, так і внутрішніми умовами. Зовнішні умови управлінської діяльності постають як стимули. Заохочують керівника до праці матеріальна винагорода, схвалення діяльності колегами або вищим керівництвом, просування по службі, здобуття самостійного статусу тощо. Внутрішні умови – психологічні властивості суб'єкта поведінки, мотиви, потреби, цілі, бажання, інтереси тощо, тобто особистісні диспозиції. Найважливіший компонент мотиваційної сфери особистості керівника – це потреби. Здебільшого управлінська діяльність керівників відбувається під впливом таких потреб:

- досягнення успіху, влади;
- відчуття соціальної значущості своєї діяльності, участі у вирішенні загальнонаціо-

нальних завдань, у доведенні цінності власної особистості;

- самоствердження через власну справу;
- розвитку.

Потреба в розвитку є однією з найважливіших для управлінців, а інтерес до управлінської діяльності – вагомим мотивуючим засобом її реалізації. Задоволення цієї потреби змістовно збагачує роботу управлінців. Незадоволеність управлінською діяльністю також може спричинити формування потреби розвитку.

Сукупність потреб управлінця зумовлює мотивацію посадового зростання. Зіставлення провідних мотивів менеджерів з успішністю управлінської діяльності висвітлює різні мотиви для різних рівнів сформованості управлінської діяльності:

- нижчий рівень сформованості діяльності характеризується мотивацією, спрямованою лише на досягнення життєвого комфорту;
- середній рівень досягнень в управлінні відзначається перевагою потреби в безпеці, збереженні статусу в управлінській ієрархії;
- вищому рівню сформованості управлінської діяльності відповідає домінуюча потреба в самоактуалізації, найповнішій реалізації своїх можливостей, постійному самовдосконаленні, супроводжувана почуттям обов'язку.

Мотивація досягнення успіху, яка є провідною в процесі формування управлінської діяльності, забезпечує розвиток здатності оперативно розв'язувати проблеми в умовах, що швидко змінюються, у стійкості до стресу, врівноваженості.

Мета управлінця – важливий компонент мотиваційної сфери. Мета – це безпосередньо усвідомлюваний результат, на який у конкретний момент спрямована дія, що задовольняє актуалізовану потребу керівника.

Потреби, мотиви й цілі – це психологічна основа ціннісних орієнтацій особистості менеджера. Ціннісні орієнтації виражають стан мотиваційної сфери особистості, забезпечують вибірковість сприймання життя управлінцем.

Отже, мотиви, потреби й цілі є основними складниками мотиваційної сфери управлінця. Як спонуки поведінки керівника можна також розглядати інтереси, завдання, бажання, наміри. Чим більше в керівника різних мотивів, потреб і цілей, тим розвиненішою є його мотиваційна сфера. На її гнучкість впливає здатність управлінця, на відміну від інших, задовольняти один і той самий мотив різноманітними засобами [1].

На мотивацію можна подивитися й з іншого боку, а саме вплив поведінки менеджерів на мотивацію в найманих робітників. Як люди реагують на зусилля й дії менеджерів? Одним із діючих інструментів вивчення мотивації є широко відома «теорія очікування». Відповідно до цієї теорії, люди докладуть додаткові

зусилля на роботі, якщо вони повірять, що це зумовить підвищення продуктивності й що це зростання продуктивності призведе до отримання ними винагород, таких як премії, службове просування, почуття задоволення або просто сказані кимось слова подяки. Ця теорія дійсно дає ключ до вивчення мотивації, тому що в ній виділений найважливіший фактор, що змушує людей докладати додаткових зусиль, – це оцінювання людьми сили зв'язків між їхніми зусиллями, продуктивністю й винагородами. Там, де люди вірять, що ці зв'язки сильні, вони будуть докладати додаткових зусиль, а там, де ці зв'язки сприймаються людьми як слабкі, вони не будуть робити більше за те, що зобов'язані робити.

Багато хто думає, що найважливішим мотивуючим фактором для людей є гроші. Із цього робиться висновок, що зв'язок зарплати частини найманих працівників із прибутком компанії допоможе спрямувати діяльність цих людей на досягнення цілей компанії. Звідси екстравагантні зарплати, додаткові пільги, що надаються вищим керівникам компаній. Однак чи дійсно ці заходи їх мотивують? І якщо так, чи застосовні ці заходи до інших найманих працівників? Ми вважаємо, що цього недостатньо.

Наступним не менш важливим фактором управлінської діяльності є стреси.

Більшість компаній у Північній Америці постійно скорочує персонал, а від тих, хто все ж таки залишився на роботі, очікується, що вони візьмуть на себе додаткові робочі навантаження. Результатом цього є часті стреси на роботі. З недавню опитаних 600 робітників США 46% назвали свою роботу за високим ступенем стресовою, а 34% сказали, що мають настільки сильні стреси, що думають про звільнення. У японців є спеціальне слово «кароші» для визначення раптової смерті внаслідок серцевого нападу або інсульту, викликаного перевантаженнями на роботі. У Японії, де 16-годинний робочий день не є рідкістю, за оцінками експертів, щорічно від кароші вмирає 10 000 чоловік [8].

Отже, стреси в організаціях – широко розповсюджене явище. У зв'язку зі стресами виникає кілька важких питань. Оскільки стреси нерідко супроводжуються високопродуктивною роботою, чи потрібно менеджерам піклуватися про створення умов, у яких наймані робітники не піддавалися б стресам? Щоб відповісти на це питання етичного характеру, варто вивчити причини стресів у працівників: зрештою, буває так, що працівники самі піддають себе стресам. Один із дослідників у цій галузі – Пітер Уорр – відзначає, що «стреси неминучі на будь-якій роботі... Не завжди це погано. Однак, якщо стреси надмірні й тривалі, менеджери повинні почати турбуватися» [7]. Крім того, інший автор – Лауренс

Р. Мерфі – розглядає способи, які можуть бути використані менеджерами для послаблення стресів на роботі. Ще інший учений – К. Даньелз – пов’язує ідеї П. Уорра й Л.Р. Мерфі й показує, як менеджер може розробити підходящу стратегію управління стресами. К. Даньелз відзначає розходження між його поглядами й поглядами Мерфі щодо втручання менеджера у вирішення проблеми стресів у підлеглих. Мерфі, очевидно, є прихильником вторинного втручання менеджерів (мається на увазі надання допомоги індивідуумам із симптомами стресів, що виявилися), тоді як К. Даньелз наполягає на перевагах первинного втручання (спрямованого на превентивне усунення причин стресів [3]).

Наступний важливий фактор – це вміння приймати рішення менеджерами. Джеймс Марч, відомий дослідник у галузі менеджменту, розглядає такий важливий фактор прийняття рішення, як обмеженість досвіду й знань індивідуумів, на основі яких приймаються рішення. Індик не зумів передбачити свій сумний кінець, тому що не знав, що таке святвечір. Інакше кажучи, зробити правильний прогноз йому перешкодила обмеженість знань. Дж. Марч відзначає, що людям, які приймають рішення, заважають аналізувати їхні наслідки серйозні обмеження, що мають місце в галузі уваги, пам’яті, розуміння й комунікації [3].

Віктор Врум протягом багатьох років брав участь у дослідженнях, викладав і консультував з приводу психологічного аналізу поведінки в організаціях. Він теж займався проблемою приймання рішень менеджерами. У дослідженнях В. Врум говорив про те, що участь в ухваленні рішення впливає на ставлення до роботи й мотивацію. На додаток до цього він показав, що ступінь цього впливу залежить від певних особистих характеристик учасників. Люди авторитарного складу й люди зі слабкою потребою в незалежності залишаються байдужими до можливості брати участь у прийнятті рішень, тоді як люди, схильні до рівності, і люди із сильною потребою в незалежності мають більш позитивне ставлення до справи й більшу мотивацію для досягнення більш ефективної продуктивності за рахунок участі в ухваленні рішення.

Пізніше В. Врум у співробітництві з Йеттоном і Яго більш ретельно досліджували процеси прийняття управлінських рішень і різні варіанти участі підлеглих у цьому процесі. Можливі такі варіанти пошуку рішення, які можуть використатися менеджером при спірних питаннях:

1. Менеджер вирішує проблему або приймає рішення самостійно, використовуючи наявну в керівника до цього часу інформацію.

2. Менеджер одержує необхідну інформацію від підлеглого (підлеглих), потім знаходить

рішення проблеми самостійно. Менеджер може говорити, а може й не говорити підлеглим, у чому полягає проблема, коли збирає інформацію. Ясно, що роль підлеглих у прийнятті рішень зводиться до надання керівникові необхідної інформації, а не до вироблення або оцінювання можливих рішень.

3. Менеджер розділяє проблему з окремими підлеглими індивідуально, збирає їхні ідеї й пропозиції, не виносячи їх на обговорення в групу. Потім управлінець приймає рішення, які можуть відбивати, а можуть не відбивати думки підлеглих.

4. Менеджер ділиться проблемою з групою підлеглих, колективно збирає їхні ідеї й пропозиції, потім самостійно приймає рішення, що може відбивати або не відбивати думки підлеглих.

5. Менеджер ділиться проблемою з групою підлеглих. Разом з ними керівник здійснює пошук, оцінює альтернативні рішення й намагається дійти згоди (консенсусу). Роль керівника нагадує роль голови. Він не намагається вплинути на групу з метою прийняття «його» рішення й готовий прийняти й реалізувати будь-яке рішення, що одержало підтримку всієї групи.

Процеси 1 і 2 позначаються як автократичні, 3 і 4 – як консультативні, 5 – як груповий процес. Виявивши ці процеси, програма досліджень дає змогу провести пошук відповідей на два основні питання:

1. Які процеси прийняття рішень менеджери повинні використати, щоб ефективно працювати з проблемами, що зустрічаються в їхній роботі?

2. Які процеси прийняття рішень менеджери використовують під час роботи зі своїми проблемами та які фактори впливають на їхній вибір процесів і ступінь участі підлеглих?

Саме в дослідження першого питання В. Врум і його колеги зробили найбільший внесок. Вони створили детальну нормативну модель процесу прийняття рішень, основу на раціональних принципах. Вони визначили три класи наслідків, які впливають на ефективність рішень.

1. Якість або раціональність рішення – ясно, що процес, який недооцінює це, буде неефективним.

2. Схвалення або прийняття зобов’язань частиною підлеглих ефективно виконувати рішення, якщо це зобов’язання необхідно, то процеси, які не викликають його прийняття, незважаючи на високу якість рішень, будуть неефективними.

3. Кількість часу, необхідного для ухвалення рішення. Так, процес рішення, що вимагає меншого часу при рівній ефективності, кращий за процес, що займає більше часу.

З моделі ухвалення рішення можна побачити, що всі процеси пошуку (автократич-

ний, консультативний і груповий) прийнятні за певних обставин і частота їх використання залежить від типу рішень, які менеджерів доводиться приймати. Нормативна модель вимагає, щоб усі менеджери, якщо вони хочуть бути ефективними й раціональними, були здатні діяти в усьому діапазоні [3].

Герберт Саймон – видатний американський учений у галузі політичних і соціальних наук. Згідно із Г. Саймоном, менеджмент рівнозначний «прийняттю рішень». Його найбільша увага була зосереджена на аналізі того, як приймаються рішення та як вони можуть прийматися більш ефективно.

Він описує три стадії процесу прийняття рішень:

1. Пошук причин, що викликають необхідність прийняття рішень, – розвідувальна діяльність, пов'язана з обмірковуванням ситуації.

2. Придумування, розвиток та аналіз можливих напрямів діяльності – проектна діяльність, або проектування (підготовка рішення).

3. Вибір певного курсу діяльності з можливих – це діяльність на вибір.

Розвідувальна діяльність передуює проектуванню, проектування передуює вибору. Але послідовність стадій може бути набагато складнішою. Кожна стадія може являти собою складний процес прийняття рішень. Стадія проектування може дати поштовх до нової розвідувальної діяльності (обмірковування).

Виконання рішень також належить до процесу прийняття рішень. Згідно із Г. Саймоном, істотно, що всі дії менеджера являють собою процес прийняття рішень.

На підставі чого менеджери приймають рішення? Традиційна економічна теорія припускає, що на підставі повної раціональності. Ця модель являє собою «економічну людину», яка має справу з реальним світом у всій його складності. Вона вибирає раціонально кращий курс дій із можливих з метою максимізувати свій прибуток. Але очевидно, що ця модель відрізняється від реальності. Ми знаємо, що в людському мисленні й поведінці наявний великий нераціональний елемент. Ці межі раціональності не статичні, а залежать від організаційного оточення, у якому люди приймають рішення. Отже, завдання адміністрації полягає в створенні такого оточення індивідууму, що наближало б практичне прийняття рішень до раціонального.

Замість «економічної людини», Г. Саймон запропонував модель «адміністративної людини». Тоді як «економічна людина» максимізує, тобто вибирає найкращий курс із можливих, «адміністративна людина» шукає курс, що задовільний або принаймні досить гарний. У цьому разі людина, яка приймає рішення, має справу зі значним спрощенням ситуації. Вона бере до уваги тільки ту відносно невелику

кількість факторів, що вона здатна охопити. За образним висловлюванням, «більшість рішень пов'язані не з пошуком найгострішої голки в стозі сіна, а з пошуком голки, досить гострої, щоб шити».

Яка техніка прийняття рішень є найбільш прийнятною? Під час обговорення цієї проблеми Г. Саймон вводить розходження між двома полярними типами рішень: запрограмованими й незапрограмованими рішеннями. Рішення запрограмовані – ті, які повторюються, рутинні. Вони не повинні переглядатися щоразу в разі виникнення проблеми. Прикладом можуть слугувати рішення, пов'язані з обробкою купівельних заявок, із визначенням виплат хворим працівникам, із виконанням будь-якої іншої рутинної роботи. Рішення незапрограмовані – неструктуровані, невідпрацьовані методи рішення проблем. Це можливо, коли такі проблеми раніше не зустрічалися або коли вони є особливо складними або важливими. Прикладом можуть бути рішення, пов'язані з введенням нового виробництва.

Традиційні техніки прийняття запрограмованих рішень: звички, що включають уміння, рутинні операції й стандартні процедури роботи, а також організаційна структура й культура, тобто система загальних очікувань тощо. Традиційні методи незапрограмованих рішень – засновані на відборі й навчанні персоналу, що спираються на інтуїцію й творчий підхід. Ці методи розвивалися протягом тисячоріч. Але з часів Другої світової війни, за твердженням Г. Саймона, відбулася революція в методах прийняття рішень. Ця революція стала можлива завдяки застосуванню таких методів, як математичний аналіз, дослідження операцій, електронна обробка даних, інформаційні технології й комп'ютерне моделювання. З успіхами комп'ютерної технології більш складні рішення будуть ставати програмованими. Автоматичні фабрики майбутнього, як зазначає Г. Саймон, будуть працювати на основі програмованих рішень, вироблених в автоматизованих офісах [9].

Незважаючи на всі зусилля, докладені менеджерами на пошук працівників, які володіють достатніми для ефективної роботи знаннями, навичками й здатностями, найняти «відповідного» працівника вдається рідко. Майже завжди новому працівникові потрібні навчання й наставництво, так що лінійний менеджер – це перший пункт, куди новачок звертається за допомогою. Однак не в цьому найголовніше. Як ми вже відзначали, безперервні зміни є правилом сучасного життя організацій. Як людям упоратися із цими змінами? Єдино правильний шлях – навчання й розвиток персоналу, що значною мірою повинен відбуватися на робочому місці під керівництвом лінійних менеджерів.

Дослідник Алан Мамфорд вивчає аспект розвитку персоналу, розглядає навчання на робочому місці – потужний інструмент розвитку персоналу за умови правильного застосування. А. Мамфорд показує, що навчання на робочому місці дає змогу досягти гарних результатів, навіть якщо проводиться безплатно. Поточна робота менеджера дає йому безліч сприятливих можливостей для навчання підлеглих, і завдання менеджера – реалізувати ці можливості.

Тоді як А. Мамфорд фокусує увагу на можливостях розвитку персоналу в процесі поточної роботи, інший дослідник – Клайв Флетчер – звертає нашу увагу на більш формальний засіб розвитку персоналу – регулярні атестаційні інтерв'ю. Він розглядає зв'язки між розвитком, керуванням якістю виконання роботи й атестаційними інтерв'ю та відзначає, що традиційні атестації останнім часом зазнали значних змін і перетворилися із засобу оцінювання якості виконання робіт в засіб розвитку персоналу [3].

Пітер Друкер – відомий економіст, який уже згадувався, теж говорить, що важливим моментом в управлінській праці є можливість учитися ефективності. Але він звертає увагу на інший бік – на самонавчання, саморозвиток менеджерів. П. Друкер наполягає на тому, що саморозвиток керуючого персоналу є центральним для безперервного розвитку організації, тому що кваліфікований працівник стає головним ресурсом. Система цілей дає можливість менеджерам оцінювати власну ефективність, і в такий спосіб підсилює процес навчання. Це робиться за рахунок спираючись на сильні сторони людини й на те, як вони можуть бути більш продуктивними. Регулярний огляд цілей і результатів діяльності дає менеджерам змогу знати, де й коли вони працюють найбільше ефективно та як цього можна досягти. У результаті вони зможуть розвинути свої вміння у відповідних галузях [3].

Отже, розглядаючи основні сфери діяльності менеджера, можна виділити чотири основні групи професійно важливих якостей: мотиваційно-цільові, емоційно-вольові, інтелектуальні, комунікативні.

До мотиваційно-цільових та емоційно-вольових якостей належать насамперед:

- прагнення до успіху (орієнтація на досягнення, прагнення володіти, рішучість, довіра до себе);
- обережність, сумлінність, увага, точність, визнання з боку навколишніх;
- самовизначення (воля, чіткість вибору, відкритість);
- соціальна компетентність (контактність, товариськість, готовність до обговорення, сила переконання, атрактивність, чарівність, дружнє ставлення до організації, упевнена манера тримати себе);

– контроль гніву (спокій, самовладання, готовність до вирішення конфліктів, низький рівень дратівливості).

Інтелектуальні якості менеджера насамперед пов'язані з креативністю й схильністю до ризику, гнучкістю мислення, умінням швидко, точно зрозуміти проблему й вирішувати різноманітні пізнавальні завдання.

Серед комунікативних якостей виділяються такі особливо важливі для менеджерської діяльності:

– здатність до кооперації й групової роботи (рефлексія картини самого себе й своїх дій, турбота про розвиток власних здібностей, відповідальне вираження своїх ідей, інтересів і почуттів стосовно навколишнього світу, допомога й підтримка навколишніх, розумова рухливість і відкритість новим ідеям, готовність експериментувати й учитися, загальна позитивна установка до групової роботи);

– соціальна компетентність у ситуації конкуренції під час реалізації своїх цілей.

Істотне значення для діяльності менеджера мають і загальні комунікативні якості, які розділяються на чотири групи:

- 1) якості, пов'язані з організацією змісту комунікації;
- 2) ставлення до партнера по комунікації;
- 3) спосіб впливу на партнера (апеляція до партнера);
- 4) спосіб відкриття партнерові самого себе [2].

Крім таких загальних якостей, можемо виділити й специфічні. Правильно діючих менеджерів відрізняють новаторство й сміливість, підприємницький дух управління. У цьому разі під цими характеристиками треба розуміти методи, особливості роботи, які властиві успішним управлінцям.

У нинішніх умовах успішність керування можлива тільки завдяки різноманітним новинкам. Але менеджери часто бояться змін, хоча й розуміють, що для сьогоденних управлінців іншого шляху немає.

Досвідчений менеджер повинен ставитися до кожного співробітника як до джерела ідей. Успіх менеджера неможливий без грошей клієнта. Ними оплачується праця, у тому числі й самого менеджера. В основі комунікацій лежать довіра, відповідальність, етичні зобов'язання.

Відсутність загальних для всіх співробітників ділових цінностей неминуче призводить до стагнації. Влада й довіра не виключають один одного, але досвідчений управлінець не повинен зловживати своїм становищем. Варто зазначити й те, що для успішної кар'єри необхідний доступ до інформації, що дає реальну владу навіть за відсутності грошей.

Успішний управлінець повинен уміти збити цілі організації цілями діяльності кожного

працюючого. Прихильність – результат спілкування менеджера з колективом і його вміння так поставити справу, щоб кожний співробітник міг зробити внесок у досягнення головної мети.

Без ділової активності менеджера всі його особисті плани кар'єри залишаться планами, а сама кар'єра стане набором випадків.

В економічно складні часи багатьом менеджерам доводиться випробовувати гіркоту поразки. Кожна людина помиляється, але не кожний учить на своїх помилках, тим більше сприймає їх як тимчасову поразку. Це – риса зразкових менеджерів [7].

Ще однією особливістю успішного управлінця можна назвати наявність у нього харизми. Харизма – це сила особистісного впливу, чарівність, що виходить від людини. Але енергія таємнича, світла, така, що притягає людей. Харизматична особистість ніби пробуджує в іншій людині позитивну енергію, і людина, відчувши це, починає ставитися з позитивом і повагою до того, хто викликав у нього ці почуття.

Харизматичні особистості володіють рядом особливостей. Вони не обов'язково гарні, але привабливі. Вони незалежні й у досягненні свого благополуччя не сподіваються на інших. Вони оптимістичні й завжди схильні в усьому бачити гарне. Від них виходить потужна енергія, що заражає навколишніх. Харизматичні люди спокійні й витримані, уміють управляти ситуацією, вони впевнені в собі, мають величезне почуття власної гідності. Усі ці якості можна розвинути в собі. Звичайно, якщо управлінець – харизматична особистість, то це великий «плюс».

Російські психологи В. Зазикін та А. Чернишев [10] вважають, що ефективність управлінської діяльності залежить від таких суб'єктивних чинників, як досвід, здібності та якості управлінця. Досвід вони розглядають як якість особистості, сформовану шляхом навчання, як узагальнені знання, навички, уміння й звички; управлінські здібності – як особливості й якості особистості, що є суб'єктивними умовами успішного здійснення певного виду діяльності та які не можна звести до знань, умінь і навичок керівника; якості управлінця – як результат реалізації його здібностей у процесі управлінської діяльності. На їхній погляд, у теорії й практиці управління часто якості й здібності не розрізняють, оскільки ті й інші є умовами ефективності управлінської діяльності. Отже, здібності – це приховані можливості особистості керівника, котрі можуть розкритися (стати якостями) або ні.

Крім того, важливими якостями управлінця є компетентність і комунікабельність.

Компетентність стосується особистісних рис, умінь і навичок, закорінених у раціональну сферу особистості.

Компетентність передбачає системність мислення, яка виражається в практичному

розумі, швидкості входження в проблему, здатності передбачати різні варіанти виходу із ситуації, винахідливості й наявності організаторських якостей, тобто вмінні підбирати, розставляти кадри, планувати роботу, забезпечувати чіткий контроль.

Комунікабельність керівника – риса особистості, яка виявляється в здатності до встановлення контактів, спілкування, товариськості. Ця риса розвивається в процесі життєдіяльності, тобто вона не є вродженою.

Управлінці з розвинутими комунікативними якостями мають значний запас стратегій спілкування, уміють взаємодіяти з представниками різних груп. Усе це вимагає знання особливостей груп, їхніх інтересів, цінностей, етнопсихологічних особливостей. Уміння спілкуватися залежить від природних можливостей, спрямованості активності, ділової чарівності, намагання домінувати чи співпрацювати в процесі спілкування, адаптивних якостей, поведінки в екстремальних ситуаціях (конфлікти, погрози тощо).

В останнє десятиліття на Заході зросло значення економічних та інноваційних аспектів у діяльності фірм і корпорацій, у результаті чого підвищилися вимоги до управлінців усіх рангів. У зв'язку з посиленням процесу поділу праці робота, яка колись виконувалася управлінцями, передається самостійним консультативним фірмам, тому посилюється конкуренція на менеджерів «зразкового» типу. Багато фірм у цей час широко використовують конкурсний добір керівників. При цьому особлива увага приділяється здібностям управлінців. Менеджери повинні вміло керувати трудовим колективом, найбільше повно використати творчі здібності кожного працівника, забезпечуючи тим самим гнучке реагування на вимоги замовників.

Нині в США на керівні посади в найбільш розвинених у техніко-економічному стосунку компаніях висувуються менеджери нового типу. Основною їхньою особливістю є прагнення до найбільш ефективної організації роботи підлеглих. На відміну від західних керівників 60-х років, надмірно заклопотаних проблемами власної безпеки й благополуччям, нові менеджери прагнуть скоротити кількість спрямованих на ці цілі організаційних заходів і частіше ризикують. Вони не настільки безсердечні, автократичні й залежні від компанії, як «ділові люди» 60-х років.

Однак викликає занепокоєння та обставина, що виконувана ними робота, удосконалюючи інтелектуальні можливості, майже нічого не дає для розвитку їхніх моральних якостей.

Проведені дослідження сучасної американської корпоративної культури показали, що на сучасному етапі виділяють чотири основні типи менеджерів.

Перший тип – «майстри». Це люди, які дотримуються традиційної системи цінностей, включаючи ділову етику й повагу до інших. Навколишні оцінюються ними переважно з погляду того, наскільки творчо ті ставляться до своїх обов'язків. Менеджери цього типу настільки поглинені предметом власних творчих вишукувань, що часом виявляються не в змозі управляти складними й мінливими організаційними системами.

Другий тип – «борці з джунглями». Це люди, які жагуче прагнуть до влади. Вони сприймають себе й навколишніх як таких, що живуть у «людських джунглях», де кожний прагне «з'їсти» іншого. Їхні інтелектуальні й інші психічні ресурси спрямовані переважно на забезпечення власної безпеки та благополуччя. Колег по роботі вони зазвичай розглядають як конкурентів або ворогів, а підлеглих – як засіб у боротьбі за владу. Серед них, у свою чергу, виділяються два підтипи: «леви» і «лисиці». «Леви» – це переможці, які домоглися успіху й будують «свою імперію». «Лисиці», улаштувавши свої «гнізда» в корпоративній організації, продовжують спритно просуватися далі. Однак їхні плани зазвичай, урешті-решт, руйнуються в результаті відповідних дій тих, кого вони свого часу обдурили або використали в корисливих цілях.

Третій тип – «люди компанії». Вони ідентифікують себе з організацією, до якої належать. Якщо вони психологічно слабкі, то прагнуть підкоритися іншим і домогтися скоріше безпеки, ніж успіхів. Будучи ж вольовими й досить сильними, вони прагнуть до визнання з боку навколишніх, до підвищення ступеня згуртованості. Найбільш творчі з них уміють створювати в компанії атмосферу співробітництва й дружелюбності, однак не в змозі успішно вести справи в умовах сильної конкуренції.

Четвертий тип – «гравці». Вони розглядають ділове життя загалом і свою роботу зокрема як своєрідну гру, люблять ризикувати, але з розрахунком і часто захоплюються нововведеннями. На відміну від «борців із джунглями», вони прагнуть не до створення власної «імперії», а до одержання задоволення від перемоги як такої.

Серед сучасних корпоративних менеджерів найбільше широко представлений саме останній тип. Однак у керівників, що займають найвищі посади, поряд із рисами «гравців» наявні і якості «людей компанії». Вони ведуть гру в основному в інтересах компанії, ідентифікуючи себе з нею.

Сьогодні багато промислових підприємств США відчувають брак кваліфікованих управлінців високого рівня. Разом із тим найчастіше перспективні молоді менеджери швидко просуваються на початку кар'єри, але потім зупиняються у своєму розвитку. Причина всьому – проблема, яка полягає в рівні різних якостей

управлінців різних ланок. На нижніх щаблях управління керівника заохочують насамперед за вміння приймати самостійні рішення, за незалежність і гостроту суджень, наполегливість і навіть агресивність під час реалізації рішень. Якщо за короткий строк молодий менеджер домагається значних результатів та отримує підвищення, то він закономірно думає, що саме ці якості й заохочуються керівництвом. Тимчасом на більш високих рівнях потрібні зовсім інші якості й навички: вміння аналізувати й готовність урахувувати думку підлеглих; орієнтація на перспективні цілі, а не на короткострокові завдання; здатність створити згуртований колектив і дати йому стимули для напруженої роботи, а не звалювати всю роботу на себе.

Висновки з проведеного дослідження. Останніми роками значно зріс освітній рівень працюючих, тому керівна посада сама по собі не може гарантувати менеджеріві, що його розпорядження будуть беззаперечно виконуватися. Гарантію може дати тільки авторитет, для формування якого необхідний час. Молоді менеджери не можуть ненав'язливо впливати на підлеглих і змушені або «тиснути» на них, або виконувати більшу частину роботи самостійно. Тому якщо компанія хоче вирощувати дійсно кваліфікованих менеджерів виробництва, вона не повинна поспішати з висуванням молодих керівників на відповідальні пости, ґрунтуючись на їхніх короткострокових успіхах. Ухвалювати рішення щодо підвищенні менеджера треба тільки після придбання їм певного авторитету, а також спеціальної підготовки.

Поведінка менеджерів, на думку закордонних експертів, має відрізнитися деякою агресивністю, наполегливістю, готовністю до сприйняття й передачі інформації, раціональністю, навичками групової роботи, старанністю й точністю, чесністю, справедливістю, гумором, прагненням до встановлення контактів, здатністю правильно реагувати на обґрунтовані заперечення, готовністю до прийняття рішень, самокритичністю, самоконтролем, упевненістю в манері поведінки, тактовністю, терплячістю, повагою до людей, орієнтованістю на досягнення поставлених цілей.

Із середини 80-х років нові риси портрета вищих керівників стали формуватися й у фірмах Японії, що відбилося на зміні критеріїв підбору кандидатів на високі управлінські посади; робляться спроби ввести систему просування по службових сходах відповідно до індивідуальних здібностей; активізується діяльність із перепідготовки й підвищення кваліфікації.

Отже, на цьому етапі розробляються загальні характеристики менеджера майбутнього, обґрунтовується роль професійного навчання в його формуванні. Закордонні експерти відзначають, що в перспективі основне

завдання менеджера полягатиме в інтегруванні невизначеності в систему прогнозування, прийняття рішень та організаційну структуру, що зажадає від «нового управлінця» здібностей до адаптації, інновацій і постійних змін. Натепер найбільш важливі характеристики діяльності менеджерів – це вміння реалістично оцінювати сильні й слабкі сторони підлеглих; здатність мислити стратегічно; уміння вести переговори з вищими керівниками; забезпечення сприятливого характеру взаємин у колективах, формування лояльності й зацікавленості в підлеглих у досягненні мети організації.

Перспективи подальших досліджень означеної проблеми передбачають перевірку ефективності найбільш важливих натепер характеристик діяльності менеджерів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління : посібник. Київ : Академвидав, 2003.
2. Шарухин А.П. Психология менеджмента. Санкт-Петербург : Речь, 2005.
3. Биллсберри Дж. Взгляды и иллюстрации : хрестоматия / пер. с англ. ; подгот. 5-е и зд., стер. Жуковский. Москва : МИМ ЛИНК, 2001.
4. Аникин Б.А. Высший менеджмент для руководителя. Москва : ИНФРА, 2001.
5. Гибсон Д.Л., Иванцевич Дж., Доннелли Д. Х. Организации. Поведение. Структура. Процессы. Москва : Инфра-М, 2000.
6. Whyte W. Man and organization. New York, 1959.
7. Беляцкий Н.П., Велесько С.Е., Ройш П. Управление персоналом : учебное пособие. Минск : Интерпрессервис, Экоперспектива, 2002.
8. Robbins S.P. Organizational Behaviour: Concepts, Controversies, Applications. 7th edn. Englewood Cliffs. NJ : Prentice-Hall, 1996.
9. Simon H.A. Administrative Behavior: a study of Decision-Making processes in Administrative Organization. 3rd edn. New York : Free Press, 1976.
10. Зазыкин В.Г., Чернышев А.П. Менеджер: психологические секреты профессии. Москва : ЦИТП, 1992.
11. Милешкина Ю.Ю. Представления о лояльности сотрудников коммерческих организаций : дипломная работа. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 2002.

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО АСЕРТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

PSYCHOLOGICAL READINESS OF STUDENT YOUTH FOR ASSERTIVE BEHAVIOR

Сучасне українське суспільство потребує особистостей, які мають власну думку, що може бути незалежною від позицій інших, уміють протистояти маніпулятивним впливам, упевнено заявляти про свої інтереси, цілі та досягати їх, при цьому з повагою ставитися до оточуючих. Процес формування такої особистості неможливий без психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки.

У статті розглянуто проблему психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки. Визначено її об'єктовану сутність, зміст і структуру психологічної готовності. Здійснено теоретичний аналіз поглядів зарубіжних і вітчизняних науковців. Розглянуто різні підходи до трактування поняття психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки. Визначено, що показником психологічної сформованості особистості, її морально-психологічної зрілості є насамперед психологічна готовність. Виявлено соціально-психологічні умови й особливості формування психологічної готовності студентів до асертивної поведінки. Доведено можливості підвищення психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки за допомогою спеціально організованих психологічних впливів. Уточнено змістове поле понять: «психологічна готовність особистості», «асертивна поведінка», «деструктивний психологічний вплив», «психологічна безпека особистості студента». Розширено та поглиблено наукові уявлення про соціально-психологічні, психолого-педагогічні й особистісні чинники, умови й особливості формування психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки.

Ключові слова: готовність, психологічна готовність, студентська молодь, асертивна поведінка, особистість.

Modern Ukrainian society needs individuals who have their own opinion, which can be independent of the positions of others, are able to resist manipulative influences, confidently declare their interests, goals and achieve them, while respecting others. The process of forming such a personality is not possible without the psychological readiness of student youth for assertive behavior.

*The article considers the problem of psychological readiness of student youth for assertive behavior. The essence, content and structure of psychological readiness are defined and substantiated. Theoretical analysis of views of foreign and domestic scientists is carried out. Different approaches to the interpretation of the concept of psychological readiness of student youth for assertive behavior are considered. It is determined that the indicator of psychological formation of personality, its moral and psychological maturity is first of all psychological readiness. Socio-psychological conditions and features of formation of psychological readiness of students for assertive behavior are revealed. Possibilities of increasing the psychological readiness of student youth for assertive behavior with the help of specially organized psychological influences are proved. The semantic field of concepts "psychological readiness of the person", "assertive behaviour", "destructive psychological influence", "psychological safety of the student's personality" is specified. The scientific ideas about socio-psychological, psychological-pedagogical and personal factors, conditions and features of formation of psychological readiness of student's youth for assertive behavior are expanded and deepened. **Key words:** readiness, psychological readiness, student youth, assertive behavior, personality.*

УДК 316.613:159.943
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.29>

Шинкар М.І.

аспірантка
Інститут права, психології
та інноваційної освіти
Національного університету
«Львівська політехніка»

Постановка проблеми. У складних економічних, політичних, соціокультурних умовах, що властиві сьогоденню України, проблема психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки в агресивному інформаційному середовищі набуває особливої гостроти. У ХХІ столітті людина стає більш замкнутою та залежить від комп'ютерних комунікацій, глобальної всесвітньої мережі Інтернет. Вона починає дедалі рідше спілкуватися з іншими людьми в реальному світі. Такий дефіцит стосунків може позначитися на особистому житті або міжособистісному спілкуванні. Особливо актуальною ця проблема є серед молоді. Молода людина з характерними для неї емоційною нестійкістю, імпульсивністю дедалі частіше потрапляє в кризові

ситуації, що супроводжуються депресивними переживаннями.

Актуальність дослідження зумовлена й тим, що саме в юнацькому віці загострюється проблема пошуку смислу життя, адекватного вибору професії, через що може зростати невпевненість у собі, можуть виникати інтимні, особистісні та міжособистісні негаразди, що посилюють поведінкові девіації. Особливо ваги набуває розв'язання зазначених проблем для студентської молоді в контексті підготовки майбутнього фахівця-професіонала, здатного до самореалізації особистості.

Сучасне українське суспільство потребує особистостей, які мають власну думку, що може бути незалежною від позицій інших, уміють протистояти маніпулятивним впливам, упев-

нено заявляти про свої інтереси, цілі та досягати їх, при цьому з повагою ставитися до оточуючих. Процес формування такої особистості неможливий без психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки.

У зв'язку з виникненням більш жорстких вимог соціумного буття, спрямованого на отримання високих професійних і, отже, урешті-решт, високих економічних результатів, необхідних державі, значно посилюється потреба у фахівцях, компетентних у царині обраної професії, а також психологічно доцільної соціумної поведінки. Важливою умовою професійного та соціального успіху є якісна підготовка студентської молоді в умовах вищих навчальних закладів, яка зорієнтована на формування в студентів не тільки відповідних професійно-особистісних компетентностей, а й психологічної готовності до асертивної поведінки в умовах агресивного інформаційного середовища.

Актуальність дослідження полягає й у тому, що поняття, які пропонуються для розгляду, є важливими не тільки в рамках психолого-педагогічних наук, а й мають певне значення для кожної окремої особистості поза межами науки, освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки присвячені дослідження багатьох українських і зарубіжних науковців у галузі педагогіки, психології, акмеології соціальної роботи, фізіології (Б.Г. Ананьєв, І.М. Богданова, І.Я. Зязюн, Н.В. Кічук, Л.В. Кондрашова, Н.В. Кузьміна, З.Н. Курлянд, М.Д. Левітов, А.Ф. Ліненко, Ш.А. Надірашвілі, Л.С. Нерсеян, В.О. Сластьонін, К.О. Абульханова-Славська, Д.Н. Узнадзе, Л.О. Кандибович, В.О. Моляко, С.Д. Максименко, Е.Ф. Зеєр, О.Я. Чебикін, Є.І. Холостова, О.Г. Карпенко, А.Й. Капська, Ж. Годфруа, Ш. Бюлер, Е. Гінцберг, Л.С. Джонсон, С.Р. Хореджсі, Г. Олпорт та ін.) Більшість авторів психолого-педагогічних досліджень відзначає, що психологічна готовність є однією з основних умов для виконання будь-якої професійної діяльності.

У психолого-педагогічних дослідженнях немає одностайної точки зору стосовно поняття готовності, тому воно трактується науковцями як стан особистості (В.В. Давидов, М.І. Дьяченко), ознака установки особистості (Ш.А. Надірашвілі), якість особистості, мотиваційний компонент якої є провідним у формуванні готовності майбутнього фахівця (А.О. Деркач), прагнення людини здійснювати якісь дії (В.І. Даль, Д.М. Ушаков), певні здібності, властивості і якості особистості (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн), стан психіки, що характеризується мобілізацією фізичних і психічних сил (М.М. Левітов, Л.С. Нерсеян),

прояв комплексу індивідуально-особистісних рис (К.О. Абульханова-Славська, К.К. Платонов), ознака установки (Д.М. Узнадзе), цілеспрямоване вираження особистості, що включає її переконання, погляди, відносини, мотиви, почуття, установки тощо (С.Д. Максименко).

Особливості психологічної готовності майбутніх фахівців до різної професійної діяльності розглядаються з позицій вивчення змістової характеристики поняття «загальна готовність до праці» (Г.А. Асморлов, А.С. Прангвішвілі), розроблення структури готовності (Є.О. Клімов, Н.Ф. Кузьміна, А.К. Маркова), пошуку рівнів сформованості психологічної готовності (Л.Е. Орбан, О.І. Мешко).

Попри численні дослідження, проблема психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки залишається досить складною та багатогранною, а з огляду на нові соціально-економічні умови потребує більшого вивчення. Через це теоретичне й практичне розв'язання завдань формування асертивної поведінки студентської молоді потребує глибокого теоретичного аналізу природи психологічної готовності, механізмів її реалізації, визначення умов і факторів, що її зумовлюють. Першочергового значення при цьому набувають завдання з'ясування загальних підходів до визначення сутності поняття, його структури й основних характеристик.

Сучасний стан розвитку цього наукового напрямку вимагає вирішення проблеми розроблення концептуальних, теоретичних і методологічних підходів до визначення поняття психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки та з'ясування її місця в психолого-педагогічній науці вищої школи. Варто зазначити, що чимало теоретичних питань залишається дискусійними, існують розбіжності в трактуванні поняття «готовність», «психологічна готовність», нагальним є вивчення й обґрунтування психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки.

Постановка завдання. Мета статті полягає в розкритті сучасних наукових підходів до висвітлення поняття і структури психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гармонізація вищої освіти України, відповідно до вимог єдиного простору вищої освіти, її розвиток здійснюються за певними принципами. Насамперед це пріоритетне запровадження інноваційних досягнень освіти й науки, адже відомо, що саме інноваційний шлях розвитку суспільства можна забезпечити, сформувавши покоління людей, які мислять і працюють по-новому. Як наслідок, основна увага держави до питань становлення студентів як суб'єктів суспільних відносин, виховання конкурентоспроможних

фахівців визначає майбутнє будь-якої цивілізованої країни. Для вирішення завдань соціальної дійсності необхідним є визнання індивідуальності й неповторності кожної підростаючої особистості. Соціалізація студентів посідає важливе місце в теорії й практиці діяльності вищої школи, де формується майбутнє нації, її суспільний і культурний генофонд. Сучасне суспільство потребує таких спеціалістів, які мають не тільки необхідні професійно важливі якості, а й такий особистісний потенціал, який дав би змогу успішно працювати в умовах ринкових відносин, постійних інновацій, безперервного вдосконалення. Це означає, що молода людина, вступаючи в суб'єкт-суб'єктні відносини, має бути здатною до встановлення й підтримання контактів з іншими людьми, уміти досягати певних результатів за рахунок уникнення або мінімізації негативних наслідків, поводити себе конструктивно, тактовно й увічливо відстоювати свою позицію, діяти впевнено в контексті досягнення поставлених цілей.

Асертивність особистості розкривається щодо людей, самого себе, особливостей взаємин між людьми, умінні контролювати й регулювати свою поведінку, доводити, грамотно аргументувати свою позицію, у вмінні моделювати особистість співрозмовника, домагатися реалізації комунікативної інтенції за допомогою вербальних і невербальних засобів і технологій, тобто продуктивно виходити з конфліктної ситуації. Тому закономірно, що одним із векторів роботи, спрямованим на соціальну адаптацію студентів, має бути розвиток соціальних навичок, зокрема асертивності [1, с. 114]. Здатність до асертивності передбачає здатність до рефлексії, емоційної стійкості, самостійності в прийнятті рішень і вчинків тощо. Завдяки розвиненішим принципам асертивної поведінки накопичується позитивний досвід долати життєві проблеми, приймати відповідальне рішення та здійснювати вмотивовані вчинки в реальних життєвих ситуаціях. У розвитку цілісної, стійкої до агресивних і маніпулятивних впливів особистості соціально-педагогічний аспект асертивності базується на взаємному визнанні прав. Якісна взаємодія педагога як носія асертивності та студента як суб'єкта навчально-виховного процесу визначається роллю педагога, яка сприяє виділенню асертивного потенціалу студента [8, с. 36]. Технологія міжособистісної взаємодії формує навичку асертивної поведінки, що є найважливішим елементом під час проведення переговорів і вирішення конфліктів. Крім того, важливі психолого-педагогічні умови, які щонайкраще сприяли б розвитку асертивності в поведінці студентської молоді. Такі умови варто розглядати в контексті особистісно-орієнтованої виховної системи ВНЗ.

Однак у зв'язку з тим, що процес соціалізації динамічний і нестійкий, педагогічні умови особистісно-орієнтованої системи утворення постійно піддаються змінам. Тому такі умови становлять деяке середовище, що поєднує різноманітні можливості й здатності студентів. Це можливості оцінювання, вибудовування певних типів відносин до того, що пропонується як зміст виховання асертивної поведінки [10]. Опираючись на це, учені виділяють найбільш важливі й прийнятні умови особистісно-орієнтованої виховної системи, які будуть орієнтовані на успішний розвиток асертивної поведінки студентської молоді. Як такі є створення середовища у виші, що стимулює асертивну поведінку; спрямованість навчально-виховної діяльності на створення духовного й предметного простору, необхідного для саморозвитку, самореалізації й самовизначення студентів, з урахуванням впливу домінуючих у житті студента факторів. Саме прагнення до особистісного самовизначення є найважливішою педагогічною умовою, що багато в чому визначить успішність або неуспішність протікання складного процесу розвитку асертивності. В особистісному самовизначенні й полягає те найбільш істотне, що з'являється в обставинах життя студентської молоді, у вимогах до кожного з них. Це багато в чому характеризує соціальну ситуацію розвитку, у якій відбувається формування особистості в цей віковий період. У несприятливих умовах стихійної соціалізації, що може проходити в умовах важкої життєвої ситуації, у неформальних молодіжних рухах або просто на вулиці існують певні ризики соціалізації, що призводять до її так званих «дефектів» [11, с. 223]. Педагогічне забезпечення стимулювання асертивності в процесі спілкування й взаємодії: формування таких особистісних взаємин і створення такого психологічного клімату, які сприяли б вільному прояву ініціативи студентської молоді, формуванню міжособистісних взаємин на основі адекватного взаєморозуміння і взаємоповаги; спрямованість навчально-виховного процесу на особистісно-орієнтований підхід; організація виховної системи вишу на основі особистісно-орієнтованих технологій, що, у свою чергу, є чинником її власного розвитку й необхідною умовою моделювання та реалізації виховних технологій, які сприяють формуванню потреб молоді в соціокультурних цінностях, вільному розвитку особистості, формуванню ставлення до себе, до світу, розвитку самосвідомості особистості, допомагали в її самоствердженні. Головне для педагогів – надання студенту можливості самостійного вибору із запропонованих йому варіантів підстав для міркування. Можливість вибору – це вже підґрунтя не для нав'язаного, а для самостійного прийняття

рішень [12, с. 156]. Говорячи про особистісне самовизначення як важливу умову розвитку асертивної поведінки, необхідно брати до уваги такі важливі людські якості, як позитивне особистісне ставлення до моральних категорій і цінностей; наявність соціальних життєво-необхідних навичок (комунікативних, творчих, інтелектуальних тощо); уміння самостійно приймати рішення, нести відповідальність, робити усвідомлений вибір; здатність розкрити своє «Я» шляхом самовираження, саморозвитку, самореалізації [2, с. 44]. Під час характеристики освіти необхідно виходити з її сутності як творчої діяльності, розрахованої на адресата, на діалог, на засвоєння знань, що припускає особистісне відкриття, створення світу культури в собі, співпереживання й співтворчості, де кожен знову придбаний елемент культури не перекреслює попередній її шар [10]. Отже, стимулювання саморозвитку є основним інструментом педагогічного й наукового впливу системи ВНЗ на студентську свідомість у процесі розвитку асертивних психологічних якостей. У цьому процесі асертивний підхід найточніше відображає демократичні тенденції, які повинні виявлятися під час освітньої діяльності. Модель асертивності заснована на філософії ненасилля. Відповідно до її принципів, вона має безперечно діяльнісний характер взаємодії. При цьому доцільно приділяти увагу формуванню стилів, типів, моделей спілкування, в основі якого повага до іншого розглядається крізь призму визнання права на гідність, правдивість, чесність. Асертивна поведінка полягає в прояві впевненості у відстоюванні як свого права на гідність і здоров'я, так й іншого суб'єкта відносин. Поведінкова модель асертивності характеризує людину впевнену, цілісну у своїх переконаннях, здатну усвідомлювати та відстоювати свої права. Водночас така людина визнає права іншого. Принципи асертивності орієнтують на самостверджувальні цінності, що створює бар'єри маніпулятивним впливам. Виявлена асертивна поведінка запобігає агресивній, маніпулятивній поведінці, пасивному стилю взаємодії. Отже, вона однозначно виконує превентивну функцію. Саме тому проблема дослідження й утвердження поняття «асертивність», «асертивна поведінка», «асертивна взаємодія», «асертивний підхід» має сприяти підвищенню якості не тільки педагогічного процесу, а й рівня соціальної взаємодії, що заснована на принципах асертивності.

Показником психологічної сформованості особистості, її морально-психологічної зрілості є насамперед психологічна готовність.

Психологічна готовність студентської молоді до асертивної поведінки зумовлюється багатьма факторами, найважливішим із яких є система методів і завдань, наявність профе-

сійних знань і вмінь. Безумовним і визначальним компонентом розвитку особистості, окрім ціннісних орієнтацій, професійної свідомості й соціальної активності, є їх база характеристика – психологічна готовність.

Залежно від підходу до визначення поняття «психологічна готовність» різними науковцями виділяються її структура, основні компоненти, будуються шляхи її формування. До таких методологічних підходів варто зарахувати аксіологічний (К.О. Абульханова-Славська, С.Л. Рубінштейн), синергетичний (П.К. Анохін, О.М. Князева), рефлексивний (В.А. Петровський, В.О. Сластьонін), соціально-психологічний (Е. Роджерс), індивідуально-творчий (В.А. Кан-Калик) і компетентнісний [9, с. 88].

Через орієнтацію сучасної системи вищої освіти України на перехід від знанневої парадигми до компетентісного підходу особливо важливим є застосування компетентісного підходу в процесі формування психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки. Роботи таких видатних учених, як В.І. Байденко, Н.М. Бібік, І.О. Зимня, А.К. Маркова, О.В. Овчарук, О.І. Пометун, Г.К. Селевко, Р. Уайт, М.С. Головань, М. Армстронг, Ч. Вудруф, присвячені дослідженню феномена компетентності [5, с. 56].

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що сьогодні у вітчизняній і зарубіжній науці сутність психологічної готовності студентської молоді традиційно розрізняється за двома основними напрямками: функціональним та особистісним. Функціональний напрям досліджує готовність до діяльності як особливий стан психіки, який, будучи сформованим, забезпечує більш високий рівень досягнень у майбутній професійній діяльності [7, с. 35]. Так, З.І. Калмикова розуміє психологічну готовність як здатність до навчання, тобто здатність особистості успішно й активно засвоювати необхідні знання, здобувати потрібні вміня й навички [7, с. 94]. М.Д. Левітов трактує психологічну готовність як тимчасову готовність, її сутність бачить у початковій активізації психічних функцій, а її зміст – в орієнтуванні в умовах професійної діяльності й створенні психічної готовності до неї [7, с. 135].

У контексті особистісного напряму теоретичні аспекти проблеми психологічної готовності студентської молоді обговорені дослідниками як онтогенез до професійної діяльності, її структура, особливості, функції, можливості й закономірності формування. Психологічна готовність студентської молоді до асертивної поведінки інтерпретується науковцями як інтегральне особистісне утворення, що має специфічну структуру та включає різноманітні компоненти, серед яких виділяють мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий, операційно-поведінковий, як сукупність умінь, навичок

і особистісних якостей, адекватних вимогам. При цьому готовність трактується як цілеспрямоване вираження особистості, що включає її переконання, погляди, відносини, мотиви, почуття, вольові й інтелектуальні якості, знання, навички, уміння, установки, налаштованість на певну поведінку, як вираження сформованості певної системи якостей [9, с. 97].

Заслугує на увагу дослідження А.Ц. Пуні, який під час розгляду структури психологічної готовності виділив вольові якості, спрямованість інтелектуальних процесів, спеціалізовану спостережливість, творчу уяву, гнучку увагу, здатність до саморегуляції [4, с. 212]. Це дає змогу досліджувати психологічну готовність через прояв індивідуально-особистісних якостей.

Глибокий аналіз проблеми, що розглядається, проведений видатним науковцем З.Н. Курлянд, яка визначила готовність до діяльності як цілісну інтегровану якість особистості, когнітивну та вольову мобільність особи в момент включення в діяльність [6, с. 18]. У структурі особистісної готовності вона виокремила чотири компоненти: мотиваційний (стійка внутрішня спрямованість на певний тип діяльності), особистісний (здатність до професійної рефлексії) і професійний (володіння професійно важливими здібностями).

Психологічна готовність студентської молоді до асертивної поведінки виявляється насамперед у її здатності до самоорганізації, виконанні й регулюванні своєї діяльності. Крім того, психологічна готовність студентської молоді до асертивної поведінки зумовлюється ще багатьма іншими факторами, найважливішими з яких є система методів і цілей, наявність професійних знань і вмінь, безпосереднє включення особистості в діяльність, у процесі якої найбільш активно формуються потреби, інтереси й мотиви здобуття суттєвих, значущих, найбільш сучасних знань і вмінь [3, с. 52].

Психологічну готовність студентської молоді до асертивної поведінки можна розглядати як цілісне, системне, особистісне новоутворення, що формується й виявляється в період навчання у ВНЗ, як якість особистості, з одного боку, а з іншого – як її психічний стан, що забезпечує цілеспрямований розвиток і зміну особистості для ефективного виконання її майбутньої професійної діяльності.

Науковці визначають наявність таких компонентів психологічної готовності: мотиваційний, орієнтаційний, операційний, особистісний, рефлексивний [7, с. 175].

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз психолого-педагогічної літератури, здійснений з метою з'ясування стану дослі-

дження проблеми, дає можливість стверджувати, що психологічна готовність студентської молоді до асертивної поведінки є багатозначним і багатоаспектним утворенням, яке потребує більшого вивчення. Сутність психологічної готовності студентської молоді традиційно розрізняється за двома основними напрямками: функціональним та особистісним. Узагальнюючи їх, визначаємо, що проблема психологічної готовності студентської молоді до асертивної поведінки значно глибша й може бути вирішена лише в системі комплексного теоретичного та методологічного підходів науковців, які працюють над вивченням проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова О. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 308 с.
2. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения. *Вопросы психологии*. 1994. № 3. С 43–52 .
3. Дьяченко М. Психологическая готовность. Москва : Наука, 1986. 450 с.
4. Климов Е. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 512 с.
5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / під заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. 112 с.
6. Курлянд З. Професійно-креативне середовище ВНЗ – передумова підвищення якості підготовки майбутніх фахівців. *Педагогическая наука: история, теория, практика, тенденции развития*. 2009. № 1. С. 18–26.
7. Левитов Н. О психических состояниях человека. Москва : Наука, 1964. 344 с.
8. Пилипенко О. Удосконалення педагогічної соціалізації на основі асертивного підходу. *Педагогічна теорія і практика : збірник наукових праць*. 2010. Вип. 3. С. 34–40 с.
9. Тюптя Л. Соціальна робота: теорія і практика : навчальний посібник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 574 с.
10. Эррера Л. Стимулирование социализации студенческой молодежи в социокультурной образовательной среде (личностно-ориентированный подход). *Современные исследования социальных проблем*. 2011. № 4 (08).
11. Эррера Л. Новый подход в определении причин появления молодежных субкультур. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Серия «Вопросы теории и практики»*. 2011. № 5 (11). Часть 2. С. 221–224.
12. Шакурова М. Социальное воспитание в школе : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2004. 272 с.

ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ

PHENOMENON OF RESPONSIBILITY IN FOREIGN SCIENTIFIC STUDIES

У статті розглянуто проблему відповідальності як багатоаспектного психологічного феномену, який активно вивчається науковцями, що визначає різноманітність розуміння його змісту. Метою статті є аналіз провідних теорій відповідальності у зарубіжних психологічних дослідженнях. Констатовано, що відповідальність є однією із сутнісних властивостей особистості, яка не тільки проявляється у конкретній діяльності, відноснах різного рівня, але й виступає внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини, істотно впливає на особливості становлення особистості в цілому; а також сприяє ефективному перебігу процесів саморозвитку і життєздійснення особистості. Розглянуто особливості розуміння сутності відповідальності у психоаналізі та неофрейдизмі (З. Фрейд, К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фромм). Розкрито специфіку операціоналізації поняття "відповідальність" у когнітивних теоріях (Ж. Піаже, Л. Колберга, К. Хелкама), в яких формування відповідальності особистості нерозривно пов'язане з інтелектуальним і моральним розвитком, а відповідальність виступає регулятором моральної поведінки людини. Пріділено увагу аналізу проблеми відповідальності у теорії соціального навчання (А. Бандура, Дж. Роттер), у межах якої відповідальність розглядається як регулятор поведінки. Окреслено ракурси розуміння відповідальності у гуманістичній та екзистенційній психології (А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей, В. Франкл, І. Ялом), котрі розглядають феномен відповідальності не тільки як критерій визначення норми, але й як один з основних інструментів психотерапії. Розкрито погляди сучасних зарубіжних дослідників щодо концептуалізації поняття "відповідальність", зокрема, у контексті професійної поведінки. Проведений теоретичний аналіз проблематики відповідальності дозволяє зазначити, що розгляд цього феномена здійснюється в усіх сучасних напрямках психології, проте, розуміння цього поняття помітно різниться в залежності від контексту розгляду і предмету дослідження. Вивчення відповідальності у контексті певної життєвої ситуації людини, а саме, як конкретного психологічного феномена в ситуації вибору, є необхідним не тільки для вирішення суто наукових і методологічних завдань, а й для вирішення конкретних кейсів в практичній і прикладній психології.

Ключові слова: відповідальність, гуманістична психологія, екзистенційна психологія, когнітивні теорії, теорія соціального навчання, неофрейдизм, психоаналіз, професійна поведінка.

The article deals with the problem of responsibility as a multidimensional psychological phenomenon that is actively studied by scientists, which determines the diversity of understanding of its content. The purpose of the article is to analyze the leading theories of responsibility in foreign psychological research. It is stated that responsibility is one of the essential traits of a person, not only manifests itself in specific activities, relationships of different levels, but also acts as an internal condition for organizing a person's life and activities, significantly affects the characteristics of the formation of an individual as a whole; and also contributes to the effective flow of processes of self-development and life of the individual. The features of understanding the essence of responsibility in psychoanalysis and neo-Freudianism are considered (Z. Freud, K. Horney, G. Sullivan, E. Fromm). The specificity of the operationalization of the concept of "responsibility" in cognitive theories (J. Piaget, L. Kohlberg, K. Helkam), in which the formation of a person's responsibility is inextricably linked with intellectual and moral development, and responsibility acts as a regulator of human moral behavior, is revealed. Attention is paid to the analysis of the problem of responsibility in the theory of social learning (Bandura, J. Rotter), in which responsibility is considered as a regulator of behavior. The angles of understanding responsibility in humanistic and existential psychology are defined (A. Maslow, K. Rogers, R. May, V. Frankl, I. Yalom), who consider the phenomenon of responsibility not only as a criterion for determining the norm, but also as one of the main tools of psychotherapy ... The views of modern foreign researchers on the conceptualization of the concept of "responsibility", in particular, in the context of professional behaviour. The conducted theoretical analysis of the problem of responsibility allows us to note that the consideration of this phenomenon is carried out in all modern directions of psychology, however, the understanding of this concept differs markedly depending on the context of consideration and the subject of research. The study of responsibility in the context of a certain life situation of a person, namely, as a specific psychological phenomenon in a situation of choice, is necessary not only for solving purely scientific and methodological problems, but also for solving specific cases in practical and applied psychology.

Key words: responsibility, humanistic psychology, existential psychology, cognitive theories, social learning theory, neo-Freudianism, psychoanalysis, professional behaviour.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.30>

Соколов О.А.

старший викладач кафедри тактичної та спеціальної фізичної підготовки Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID 0000-0002-9738-5378

Постановка проблеми. Феномен відповідальності особистості є багатоаспектним і, відповідно, він досліджувався вченими різних

країн і різних напрямків: філософами, психологами, соціологами, педагогами, юристами. Відповідальність – це категорія, яка стосу-

ється різних сторін життя людини, і, відповідно до цього, прийнято виділяти різні її види: моральну, професійну, кримінальну, особисту, внутрішню тощо. Незважаючи на те, що термін «відповідальність» використовується в безлічі контекстів і іноді вважається «ключовим поняттям соціального життя» (Hamilton, 1978, p. 326) [31], він залишається певною мірою неясним (Del Schalock, 1998; Fischman et al., 2006) [27, 28]. В історії західної психології відповідальність як психологічне поняття вперше ґрунтовно почало досліджуватися в рамках гуманістичної та когнітивної психології. У гуманістичній парадигмі відповідальність нерозривно пов'язана зі свободою вибору (В. Франкл, І. Ялом) [13; 19] і розглядається як вияв самостійності у реальних вчинках (А. Маслоу, К. Роджерс) [6; 11]; як відповідь людини на звернене до неї прохання (Е. Фромм) [15; 16]. Важливими щодо психологічного осмислення відповідальності є підходи когнітивної психології, де відповідальність досить тісно пов'язана з такою психологічною характеристикою особистості, як самоконтроль та моральна самосвідомість (В. Weiner) [42].

Безліч точок зору, з яких зазвичай вивчається відповідальність, вказує на мінливу природу самої концепції (Lauer mann & Karabenick, 2011) [34], причому точки зору варіюються від концептуалізації відповідальності як стабільної схильності людини (Bierhoff, 2000) [24] до взаємозв'язку між особистісними почуттями відповідальності і локусом контролю (Guskey, 1982; Rose & Medway, 1981) [30; 40].

Через таке розмаїття теоретичних поглядів на відповідальність в науковій літературі часто концептуалізується як багатозв'язна структура, що складається, принаймні, з трьох компонентів, які в кожному окремому контексті задіяні по-різному: хтось несе відповідальність за щось під наглядом або засудженням певного виду санкцій (Auhagen & Bierhoff, 2001; Bayertz, 1995; Grotl schen, 2008; Hffe, 2008) [20; 22; 29; 32]. Ці інстанції можуть приймати різні форми, від суду до внутрішньої совісті.

Мета нашої роботи проаналізувати провідні теорії відповідальності у зарубіжних психологічних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. «Відповідальність» походить від латинського *respondere* (відповідати). Відповідальність – «*verantwortlichkeit*» (нім.), «*Responsibilite*» (франц.), «*Responsibility*» (англ.) мають однакові значення – «тримати відповідь», «бути вимушеним до відповіді».

Англійський історик Арнольд Джозеф Тойнбі ввів в науку поняття «виклику», кажучи про те, що світ регулярно кидає людині виклик як якесь завдання, що вимагає обов'язкового вирішення і відповіді. У подібному контексті, початкове значення слова «відповідальність»

виглядає цілком логічно, як право, здатність і прагнення дати відповідь світу на кинутий виклик [7].

У наукових роботах термін «відповідальність» за всю історію свого існування мав безліч визначень і смислів.

Однією з найбільш опрацьованих конструкцій відповідальності є шостикомпонентна модель Ленка (Lenk, 1992; Lenk & Maring, 1993) [35; 36; 37], в якій ставиться питання: кому (суб'єкту відповідальності) приписується відповідальність, за що (об'єкт відповідальності), у відношенні кого (адресат), ким (керуюча інстанція) по відношенню до яких (нормативних) критеріїв і в якій сфері (відповідальності чи дії)?

Ця конструкція відповідальності була підхоплена Лауерман і Карабеніком (2011) [34], що вивчали компоненти та теоретичний статус відповідальності, щоб виявити складність її різних значень. Одним з основних аспектів їх роботи стала відмінність відповідальності і підзвітності, причому остання виявилася явним формальним розподілом завдань. Відповідальність була визначена як «почуття внутрішнього обов'язку і прихильності досягненню або запобіганню певних результатів» [34, p.135]. Це визначення включає дві точки зору щодо відповідальності: ретроспективна (що щось повинно було трапитися), яка часто пов'язана з питаннями провини (Weiner, 1995) [42], і перспективна точка зору (що щось має статися), що визначає зобов'язання суб'єкта перед певними людьми, речами або станами (Вернер, 2006) [43].

Ці передбачувані обов'язки можуть виникати двома різними способами. Незважаючи на те, що деякі дослідники вважають, що почуття відповідальності є результатом тільки особистої схильності (Bierhoff, 1995, 2000) [24; 25] або соціальної атрибуції (Bayertz, 1995) [22], зазвичай передбачається, що відповідальність може бути результатом атрибуції з боку інших людей або власної особистості, результатом почуття обов'язку (Auhagen, 2001; Bacon, 1991; Kammerl, 2008) [20; 21; 33]. Ці дві точки зору дуже часто перетинаються (Fischman et al., 2006). Широке обговорення професійної поведінки та етики показує відсутність традиційних засобів визначення відповідальності фахівців, котрі часто стикаються тільки з широким описом області діяльності, і на них покладається головна відповідальність за визначення своїх конкретних завдань і того, за що вони відчують себе відповідальними (Werner, 2006) [43]. Ґрунтуючись на теорії самовизначення, це можна вважати позитивним, оскільки можна припустити, що внутрішнє відчуття відповідальності викликає більш позитивні мотиваційні реакції, оскільки ця людина сприймає можливість самовизна-

чення, що збільшує залученість (Berkowitz & Daniels, 1963; Ryan & Deci, 2000) [23; 41] і задоволеність роботою (M Iler, 2009) [39], тоді як людей, на яких покладається відповідальність тільки з зовнішніх інстанцій, потрібно буде контролювати на предмет відповідності (Lauer mann & Karabenick, 2011) [34].

Однак передбачається, що прийняття на себе великої відповідальності у відповідь на спільні або неіснуючі керівні принципи дій може викликати вигоряння (Fischman et al., 2006) [28].

В. М'ясищев розглядав відповідальність як стійку систему ставлень особистості до різних сторін дійсності, що виявляється в типових для особистості способах прояву цих ставлень в її повсякденній поведінці [9, с. 17]. Відповідальність визначається Б. Ананьевим як система властивостей особистості, її суб'єктивних ставлень до інших людей, самої себе, які постійно реалізуються в суспільній поведінці, та які закріплені в способі життя [1, с. 135].

Аналізуючи психологічну літературу, можна помітити, що термін «Відповідальність», хоча і затребуваний, часто несе безліч різних, іноді суперечливих визначень. Незважаючи на багаторічні дослідження, феномена відповідальності єдиного визначення поняття в психологічній літературі не наведено. На сьогоднішній день поняття відповідальності в науковій літературі найчастіше використовується для позначення підзвітності (Accountability) або осудності (immutability), також, дане поняття використовують для позначення юридичної відповідальності, тобто караності (Punishability). Подібне розуміння відповідальності істотно збіднює пояснювальні можливості науки, а також призводить до певних деформацій в сфері соціальних взаємодій. Сам же феномен відповідальності включає в себе набагато більше значень, таких як, необхідність відповіді (liability), Здатність відповідати (answerability), доцільність (reasonability), точність (precision), надійність, залежність (dependability), авторство, джерело (authorship) і ін.

Чисельні дослідження зарубіжних науковців зазначають, що відповідальність є однією із сутнісних властивостей особистості, яка не тільки проявляється у конкретній діяльності, відносинах різного рівня, але й виступає внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини, істотно впливає на особливості становлення особистості в цілому; а також сприяє ефективному перебігу процесів саморозвитку і життєздійснення особистості.

Однією з найважливіших особистісних передумов відповідальності є установка суб'єкта на те, що він буде відповідальною особою ще до початку здійснення діяльності, свого роду готовність до відповідально-

сті, прагнення взяти її на себе. Як констатує Л. Дементій, такого роду готовність є досить стійкою особистісною особливістю, яка, як правило, проявляється у всіх життєвих ситуаціях і характеризує суб'єкта з точки зору того, чого чи кому спочатку приписується відповідальність в певних умовах [4].

Проблематика відповідальності фігурує в більшості психологічних шкіл і напрямків, з часів зародження психології як науки. Це цілком зрозуміло, тому що визначення відповідальності дозволяє відповісти на досить складний психологічний питання про свободу і детермінованість людини. І якщо представники гуманістичного та екзистенційного підходів сходяться на тому, що прийняття відповідальності забезпечує свободу людини, то представники психодинамічного напрямку пояснюють відповідальність як наслідок соціального тиску і страхів.

З. Фрейд, описуючи життя древніх людей і примітивних спільнот, дотримується перш за все карального змісту поняття відповідальності, надаючи йому значення якоїсь ноші, яку суспільство покладає на людину для управління її поведінкою за допомогою механізмів санкціонування [14]. Далі, говорячи вже про сучасне суспільство в своїй статті «Психологія мас і аналіз людського «Я»» Фрейд зазначає, що людина, яка знаходиться в натовпі (в масі), втрачає відповідальність, тому що вона діє в злитті і за правилами групи. Відповідальність також є стримуючим соціальним фактором [14].

У міру розвитку психоаналізу змістове наповнення також змінювалося. Неофрейдист Гаррі Салліван в своїй інтерперсональній теорії в психіатрії вже розглядає відповідальність не як соціальний страх, а й як певну перспективу, яку можна свідомо обрати або відмовитися, кажучи: «З прийняттям відповідальності, яка раніше лежала на батьку, юнак значною мірою скорочує власні перспективи подальшого навчання і кар'єри» [12].

Карен Хорні, яскрава представниця неофрейдизму однією з перших починає розглядати відповідальність як обов'язкову умову особистісного зростання. Відмова пацієнта приймати відповідальність за власне життя представляється як одна з головних причин стагнації і розвитку невроту «Ми бачили, як невротик покладає відповідальність на всіх і вся, крім себе, як він робиться відстороненим спостерігачем над собою, як майстерно він відокремлює себе від свого невроту». Роботи Хорні справили великий вплив не тільки на розвиток психоаналізу як практичного спрямування психології і психотерапії, але і на більшість нині існуючих психотерапевтичних шкіл [18].

Створюючи свою теорію психотерапії Перлз неодноразово вдавався до ідей Хорні і її послідовників [10].

Ще один яскравий представник неофрейдизму – Еріх Фромм, продовжуючи ідеї Карен Хорні, одним з перших починає пов'язувати відповідальність зі свободою. У своїй книзі «Втеча від свободи», Фромм висловлює ідею, що свобода дана людині від початку, однак, свобода тотожна ізоляції, тому породжує тривожність, безсилля. Згідно з основною ідеєю Фромма, людина починає існувати, коли звільняється від своїх інстинктів і отримує владу над своїми потягами. досягнення цієї свободи, на думку автора, можливо тільки через прийняття на себе відповідальності за своє життя. Крім того, Фромм розрізняє два види волі: «свобода від» і «свобода для», відповідно, для досягнення кожної з них, людині доводиться брати на себе відповідальність [15].

Положення, викладені у «Втечі від свободи», Фромм поклав в основу свого терапевтичного підходу. У книзі «Гуманістичний психоаналіз» Фромм розвиває свої ідеї, висловлюючи припущення про те, що свобода і відповідальність – є слідства самопізнання і здатності людини до передбачення. Людина спочатку відчуває свободу в собі, свободу обирати, будувати і здійснювати свої плани, людина радіє, усвідомлюючи свою незалежність, «але почуття відповідальності обмежує цю радість» [16]. Фромм пов'язує відповідальність не тільки із саморегуляцією, а й міжособистісними відносинами. Автор говорить про те, що нормальні відносини неможливі без прийняття на себе відповідальності за партнера, при цьому спочатку необхідно взяти на себе відповідальність за себе і за своє життя [16].

Ідеї Еріха Фромма знайшли відгук не тільки в психоаналітичному співтоваристві, але і в інших, навіть конкуруючих психотерапевтичних школах. Таке розуміння і трактування проблеми свободи і відповідальності було покладено в основу безлічі гуманістичних і екзистенційних психотерапевтичних напрямків. Цей факт обумовлений тим, що зазначена теорія має сильні пояснювальні і прогностичні здібності. Психологічні дослідження в когнітивній парадигмі також прагнули операціоналізації поняття відповідальності. Насамперед, відповідальність розглядається тут в аспекті морально-етичного розвитку людини.

Ж. Піаже у своїй теорії моральної відповідальності виділяє дві стадії розвитку відповідальності: об'єктивна і суб'єктивна. У своєму експерименті Піаже пропонував дітям різного віку оцінити типові розповіді з точки зору дотримання їх героями моральних норм. Було відзначено, що діти молодшого віку оцінюють вчинки героїв «об'єктивно», тобто з точки зору наслідків, що наступили в результаті цих вчинків. Діти більш старшого віку, формулюють свою оцінку спираючись на аналіз не тільки наслідків, а й мотивів [7].

Ідеї Піаже отримали подальший розвиток у роботах Л. Колберга. В своєму лонгитюдному дослідженні автор пропонував випробуваним в різного віку і соціального статусу вирішити певні морально-етичні дилеми, учасники отримували це завдання в школі, коледжі, університеті і на різних етапах професіогенеза. В результаті дослідження Колберг робить висновок про те, що із дорослішанням моральна система особистості стає все більш узгодженою, автор виділяє п'ять стадій морального розвитку особистості.

Колберг вважає, що досягнення людиною моральної зрілості можливо тільки після прийняття на себе моральної відповідальності. На стадії моральної зрілості на перший план виходять індивідуальні права, людське життя тут має виняткову цінність. Однак, моральне судження, хоча і є необхідним, але недостатнім для здійснення моральної дії, тому Колберг і його послідовники розробляють теорію багатоступінчастого переходу від моральних суджень до моральних дій. Автори виділяють два судження, які забезпечують рух людини від свідомості до дії. Перше судження – «деонтологічне», визначення об'єкта і дії, яка є щодо нього вірною. Друге направлено на прийняття на себе відповідальності за наслідки вчиненої дії [2].

Відповідальність в теорії Колберга є певним регулятором діяльності, несучи на собі не тільки каральну або регламентуючу, але і прогностичну і спонукальну функції.

Розвиваючи ідеї Колберга, К. Хелкама стверджує, що тільки на двох останніх стадіях морального розвитку особистості людина здатна брати на себе відповідальність. Цей феномен автор вважає одним з визначальних факторів морального розвитку особистості [17].

Таким чином, з точки зору когнітивної науки, формування відповідальності особистості нерозривно пов'язане з інтелектуальним і моральним розвитком, більш того, відповідальність є регулятором моральної поведінки людини, таким собі містком від свідомості до дії.

У теорії соціального навчання Альберта Бандури відповідальність розглядається як регулятор поведінки. Досягнення людини може бути результатом зовнішньої ситуації і причин, або результатом власних зусиль людини. Якщо людина усвідомлює свою відповідальність за невдачі, то вона проявляє велику готовність до саморегуляції. Регуляція поведінки здійснюється за допомогою санкцій – зовнішніх громадських, або внутрішніх персональних, які працюють через ситуативне включення і відключення внутрішнього контролю. Внутрішній контроль відключається в ситуації, коли відповідальність поділяється на велику кількість людей або переміщується з себе на будь-які

зовнішні обставини. Применшення і зняття з себе відповідальності, на думку А. Бандури, можливо, іншими способами: шляхом ігнорування або применшення наслідків поведінки і діяльності, а також за рахунок зарахування (привласнення \ покладання на) провини жертві наслідків поведінки [3].

Ще один автор теорії соціального навчання, Джуліан Роттер розробляє теорію локусу контролю та виділяє два його типи: екстернальний і інтернальний. При екстернальному локусу контролю людина пояснює свої дії зовнішніми причинами і факторами, в той час як при інтернальному локусу контролю людина приймає свою відповідальність за причинність того, що відбувається, також пояснюючи події і ситуацію своєю поведінкою [7]. Важливо відзначити, що ідеї Бандури про зовнішні і внутрішні санкції добре співвідносяться з теорією локусу контролю Дж. Роттера. Обидва дослідники відзначають віднесення людиною причинності своїх досягнень або до зовнішніх чинників, з перенесенням відповідальності, або до внутрішніх, але все-таки не ототожнюють локус контролю з відповідальністю

Варто згадати роботи Гордона Олпорта. Автора можна віднести до будь-якого з трьох напрямків, однак, його ідеї затребувані як когнитивістами, так і гуманістичними психологами. У своїй теорії особистості, Олпорт розглядає взяття на себе відповідальності як найважливіший фактор особистісного зростання. Олпорт розглядає відповідальність не тільки як рефлексивний феномен, але і як відповідальність за планування власного життя. Таким чином деяка частина такої важливої, з точки зору теорії Олпорта, «динамічної організації», поміщається під контроль «Я» [18].

Говорячи про проблематику відповідальності в зарубіжній психології не можна залишити без уваги представників гуманістичного і екзистенціального напрямку. Феномен відповідальності, як втім і свободи виходить на передній план не тільки як критерій визначення норми, а й як один з основних інструментів психотерапії. Пов'язано це з тим, що представники цього напрямку, в своїх дослідженнях, як правило, спираються на власний клінічний досвід. Засновник гуманістичної психології Абрахам Маслоу пов'язує відповідальність з практично усіма суспільними відносинами особистості, наприклад – любов'ю, дружбою або партнерством. Маслоу, посиляючись на Е. Фромма, стверджує, що через відповідальність (за іншого) відбувається ототожнення потреб між партнерами, партнери стають відповідальними не тільки за себе самого, але й за добробут іншого [6].

На думку Роджерса, терапевт повинен бути безоціночним і емпатичним, подібні

умови допомагають пацієнту усвідомити, що центр відповідальності за своє життя знаходиться в ньому самому, Людина сама має визначити зміст і цінність свого життєвого досвіду. Таким чином, людина сама починає відповідати за власні вчинки. Ситуація ускладнюється тим, що рух до свободи бути собою супроводжується величезною відповідальністю, тому клієнт рухається на цьому шляху вкрай обережно. Роджерс стверджує, що подолавши цей шлях в терапії, клієнт подолає його і у власному житті [11].

Роджерс також вважав, що відповідальність є одним з ознак психічного здоров'я, кажучи: «... здорова людина відкрита для переживання (тобто не захищається), приймає відповідальність за власну поведінку і оцінює переживання за допомогою своїх почуттів» [11].

Американський екзистенційно-гуманістичний психотерапевт Ролло Мей також розглядає відповідальність, як невід'ємну умову свободи. Розгляд цих феноменів окремо один від одного просто позбавлений сенсу. Мей визначає відповідальність як «форму свідомості, що рухає людину до самоздійснення, цілісності, зрілості». Автор, говорячи: «Відповідальність означає відповідь» підкреслює, що відповідальність, є перш за все діяння, якийсь процес, а не проста однойменна дія [38]. Автор підкреслює, що тривога (побічно – вина), є «суб'єктивне переживання нереалізованої відповідальності, тобто нереалізації в житті наших власних можливостей, в тому числі, можливостей у відносинах з іншими людьми і групами (наприклад, любові і дружби)» [8].

Віктор Франкл у своїй роботі «Людина в пошуках смисла» також приділяє проблемі відповідальності особливу увагу [13]. Говорячи про відповідальність, Франкл виділяє два основних аспекти відповідальності: 1) те, за що несуть відповідальність; 2) те, перед чим (ким) несуть відповідальність. Наприклад, за реалізацію особистісних смислів і особистих цінностей людина несе відповідальність сама, а відповідальна вона перед своєю совістю. Відповідальність у Франкла нерозривно пов'язана з волею. Д.О. Леонтьєв так наводить слова Віктора Франкла: «... по аналогії зі статуєю Свободи на східному узбережжі Сполучених Штатів він запропонував поставити статую Відповідальності де-небудь на західному узбережжі» [5]. Розуміння свободи у Франкла багато в чому співвідноситься з ідеями Фромма. Франкл також висловлює ідею про те, що свобода потрібна людині для індивідуального прийняття рішень, також, Франкл згадує про «свободу для», замість «свободи від». Людина, на думку Франкла, має усвідомлювати свою відповідальність за реалізацію

особистих смислів. Відповідальність безпосередньо взаємопов'язана з унікальністю людської особистості, чим більш унікальна особистість, тим більшою є відповідальність.

Продовжуючи ідеї своїх попередників-екзистенціалістів, Франкл звертає увагу на відхід від відповідальності в натовп, до масових цінностей і сенсів. З точки зору Франкла, сенс – є щось суб'єктивне, зміст не можна вигадати або створити, його можна тільки знайти. Автор виділяє три шляхи знаходження людиною сенсу: 1) творення; 2) отримання нового досвіду або зустріч з кимось на життєвому шляху; 3) знаходження сенсу в стражданні. Тим самим, автор підкреслює особисту відповідальність кожної людини у виборі свого шляху. Франкл говорить про те, що свобода і відповідальність – є те, що робить людину духовною. Відповідно, обмеження свободи і відповідальності – є замах на духовність людини [13].

Ірвін Ялом описує відповідальність, спираючись, перш за все на роботи екзистенціальних філософів, однак, врешті-решт, приходять до подібного з Фроммом, Франклом і Перлзом розуміння цього феномена. Автор, формулює відповідальність як «авторство власного життя», таке розуміння є досить типовим для екзистенціального підходу. Ялом визнає безумовну цінність роботи з відповідальністю в психотерапії, однак ця цінність для нього не виняткова, автор підкреслює: «Для деяких пацієнтів це надзвичайно важко і становить основний тягар терапевтичного завдання: після прийняття ними відповідальності терапевтична зміна настає майже автоматично і без подальших зусиль. інші визнають свою відповідальність швидше, але застряють, і не раз, на інших стадіях терапії» [19]. У своїй книзі «Екзистенціальна психотерапія», автор наводить багато способів і прикладів відходу людини від реальної відповідальності, таких як «уникнення», «перекладання», «заперечення», «компульсивність», перенесення тощо. Прийняття на себе відповідальності, в розумінні Ялома, є необхідною умовою для успішної терапії і повноцінного життя людини. Ялом, ніби резюмуючи роботи своїх попередників, говорить про те, що, незважаючи на всю привабливість свободи, на всю конструктивність ідеї авторства свого життя, відповідальність є страшним фактором. Нездатність або небажання брати на себе відповідальність призводить до різних, іноді деструктивних змін в психічному і фізичному здоров'ї людини

Висновки. Проблематика свободи і відповідальності давно перестала існувати тільки в межах філософської категорії. Поняття відповідальності щільно увійшло як в науковий психологічний світ, так і в психотерапію, і в повсякденний побут людини, тим самим,

ставши не просто недовирішеним науковим питанням, але і питанням виживання, питанням самореалізації і самоактуалізації кожної окремої людини. Проведений теоретичний аналіз проблематики відповідальності дозволяє зазначити, що в переважній більшості зарубіжних наукових психологічних студій, відповідальність розглядається як: соціальна якість, особистісна риса, почуття, відношення, екзистенційна даність, «центр» внутрішньої саморегуляції тощо. Проте, наукове психологічне співтовариство досі не прийшло до єдиного розуміння визначення відповідальності. Розгляд феномена відповідальності здійснюється в усіх сучасних напрямках психології, проте, розуміння цього поняття помітно різниться в залежності від контексту розгляду і предмету дослідження. Вивчення відповідальності у контексті певної життєвої ситуації людини, а саме, як конкретного психологічного феномена в ситуації вибору, є необхідним не тільки для вирішення суто наукових і методологічних завдань, а й для вирішення конкретних кейсів в практичній і прикладній психології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б. Личность, субъект деятельности, индивидуальность / Б. Ананьев. М.: Директ-Медиа, 2008. 134 с
2. Анцыферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) // Психологический журнал, 1999. № 3. Т. 20.
3. Бандура А. Теория социального научения. СПб: Евразия, 2000. 320 с.
4. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дис. ... докт. психол. наук. Москва, 2005. 357 с.
5. Леонтьев Д. Феномен ответственности: между недержанием и гиперконтролем // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии. Т. 2. Бирштонас; Вильнюс: ВЕАЭТ, 2005. С. 7-22.
6. Маслоу А. Мотивация и личность/ Перевод А.М. Татлыбаевой Abraham H. Maslow. Motivation and Personality (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row, 1970; СПб.: Евразия, 1999. 478 с
7. Муздыбаев К. Психология ответственности / Под ред. В.Е. Семенова. Изд. 2-е, доп. М., 2010. 248 с
8. Мэй Р. Любовь и воля/ перев. О.О. Чистяков, А.П. Хомик. М.: Рефл-бук, 1997. 384 с
9. Мясичев В. Н. Личность и неврозы. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1960. 428 с.
10. Перлз Фредерик С., Пауль Гудмен, Ральф Хэфферлин Практикум по гештальттерапии: пер. с англ. СПб., издательство "Петербург-XXI век", 1995. 448 с.
11. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. М.: "Прогресс", 1994. 251 с
12. Салливан Гарри Стэк. Интерперсональная теория в психиатрии/ Пер. с англ. О. Исаковой. СПб.: Ювента, 1999. 347 с.

13. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
14. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». М.: Азбукаклассика. – 192 с.
15. Фромм Э. Бегство от свободы/перев. Г. Швейник. Москва: Академический проект, 2008. 256 с
16. Фромм. Э. Гуманистический психоанализ/ сост. и общ. ред. В.М. Лейбина. СПб.: Питер, 2002. 544 с
17. Хелкама К. Моральное развитие и личность. Психология личности и образ жизни. – М.: Наука, 1987. 27-30 с
18. Хорни К Невроз и личностный рост. Борьба за самоосуществление. СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК, 1997
19. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. М.: РИМИС, 2008. 608 с
20. Auhagen A. E., Bierhoff H.-W. Responsibility – The many faces of a social phenomenon. London: Routledge, 2001. 202 p.
21. Bacon C. S. Being held responsible versus being responsible. *The Clearing House*. 1991. Vol. 64. P. 395-398.
22. Bayertz K. Eine kurze Geschichte der Herkunft der Verantwortung. *Verantwortung* / K. Bayertz (Ed.). Darmstadt: Wiss. Buchges, 1995. S. 3–71.
23. Berkowitz L., Daniels L. R. Responsibility and dependency. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. №66(5). P.429–436. doi: 10.1037/h0049250
24. Bierhoff H. W. Skala der sozialen Verantwortung nach Berkowitz und Daniels: Entwicklung und Validierung. *Diagnostica*. 2000. № 46(1). S.18–28. doi: 10.1026//0012-1924.46.1.18
25. Bierhoff H. W. Verantwortungsbereitschaft, Verantwortungsabwehr und Verantwortungszuschreibung. *Verantwortung* / K. Bayertz (Ed.). Darmstadt: Wiss. Buchges, 1995 S. 217 – 240.
26. Deci E.L. and Ryan R. M. A motivational approach to self: integration in personality // Nebraska symposium on motivation 1990. Volume 38. University of Nebraska Press. Lincoln and London, 1991.
27. Del Schalock H. Student progress in learning: Teacher responsibility, accountability, and reality. *Journal of Personnel Evaluation in Education*. 1998. № 12(3). P 237–246. doi: 10.1023/A:1008063126448
28. Fischman W., DiBara J. A., Gardner H. (2006). Creating good education against the odds. *Cambridge Journal of Education*. 2006. №36(3) P. 383–398. doi: 10.1080/03057640600866007
29. Grotlüschen A. Verantwortung und Verantwortungsabwehr bei der Zusammenarbeit mit bildungsfernen Schichten. *Verantwortungsdidaktik: Zum didaktischen Ort der Verantwortung in Erwachsenenbildung und Weiterbildung* / H. Pätzold (Ed.). Baltmannsweiler: SchneiderVerlag Hohengehren, 2008. S. 95–112.
30. Guskey T. R. Differences in teachers' perceptions of personal control of positive versus negative student learning outcomes. *Contemporary Educational Psychology*. 1982. №7(1). P. 70–80. doi: 10.1016/0361-476X(82)90009-1
31. Hamilton L. Who is responsible? Toward a social psychology of responsibility attribution. *Social Psychology*. 1978. № 41(4). P. 316-328. doi: 10.2307/3033584
32. Höffe O. Verantwortung. *Lexikon der Ethik* / O. Höffe (Ed.). München: Beck, 2008. S. 326–327.
33. Kammerl R. Divergente Verantwortungs zuschreibungen als Problemfeld beruflicher Aus- und Weiterbildung. *Verantwortungsdidaktik: Zum didaktischen Ort der Verantwortung in Erwachsenenbildung und Weiterbildung* / H. Pätzold (Ed.). Baltmannsweiler: SchneiderVerlag Hohengehren, 2008. S. 31 – 48.
34. Lauer mann F., Karabenick S. Taking teacher responsibility into account(ability): Explicating its multiple components and theoretical status. *Educational Psychologist*. 2011. № 46(2). P. 122-140. doi: 10.1080/00461520.2011.558818
35. Lenk H. Zwischen Wissenschaft und Ethik. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992. 307s.
36. Lenk H., Maring M. Types of Responsibility and Responsibility Conflicts in Science and Technology: An Analysis of Codes and Ethics and Responsibility Problems in Engineering. *Argumentos de Razón Técnica*. 1999. № 2. P. 51-68.
37. Lenk H., Maring M. Verantwortung – Normatives Interpretationskonstrukt und empirische Beschreibung. *Ethische Norm und empirische Hypothese* / L. H. Eckensberger (Ed.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. S. 222–243.
38. May R. Psychology and the Human Dilemma. Princeton: Van Nostrand, 1967. P. 168-181
39. Müller F. Verantwortung für sich selbst übernehmen: Arbeitsmotivation und Spielräume im Berufsalltag. *Pädagogik*. 2009. № 61(10). № 32–33.
40. Rose J., Medway F. Teacher locus of control, teacher behaviour and student behaviour as determinants of student achievement. *Journal of Educational Research*. 1981. №74(6). P. 375–381.
41. Ryan R., Deci E. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*. 2000. № 55(1). P 68–78. doi: 10.1037/0003-066X.55.1.68
42. Weiner B. Judgments of responsibility: A foundation for a theory of social conduct. New York: Guilford Press, 1995. 301p.
43. Werner M. Verantwortung. *Handbuch Ethik* / M. Düwell (Ed.). Stuttgart, Weimar: Metzler, 2006. S. 541 – 548.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 13

Том 1

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 21,76. Ум.-друк. арк. 21,85.
Підписано до друку 27.05.2020. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.